

**Матеріали засідань
Історичної
та
Археографічної
комісії НТШ в Україні**

**Випуск другий
(1995-1997)**

Львів 1999

Наукове товариство ім. Шевченка в Україні
Історико-філософська секція

***

Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С.Грушевського Національної Академії наук України
Львівське відділення

***

Львівський Національний університет імені Івана Франка
Інститут історичних досліджень

Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісій НТШ в Україні

Випуск другий
(1995-1997 рр.)

Львів — 1999

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

**ЯРОСЛАВ ГРИЦАК, ЯРОСЛАВ ДАШКЕВИЧ,
ОЛЕГ КУПЧИНСЬКИЙ, ІГОР СКОЧИЛЯС**

**Видається за ухвалою
Історико-філософської секції НТШ з 10 грудня 1997 р.**

Літературна редакція: Наталя КІТ

**Друкується завдяки фінансовій підтримці
Освітньої фундації Петра Яцика в Міссісазі
(Онтаріо, Канада)**

ISBN 966-02-0451-5

**© Боляновський А., Бондаренко К., Вавричин М.,
Гентош Л. та ін., 1999**

**ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ГАЛИЧИНИ
В СИСТЕМІ ОКУПОВАНИХ НІМЕЧЧИНОЮ ТЕРИТОРІЙ:
ПОШУК АЛЬТЕРНАТИВ НАЦИСТСЬКОЇ СХІДНОЇ
ПОЛІТИКИ У 1941-1944 РР.**

Основні засади політики німецьких націонал-соціалістів в Європі базувалися на планах зміни існуючого на європейському континенті міжнародного політичного становища. Допільність таких змін їхній лідер Адольф Гітлер обґрунтував несправедливою системою міжнародно-правових відносин, що склалися в світі після закінчення Першої світової війни. На противагу до неї, нацисти висунули концепцію встановлення на європейському континенті "нового порядку" (цей термін запозичено нацистами в Японії) й проголосили гасло розбудови "Нової Європи". Гітлерівська концепція "нового порядку", по суті, означала цілковите перевлаштування суспільного життя на територіях, підвладних Третьому райху. У той самий час під гаслом "Нової Європи", завуальованим принципами європеїзму, приховувалось прагнення нацистів встановити цілковиту гегемонію Німеччини на європейському континенті. При цьому як у міжвоєнний період, так і в роки Другої світової війни, єдиного бачення нацистами майбутнього устрою Європи не існувало.

У виданій перед приходом нацистів до влади програмній книзі А.Гітлера "Моя боротьба", чітко простежувалась тенденція до перетворення більшості європейських країн в залежні від Німеччини держави або колонії, що мали забезпечити "життєвий простір" для німецького народу. "Якщо ми, втім, говоримо сьогодні про нові ґрунти та землі, — писав фюрер, — ми маємо на увазі в першу чергу Росію й суміжні з нею держави"¹. Найімовірніші гіпотетичні контури майбутньої "Нової Європи" були окреслені А.Гітлером на початку 1934 р. Згідно з його концепцією, в центрі Європи мало перебувати "сталеве ядро" — Німеччина з приєднаними до неї територіями Австрії, Чехословаччини та Західної Польщі. Східна Польща, Балтія та Балканські держави, Україна, По-

¹ *Hitler A. Mein Kampf. — München, 1939. — S. 742.*

волжя і Грузія повинні бути об'єднані в залежний від Німеччини "Східний союз" — "союз допоміжних народів, які не мають ні армії, ні власної політики, ні власної економіки". За такою ж схемою створювався б "Західний союз", що об'єднував би Нідерланди, Фландрію та Північну Францію та "Північний союз", з Данією, Швецією й Норвегією. У майбутньому узбережжя Північної Франції, Фландрія, Голландія, Скандинавські держави та Швейцарія мали бути безпосередньо анексовані райхом².

Проте до початку Другої світової війни єдності нацистської верхівки при виробленні концепції політичного майбутнього Європи не було. На час воєнних дій передбачалося лише, що захоплені вермахтом землі перебуватимуть у тій чи іншій формі залежності від Німеччини. Не визначивши остаточно політико-правового статусу окупованих територій, на самому початку воєнних дій Гітлер в окремих випадках повторював політичні кроки Німеччини протягом Першої світової війни. Так, щодо Польщі він не знайшов кращого рішення, як створити на її території окупаційне адміністративне утворення під назвою Генеральної губернії (ГГ). Цим самим він дублював політику Вільгельма II у роки Першої світової війни, коли Німеччина із захопленням частини Королівства Польського створила там Генеральну губернію; формальна відмінність полягала лише в паралельному існуванні другої Генеральної губернії, створеної тоді ж урядом Австро-Угорщини на інших польських землях³. Проте остаточні контури майбутнього устрою в світі визначені не були. "Коли сьогодні хтось запитусь, якою ми уявляємо Нову Європу, то ми мусимо сказати, що ми цього ще не знаємо", - заявив з цього приводу 5 квітня 1940 р. райхсміністр народної освіти та пропаганди Йозеф Геббельс на зустрічі з німецькими журналістами⁴.

Участь націонал-соціалістичної Німеччини у війні проти Радянського Союзу вимагала вироблення конкретних проєктів встановлення на Сході гітлерівського "нового порядку",

---

² *Rauschning H.* The Voice of Distruction. — London, 1938. — P. 122, 125-126.

³ *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918-1920. — Нью-Йорк, 1970. — С. 19.

⁴ *Buchheim H., Broshat u. a.* Anatomie des SS-Staates. Dokumente. — München, 1989. — Bd. 2. — S. 137.

тобто чітких форм нацистського тоталітарного режиму на окупованих Третім райхом землях, що до середини 1941 р. перебували в складі СРСР. Існували три найвірогідніші можливості вирішення їхньої долі: 1) надати їм певних форм формально суверенних, але насправді залежних від райху держав; 2) встановити надзвичайний режим окупації із збереженням за Німеччиною "свободи рук" (тобто можливості на свій розсуд змінювати політичний курс); 3) приєднати завоюваний "простір" до райху та здійснювати його колонізацію. Жоден з цих планів не міг бути втілений у життя до його підтвердження райхсканцлером Німеччини Адольфом Гітлером, який після деяких вагань зупинився на другому з цих варіантів.

Успіхи вермахту на початку війни проти СРСР утвердили Гітлера в думці про недоцільність підтримки Німеччиною ідеї створення незалежних держав на Сході Європи подібно до того, як це було під час Першої світової війни у 1918 р.⁵ Україна та інші країни Східної Європи, згідно з попередніми розрахунками фюрера, мали перебувати в цілковитій залежності від Третього райху, а їхня територія повинна бути розділеною й з часом колонізованою німецькими поселенцями. У такому ж ракурсі визначалась роль для Галичини, доля якої вирішувалася Гітлером 16 липня 1941 р. на нараді за участю райхсляйтера Альфреда Розенберга, шефа райхсканцелярії Ганса Ламмерса, фельдмаршала Вільгельма Кайтеля, райхсмаршала Германа Герінга та шефа канцелярії нацистської партії Мартіна Бормана. Обгрунтовуючи необхідність поділу українських земель, А.Гітлер вказав, що колишня "австрійська Галичина повинна стати областю німецького райху". Відтак він подав на обговорення питання про доцільність її присудження до Генеральної губернії окупованих польських земель (ГГ). "Після обміну думками, — занотовано в стенограмі наради, — фюрер вирішив не передавати цієї частини Генеральній губернії, а лише підпорядкувати її за сумісництвом райхсміністрові Франку"⁶.

⁵ Hillgruber A. Der 2. Weltkrieg. Kriegsziele und Strategie der grossen Mächte. 5. Auflage. — Stuttgart-Berlin-Köln, 1989. — S. 98-99.

⁶ Преступные цели — преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941-1944 гг.) / 3-е изд. — Москва, 1985. — С. 50.

Наступного дня у наказі від 17 липня 1941 р. А.Гітлер визначив, що управління Галичиною, приналежної колись до Польщі, переходить до генерал-губернатора Ганса Франка⁷. Інформований про це Г.Ламмерсом, Г.Франк 19 липня 1941 р. надіслав йому листа, в якому висловив своє задоволення розпорядженням райксканцлера. "Я, — писав Франк, — вдячний Вам за Ваше телеграфне повідомлення, в якому Ви мене інформуєте про рішення фюрера передати під моє управління розташовану на Сході Генеральної губернії колишню австрійську галицьку область, повернуту до кордонів колишньої польської держави". Разом з подякою генерал-губернатор переслав Г.Ламмерсові записку з викладом власного бачення майбутнього ГГ після приєднання до неї Галичини.

На думку Г.Франка, ГГ мала бути перетворена на економічно впорядкований достатній "резервуар робітників для потреб райху". Це ж, за його словами, стосувалось окупованих Німеччиною округів, розташованих уздовж смуги Львів-Чернівці-Тернопіль. У геополітичному плані встановлений райком за рахунок приєднання Галичини новий східний кордон ГГ у майбутньому мав стати крайньою географічною межею центральноєвропейських земель. Згідно з планами Г.Франка, німці на землях ГГ повинні були підтримувати тісні зв'язки з своєю історичною Батьківщиною, в першу чергу у господарській сфері, шляхом відновлення "значення торгового та транспортного шляху Берлін-Краків-Львів-Чернівці". Для цього вони також мали скерувати до Відня "енергетичну лінію Дунайського шляху й тим самим охопити Угорщину та Румунію". Певну роль у піднесенні господарського й геополітичного значення земель ГГ і суміжних територій мали відіграти центральні міста Буковини та Галичини. "Це, — вказував Г.Франк, — стосується однаковою мірою як Львова, так і Чернівців"⁸.

Щодо визначення місця Галичини в системі окупованих Німеччиною східних територій Г.Франк беззастережно поділяв погляди А.Гітлера, який, за словами німецького дослід-

⁷ Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО). — Ф. Р-35. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 1.

⁸ The National Archives of the United States in Washington (далі — NAUS). — Microcopy-454 (Das Reichsministerium für die besetzten Ostgebieten). — Roll 37. — Frames 000 952 — 000 964).

ника А.Аккермана, розраховував на Сході не "на колоніальні здобутки, а лише на територію для розселення німців, для суцільного онімечування східних територій і приєднання їх до райху"⁹. Одним з шляхів реалізації цього плану був поділ України на кілька частин. Тоді як Ворошиловградська, Полтавська, Сталінська, Сумська, Харківська та Чернігівська області були передані під управління німецької військової адміністрації, переважна більшість решти українських земель опинились у складі райхскомісаріату Україна (РКУ), від якого Галичина як складова частина ГГ мала бути відмежованою окремим кордоном.

Особисте рішення райхсканцлера Німеччини про виокремлення Галичини від решти українських земель викликало критичні зауваження з боку найближчих співробітників райхслайтера Альфреда Розенберга, якого А.Гітлер 17 липня 1941 р. призначив райхсміністром окупованих східних територій. Вже 23 липня 1941 р. керівник головного відділу "Політика" цього міністерства Георг Ляйббрандт передав А.Розенбергові записку, в якій негативно розцінив можливість встановлення кордону між Галичиною та РКУ. "Це встановлення кордонів, — констатував Г.Ляйббрандт, — може аргументуватись історичними умовами, що склались впродовж останніх півтора століття; воно, однак, як свого роду лінія поділу, розриває українські землі. Тому його реалізація, безсумнівно, викличе серед українців велике розчарування й спричинить появу прірви між німецьким політичним керівництвом і українцями. Коли проти цього встановлення кордонів висуватимуться думки про корисність спільного кордону між Генеральною губернією і Румунією, то, все ж таки, слід подбати, щоб пропоноване встановлення кордону між Галичиною і райхскомісаріатом Україна не було здійснене"¹⁰.

Міркування свого підлеглого щодо недоцільності відмежування Галичини від решти українських земель цілковито підтримав А.Розенберг, який визнав помилковим "те, що райони навколо Львова передані під адміністративне керівництво Генеральної губернії". "Українець з національною самосвідоміс-

⁹ *Ackermann A. Himmler als Ideologe.* — Stuttgart, 1968. — S. 205.

¹⁰ NAUS. — T-454. — Roll 100. — Frame 000 624.

тю, — вважав А.Розенберг, — сприйме це як могутній удар по українській ідеї”¹¹.

Проте, ігноруючи аргументи А.Розенберга та його співробітників, А.Гітлер продовжував розглядати Галичину лише як колишню австрійську провінцію. 1 серпня 1941 р. на підставі його декретів від 17 та 22 липня того ж року розпорядженням Г.Франка Галичина як п'ятий дистрикт була офіційно приєднана до ГГ¹². Двома місяцями пізніше А.Гітлер остаточно відкинув можливість створення української та інших держав на тих окупованих територіях, що напередодні німецько-радянської війни перебували у складі СРСР. 1 жовтня 1941 р. він, наприклад, оголосив А.Розенбергові, що взагалі не може бути мови про незалежність України, німецький протекторат над якою триватиме приблизно 25 років¹³. У той самий час Генеральна губернія та її складова частина — дистрикт Галичина (ДГ) — трактувались А.Гітлером і його оточенням як східний край райху (*Nebenland des Reichs*)¹⁴. "Кордон дистрикту Галичина є кордоном німецького райху", — вже 4 жовтня 1941 р. заявив у Львові губернатор ДГ Карл Ляш у виступі перед підлеглими йому представниками німецької окупаційної адміністрації¹⁵. І все ж таки протягом першого року перебування ДГ у складі ГГ офіційний статус Галичини чітко окреслено не було. Представники німецького правління ДГ, наприклад, трактували Галичину як звичайну напівколоніальну область у сфері інтересів і під охороною Великонімецького райху. Одночасно генерал-губернатор Г.Франк уважав Галичину не звичайною колонією, а розглядав її як особливу територію для розселення німців. Визначаючи місце Галичини в системі окупованих Німеччиною східних земель, Г.Франк заявив 1 серпня 1942 р. у Львові перед

---

¹¹ Ibid. — Roll 92. — Frames 000 821-000 822.

¹² ДАЛО. — Ф. Р-35. — Оп. 5. — Спр. 13. — Арк. 10.

¹³ Корчак-Городиський О. Замість вигадок. Українська проблематика в західних політико-дипломатичних джерелах. Документи, рецензії, спогади. — Івано-Франківськ, 1994. — С. 156.

¹⁴ Luczak Cz. Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce. — Poznań, 1979. — S. 26.

¹⁵ ДАЛО. — Ф. Р-35. — Оп. 6. — Спр. 34. — Арк. 1.

керівниками нацистської партії в ДГ: "Ми маємо тут не колонію, а особливу територію для заселення"¹⁶.

Вже на початку 1942 р., коли з'ясувалося, що війна затягується, частина вищих посадових осіб Третього райху пересвідчилась у доцільності чіткого окреслення доти невизначеного політико-правового статусу окупованих східних територій. 25 лютого 1942 р. райхсміністр пропаганди Й.Геббельс зробив з цього приводу в своєму щоденнику такий запис: "У східній політиці ми мусимо - це вже узгоджено з фюрером - приступити до перегляду нашої пропаганди і політики. Дотеперішня пропаганда і політика базувалася на тому, що східний простір ми, мабуть, швидко захопимо у наше володіння. Це сподівання не здійснилося. Отже, ми мусимо змінити наші гасла і нашу політику в основних питаннях. Можливо, колись виявиться необхідним створити на окупованих землях фіктивні уряди". Плани Геббельса не минули й Галичини. У таємному циркулярі головного управління пропаганди в Берліні від 24 вересня 1942 р., надісланому відділу народної агітації та пропаганди ДГ, німецьким ідеологічним працівникам у пресі та виступах перед мешканцями окупованих територій заборонялось заторкувати питання майбутньої колоніальної політики Німеччини¹⁷. Однак протягом останніх місяців 1942 р. реальних кроків щодо надання державних політико-правових форм окупованим східним територіям зроблено не було. Визнаючи хибність такої лінії, 21 квітня 1943 р. райхсміністр пропаганди на сторінках власного щоденника із задрістю писав про політику Японії, яка на захоплених територіях створила регіональні уряди й надала їм принаймні зовнішній вигляд незалежності. Тут же Геббельс висловив своє здивування з приводу того, що керівництво Німеччини не робило й не робить подібних кроків на Сході¹⁸. Тим не менше, певні спроби змінити існуючий status quo все ж були зроблені німецькою адміністрацією в окремих регіонах Східної Європи, в тім у Галичині.

¹⁶ *Eisenblätter G. Grundlinien den Politik des Reichs gegenüber dem Generalgouvernement, 1939-1945. — Düsseldorf-Frankfurt am Main, 1969. — S. 216.*

¹⁷ ДАЛО. — Ф. Р-35. — Оп. 6. — Спр. 10. — Арк. 3.

¹⁸ *Goebbels J. Tagebuecher, 1942-1943. — Zuerich, 1948. — S. 100, 308.*

Наступник К.Ляша на посаді губернатора ДГ Отто Густав Вехтер уважав, що Галичина повинна займати "особливий статус" — але не як регіон для німецької колонізації, а в сенсі кращого трактування її мешканців порівняно з іншими дистриктами ГГ. Значною мірою це обумовлювалось майже 150-річним перебуванням Галичини в складі Австрійської монархії, що справило визначальний вплив на формування національної свідомості галицьких українців. Цього не могли ігнорувати у своїй політиці в Західній Україні ані польська адміністрація в міжвоєнний період, ані радянська влада на початку Другої світової війни. Характерно, що весною 1940 р. в доповідній записці народному комісарові внутрішніх - справ СРСР Лаврентію Берії навіть організатор вбивства лідера ОУН Євгена Коновальця Павло Судоплатов визнав за доцільне надати Галичині неофіційний "особливий статус" (тобто певну автономію) в складі УРСР¹⁹.

Під час німецької окупації проект надання Галичині "особливого статусу" в системі окупованих Німеччиною територій міг бути реалізований лише в рамках Генеральної губернії. Губернатор ДГ О.Г.Вехтер почав послідовно відстоювати його з початком 1943 р. Висловлюючи власні міркування про специфіку галицького краю в структурі ГГ, О.Г.Вехтер під час наради уряду ГГ у Варшаві 25 січня 1943 р. наголосив: "Дистрикт Галичина в багатьох відношеннях посідає особливу позицію. Галичина має за собою понад сто років приналежності до давньої австрійської монархії, що справило сильний вплив на цілісність структури її мешканців"²⁰.

Намагаючись проводити щодо населення ДГ якісно кращу політику, аніж та, що втілювалась у життя в інших дистриктах ГГ, О.Г.Вехтер вирішив запропонувати вищому керівництву райху в Берліні застосувати на Сході його "галицьку модель" окупаційної політики. При цьому він спритно використав невдоволення деяких керівників СС негативними наслідками brutальної політики райхскомісара України Еріха Коха, загальний курс якої в РКУ лише шкодив райхові й дискреди-

---

¹⁹ Судоплатов П. В тени Кремля. Воспоминания ненужного свидетеля. — Москва, 1994. — С. 111-112.

²⁰ Окупасја і гуч Орогу в dzienniku Hansa Franka. — Warszawa, 1972. — Т. 2. — S. 39-40.

тував Німеччину²¹. З метою довести переваги свого регіонального курсу й зібрати викривальний матеріал про діяльність Е.Коха, на початку 1943 р. за ініціативою О.Г.Вехтера в РКУ було вислано спеціальну комісію, очолювану шефом правління ДГ Людвігом Льозакером²². Однак, проєкт О.Г.Вехтера щодо поширення на РКУ німецького політичного курсу в ДГ не було затверджено в Берліні. У відповідь губернатор у березні 1943 р. висунув проєкт зміни адміністративної структури ДГ зокрема та ГГ загалом. Маючи плани відновити колишній австрійський коронний край Галичини в його давніх кордонах, О.Г.Вехтер пропонував зменшити кількість дистриктів ГГ до чотирьох шляхом об'єднання ДГ і дистрикту Краків у єдину адміністративно-територіальну одиницю під назвою "Велика Галичина", та краще трактувати її в порівнянні з іншими дистриктами²³. Водночас Вехтер уважав за потрібне, щоб службовці німецького управління в ДГ уникали у виступах перед населенням розмов на тему політичного майбутнього Галичини. 28 квітня 1943 р. у тасмних циркулярах представникам окупаційної влади, Вехтер закликав: "Само собою зрозуміло, потрібно уникати всього, що б вказувало на те, що ми розглядаємо Галичину як свою власність, де ми можемо порядкувати, як захочемо. Потрібно особливо виразно підкреслювати, що ми вважаємо Галичину Батьківщиною галицьких українців"²⁴. Специфіка галицького регіону та доцільність проведення щодо нього виваженої політики при цьому обґрунтовувалась по-різному. Наприклад, у підготовленому двома місяцями пізніше рефераті

²¹ Lang J. Martin Bormann. — Warszawa, 1985. — S. 190.

²² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України у Києві). — Ф. 166 (Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при АН Української РСР). — Оп. 2. — Спр. 73. — Арк. 4.

²³ Broszat M. Nationalsozialistische Polenpolitik 1939-1945. — Stuttgart, 1961. — S. 188; Herzog R. Grundzuge der deutschen Besatzungsverwaltung in den Ost- und Südosteuropäischen Ländern während des zweiten Weltkrieges. — Tübingen, 1955. — S. 72-73.

²⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України у Києві (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3833 (Красва Екзекутива Організації українських націоналістів на західноукраїнських землях). — Оп. 1. — Спр. 235. — Арк. 1.

для Г.Франка від 20 червня 1943 р. про 2-річну політику німецького правління у Галичині вказувалось: "Відмінна структура вищого правління та самоуправління дистрикту Галичина порівняно з іншими дистриктами Генеральної губернії базується насамперед на сприятливих національних передумовах Галичини як "визволеного краю" на протипагу до заселених поляками дистриктів як "окупованих ворожих"²⁵.

З одного боку, пропозиції галицького губернатора можна розглядати як спробу збільшити власне політичне реноме шляхом поширення своєї влади на суміжні з ДГ землі й типовим виявом практичного застосування нацистами принципу "divide et impera" ("поділяй і владарюй"). З іншого боку, крок О.Г.Вехтера можна розцінювати як пошук альтернативних шляхів здійснення нацистської східної політики. Наданням "особливого статусу" для ДГ він розраховував поширити на Галичину таку лояльну політику, яку, на протипагу до більшості регіонів Східної Європи, широко застосовували в окупованих Німеччиною країнах Центральної та Західної Європи. Цілком вірогідно, О.Г.Вехтер планував наблизити статус ДГ до становища тих захоплених вермахтом регіонів Європи, де Німеччина здійснювала експерименти в сфері політики щодо таких окупованих територій. Характерно, що такого роду експерименти були запроваджені нацистами не в країнах з численним населенням, а лише в окупованих державах з відносно незначною територією. Серед таких регіонів, де толерувалося широке самоуправління, можна назвати Кубань, район Лікоть в Росії, Білорусь, країни Балтії, "зразковий" з точки зору нацистів протекторат Норвегію й режим нацистів в Данії, образно названий "окупацією в білих рукавичках"²⁶. На середину 1943 р. ці регіони підтвердили ефективність запровадження моделей політики, альтернативної до офіційно-ортодоксального політичного курсу вищого керівництва райку.

²⁵ ДАЛО. — Ф. Р-35. — Оп. 13. — Спр. 21. — Арк. 23.

²⁶ Детальніше про це див.: Блейер В., Дрехслер К., Ферстер Г., Хаас Г. Германия во второй мировой войне (1939-1945). — Москва, 1971. — С. 63-78; Семиряга М.И. Немецко-фашистская политика национального порабощения в оккупированных странах Западной и Северной Европы. — Москва, 1980; Turonek J. Białoruś pod okupacją niemiecką. — Warszawa, 1993.

Надання "особливого статусу" Галичині суб'єктивним чином сприяло особисте ставлення до цієї справи А.Гітлера. 19 травня 1943 р. в присутності Е.Коха, А.Розенберга, Г.Ламмерса та М.Бормана він дав зрозуміти, що дає згоду на політичне експериментування щодо "колишньої австрійської Галичини, що немає нічого спільного з російською Україною"²⁷. Подібно до Балтії, відносно краще ставлення а Гітлера до Галичини, в порівнянні з іншими окупованими райхом регіонами, можна пояснити його поінформованістю про відсутність у галицькому регіоні симпатій до Радянського Союзу (підтвердженням цього може бути його розмова з лідером угорських націоналістів Салапі 8 грудня 1944 р., у ході якої А.Гітлер, зокрема, заявив: "Під час нашого вступу в Галичину й Балтійські держави не було жодного сліду захоплення більшовизмом"²⁸).

Зважаючи на особисте ставлення до Галичини А.Гітлера, проект галицького губернатора щодо статусу ДГ підтримав райхсфюрер СС Генріх Гімmlер — фактичний шеф О.Г.Вехтера як бригадефюрера СС. Відповідаючи на пропозиції губернатора ДГ, Г.Гімmlер визнав у листі до Вехтера від 11 серпня 1943 р. цілковиту обгрунтованість і слушність його побажань, "щоб об'єднати разом у своїх давніх межах колишній коронний край Галичину та краще трактувати її у порівнянні з іншими землями"²⁹.

У структурі окупованих райхом територій впродовж німецької окупації в правовому відношенні ДГ не отримав офіційного "спеціального статусу". Разом з тим неформально цей статус по-різному виявляв себе в Галичині у різних сферах нацистської політики (національної, соціальної, економічної). Важливим є те, що окреме політичне місце Галичини в системі окупованих Німеччиною територій детермінувалося передбаченим для неї статусом як області райху. Протягом

²⁷ Bundesarchiv in Koblenz. — Bestand R 58 (Reichssicherheitshauptamt). — V. 1005. — F. 10.

²⁸ Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. Zweiter Teil. Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes 1942-1944. Herausgegeben und creatert von Andreas Hillgruber. — Frankfurt am Main, 1970. — S. 533.

²⁹ NAUS. — T-175 (Persönlicher Stab des Reichsführers SS). — Roll 74. — Frame 2 592 405.

трьох років німецької окупації галицького регіону цього, однак, не сталося. Водночас у надзвичайних умовах окупації особливе трактування німецькою адміністрацією ДГ створило відносно кращі умови для виживання її мешканців у порівнянні з іншими дистриктами ГГ або РКУ (незважаючи на загалом злочинний характер гітлерівського окупаційного режиму, який у всіх захоплених вермахтом східних землях проявлявся однаково — хоча й у різних масштабах). Спроба вироблення окремої моделі політико-правового статусу Галичини й регіонального політичного курсу цікава вже сама по собі, як доказ існування альтернативних шляхів вирішення політичних проблем Сходу керівництвом Третього райху.

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ РОЗХОДЖЕННЯ МІЖ ФРАКЦІЯМИ ОУН НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПОРІВНЯЛЬНА СХЕМА

Історії ОУН, а особливо розколу організації 1940 р., останнім часом історики приділяють чимало уваги. Однак їхні пошуки спрямовані не стільки на в'яснення суті розколу, скільки на пошук відповіді на питання: хто ж винен? При цьому висувається безліч гіпотез, апріорі у співпраці з іноземними розвідками звинувачуються ряд осіб, а приводи до розколу оголошуються причиною. Окрім того, справа розколу породила чимало версій щодо діяльності тієї чи іншої фракції ОУН. У середовищі української діаспори у повосенний час було створено низку концепцій, які не дозволяють об'єктивно оцінити процеси кінця 30-х - початку 40-х рр. Наприклад, П.Мірчук намагається звести всю суть розколу до негативних наслідків діяльності Я.Барановського, котрий мав фактично необмежений вплив на А.Мельника¹. Опонент П.Мірчука З.Книш звинувачує у розколі Р.Ярого, якого підозрює у співпраці з радянськими та німецькими спецслужбами і вважає "злим генієм" С.Бандери². Але попри це справа розколу залишається туманною, а кожна з висунених концепцій хибує на суб'єктивізм.

Звичайно, дослідники говорять про певні об'єктивні та суб'єктивні моменти", що мали місце під час розколу. До перших відносять діяльність ворожих розвідок (польської, німецької, радянської), суперечності між Краєм та Проводом українських націоналістів тощо. До других - деякі риси характеру лідерів, їхні стосунки та політична орієнтація. Проте більш детальний аналіз ситуації свідчить, що дослідники упускають багато важливого і беруть до уваги другорядне. Практично лише Р.Лісовий зробив спробу глибшого проник-

¹ *Мірчук П.* Революційний змаг за УССД (Хто такі бандерівці, мельниківці, двійкарі?). — Мюнхен-Лондон, 1985. — Т. 1. — С. 43-84.

² *Михайлюк Б.* [Книш З.]. Бунт Бандери. — На чужині, 1951. Див. також перевидання цієї праці в Україні: *Михайлюк Б.* Білі плями історії. — Тернопіль, 1997.

нення у суть розколу, проаналізувавши ідеологічні та ідейні аспекти проблеми³.

Для кращого розуміння проблеми мусимо розглянути найважливіші особливості моменту.

1. Суперечності між Краєм та ПУН

Дослідники, особливо зі середовища бандерівців, часто нехтують попередніми стосунками між Краєм та ПУН, намагаючись стверджувати, що всі суперечності з'явилися після приходу до керівництва ОУН А.Мельника. Джерелом цих суперечностей намагаються показати тандем "О.Сеник - Я.Барановський". Однак при цьому багато чого свідомо ігнорується. Насамперед, ОУН (як і її попередниця - УВО) ніколи не була монолітною структурою і, як кожна нелегальна, конспіративна організація з керівництвом, що перебуває поза межами терену основної діяльності, була з самого початку запрограмована на внутрішню суперечність між Краєм та еміграційним проводом. Надмірна міфологізація постаті Є.Коновальця призводить до викривленого уявлення про історію ОУН у ширшого загалу⁴. Але факт залишається фактом: вже в часи Є.Коновальця в ОУН назрівав конфлікт, можливо, більш серйозний, аніж у 1940 р. Проте Коновалець, на відміну від свого політичного спадкоємця А.Мельника, вмів виходити зі складних ситуацій, які породжувало конспіративне утворення типу ОУН. І хоч конфліктна ситуація протягом 1921-1938 рр. виникала щонайменше 7 разів, однак Коновалець жодного разу не поступився своїми позиціями.

А.Мельник не мав того досвіду спілкування з Краєм, як Є. Коновалець, а тому спасував перед першою ж складною проблемою. І не тому, напевне, що за С.Бандерою стояли окремі члени ПУН (Р.Ярий, Я.Стецько, І.Габрусевич), як намагається стверджувати З.Книш⁵, а тому, що А.Мельник був "зам'якою" фігурою. Тоталітарна організація вимагає тоталітарного керівництва. Запровадження демократичних (чи квазідемократичних) основ керівництва конспіративною структурою послаблює саму структуру і посилює паралельну організа-

³ Лисовий Р. Розлам в ОУН. — На чужині, 1950.

⁴ Див., напр.: Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974.

⁵ Книш З. Розбрат. — Торонто, 1964. — С. 47-105.

ційну “еліту” (яка виникла внаслідок суперечностей між *modus vivendi* Краю та Проводу). Як приклад можна навести статтю Р.Тривара⁶ у гетьманському часописі, яка була написана тоді, коли А.Мельник вже прийшов до керівництва ОУН, а С.Бандера ще перебував у в’язниці. Вже у цей час акцентувалося на тому факті, що “існує, властиво, не одна, а дві ОУН”. Тобто, Є.Коновалець залишив у спадок А.Мельнику ситуацію, за котрої розкол міг статися будь-якої миті, але не повідомив, як вийти з цієї ситуації. А.Мельник був випадковою людиною у структурі, очолювати яку виявилось йому не під силу. Він міг бути виразником лише однієї фракції, і коли йому запропонували визначитися у підтримці тієї чи іншої сторони, він спасував.

2. Лідери

Коли мова заходить про стосунки А.Мельника та С.Бандери, то більшість дослідників протиставляють цих двох лідерів. Мовляв, С. Бандера займав одну позицію, А.Мельник - абсолютно протилежну. Такий поділ за принципом “чорне - біле” є зовсім хибним. Що ж виставляють як різницю у позиціях:

а/*Führerprinzip*

Опоненти з бандерівського та двійкарівського середовищ традиційно закидають А.Мельнику “вождизм”. Справді, офіційний націоналістичний привіт звучав у часи А.Мельника (як і в часи Є.Коновальця) як “Слава Україні! - Вождєві слава!”⁷. А.Мельник дійсно міг говорити про себе як про третю особу: “Вождь подумас”⁸, “Вождь вирішить”. Вождь тут виступає уособленням певної інституції, подібно як термін “Президент України” нині юридично означає не лише конкретного президента, але і його розгалужений апарат.

⁶ *Тривар Р.* Барановськіяда без маски //Нація в поході. — 1939. — № 4. — С. 13.

⁷ Таке гасло стоїть, зокрема, під документом, датованим 28 вересня 1938 р. (постанова Вужчого Проводу ОУН щодо обрання Вождем ОУН А.Мельника). Очевидно, що це гасло використовувалося й у часи Є.Коновальця.

⁸ На цей факт особливо часто вказують опоненти мельниківців, див., напр.: *Мірчук П.* Вказ. праця. — С. 56.

Явище вождизму в Європі породжене добою тоталітаризму. У різних модифікаціях цей термін був розповсюдженим явищем в усіх ультраконсервативних суспільствах міжвоєнного періоду (дуче в Італії, фюрер у Німеччині, поглавник у Хорватії, каудильо у Іспанії, кондукеторул у Румунії тощо)⁹. Український націоналістичний рух не був винятком. Вождизм був, до певної міри, виправданим явищем, бо культ особи у тоталітарній структурі настільки ж природний, як і ієрархічна система підпорядкування. Тоталітарна структура базується насамперед на харизмі лідера.

С.Бандера це добре розумів. Й оскільки його фракція була не менш тоталітарною структурою, аніж фракція ОУН А.Мельника, принцип вождизму був присутній і в бандерівців. Документи свідчать, що С.Бандера час від часу також іменувався “вождем”, а лист до А.Мельника з викладенням та роз’ясненням суті Акту 10 лютого 1940 р. був підписаний ним як “вождем українського націоналістичного руху”. “Вождем” С.Бандеру іменували Р.Ярий та деякі крайові революціонери. Востаннє термін “вождь” стосовно С.Бандери у документах згадується в серпні 1941 р. А.Мельника цим терміном означають до січня 1942 р. Тобто, термінологія ОУН змінювалася приблизно одночасно, залежно від зміни політичних настроїв у націоналістичному середовищі.

Явище вождизму проявлялось і згодом, позначившись, зокрема, на неканонічних назвах відламів - “бандерівці” та “мельниківці”. Остаточний відхід від принципів вождизму відбувся вже у повоєнний час в умовах діяльності в середовищі демократичних західних суспільств.

б/ орієнтація на Німеччину

Інша розповсюджена хибна теза: бандерівці відстоювали принцип опертя на власні сили, а мельниківці орієнтувалися виключно на Німеччину. Більш докладний аналіз свідчить про те, що обидві сили були - більшою чи меншою мірою - налаштовані прони́мецьки. Німеччина у той час розглядалася як найбільша та найвірогідніша союзниця українського націоналістичного руху. Геополітично Німеччина й справді

---

⁹ Детальніше про спільні риси європейських тоталітарних рухів див.: *История фашизма в Западной Европе.* — Москва, 1978; *Бондаренко К.* Конструктивізм деструктивного // *Нова хвиля.* — 1997. — № 3. — С. 21-23.

мала бути зацікавлена у посиленні українських націоналістів як одного з факторів боротьби з СРСР. На практиці А.Гітлер був занадто ірраціональним диктатором і в його діяльності певні ідеологічні (расові) доктрини часто брали верх над здоровим глуздом.

Лідери ОУН (і бандерівці, і мельниківці) мислили себе частиною майбутньої “Нової Європи”, проголошеної А.Гітлером, у якій кожен народ, кожна нація знайде свою державність. Такі сподівання, наприклад, яскраво засвідчує текст Акту 30 червня 1941 р., підписаного Я.Стецьком.

Проте орієнтація націоналістів на Німеччину була радше спробою знайти союзника, аніж сюзерена. Й така позиція є притаманною для обидвох відламів ОУН. Факти творення Легіону Р.Сушка (Bergsbauernhilfe), батальонів “Нахтігаль” і “Ролланд” у складі німецької армії, а згодом - структур у складі формувань СС та СД - є свідченням цьому.

Бандерівці просто швидше розчарувалися у доцільності такого союзу і перейшли до послідовного втілення двох інших концепцій - опертя на власні сили та творення спільного фронту поневолених народів (у 1941 р. остання концепція, висловлена І.Мітрингою, була сприйнята як ревізіоністська та відкинута, однак у 1943 р. взята на озброєння).

Мельниківці не були однорідним середовищем. У той час, як група на чолі з О.Кандибою (О.Ольжичем) послідовно відстоювала необхідність боротьби з нацистами, деякі інші члени ПУН відкидали цю ідею, закликаючи до конструктивізму та виваженості у стосунках з окупантами. У травні 1942 р. несподівано для самого А.Мельника перемогла концепція О.Кандиби. Протягом 1942-1944 рр. реальна влада в ОУН перебувала в руках молодшої генерації ОУН на чолі з О.Кандибою, і це також треба враховувати при аналізі позиції мельниківців.

Ще одним аспектом питання є орієнтація на конкретні структури у німецькій державній машині. Багато істориків справедливо зауважують, що німецький тоталітаризм відрізнявся від радянського настільки ж, наскільки середньовічна Європа відрізнялася від середньовічного Московського князівства. Німеччина складалася з окремих державних структур, які конкурували між собою за місце біля сюзерена, тоді як радянська система була унітарною і монолітною, справді

самодержавною¹⁰. Відповідно їй націоналісти, маючи справу з Німеччиною, контактували не з німецькою державою, а з Вермахтом, Абвером, Гестапо чи іншими структурами, що були “державами в державі”. І саме з цього потрібно виходити, оцінюючи ступінь колаборації українських націоналістів у роки Другої світової війни.

3. Хто винен?

Класичне римське питання “Хто винен?” не давало спокою дослідникам проблеми, починаючи від самого періоду розколу. За останні шість десятиліть далі взаємозвинувачень у ревізіонізмі та опортунізмі справа так і не просунулася.

Згідно з мельниківською версією, однозначно винними є С.Бандера і ті 14 чоловік, що підписали Акт 10 лютого 1940 р. До них додають ще й ім'я Р.Ярого як покровителя “бунту молодих”.

Бандерівці називають головними винуватцями Я.Барановського та О.Сеника, а також А.Мельника, котрий, потрапивши під вплив цього тандему, проявив “злочинну апатію” і не скористався шансом, який йому давали прихильники С.Бандери - й надалі очолювати український націоналістичний рух.

Однак фактично поза увагою дослідників залишився ще один аспект проблеми. Варто глянути на факт розколу з дещо контрверсійного погляду: припустимо, що у розколі ОУН не винен ніхто. Такий підхід може видатися абсурдним, але насправді він є цілком логічним.

Причиною розколу стали ті суперечності, що були закладені ще на початках існування організації. Насамперед, занадто різними були інтереси Краю та Проводу, а також інтереси окремих груп, що увійшли до ОУН. Ставити на одну площину УВО з радикально-мілітарними поглядами та Легію українських націоналістів з ультраконсервативними візіями націоналізму - важко. Але у 1930-х рр. ситуація була такою, що кістяк ОУН складали представники УВО й СУНМ, а політико-ідеологічний вектор визначали члени ЛУН та Групи української національної молоді. Є.Коновалець, О.Сеник, Я.Барановський, Р.Ярий (колишні члени УВО) погано уявляли

---

¹⁰ Грицак Я. Нарис історії України XIX - XX ст. — Київ, 1996. — С. 222.

собі реалії життя у Галичині і майже зовсім не знали ситуації в Україні Наддніпрянській. Зі свого боку крайовики постійно нарікали на нехтування Проводу інтересами Краю, нерозуміння ряду проблем націоналістичного життя. Склалася в принципі ненормальна ситуація, коли еміграція визначає політику українського життя (що, однак, характерно для бездержавних націй).

Якщо поглянути на історію світових національно-визвольних рухів, то помічаємо дивну закономірність: майже всі вони пройшли крізь випробування розколами. Індійський національний конгрес поділився на прихильників М.Ганді та прихильників Б.Тілака, китайський - на прихильників Сун Ятсена та Кан Ювея, ірландський - на послідовників Е.Де Валера та радикалів з "Шін-Фейн" тощо. Україна не була винятком, і в націоналістичному середовищі мусили виникати окремі тертя, що, цілком логічно, могли перерости у розкол. Адже, у будь-якій структурі завжди важко вживаються політики молодшого та старшого покоління, люди з різними поглядами на стратегію і тактику організаційної роботи. Здається, саме за таким сценарієм розвивалися події в ОУН.

Шукати винних тут - безглуздо. Принаймні, має рацію В.Іванишин, котрий наголошує на очевидному факті: ні Мельник, ні Бандера не могли діяти проти української справи. Вони не були ворогами України, а просто мали різні уявлення про шляхи досягнення спільних ідеалів¹¹. Так само має рацію Б.Червак, який стверджує, що розкол в ОУН стався не на ідейній, а на ідеологічній основі¹².

Розкол був природним явищем. Інша річ - наслідки розколу. Українці проявили тут повну відсутність політичної культури, бо витягли на світ таку масу компроматів, пов'язаних з тими чи іншими особами, що суттєво підірвали і свій імідж, і авторитет визвольної справи. Окрім того, справи наступних років ("братовбивства", взаємні звинувачення, ворожнеча між відлами ОУН і будівництво на цій основі концепцій реального політичного життя) суттєво вплинули на збільшення кількості прихильників ідеї націоналізму.

---

¹¹ Іванишин В. Нація. Державність. Націоналізм. — Дрогобич, 1992. — С. 95.

¹² Червак Б. Націоналізм. — Дрогобич, 1996. — С. 7.

4. Кому це вигідно?

Питання можна поставити двоєю: кому це було вигідно шість десятиліть тому та кому це вигідно нині?

Щодо першої частини питання, то відповідь була і є однозначно: розкол не був вигідний жодній із сторін конфлікту. С.Бандера, очевидно, не сподівався, що справа дійде до повного розколу. Цілком логічно, що цей молодий амбітний лідер намагався провести лише чистку оточення А.Мельника, усунувши з Проводу Я.Барановського, О.Сеника та С.Чучмана. Натомість до Проводу мали увійти члени Революційного - Проводу. На це вказує останній пункт Акту 10 лютого 1940 р.: "Чекаємо рішення полковника А.Мельника, що він і надалі очолюватиме нашу боротьбу".

Роль Р.Ярого в історії розколу також є досить загадковою. Але навряд чи він виконував наказ Абверу і навряд чи такий наказ був. У 1940 р. Абверу була вигідна єдність ОУН, тим більше, що ця структура цілком реально могла бути зруйнована німецькими спецслужбами у середині 30-х рр., коли для Німеччини антипольські акції ОУН на короткий час перестали бути актуальними. Аналітики, котрі працювали на відомство В.Канаріса, як зрештою, й на інші німецькі структури, не могли відкидати українського фактора у майбутній війні з СРСР. І в той час, коли німецькі чинники натискали на А.Мельника, вимагаючи примирення з гетьманським табором і створення єдиного українського національно-визвольного руху, видається неймовірним, аби ці ж самі сили дробили з єзуїтською витонченістю найорганізованішу та найпотужнішу українську силу - ОУН.

Ще менш вірогідним є те, що це - справа рук радянських спецслужб. Із НКВС останнім часом намагаються зробити таку собі "суперслужбу". Особливо цьому сприяють публікації мемуарів П.Судоплатова та романів В.Суворова. Насправді ж автори згаданих праць дещо гіперболізують можливості радянських спецслужб. Те ж саме стосується й версії про причетність до розколу польської сторони, яка, нібито, спеціально фальсифікувала документи про належність Я.Барановського до середовища польських сексотів.

Розкол, що назрів, можна було спровокувати будь-якою дією. І для цього стороннє втручання було не обов'язковим. Версія про сторонні впливи чи про ворожу диверсію

з'явилася ще у 1940 р. і використовувалася більше з пропагандистською метою, аби дискредитувати своїх суперників в очах громадськості. Згодом вона виконувала іншу роль: роль суспільного наркотика, що дозволяв забути про негативні риси української ментальності та перекласти вину за певні програші й поразки на інших - ворогів, союзників, недоброзичливців etc.

У наш час питання залишається відкритим: кому це вигідно? В останні роки спостерігається такий посилений розпад націоналістичних організацій за старою схемою, що просто безглуздими видаються виправдання їх лідерів в активній роботі у націоналістичному середовищі міфічних агентів різноманітних спецслужб - від неіснуючого КДБ до Мосаду. І все це відбувається на гребені цілковитої деструкції, при фактично нульовому впливі націоналістів на український політикум. Нинішня боротьба т.зв. "українських націоналістів" (хто би під цю марку не підшивався - ОУН М.Плав'юка, КУН, ОУН в Україні чи ще хтось) є швидше боротьбою за право на існування на маргінесі політичного життя. Націоналізм за шістдесят років суттєво змінився і нині набув зовсім інших рис.

Тому відповідь на винесене у підзаголовок запитання може виглядати парадоксальною: розкол не був вигідний нікому. Але він не міг не статися і, відбувшись, переріс рамки звичайного партійного поділу та перетворився на край деструктивне явище.

ДО ПІДСУМКІВ ДОСЛІДЖЕННЯ КАРТОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ Г.БОПЛАНА

Карти України французького картографа і військового інженера Г.Боплана (1600–1675) — це перші твори західноєвропейської картографії, які присвячені спеціально Україні, і на яких вперше назву “Україна” вжито для означення всієї української території — “від Московії до Трансильванії”. Вони мали не тільки великий вплив на утвердження назви “Україна” на картах Польщі та Московської держави, які в ті часи володіли певними частинами українських земель, але й сприяли появі карт України як особливої й окремої географічної та політичної спільності¹.

У вітчизняній науковій літературі прийнято твердження, що Г.Бопланові належать Генеральна карта України 1648 р. і 1660 р., Спеціальна карта України 1650 р., карти нижньої течії Дніпра, вперше опубліковані анонімно в 1662 р. в Атласі Й.Блу, а також загальна карта Польщі, на якій є також зображення частини українських земель. Репродуковані В.Кордтом у його “Материалах по истории русской картографии”, ці карти стали доступними вченим і досі використовуються істориками переважно для уявлення тих чи інших наукових тверджень, та для ілюстрування видань з історії України.

Архівні знахідки та наукові дослідження останніх десятиліть свідчать про те, що, крім згаданих карт, Бопланові належить ціла низка інших картографічних творів, присвячених Україні. Так, на початку 30-х р. опубліковано опис атласу карт і планів сучасника та соратника Г.Боплана — Ф.Гетканта “*Torographica practica conscripta et recognita per Fredericum Getkant Mechanicum. Anno 1638*”, в якому серед 14 карт і планів дві, на думку дослідників, є копіями карт Г.Боплана. Це “*Tabula geographica Ukrainica*” — перший варіант Генеральної карти України (1639–1640 рр.), та “*Demen-*

---

¹ *Krawctw B. Ukraine in Western cartography and science in the 17th — 18th centuries //The Ukrainian Quarterly. — New York, 1962. — Vol. 18. - P. 24-39.*

sia Fortecy na Kodackie Porohu” — план фортеці біля Кодацького порогу 1635 р.²

1952 р. у фондах Гданської бібліотеки ПАН виявлено 11 карт книжкового формату (14x19 см), на яких зображено українські землі і які, очевидно, призначалися для ілюстрування “Опису України”. Це дві загальні карти України, карти Київського, Брацлавського, Подільського воеводств та Покуття, дві карти течії Дніпра, до однієї з яких додано врізку з планом Кодацької фортеці, дві карти Північного Причорномор’я та карта Кримського півострова. До цієї збірки карт належить також план оборони Збаража у 1649 р. (незавершений) та загальна карта Польщі, виявлена й опублікована польським ученим К.Бучеком у 30-х рр. Ці карти виконані в тому ж форматі³.

Цікаві результати дало дослідження історії створення Бопланом карт України, аналіз їх змісту та порівняння окремих примірників.

Треба зазначити, що вивчення цих проблем досі систематично не проводилось, хоч учені (В.Кордт, В.Ляскоронський) і зауважили різницю між окремими примірниками карт.

У 1930-х рр. Л.Багров, виявивши примірник Генеральної карти України 1648 р., що суттєво відрізняється від опублікованої В.Кордтом, вважав її першим варіантом цієї карти⁴. Ця думка була спростована в 1986 р., коли у фондах бібліотеки Чарторийських у Кракові було знайдено досі невідомий примірник цієї карти, що відрізняється від інших зображенням Поліських боліт. Це, як виявилось, найраніший варіант друкованої версії Генеральної карти України. Різницю між окремими примірниками карт зауважили й інші учені⁵.

Каталог картографічної колекції Е.Гутен-Чапського (1992 р.) визначає дві версії Генеральної карти: 1) копія рукописної

² *Catalogus mapparum geographicarum ad historiam pertinentum.* — Varsovie, 1933. — P. 250.

³ *Herbst S. Prace kartograficzne Beauplana-Hondiusa z roku 1652 //Przegląd Historyczny.* — 1952. — Т. 43. — З. 1. — S. 125-128.

⁴ *Bagrow L. Anecdota cartographica. 1. Die ersten Karten der Ukraine (XVII Jh.).* — Berlin, 1935.

⁵ *Stachnai-Talanda D. Nieznana edycja mapy generalnej Ukrainy Wilhelma le Vasseur de Beauplana z r. 1648 //Polski Przegląd Kartograficzny.* - Warszawa, 1987. — Т. 19. — З. 3. — S. 111-112.

карти 1637–1639 рр. “*Tabula geographica Ukrainaska*”; 2) друковані версії 1648 і 1660 рр., серед яких три варіанти карти з датою “Гданськ, 1648” і два варіанти французького видання 1660 р.⁶.

Канадські вчені - А.Перналь та Д.Ессар у французькому виданні подали два варіанти Генеральної карти 1648 р., чотири варіанти французького видання (1660 р.) цієї карти та три варіанти Спеціальної карти України⁷. В англійському виданні “Опису України” (1993 р.) ці ж учені виокремлюють уже три варіанти гданського видання (1648 р.) Генеральної карти.

Зрозуміло, що для остаточного висновку про співвідношення та взаємозалежність окремих примірників (варіантів) Генеральної карти (трьох версій) і Спеціальної карти, а також про взаємозалежність між Генеральною та Спеціальною картами України Г.Боплана необхідно мати копії усіх збережених примірників цих карт, що дійшли до наших днів.

1992 р. у Львівському відділенні Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України було заплановано видання Атласу карт України Г.Боплана, який має включати всі збережені і виявлені на сьогодні примірники цих карт. Під час підготовки до видання Атласу проводився пошук оригінального примірника картографічних творів цього автора у бібліотеках і архівах колишнього Радянського Союзу та Польщі. Велику допомогу у виявленні бопланівських карт надав нам професор Брандонського університету (Канада) А.-Б.Перналь, котрий провів розшуки у бібліотеках Німеччини, Франції, Швеції та Англії і передав у наше розпорядження фотокопії виявлених ним матеріалів. Унаслідок цієї співпраці вдалося знайти 13 оригінальних примірників Генеральної карти України (сім – з датою 1648 р. і шість – з датою 1660 р.) та 14 примірників Спеціальної карти України. Аналіз і порівняння примірників Генеральної карти свідчить про те, що різниця між варіантами гданського видання (1648 р.) цієї карти суттєва й полягає у поступовому збагаченні та корегуванні її змісту. Так, якщо на першому

⁶ *Katalog dawnych map Rzeczy Pospolitej Polskiej w kolekcji Emeryka Hutten Czapskiego*. — Wrocław-Warszawa-Kraków, 1992. — Т. 2. — S. 110-113.

⁷ *La Description d'Ukraine de Guillaume Le Vasseur de Beauplan /Ed. D.F. Essar, A.B. Pernal*. — Ottawa-Paris-Londres, 1990. — P. 6-10.

варіанті позначено обширну територію Поліських боліт, то на усіх пізніших варіантах на цьому місці знаходимо значну кількість населених пунктів, течій раніше не позначених рік та застережливий напис, що раніше тут позначалися болота. На другому варіанті карти подано назви адміністративних одиниць, а в крайній західній частині з'являється напис "Transilvania Pars...". Отже, як і обіцяв Боплан у заголовку "Опису України", Генеральна карта відобразила територію України від кордонів Московії до Трансильванії. Третій варіант карти відрізняється зображенням Кубані, а на четвертому вперше подано написи про Лоївську (1649 р.) і Берестецьку (1651 р.) битви.

Найцікавішим виявився наступний, п'ятий варіант цієї карти, характерний тим, що крім згаданих написів про битви, він у західній частині карти доповнений зображенням територій від Львова до Перемишля (на захід) і від Львова до Любліна (на північ). На цьому доповненні додатково позначено 36 назв сіл і містечок, також внесено зміни у зображення території північніше Сокаля до лінії Городло, Дубно, де з'явилися нові назви об'єктів.

Однак найважливішою особливістю цього варіанта є те, що на площині карти пунктиром гравер відкреслив фрагмент, який потім було перенесено на Спеціальну карту України. Це прямокутник між 48 і 51 градусами широти та 48 і 60 градусами довготи, поділений на вісім рівних квадратів, при цьому 8-й квадрат збільшений за рахунок згаданого доповнення. Всі квадрати пронумеровані автором. Їх нумерація ідентична нумерації секцій Спеціальної карти:

1	3	5	7
2	4	6	8

Ця деталь карти досі не помічена ні вітчизняними, ні зарубіжними дослідниками, а саме вона розкриває послідовність праці Боплана над картами України та залежність карт одна від одної.

Різниця між варіантами Генеральної карти 1660 р. полягає у наявності або відсутності на ній карти Кримського півострова, у детальному зображенні Приазов'я та Кубані, в розміщенні додаткових написів.

Різницю між примірниками Спеціальної карти України першим зауважив М.Дзіковський, звернувши увагу на те, що виявлений ним примірник цієї карти у фондах Наукової бібліотеки Вільнюського університету суттєво відрізняється від опублікованої Кордтом. При порівнянні цих примірників вчений виявив понад 260 виправлень і нових позначень об'єктів на вільнюському примірнику і висловив припущення, що ці зміни внесені Бопланом власноручно. Спостереження М.Дзіковського розвитку не мали — еволюцією Спеціальної карти України ніхто не займався.

У нашому розпорядженні є копії дванадцяти примірників цієї карти з бібліотек: ПАН у Гданську, Національного закладу ім.Чарторийських та Бібліотеки Ягеллонського університету в Кракові, Інституту географії і навколишнього середовища у Варшаві, Бібліотеки Російської Академії Наук у Санкт-Петербурзі, Наукової бібліотеки Вільнюського університету. Завдяки співпраці з проф. А.-Б.Перналем ми отримали також фотокопії примірників Спеціальної карти України з фондів Національної бібліотеки в Парижі (2 прим.), Британського музею в Лондоні, Державної бібліотеки в Дрездені та Бібліотеки університету в Упсалі. Порівняння цих примірників свідчить, що зміст карти поступово, але суттєво збагачувався.

Чотири варіанти Спеціальної карти України чітко прослідковуються під час аналізу картографічного зображення території, відображеної на згаданому доповненні до найпізнішого варіанта Генеральної карти. Кількість позначень населених пунктів на цьому відрізку постійно зростає: 36 назв на Генеральній карті, 41 — на першому варіанті Спеціальної карти (публікація Кордта), 63 назви на наступному, 84 назви — на останньому варіанті цієї карти.

Загалом різниця між першим і четвертим варіантами Спеціальної карти полягає в тому, що на останньому позначено на 173 об'єктів більше, ніж на першому, внесено близько 300 виправлень у правописі назв, нанесено значну кількість об'єктів без назв — рік, лісів, боліт, вказано зміни в розташуванні об'єктів. Особливих змін зазнала восьма секція карти (Львів), на якій виявлено 159 назв новопозначених об'єктів і 62 виправлення правопису назв. Першу секцію карт доповнено візкою з картою нижньої течії Дніпра з порогами. У сьомій секції продовжено зображення течії Дністра від Жу-

равна до Миколаєва, нанесено течію р.Стрий та ряд населених пунктів на цій території. На восьмій секції останнього варіанта карти вміщено напис про перемогу армії короля Яна Казимира над військами Богдана Хмельницького під Берестечком. У цій частині карти внесено також зміни, що характеризують територію, на якій відбувалася битва.

Отже, аналіз свідчить, що всі виявлені на сьогодні примірники оригінальних карт України Боплана — це фактично пробні відбитки, які відображають різні етапи їхнього опрацювання. Ці карти ніколи не видавалися великими тиражами й були рідкісними уже в другій половині XVII—XVIII ст.

До нас дійшли примірники карти різної форми збереження: склесні секції в одну площину із заголовками (Санкт-Петербург, Краків (Бібліотека Чарторийських) — 2, Лондон, Вільнюс, Упсала, Москва, або в окремих секціях (Дрезден, Краків (Ягеллонська бібліотека), Париж — 2, Гданськ). Майже всі склесні примірники, що використовувалися як настінні карти, крім Санкт-Петербурзького, мають значні пошкодження, втрати картографічного зображення. Вони складні для репродукції і не дають цілісного уявлення про їх зміст. Тому для перевидання карти, яке підготовано у нашому Відділенні, обрано примірники карти, що зберігається у фондах Гданської бібліотеки ПАН. До цього примірника, найпізнішого і найповнішого варіанта карти, складено перелік зафіксованих на карті назв об'єктів, які ідентифіковано на основі сучасних топографічних карт областей України, виданих останнім часом. Для полегшення пошуку потрібного об'єкта розроблено систему координат.

СТАВЛЕННЯ РИМСЬКОГО ПРЕСТОЛУ ДО ВИНИКНЕННЯ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ В 1918 Р.

Події польсько-українського збройного конфлікту в Східній Галичині 1918-1919 рр. привертали увагу Апостольського престолу, його дипломатів, державного секретаря П'єтро Гаспаррі та самого папи Бенедикта XV. Перші відомості про події 1 листопада 1918 р. надіслав до Ватикану Апостольський візитатор у Польщі Акілле Ратті¹, який незадовго до цього (30 квітня) отримав це призначення. Досі о.Ратті керував Ватиканською бібліотекою і не мав дипломатичного досвіду, за винятком участі як наймолодший аташе в короткочасній місії кардинала Ванутеллі на коронації російського царя Миколи II. Тому призначення о. Акілле Ратті було дещо несподіваним для дипломатичного корпусу Апостольської столиці і для польських політичних лідерів. Цілком можливо, що знаючи протягом ряду років Акілле Ратті, папа Бенедикт XV вважав, що саме його, виваженого науковця, потрібно призначити до Варшави, для того щоб отримувати докладну, вичерпну та об'єктивну інформацію про ситуацію в

---

¹ Акілле Ратті народився 31 травня 1857 р. у місті Дезіо біля Мілана. Після закінчення духовної семінарії в 1879 р. прийняв священничий сан. Закінчив Грегоріанський університет і академію св.Томи в Римі. З 1888 р. був співпрацівником, а згодом і префектом Амброзіанської бібліотеки в Мілані і викладав ораторське мистецтво в одній з семінарій цього міста. В 1914 р. його було переведено на посаду віце-префекта Ватиканської бібліотеки, незабаром о.Ратті обійняв префектуру бібліотеки. Акілле Ратті був призначений Апостольським візитатором у Польщі в квітні 1918 р., через рік — нунцієм у Польщі. В 1919 р. о. Ратті отримав звання титулярного архієпископа Лепанту. Покинувши в червні 1921 р. Варшаву, став архієпископом Мілана, і дуже скоро отримав кардинальський титул. 6 лютого 1922 р. архієпископа міланського А.Ратті було обрано папою. Він прибрав собі ім'я Пія XI. Понтифікат папи Пія XI тривав до 1939 р. Під час цього понтифікату було укладено 45 конкордатів та міжнародних договорів з різними державами, підписано Латеранський договір і тим самим відновлено світську владу Папи Римського та створено суверенну місто-державу Ватикан.

Польщі і в сусідніх Україні та Росії, а не формальні, поверхові реляції².

У ранзі Апостольського візитатора о.Акілле Ратті прибув до Варшави 29 травня 1918 р., а за рік, 6 червня 1919 р., його було іменовано нунцієм Апостольської столиці у Польщі. 19 липня 1919 р. він вручив вірчі грамоти голові польської держави Юзефові Пілсудському³. Це призначення нунція відбулося тільки після того, як Ватикан 30 березня 1919 р., услід за провідними державами світу, офіційно визнав незалежність Польщі. Власне такими були офіційні призначення Акілле Ратті в Польщі. Спочатку о.Акілле Ратті було призначено Апостольським візитатором, а не нунцієм, як деколи помилково титулюють його українські історики, змальовуючи події кінця 1918 - початку 1919 рр.⁴

Нунцій Акілле Ратті був також деканом дипломатичного корпусу, акредитованого в Польщі. Фактично його дипломатичні повноваження географічно не обмежувались територією Другої Речі Посполитої, де він виконував обов'язки Апостольського нунція. Акілле Ратті ще в квітні 1918 р., одночасно з призначенням візитатором у Польщі, отримав номінацію Апостольського візитатора в Литві та був призначений комісаром до справ плебісциту в Сілезії. Крім цього, нунцій Акілле Ратті виконував обов'язки Апостольського візитатора на землях колишньої імперії Романових з кінця липня 1918 р.⁵

Апостольський візитатор, посилаючи до Рима повідомлення про релігійно-політичну ситуацію в Польщі у листі від

---

² *Meysztowicz W. Gawędy o czasach i ludziach.* — Londyn, 1983. — S. 260.

³ *De Marchi G. Le Nunziature Apostoliche dal 1800 al 1956.* — Roma, 1956. — P. 397.

⁴ Такої помилки допускається Густав Цвенгрош, який ще, крім цього, називає Акілле Ратті „надзвичайним нунцієм“ та „колишнім єпископом Мілану“ в грудні 1918 р. — лютому 1919 р. Посади „надзвичайного нунція“ взагалі не існувало серед дипломатичних рангів Апостольської столиці, а архієпископом міланським, а не єпископом, Акілле Ратті став 23 червня 1921 р. Див.: *Цвенгерош Г. Офіційне взаємовизнання і взаєморозуміння УНР і Апостольського престолу. // Церква і соціальні проблеми.* — Львів, 1993. — С. 340.

⁵ *Morozzo della Rocca R. Le Nazioni non muoiono. Russia rivoluzionaria, Polonia indipendente e Santa Sede.* — Bologna, 1992. — P. 65.

4 листопада 1918 р. до кардинала державного секретаря Гаспаррі, пише, що "тривожні та загрозові події заповідаються в Східній Галичині, яка, здається, перебуває в руках українців"⁶. Як бачимо, на 4 листопада 1918 р. монсеньйор Ратті ще не мав точної інформації про ситуацію в Галичині. Протягом наступних двох місяців він інформував Апостольську столицю про розгортання збройного конфлікту між українцями та поляками. Безпосередньою реакцією на події у Східній Галичині і спробою знайти вихід зі складної ситуації стали листи Апостольського візитатора, написані ним за дорученням папи Бенедикта XV і від його імені 27 грудня 1918 р. до Галицького митрополита Андрея Шептицького та до Львівського архієпископа Юзефа Більчевського. Ці листи, адресовані двом архиєпископам воюючих сторін, були ідентичними за змістом⁷. У листах констатувалося, що "св. Отець з великим смутком бачить, що знову вибухнула війна... поміж ніжно дорогими його серцю синами, поміж християнським католицьким населенням, звиклим донедавна жити в мирному сусідстві". Далі св. Отець закликав до миру і висловлював прагнення, щоб на зміну військовим діям прийшли "спокійні дискусії", які задовільнять, у межах можливого, вимоги учасників конфлікту, наголошуючи, що зараз особливо сприятливий момент для мирного порозуміння, оскільки повинна розпочати свою роботу Паризька мирна конференція⁸.

Така реакція Римської курії та особисто папи Бенедикта XV не випадкова. Вона була співзвучна засадам зовнішньої політики Ватикану, проголошеними в Ноті Миру, і відображала негативне ставлення папи до війни. Італійський вчений Анджело Тамборра, характеризуючи засади зовнішньополітичної діяльності папи Бенедикта XV, пише, що цей папа, „котрий прагнув миру в свободі, як понтифік мусив діяти в оточенні, яке менш всього могло його зрозуміти“, в час, коли

⁶ Archivio Segreto Vaticano (далі — ASV). — Nunziatura Varsavia. — V. 192. — P. 589.

⁷ Archivio della Segreteria di Stato (далі — ASS). — Russia. — V. 560. — P. 144 v.

⁸ Ibid. — P. 145.

всі закликали до війни, до вирішення конфліктних ситуацій грубою силою⁹.

На ідеалах миру та свободи базувалась конкретна діяльність папи Бенедикта XV, який прагнув до встановлення довготривалого і справедливого миру у світі та полегшення страждань населення в районах воєнних конфліктів. У цьому сенсі його діяльність була спрямована не тільки на досягнення громадянського миру (*pace civile*), але й на встановлення миру релігійного, конфесійного¹⁰.

Однак, реалії світу були від цього далекі і навряд чи втілення ідеалів римського понтифіка було можливим у повоєнній Європі. Так і в українсько-польському збройному конфлікті заклик папи Бенедикта XV до мирного розв'язання конфлікту не досягнув бажаного результату. Кожен з архи-пастирів відповів на лист Апостольського візитатора, аргументовано відстоюючи позицію та інтереси своєї сторони в цьому конфлікті¹¹. Архиепископ Більчевський при цьому висловив своє майже обурення з того, що в одинаковий спосіб, не роблячи різниці між воюючими сторонами, папа звернувся до нього та до митрополита Шептицького¹². Звичайно, польський архипастир вважав, що св. Отець мав би стати на захист інтересів нововідродженої Польської держави в Галичині. У своєму листі-відповіді від 24 січня 1919 р. митрополит Андрей висловив побоювання, що українське питання буде сприйматись у Ватикані через призму польської аргументації, наріжним каменем якої була ідея меншовартості української справи для Римської столиці в порівнянні з необхідністю підтримки новоствореної незалежної Польщі, польський народ відомий своєю відданістю Апостольському престолу, будучи протягом віків "форпостом католицизму в Східній Європі". Щодо українців, то вони переважно є православними, схизматиками, і тільки незначна їх частка католики, та й то східного, грецького обряду. Такими були найбільш характерні аргументи польського кліру, як в Польщі та Галичині, так і в Римі. Знаючи про це, митрополит Шеп-

⁹ *Tamborra A. Benedetto XV e i problemi nazionali e religiosi dell'Europa orientale. — Roma, 1962. — P. 1.*

¹⁰ *Ibid. — P. 2.*

¹¹ *ASS. — Russia. — V. 560.*

¹² *Morozzo della Rocca R. Op. cit. — P. 124.*

тицький у своїй відповіді на лист Апостольського візитатора також констатував, що Римський престол мусить трактувати в інший спосіб народ, "якого переважна більшість є католиками і який має багато заслуг перед Церквою". В такій ситуації український народ, більша частина якого не з власної волі відокремлена від "центру християнства", почуває себе Попелюшкою серед католицьких народів¹³, додаючи при цьому, що саме зараз частина українців-католиків зазнає кривавих переслідувань. У цьому ж листі український архієрей ставив запитання: чи в православній Україні, підпорядкованій такій католицькій державі, як Польща, може досягнути успіху справа поширення католицизму? Сам Андрей Шептицький вважав, що пропагувати "католицьку віру" серед православних українців можна тільки у формі, позбавленій будь-якого національного, зокрема польського забарвлення, і при повному збереженні традиційного грецького обряду¹⁴. Цей лист Андрея Шептицького до Акілле Ратті показує розуміння митрополитом факторів, що впливали на позицію Апостольського престолу щодо польсько-українського конфлікту і безпосередній зв'язок українського питання в Східній Галичині зі справою поширення католицизму на Сході — в Україні та Росії.

Загалом, виникнення польсько-українського конфлікту в Галичині, який загострив і радикалізував протиріччя не тільки політичного, а й релігійного характеру, з гіркотою спостерігалось у Ватикані. Це збройне протистояння між народами, які так багато значили для католицької присутності в Східній Європі, було дуже небажаним для Римського престолу¹⁵. Саме поляки-католики й українці-греко-католики Галичини мали б, на думку римської курії, відіграти вирішальну роль у справі навернення Росії. Справа поширення католицизму на просторах Російської імперії вважалась у Ватикані найбільш важливим, вирішальним етапом у процесі навернення Сходу.

Сприятлива для цього політична ситуація склалася з відреченням від престолу царя Миколи II і запровадженням Тимчасовим урядом ліберальної політики та віротерпимості.

¹³ ASS. — RP. — V. 483.

¹⁴ ASV. — NV. — V. 191.

¹⁵ *Morozzo della Rocca R. Op. cit.* — P. 123.

Римський престол отримав повідомлення про прихильне ставлення нового уряду до поширення діяльності Католицької Церкви в Росії від Могильовського капітулярного вікарія Яна Цепляка та Костянтина Скірмунта, члена Російської державної ради¹⁶. 15 липня 1917 р. у кабінеті державного секретаря Апостольської столиці відбулася нарада щодо ситуації в Росії, в якій взяли участь, крім кардинала Гаспаррі та співробітників відділу з надзвичайних церковних справ, представники Конгрегації поширення віри. Ватиканські достойники прийняли меморандум до Тимчасового уряду та обговорили питання призначення архієпископа Могильовського та єпископа Мінського¹⁷. За деякий час архієпископську катедру в Могильові обійняв монс. Едуард фон Ропп, а єпископську в Мінську — Сігізмунд Лозінський. З цими новими призначеннями Ватикану погодився Тимчасовий уряд. Тимчасовий уряд призначив посланником Росії при Апостольському престолі Олександра Лисаковського, який прибув до Рима незадовго до жовтневого перевороту і представляв інтереси російського народу до березня 1922 р.¹⁸

У царській імперії, після ліквідації Греко-Католицької Церкви на українських та білоруських землях у 1836 р., офіційно на початок ХХ ст. існувала тільки Католицька Церква латинського обряду. Її вірні за національною належністю були переважно поляками, литовцями, французами та представниками інших неросійських національностей. У цей час значно зріс інтерес до Католицької Церкви серед російської інтелігенції та аристократії¹⁹. Багато з росіян, що прагнули

---

¹⁶ Род В. Рим і Москва. — Львів, 1995. — С. 22-23.

¹⁷ Там же. — С. 26.

¹⁸ Там же. — С. 29.

¹⁹ У середовищі російської інтелігенції були розповсюджені думки та ідеї відомого вченого Володимира Соловйова та філософа Павла Флоренського про шляхи з'єднання православного християнства та Римської Церкви. Згідно з їхніми працями, єдиним можливим шляхом досягнення поєднання християн Сходу та Заходу є не завоювання або компроміс, а поєднання як згода, в основі якої розуміння діалектичного характеру християнської доктрини і, звідси, взаємозалежність його східної та західної версії. Див: *Pelican J. The Church between East and West: The Context of Sheptyts'kyi's Thought // Morality and Reality. The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi.* — Edmonton, 1989.

приєднатися до Католицької Церкви, відчували недовіру до польського, іноземного духовенства та не бажали покидати свій східний обряд. У цьому контексті особливого звучання набув папський документ "Orientalium Dignitas Ecclesiarum" (1894 р. — понтифікат папи Лева XIII), який зобов'язував новонавернених до католицизму залишатися у своєму власному обряді. В 1908 р. (понтифікат папи Лева X) державний секретар Апостольської столиці кардинал Меррі дель Валь дав письмове розпорядження російським католицьким священикам східного обряду дотримуватися чистоти обряду, не вносячи жодних змін у східний обряд, поширений у російській Православній Церкві. Для розрізнення цього обряду та обряду, поширеного в українській Греко-Католицькій Церкві, було запроваджено назву "обряд греко-російський" для обряду російських католиків та "обряд греко-рутенський" для уніатського населення українських і білоруських земель²⁰.

До "обряду греко-російського", безперечно, найбільше був наближений обряд Греко-Католицької Церкви в Галичині. Та й культурна і мовна спорідненість росіян та українців Галичини, поряд з подібністю обряду, бралася до уваги Римським престолом. Тому в Апостольській столиці була поширена думка, що місійна діяльність католиків східного обряду може привести росіян до унії з Римом. У цьому контексті саме греко-католики можуть створити Католицьку помісну Церкву в Росії. В цій Церкві мав би бути збережений обряд російської Православної Церкви, її традиції, а відрізнитися від Православної синодальної вона буде тільки визнанням примату Римського понтифіка. Подібні погляди та положення вже прийнятих деяких документів значно обмежували прозелітизм у латинському обряді, що викликало незадоволення деяких представників латинського кліру, переважно польської національності. Треба зазначити, що прозелітизм у латинському обряді серед росіян, звичайно, існував також. Через те, що Католицька Церква латинського обряду, хоч і була далеко не в милості при царському дворі, однак, у роки світової війни вона діяла і не перебувала цілковито під заборноюю. Тому, зі зміною політичної ситуації в Росії і впровадженням віротерпимості, досить скоро Ватикану вдалося організаційно зміцнити та активізувати її діяльність. З католиками схід-

²⁰ *Morozzo della Rocca R. Op. cit. — P. 2-73.*

ного обряду було складніше. Фактично, інституційно вони не існували, перебували поза законом і переслідувались урядом. Крім цього, кількість вірних цієї Церкви була дуже обмеженою, та й належали вони переважно до інтелігенції та аристократії.

Поряд з діяльністю осіб, що репрезентували польську лінію поширення католицизму в Росії, такими, як єпископ, а згодом архієпископ фонн Ропп, єпископ Ян Цепляк, єпископ Лозінський, генерал ордену єзуїтів Володимир Ледуховський, Костянтин і Казимир Скірмунти та інші особи, особливого значення набула, в організаційному контексті, місійна праця в Росії греко-католицького митрополита Андрея Шептицького. Ідейним підґрунтям цієї праці стало переконання митрополита, що саме українська Греко-Католицька Церква може і має відіграти вирішальну роль у великій справі відновлення єдності православного Сходу з Римом. Митрополит не раз зазначав, що представникам духовенства із Заходу важко зрозуміти східну ментальність і літургію, а щодо польського духовенства, то православних росіян, українців, білорусів та поляків розмежовують взаємна національна нетерпимість і брак порозуміння та довіри, що виникли внаслідок непростой спільної історії впродовж століть.

Для ведення унійної діяльності на теренах Російської імперії митрополит Шептицький у лютому 1907 р., під час свого побуту в Римі, звернувся до папи Пія X з проханням надати йому юрисдикцію над всіма католиками східного обряду в Російській державі, посилаючись при тому на правовий статус Каменецької єпархії, що входила до Львівської архієпархії. На своє прохання він отримав від св. Отця усну згоду²¹. Через рік, у лютому 1908 р., митрополит знову був на приватній аудієнції у папи, під час якої Римський понтифік підписав ряд документів, поставив на них свою резолюцію і "суху" папську печатку, які визначали канонічні права та повноваження греко-католицького митрополита відносно Росії. Всі ці документи митрополит дав слово під страхом відлучення тримати в таємниці аж до приходу слухного часу. Про ці документи також не знало і найближче оточення

---

²¹ *Диакон Василій. Леонид Федоров. Жизнь и деятельность. — Рим, 1966. — С. 82; Cyrille Korolevskij. Metropolitte Andre Szeptyckyj. 1865-1944. — Rome, 1964. — P. 197.*

папи, навіть державний секретар Мері дель Валь. Такі перестороги були пов'язані із загостренням відносин Римського престолу та царської Росії²². Ці повноважества, що були підтвержені папою Пієм X у 1909, 1910 та 1914 рр., дали змогу главі української Греко-Католицької Церкви здійснювати адміністративне керівництво діяльністю Католицької Церкви грецького обряду в Росії²³. Зміст цих повноважень, як і сам факт їх існування, в наступні роки ставитиметься під сумнів польським єпископатом та урядом і не раз стане предметом конфліктних ситуацій.

Дуже скоро виник цей відповідний момент, про який говорив папа Пій X. У Росії відбулися революційні зміни, до влади прийшов Тимчасовий уряд, що проголосив свободу віросповідання та повну амністію всіх політичних в'язнів. Це розпорядження формально повернуло свободу і митрополитові Шептицькому, ув'язненому царським урядом. Однак, митрополит очікував у Ярославлі офіційного повідомлення про визволення. Головною посередницею у визволенні митрополита була Наталія Сергіївна Ушакова. Саме вона написала листа до О. Керенського, який став міністром юстиції²⁴, з проханням дати розпорядження звільнити "царського в'язня". Олександр Лотоцький, голова Української Національної Ради в Петрограді, теж звертався до Тимчасового уряду, до О.Ф.Керенського з ідентичним проханням. Керенський телеграфував у Ярославль, митрополита негайно було звільнено, і він прибув до Петрограда 14 березня²⁵.

У Петрограді Львівський архієпископ приступив до практичного використання повноважень, отриманих від папи Пія X. 11 червня 1917 р. у приміщенні гімназії св.Катерини митрополит Шептицький урочисто відкрив собор Російської Католицької Церкви грецького обряду, на якому були присутні

---

²² *Диакон Василій*. Ук. соч. — С. 89.

²³ *Мизуська І.* Sheptyts'kyi in the Russian Empire // *Morality and Reality*... — Р. 316.

²⁴ У грудні 1916 р. зробив у Державній Думі запит щодо перебування Андрея Шептицького в тюрмі для православних священників і просив полегшити долю ув'язненого архієрея. До цього зашиту та прохання Керенського приєдналися інші відомі особи Росії, такі, як письменник Володимир Короленко.

²⁵ *Лотоцький О.* Сторінки минулого. — Ч. 3. — Кн. 4. — С. 376.

єпископ Йосиф Боян, російські священники: Леонід Фьодоров, Олексій Зерчанінов, Іван Дейбнер та інші священники і представники з мирян, потім на третій день до них долучилися єпископ фон Ропп²⁶, єпископ Цепляк, канонік Лозінський. Користуючись повноваженнями, даними йому папою Пієм Х²⁷, митрополит проголосив встановлення греко-католицького екзархату на території колишньої Російської імперії, за винятком України та Білорусії, і призначив екзархом о. Леоніда Фьодорова²⁸. Собор прийняв ряд постанов, відображених у документі "Постановлення єпархіяльного собора Греко-католицької Церкви, состоявшогося въ Петроградѣ отъ 29 - 31 Мая 1917 года [за старим стилем] подъ председательствомъ Високопреосвященнѣйшаго Андрея Митрополита Галицкаго"²⁹. Всього ці постанови мали 68 різноманітних положень, перші з яких визнали примат Римського папи та цільність і непорушність східного обряду (в документі "греко-восточного". — Л.Г.)³⁰. 21 і 24 положення стосувались ролі митрополита Шептицького в подальшій життєдіяльності Російської Церкви східного обряду. Так, нові єпархіяльні закони вважались недійсними без потвердження митрополита, на рішення і розпорядження екзарха дозволялося апелювати до митрополита Галицького³¹. Найближчим часом після собору митрополит домогся визнання Російської Католицької

²⁶ Тоді ще єпископ, а не архієпископ, як помилково подається деякими авторами, наприклад, див.: *Mróz M. Działalność unijna Metropolity Andrzeja Szeptyckiego w Rosji i w Polsce w latach 1917-1922* // *Metropolita Andrzej Szeptycki. Studia i materiały*. — Kraków, 1994. — S. 175. Повноважність, надані митрополиту папою Пієм Х з його власноручно написаними схваленнями, були конфісковані російськими властями разом зі всіма документами митрополичого архіву під час обшуку в 1914 р. Приїхавши до Петрограда навесні 1917 р., митрополит розшукав ці документи серед свого вилученого архіву, що старанно зберігався протягом війни в Російській Академії наук. Повернути ці документи митрополитові допоміг академік Олександр Шахматов: Див.: *Боднарук І. Великий чернець і народолобець*. — Прудентополіс, 1949. — С. 40.

²⁸ *Диакон Василій*. Ук. соч. — Рим, 1966.

²⁹ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДАЛ). — Ф. 201. — Оп. 4 б. — Спр. 1812. — Арк. 2-5.

³⁰ Там же. — Арк. 2.

³¹ Там же. — Арк. 3.

Церкви східного обряду Тимчасовим урядом і надання їй рівних прав з Католицькою Церквою латинського обряду. Таким чином, митрополит заклав підвалини офіційного, канонічного існування організації російських католиків східного обряду.

Знаменним було те, що, незважаючи на розбіжності у поглядах і на попередні серйозні непорозуміння, латинське духовенство взяло участь у соборі, до якого і після якого відбулися спільні богослуження ієреїв та священників обох обрядів. Латинський клір також надав матеріальну допомогу російським католикам східного обряду. Відбулися ще й інші спільні заходи, як, наприклад, урочистості з нагоди звільнення і приїзду в Петроград митрополита Андрея Шептицького. Все це давало надію на майбутню плідну працю. З огляду на описані події, що започаткували практичні заходи відносно з'єднання росіян з Апостольським престолом, конфлікт в Галичині викликав дуже серйозне занепокоєння в Апостольській столиці, яка покладала великі надії на співпрацю католицького кліру та католиків-мирян різних обрядів і національностей у Росії.

Знаючи про стурбованість Римського престолу, Апостольський візитатор вдруге звернувся до архипастирів Галичини 13 лютого 1919 р., закликаючи їх докласти всіх зусиль для досягнення миру та злагоди. Монс. Акілле Ратті у своєму листі висловив погодження з архієпископом Більчевським у тому, що до мирного порозуміння перш за все мають прагнути урядові кола, зазначивши, однак, що католицький архипастир може також настановити в цьому напрямку душі своїх вірних³².

У листі до митрополита Шептицького ватиканський дипломат продовжив цю ж думку, висловлюючи сподівання св. Отця, що обидва архисреї, перебуваючи в центрі прикрого для Апостольської Столиці кровопролиття та розбрату, могли б легше справити "благотворний вплив", схиляючи вірних до бажаного миру, тим самим зробивши свій внесок спочатку в підготовку мирного порозуміння і договору на урядовому рівні, а потім в їх сприйняття та підтримку з боку віруючих. У цьому ж листі до Андрея Шептицького А. Ратті зазначив, що св. Отець, безсумнівно, передусім прагне справедливості, але сам не може розв'язати конфліктної ситуації, тому й закли-

³² ASV. — NV. — V. 192. — P. 965.

кас, як батько, до миру і намагається досягнути його всіма дозволеними йому засобами, залишаючи, однак, вирішення всіх спірних питань "тим, хто має владу"³³.

Послання Апостольського візитатора Акілле Ратті до митрополита Шегіцького та до архієпископа Юзефа Більчевського від 27 грудня 1918 р. та від 13 лютого 1919 р. ілюструють ставлення Апостольського престолу до виникнення польсько-українського конфлікту в Східній Галичині. Збройне протистояння в Східній Галичині, яке набуло виразного релігійного забарвлення, в зв'язку з належністю ворогуючих сторін до різних обрядів Католицької Церкви, викликало серйозне занепокоєння в Римській курії. Апостольська столиця в роки понтифікату папи Бенедикта XV значно активізувала східний напрямок своєї діяльності, основною метою якого було повернення православного населення Російської імперії до єдності з Римським престолом. Для реалізації цих задумів у Римі покладали надії на місійну діяльність на просторах колишньої імперії Романових польського католицького та українського греко-католицького духовенства. З огляду на це, збройний конфлікт у Східній Галичині, який заманіфестував радикалізацію протиірч як політичного, так і релігійного характеру між українцями та поляками, був небажаним для Апостольського престолу і спонукав Римську курію до заходів щодо негайного припинення конфлікту. Тому при посередництві Апостольського візитатора в Польщі Акілле Ратті Ватикан звернувся до духовних лідерів українців і поляків у Східній Галичині із закликом докласти всіх зусиль для припинення збройного протистояння й досягнення порозуміння та вирішення всіх спірних питань мирним шляхом, що відповідало духові зовнішньополітичних актів Апостольського престолу, таких, як Нота Миру. В посланнях, написаних Акілле Ратті від імені Римського понтифіка, немає спроб встановити, хто розв'язав конфлікт, що було його приводом і причиною, а тим більше стати на бік однієї з конфліктуючих сторін. У перші місяці після листопадових подій у Галичині, не маючи докладної, об'єктивної і неупередженої інформації про складність ситуації там, Римський престол намагався сприяти припиненню конфлікту та вирішенню суперечностей мирним шляхом. Однак, реалії виявились складнішими і су-

---

³³ Ibid. — P. 966.

ворішими, розв'язання конфлікту за столом переговорів не вдалося досягти, і питання державно-правового статусу Східної Галичини залишилося невирішеним ще на роки. В наступному 1919 р. збройне протистояння набуло розмаху і вилилося в масові зловживання проти цивільного населення, перш за все українського.

РОСІЙСЬКА ТА БІЛОРУСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ НІМЕЦЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ ТА МАГДЕ- БУРЗЬКОГО ПРАВА В СХІДНІЙ ЄВРОПІ ХІV-ХVІІ СТ.*

Колонізаційні та локаційні процеси відігравали чи не визначальну роль у розвитку міст Східної Європи. Однак, ця тема недостатньо повно висвітлена в історичній літературі, і перш за все тому, що історія - наука, не позбавлена суб'єктивізму. На висвітлення тієї чи іншої історичної проблеми впливає не лише безпосередньо сам предмет дослідження і його об'єктивні параметри, як-от нові джерела та висвітлені ними факти, але і національна та політична орієнтація історика, сьогоденна кон'юнктура, політичний режим, в умовах якого доводиться працювати вченому. Це досить яскраво простежується на прикладі дослідження ролі та значення магдебурзького права для міст Східної Європи у білоруській та, особливо, в російській історіографії.

Саме магдебурзьке право у своїй суті на східноєвропейських землях як у дорадянській, так і радянській російській історіографії було представлено досить бідно. Немало уваги правовим аспектам міського самоврядування приділяв Ф.В.Тарановський. Загалом негативно оцінюючи процес поширення магдебурзького права у містах, як "права чужорідного, що розвивалось не законодавчим шляхом, а шляхом судової практики через засвоєння приватних популярно-юридичних збірників"¹, історик, однак, визнає, що "перехід з польського права на німецьке (*in ius Theutonicum*) був вигідним, оскільки при німецькій системі господарства прибутки власників земель, без сумніву, значно виростили в порівнянні з попередніми. Особливо сприятливим для магдебурзького права було правління Казимира Великого"². Крім того, магдебурзьке право, за Ф.Тарановським, мало політичний ефект, бо саме воно розглядалось урядом Речі Посполитої як найкра-

* This work was supported by the Research Support Scheme of the OSI/HESP, grant No. 164/1997.

¹ Тарановский Ф. Обзор памятников магдебургского права западно-русских городов литовской эпохи. — Варшава, 1897. — С. 1.

² Там же. — С. 17.

щий засіб колонізації. На думку автора, руські міста і села, котрим надавалось німецьке право, виділялись із загального ладу землі, поривали зв'язок із стародавнім всестановим, або, точніше, безстановим податком і підкорялись тому принципові становості, на який опирався державний лад Польщі³. Саме в цих твердженнях Ф.Тарановський солідаризується з М.Владимирським-Будановим, Леонтовичем, отже, досить не оригінальним є теоритичне підґрунтя його дослідження. Така позиція була в душі офіційної російської історіографії, яка ніколи не підкреслювала прогресивність впливу Заходу, особливо, щодо периферійних земель Російської імперії. Більше того, автор намагається прилаштувати магдебурзьке право до історії Московщини: “Магдебурзьке право було одним із джерел Литовського Статуту. Шляхом практичного використання Литовського статуту в московських наказах деякі положення магдебурзького права проникли в Східну Русь і навіть потрапили в Уложеніє, “по которому суд и расправа во всяких делах в Российском государстве производится”⁴. Свою діяльність Ф.Тарановський продовжував і в радянські часи (проводив дослідження історії державного права Речі Посполитої⁵), але, будучи людиною далекою від політики, справжнім академічним вченим, не зажив тоді слави, оскільки був, за словами М.Покровського, “академічною засушиною”.

Загалом, російськими дослідниками більш активно вивчались різноманітні аспекти урбаністичних процесів у Західній Європі, зокрема в Німеччині, що давало певну методологічну та фактологічну базу для вивчення міського самоврядування на українських землях і дозволяло досліджувати цей процес на широкому загальноєвропейському фоні. Найбільше доклались до розробки цієї тематики вчені Москви та Ленінграда. Одним із первістків такого дослідження в Росії ми можемо вважати зроблений Є.Петрушевською на початку ХХ ст. під редакцією і з перекладом Д.Петрушевського книги видатного знавця міської історії Європи, професора фрейбурзького університету Георга фон Белова. У передмові до цієї книги

³ Там же. — С. 18.

⁴ Там же. — С. 1.

⁵ *Тарановский Ф.* Очерки по истории государственного права Речи Посполитой // Записки соціально-економічного відділу УАН. — К., 1924. — Т. II-III. — С. 6.

слупшно зазначено: “Міський устрій середньовічної Європи порівняно мало цікавив наших істориків і російський читач відчуває певні труднощі, коли йому доводиться знайомитись з основними явищами середньовічного міського життя. А поміж тим, значна роль середньовічного міста в історії європейської культури давно вже є визнаним фактом і вивчення форм середньовічного міського життя представляє науковий інтерес”⁶. Ці дослідження на російському ґрунті мали своє продовження у роботах самого Д.Петрушевського (1863-1942), який, однак, більше уваги приділяв не стільки адміністративному, скільки економічному устрою міст середньовічної Європи⁷.

Продовжуючи кращі традиції університетської науки царської Росії, радянська історіографія починає звертати на ідеологічні рейки. Яскравим прикладом цього є дослідження учениці Д.Петрушевського - В.Стоклицької-Терешкович, де використано зовнайширший спектр іноземних джерел і літератури. На цій основі показано динаміку соціального, майнового складу населення ряду німецьких міст (Дрездена, Кельна, Гента та ін.), право складу та ряд інших міських привілеїв, особливості міського самоврядування німецьких міст, боротьбу міщан за розширення своїх прав тощо. Однак у кінцевому підсумку автор починає сходити на шлях ідеологічної

---

⁶ Белов Г. фон. Городской строй и городская жизнь средневековой Германии /Под ред. Д.Петрушевского. — Москва, 1912. — С. 1.

⁷ Петрушевский Д. Городское хозяйство средневековой Европы и новая историческая литература //Исторический сборник АН. — Москва, 1935. — Т. 4. — С. 17-21. Д.Петрушевський плідно працював і в роки радянської влади (Стоклицька-Терешкович В. Д.М.Петрушевський як історик середньовічного міста //Средние века (далі — СВ). — 1946. — Т. 2. — С. 5), будучи директором Інституту історії РАНІОН (Российская ассоциация научных институтов общественных наук), професором Московського університету, а з 1929 р. академіком. Однак, він ніколи не був “радянським” істориком, не сповідував марксизм, а неокантіанські методологічні позиції М.Вебера й А.Допша. Те, наскільки його дослідження не вписувались у формування марксистської історичної науки, показує дискусія з приводу книги Д.Петрушевського “Очерки по экономической истории средневековой Европы” (1928 р.). Див.: Вайнштейн О. История советской медиевистики. 1917-1966. — Ленинград, 1968. — С. 55.

боротьби з концепцією К.Бюхера⁸. Але, якщо В.Стоклицька-Терешкович, показуючи життя середньовічного міста і його передмістя, функціонування міських органів самоврядування (досить багато уваги приділяється загальноміському ополченню), порівнюючи самоврядне європейське місто з марковою організацією суспільства та полемізуючи з багатьма західноєвропейськими дослідниками, все ж витримує в своїх роботах⁹ цілком пристойний тон наукової дискусії, лише часом збиваючись на суто ідеологічні манівці, то радянським історикам молодшого покоління властивий недобррозичливий тон повний нетерпимості до всього західного, у т. ч. до т. зв. “буржуазних істориків” (див., наприклад, статтю С.М.Стама про тенденції сучасної буржуазної історіографії середньовічних міст¹⁰). Загалом, радянська войовнича ідеологія проникає і в історичну науку, в результаті чого аполітичність вузькоспеціальних досліджень вважається серйозним недоліком¹¹.

Разом з тим, у радянській медієвістиці (знову ж таки в основному на московсько-ленінградській базі) починають формуватись певні історіографічні школи урбаністичних досліджень. Однією з них була когорта істориків, які спрямували свої зусилля на заперечення тези про відсталість слов'ян на момент німецької колонізації і про цивілізаційну місію колоністів на Сході (теза і антитеза, як ми вже бачили, далеко не нові і не оригінальні). У радянській історичній науці одним з тих, хто поклав початок глибокого дослідження історії східних слов'ян в даному аспекті, був Микола Павлович Гра-

---

⁸ *Стоклицька-Терешкович В.* Очерки по социальной истории немецкого города в XIV-XV в. — Москва-Ленинград, 1936.

⁹ *Стоклицька-Терешкович В.* Средневековый город // Вопросы истории (далі — ВИ). — 1945. — № 2. — С. 144-146; *Она же.* Основные проблемы истории средневекового города. — Москва, 1960.

¹⁰ *Стам С.* Некоторые тенденции современной буржуазной историографии средневекового города // СВ. — Москва, 1975. — Вып. 38. — С. 72-83; *Он же.* Об одном реакционном течении в современной французской историографии средневекового города и о проблеме городского патрициата // Там же. — Москва, 1964. — Вып. 25. — С. 10-17.

¹¹ Див.: *Вайнштейн О.* Указ. соч. — С. 79.

ціанський¹². Саме на його семінарах розпочинали свої студії, а згодом продовжили дослідження цієї тематики відомі славісти-медієвісти В.Д.Королук та Г.Е.Санчук¹³. “М.Н.Граціанський належить до того нечисленного покоління перших радянських істориків славистів, працями яких були закладені основи подальшого розвитку цієї галузі радянської історичної науки”¹⁴. І якщо спершу дослідження велись у напрямку загального вивчення міст періоду середньовіччя¹⁵, то в другій половині 30-х рр. стає особливо популярною антинімецька тематика, а отже, активізується вивчення питання німецької колонізації міст, а через цю призму, й міського самоврядування¹⁶. В актуалізації теми відіграли свою роль не лише ідеологічні, але і політичні чинники. Свідомо формується однорідність у трактуванні питання складного та неоднозначного. “В оцінці німецької феодальної і патриціанської колонізації, навіть у тих випадках, коли колонізація ця супроводжувалась завоюваннями, в радянській історіографії немає суперечок. Вона розглядається або як відкрита, або як прихована форма німецької агресії на Схід. У всіх випадках ця колонізація, порушуючи національну однорідність пануючого класу, формувала в ньому прошарки, не зацікавлені в самостійному національному розвитку тієї країни, в якій створювались колонії. Інколи відбувалось повне поніччєння пануючого класу, або заміна місцевого пануючого класу

---

¹² Королук В. К вопросу о раннефеодальной государственности у полабо-прибалтийских славян //Славяно-германские отношения (далі - СГО). — Москва, 1964. — С. 3.

¹³ Москаленко А. Николай Павлович Грацианский //СВ. — Москва, 1976. — Вып. 40. — С. 282.

¹⁴ Неусыхин А., Данилов А. Н.П. Грацианский как историк-медиевист //Грацианский Н. Из социально-экономической истории западно-европейского средневековья. — Москва, 1960. — С. 19.

¹⁵ Грацианский Н. Разложение крепостнической системы и городская жизнь на Западе в XII-XVI столетиях //Обществоведение. Сб. ст. — Петроград, 1924. — Т. 2. — С. 139-223.

¹⁶ Грацианский Н. Немецкая агрессия в Прибалтике в XIII-XV веках //Историк-марксист. — 1938. — Кн. 6 (70). — С. 87-111; Он же. Немецкий “Drang nach Osten” в фашистской историографии //Против фашистской фальсификации истории. — Москва-Ленинград, 1939. — С. 135-155, та ін.

прийшлим¹⁷. Хоч будучи послідовними марксистами, історики не могли поставити “трудоий люд” на один щабель з “феодалною експансією”, а отже, в їхньому розумінні: “Суттєво іншою має бути, зрозуміло, оцінка значення і ролі колонізаційних процесів, пов’язаних з переселенням трудового люду - селян і ремісників. Сприяючи розвитку продуктивних сил на внутрішньому господарському освоєнню країни, така колонізація відіграла прогресивну роль”. Але навіть у цьому ракурсі німецька колонізація школою радянських істориків не визнавалася прогресивною, а все, що у ній було передового, вважалося аж ніяк не німецьким: “Німецькою колонізація ця може бути названа, правда, лише умовно, оскільки в складі сільських та міських колонізаційних потоків на схід брали участь не лише німці за походженням, але і вихідці з Голландії та інших західноєвропейських країн, а частину німецьких переселенців на схід складало більш або менш понімечене населення західнослов’янських земель, що опинились у складі імперії, наприклад сілезці в Королівстві Польському¹⁸. Таким чином, “«Дранг нах Остен», під яким би кутом зору ми його не вивчали, завжди був реакційним явищем, що порушувало нормальний хід економічного, політичного, культурного, національного та етнічного розвитку народів Центральної, Східної та Південно-Східної Європи. На Сході Європи німецькі феодали та міська верхівка аж ніяк не відігравали ролі організаторів міжнародного спілкування, а перетворювали нормальні контакти між народами в знаряддя їх експлуатації та поневолення¹⁹”.

Нового імпульсу ця тенденція набула у роки війни. “Зрозуміло, що в дослідженнях радянських вчених увага зверталась насамперед на боротьбу слов’янських народів проти німецької агресії, за збереження своєї незалежності,

---

¹⁷ *Корольок В.* “Дранг нах Остен” и историческое развитие народов стран Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в период феодализма // “Дранг нах Остен” и историческое развитие стран Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. Материалы международного симпозиума по проблеме. 20-23 апреля 1966 г. — Москва, 1967. — С. 16-17.

¹⁸ Там же. — С. 17.

¹⁹ Там же. — С. 22.

що є основною проблемою слов'яно-німецьких відносин²⁰. Тому соціально-економічні, а також правові процеси, пов'язані з німецькою колонізацією на схід, у російській радянській літературі залишались другорядними. В розробці цього кола питань, окрім згаданого вже М.Граціанського²¹, найбільш активно брали участь М.Державін²², З.Неєдла²³, В.Пічета. Останній як один з найвідоміших спеціалістів з історії Польщі спершу опублікував статтю "Вековая борьба польского народа с немецкими захватчиками". Незабаром ним були опубліковані три нові статті більш загального характеру, котрі згодом, як і попередня, увійшли до збірника "Вековая борьба западных и южных славян против германской агрессии" (Москва, 1944). Потрібно зазначити, що В.Пічета на відміну від багатьох інших дослідників звернув свою увагу не стільки на військову агресію, скільки на мирне проникнення в польські області німецьких колоністів, підкреслюючи негативні наслідки саме такої колонізації²⁴. Тему німецької колонізації в Сілезії розробляв молодий славист

---

²⁰ Калоева И. Славяно-германские отношения //СГО. — Москва, 1964. — С. 201.

²¹ Грацианский Н. Зазльбские славяне в борьбе с немецкой агрессией в X-XII вв. //Исторический журнал. — 1942. — № 8. — С. 37-42; Он же. Борьба славян и народов Прибалтики с немецкой агрессией в средние века: Пособие для преподавателей. — Москва, 1943; Вековая борьба западных и южных славян против германской агрессии. — Москва, 1944; Грацианский Н. Фашистская фальсификация истории немецкой агрессии за Эльбу //Ученые записки Моск. гос. ун.-та им. М.Ломоносова. — Москва, 1945. — Вып. 81. — С. 116-135.

²² Державин С. Вековая борьба славян с немецкими захватчиками. — Москва, 1943.

²³ Неєдлы З. "Дранг нах Остен" //Вековая борьба западных и южных славян против германской агрессии. — Москва, 1944. — С. 31-41.

²⁴ В.Пічета, будучи учнем М.Довнар-Запольського, близький у своїх дослідженнях саме до його школи, а тому детальніше систему поглядів В.Пічети на проблему міського самоврядування розглянемо далі.

Г.І.Іодко²⁵, але його дисертація, на жаль, залишилась неопублікованою, а сам молодий автор загинув у 1942 р.

Патологічною ненавистю до всього німецького буквально іскрять розробки тематики німецької колонізації на схід, елементом якої розглядається запровадження міського самоврядування й у повоєнні роки²⁶. Активізується дослідження найрізноманітніших питань у царині слов'янознавства. 1947 р. створені кафедри слов'янознавства у Ленінградському та Львівському університетах (до цього в СРСР діяла лише одна кафедра південних та західних слов'ян при Московському університеті, заснована 1939 р.). У 1955 р. на з'їзді у Белграді створено Міжнародний комітет славистів (МКС), який об'єднав представників 26 країн. 1957 р. при АН УРСР засновано Український комітет славистів²⁷. При Інституті слов'янознавства АН СРСР в червні 1961 р. була створена група з вивчення слов'яно-німецьких відносин, ідеологічним підґрунтям якої стала боротьба з ідеологією німецького реваншизму²⁸. Зрозуміло, що від неї годі було сподіватись об'єктивності та науковості історичних досліджень.

Одним з провідних і найбільш плідних спеціалістів у цій сфері був учень М.Граціанського, доктор історичних наук В.Королюк²⁹, особисті розробки котрого були традиційними для російської радянської медієвістики³⁰. Під редакцією В.Королюка виходить ряд збірників, присвячених найрізноманітнішим аспектам слов'яно-німецьких стосунків, де, зро-

---

²⁵ *Іодко И.* Немечкая колонизация в Силезию в XIII-XIV вв.: Автореф. дисс. — Ленинград, 1941.

²⁶ Див.: *Захарьина Н., Воздвиженская Т.* О работе группы славяно-германских отношений Института славяноведения АН СССР //СГО. — Москва, 1964. — С. 289-291.

²⁷ Український радянський енциклопедичний словник (далі — УРЕС). — К., 1987. — Т. 2. — С. 465; Т. 3. — С. 476.

²⁸ *Королюк В., Турок В.* Об изучении славяно-германских отношений в институте славяноведения АН СССР //Славяно-германские исследования. — Москва, 1963. — С. 3.

²⁹ Про В.Королюка див.: БСЭ. — Москва, 1973. — Т. 13. — С. 200.

³⁰ *Королюк В.* К вопросу о раннефеодальной государственности у полабо-прибалтийских словян //СГО. — Москва, 1964. — С. 3; *Он же.* "Дранг нах Остен" и историческое развитие народов стран Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в период феодализма // "Дранг нах Остен"... — С. 3-22.

зуміло, не оминається увагою проблема міського самоврядування³¹. Планується видання двотомника ««Дранг нах Остен» и историческое развитие народов Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы», перший том якого охоплював період від раннього середньовіччя до кінця XVIII ст. До написання збірника залучались іноземні спеціалісти (такі, як З.Качмарчик³²), а тому особливого ідеологічного забарвлення набували міжнародні симпозиуми з його підготовки, програмні ж доповіді радянських істориків відзначались войовничою нетерпимістю, що мало скерувати дослідження істориків Східної Європи у потрібному Москві руслі. І все ж, багато з них заслуговують на увагу. Так, незважаючи на свою антинімецьку позицію, В.Корольок, піднімаючи питання рецепції німецького права на слов'янських землях, слушно зазначає, що «вона була підготовлена всім попереднім самостійним розвитком не лише міст, але, очевидно, і міського устрою Центральної та Східної Європи, боротьбою населення за міське право»³³. Автор, правда, вважає, що підтвердженням самоврядної організації міст до німецької колонізації можуть бути давньоруські міста (з чим погодитись не можна). Конкретно не вивчаючи дану проблематику, автор, однак, окреслює ряд важливих питань, які потребують подальшого спеціального дослідження. Це проблема впливу німецького міського права на процес германізації в областях масової німецької колонізації та проблема значення рецепції зміненого в умовах побутування в центральних та східноєвропейських країнах німецького права для розвитку міського життя в XVI-XVII ст., зокрема, в Україні. Взявши за ідеологічний стрижень своєї доповіді загальну недоброзичливу критику німецької колонізації, В.Корольок все ж, часом суперечачи собі, висловлює ряд цікавих і не позбавлених сенсу думок. Зокрема, він стверджує, що результатом німецької колонізації було «загострення національних протиріч в цій частині Європи, піднесення національної самосвідомості в таких країнах, як Польща, Угорщина, Русь та інших, що було прямим наслідком їх загального,

³¹ «Дранг нах Остен»... — Т. 7; Славяно-германские исследования. — Москва, 1963; СОГ. — Москва, 1964.

³² Качмарчик З. Средневековая колонизация в Польше и развитие городов на славянских землях // «Дранг нах Остен»... — С. 23-31.

³³ Корольок В. «Дранг нах Остен»... — С. 19.

хоча і не рівномірного, соціально-економічного і культурного прогресу. Іншими словами, суттєво вплинувши на історичний розвиток народів Центральної, Східної та Південно-Східної Європи, німецький “Дранг нах Остен“, за невеликими винятками, не зміг перервати їх самостійного розвитку“. “У Центральній та Східній Європі процеси формування національних держав швидко переросли в формування держав багатонаціональних“. І справді варта уваги думка, що “німецький феодальний натиск відіграв у цьому сенсі для Польщі та Литви роль, аналогічну тій, яку відіграла для Русі татарська агресія“³⁴.

Активізація радянських досліджень німецько-слов'янської проблематики збігалася з виходом у світ публікацій німецьких істориків і проголошенням ними теорії широкого східного руху. Найбільш ґрунтовно виклав її В.Шлезінгер³⁵. Автор відмовляється від прямого та беззаперечного прийняття тези про цивілізаційну місію німецької колонізації на схід та що ранній німецький “Дранг нах Остен“ проходив у культурному вакуумі або у “порожньому просторі“. Шлезінгер відкидає і твердження про “великий подвиг“ німецького народу в справі поширення цивілізації на слов'янських землях. У його інтерпретації “Дранг нах Остен“, по суті, зводився до розселення німецьких селян і міщан на Сході Європи, причому, і це найважливіше, таке поселення відбувалось з ініціативи слов'янських володарів. За Шлезінгером, німецька колонізація була обумовлена проміжним розташуванням німців між Сходом і Заходом Європи, а історична обумовленість цього процесу полягала в існуванні т. зв. культурної похилості від заходу до сходу Європи, а тому слов'яни перебували на нижчому щаблі розвитку, ніж німці. Тобто, німецька колонізація вирівняла цю культурну похилість і як наслідок забезпечила економічний і культурний розквіт слов'ян. Хоч не з усім можна безапеляційно погодитись, проте деякі аргументи Шлезінгера є досить науковими та доказовими, але не з погляду радянських істориків. Зокрема, на згаданому симпозіумі Г. Санчук проголосив доповідь, у якій, критикуючи те-

³⁴ Там же. — С. 9, 12-13.

³⁵ *Schlesinger W. Die geschichtliche Stellung der mittelalterlichen deutschen Ostbewegung // Historische Zeitschrift. — 1957. — Bd. 183. — S. 50.*

орію Шлезінгера, твердив, що німецька колонізація супроводжувалась лише закабаленням та поніменченням слов'ян, і не може бути й мови про будь-які позитивні моменти німецько-слов'янського сусідства. А причину такого масштабного руху німецьких колоністів на схід у X-XII ст. треба шукати тільки в економічному законі феодальної формації³⁶. Це твердження, звісно, не було б позбавлене сенсу, якби автор не відкидав повністю положення Шлезінгера, а справді його осмислив. На нашу думку, німецька колонізація була спричинена як економічними, так і соціальними та політичними чинниками, жодним з яких нехтувати не можна.

Російські вчені включаються у роботу міжнародних наукових організацій, що займались дослідженням різних аспектів урбаністики. Зокрема, велика увага проблемі виникнення та розвитку середньовічного міста приділялась у роботі XIII Міжнародного конгресу історичних наук, що відбувся в Москві 18-21 серпня 1970 р.³⁷ (вперше подібний конгрес відбувся 1900 р. в Парижі, а останній - XVIII - 27 серпня - 3 вересня 1995 р. у Монреалі³⁸; наступний XIX Міжнародний конгрес історичних наук повинен відбутись у 2000 р.). У ме-

---

³⁶ Санчук Г. К вопросу об изучении идеологии немецкого "Дранг нах Остен" в раннефеодальный период // "Дранг нах Остен... — С. 64-71.

³⁷ Сказкин С. Основные проблемы медиевистики на XIII Международном конгрессе исторических наук в Москве //СВ. — Москва, 1971. — Вып. 34. — С. 8-12. У радянських історичних періодичних виданнях регулярно висвітлювалась робота міжнародних конгресів історичних наук: Губер А. XII Международный конгресс исторических наук //ВИ. — 1966. — № 3. — С. 3-14; Он же. XIII Международный конгресс исторических наук в Москве //Там же. — 1971. — № 6. — С. 3-16; Чубарьян А. Советские историки и XIV Международный конгресс исторических наук //Там же. — 1975. — № 6. — С. 62-75; Удальцова З. Проблемы медиевистики на XIV Международном конгрессе исторических наук в Сан-Франциско (22-29 августа 1975 г.) //СВ. — Москва, 1976. — Вып. 40. — С. 3-11.

³⁸ Під час роботи цього конгресу в Монреалі до складу Міжнародного комітету історичних наук було прийнято Україну і досягнуто принципової згоди про прийняття Білорусі (Касцюк М. Міжнародны форум гісторыкаў //Беларускі гістарычны часопіс (далі — БГЧ). — 1995. — № 4. — С. 197-201).

жах XIII конгресу на черговому засіданні Міжнародної комісії з історії міст (Commission pour l'histoire des villes) розглядалось питання виникнення та розвитку середньовічних міст. Створена при Міжнародному комітеті історичних наук³⁹ у 60-і роки, ця комісія щорічно проводить засідання, присвячені проблемі історії міст. Зокрема, на засіданні комісії в 1963 р. розглядалось питання про планування міст, у 1966 р. - про ранні міста (до 1100 р.), у 1970 р. під час XIII Міжнародного конгресу - про виникнення незалежних міських громад (появу магістрату, печаток, шкіл тощо)⁴⁰. У процесі підготовки до роботи цього конгресу радянські історики звернулись не лише до проблеми німецької колонізації на схід, але й розвитку міст. Проблема виникнення середньовічних міст у Європі розглядалась на науковій сесії "Підсумки та завдання вивчення генези феодалізму у Західній Європі" (Москва, 30 травня - 3 червня 1966 р.)⁴¹, питання їх соціальної структури піднімались на присвяченій історії античного та середньовічного міста науковій сесії при Відділенні історії АН СРСР (Ленінград, червень 1968 р.) у доповідях С.Стама⁴² та Я.Левицького⁴³.

Проблему німецької колонізації на схід і пов'язане з нею питання розвитку міст у Східній Європі продовжували вивчати вчені молодшого покоління. Саме їм були присвячені

---

³⁹ Міжнародний комітет історичних наук (МКІН), утворений 1923 р., здійснює наукові зв'язки між істориками різних країн, готує і проводить міжнародні конгреси істориків. Радянські історики у МКІН були представлені Національним комітетом істориків Радянського Союзу (УРЕС. — Т. 2. — С. 405).

⁴⁰ Комісія систематично випускає свій збірник з історії міст ("Cahier bruxellois, revue trimestrielle d'histoire urbaine"), де подаються детальні звіти про засідання комісії, дослідження та бібліографія з історії міст. Див.: Рутенбурґ В. Средневековый город и его эволюция //СВ. — Москва, 1971. — Вып. 34. — С. 66-67.

⁴¹ Сюзюмов М. Проблема возникновения средневекового города в Западной Европе //Там же. — Москва, 1968. — Вып. 31. — С. 77-88.

⁴² Стам С. Складывание социальной структуры средневекового города (XI-XIII вв.) //Там же. — Москва, 1971. — Вып. 34. — С. 256-273.

⁴³ Левицкий Я. Некоторые проблемы истории западноевропейского города периода развитого феодализма //ВИ. — 1969. — № 9. — С. 91-101.

доповіді В.Чірніна та В.Баланіна на V Всесоюзній конференції студентів та аспірантів-медієвістів у Москві 1975 р.⁴⁴

З кінця 80-х рр., скинувши рутинні ідеологічні тенета, російські дослідники відійшли від проголошуваних раніше оцінок німецької колонізації та німецького права на східнослов'янських землях. Це яскраво засвідчила, зокрема, міжвузівська конференція "Проблеми історії середньовічної Німеччини", що відбулась в Москві 1-2 лютого 1989 р. з ініціативи Ради молодих вчених історичного факультету МДУ. Найбільш ґрунтовно сутність, етапи та наслідки німецької східної колонізації IX-XVII ст. висвітлені в доповіді ростовського дослідника В.Савчука. На його думку, це особливий тип військово-колонізаційного руху, суттю якого було не стільки завоювання, скільки господарське освоєння нових територій. До кінця XIII ст. воно не мало антислов'янського спрямування. Більше того, "німецька східна колонізація сприяла розвитку економіки, державності та права на слов'янських землях". Але, на різних етапах розвитку і на різних територіях, колонізація мала свої особливості, тому однозначної оцінки німецького колонізаційного руху бути не може. В.Савчук підкреслив необхідність вивчення причин і характеру німецької колонізації, керуючись принципом наукової достовірності, а не ідеологічними та політичними мотивами⁴⁵. Хочеться вірити, що такі прагнення будуть зреалізовані як у російській, так і в українській історіографії.

Послаблення заідеологізованості історичної науки загалом привело до появи цікавих, хоч і де в чому суперечливих, монографій. 1995 р. у Москві опубліковано книгу М.Крома про західноруські землі в системі московсько-литовських відносин кінця XV - першої половини XVI ст.⁴⁶, в якій автор,

---

⁴⁴ Пятая Всесоюзная конференция студентов и аспирантов-медиевистов //СВ. — Москва, 1976. — Вып. 40. — С. 313-314.

⁴⁵ Межвузовская конференция "Проблемы истории средневековой Германии" //Там же. — Москва, 1990. — Вып. 53. — С. 277.

⁴⁶ Кром М. Меж Русью и Литвой. Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений в конце XV — первой трети XVI века. — Москва, 1995; Рецензії: Володихин Д. Кром М. Меж Русью и Литвой. Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений в конце XV — первой трети XVI века. — Москва, 1995 // ВИ. —

проаналізувавши значну кількість архівних матеріалів, у т. ч. польських, подає досить своєрідну класифікацію міст-магдебургій всієї східної частини Великого князівства Литовського, намагається встановити обсяг міських привілеїв та характер їх функціонування в загальнодержавній адміністративно-законодавчій системі тощо. Монографія М.Крома, незважаючи на низку зауважень, які висувають до неї окремі дослідники, все ж є вагомим внеском у дослідження німецької колонізації та міської проблематики в історії Великого князівства Литовського. Особливо це помітно на фоні всього попереднього дослідження теми в російській історіографії.

Як підсумок, варто зазначити, що російська дорадянська та радянська історіографія, розробляючи різноманітні аспекти німецько-слов'янських зв'язків, німецької колонізації на сході, мало доклалась до вивчення безпосередньо магдебурзького права, причому як у слов'янських, так і в неслов'янських землях. Однак її вплив на розвиток української радянської історіографії був настільки значним, що не можна не говорити про основні тенденції та особливості її розвитку.

Від російської історіографії важко відчленувати історіографію білоруську та українську, оскільки кожна з них розвивалась у руслі московської політики. Таким ідеологічним забезпеченням російської колоніальної політики на білоруських теренах була, зокрема, брошура В.Стукаліча, де досить безапеляційно проголошувалось: «Завдяки віковому згубному впливові поляків, Білорусія в момент возз'єднання з Росією являла картину повної народної розруки. Не менш сумну картину являли в цей момент міста Білорусі. Замість колишнього процвітання християнської торгівлі та промисловості, замість колишнього активного, працелюбного, культурного і політично розвинутого міщанства та купецтва, замість колишнього єднання міста із землею в економічному, культурному та політичному плані - тепер ми застаємо у містах судільну єврейську масу...»⁴⁷. Це, звісно, не мало нічого спільного з наукою, але формувало її певні тенденції. Намагання перетворити історичну науку в ідеологічне забезпечення імперської політики визначало рівень та напрямок розвитку і

1996. — № 11-12. — С. 160-161; Кошалей М. Меж Русью и Литвой // БГЧ. — 1996. — № 3. — С. 185-191.

⁴⁷ Стукалич В. Белоруссия и Литва. — Витебск, 1890. — С. 3-4.

радянській науки. І все ж кожна з історіографій мала свої національні особливості, які, можливо, в певні історичні періоди таки важко окреслити. Зрозуміло, ступінь залежності білоруської історіографії від пануючої політичної та ідеологічної парадигми протягом післяжовтневого 70-ліття був різний, але в цілому це були варіації в межах одного явища. Самі білоруські дослідники виділяють чотири основні етапи її розвитку: I - 20-і рр. ХХ ст.; II - 30-і - середина 50-х рр.; III - друга половина 50-х - середина 80-х рр.; IV - друга половина 80-х - початок 90-х рр.⁴⁸

Основоположником білоруської національної історіографії й перш за все медієвістики, яка більшою мірою висвітлювала проблему магдебурського права на східнослов'янських землях, аніж російська, можемо вважати Митрофана Вікторовича Довнар-Запольського⁴⁹, котрий основну увагу приділяв питанням регіонального історичного дослідження, що було притаманним загалом для школи В.Антоновича.

Загальна концепція історії М.Довнар-Запольського зводилась до чергування періодів торгівлі та натурального господарства. Тобто, економічні чинники виводились ним на перший план, політична ж історія в його інтерпретації відіграла другорядну роль. Вплив на формування наукових поглядів М.Довнар-Запольського мала геосоціологічна доктрина С.Соловйова - В.Ключевського і теорія торгового капіталізму М.Покровського. Все це позначилось на розгляді істориком магдебурзького права, і зокрема на висвітленні причин введення магдебургії в українських та білоруських містах. М.Довнар-Запольський, готуючи до публікації "Акти Литовсько-

⁴⁸ *Караў Д.* Беларуская гісторыяграфія ХХ ст. — адна з крыніц фарміравання менталітэту нацыі //БГЧ. — 1995. — № 3. — С. 99-107.

⁴⁹ М.Довнар-Запольський (1867-1934) — доцент Московського університету, професор Київського університету, Київського комерційного інституту, професор Мінського університету. Про М.Довнар-Запольського див.: *Полонська-Василенко Н.* Історія України. — К., 1992. — Т. 1. — С. 33-34; *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. — К., 1996. — С. 157; *Гануш А.* Слова аб аўтары //Доўнар-Запольскі М. Асновы Дзяржаўнасці Беларусі. — Мінск, 1994. — С. 3-5; *Михальченко С. М. В. Довнар-Запольскі: історик и общественный деятель* //ВИ. — 1993. — № 6. — С. 166; *Михальченко С. М. В. Доўнар-Запольскі. "Гісторыя Беларусі"*. — Мінск, 1994 //ВИ. — 1996. — № 3. — С. 168-169.

Руської держави“, серед яких було близько 30 документів, що стосувались магдебургії в містах, підкреслює складність і невирішеність даного питання в тогочасній історіографії, хоч саме в цей період було підготовано чимало поважних робіт на тему самоврядування. Автор не погоджується з досить звичним для російської, як каже сам історик (хоч російською її можна назвати досить умовно, хіба імперською) літератури поглядом на магдебурзьке право як на результат полонофільської політики князів⁵⁰. На думку М.Довнар-Запольського, аналіз локаційних грамот вказує на економічне, господарське спрямування магдебургії⁵¹. Розглядаючи магдебурзьке право у містах Великого князівства Литовського, автор підкреслює умовність цієї назви, адже “магдебурзьке право, особливо в перший період його розвитку, що тривав до реформи Сигізмунда Августа, хоч і вводило певний механізм міського устрою, однак все-таки досить сильно відрізнялось у деталях; права, що надавались магдебурзькими привілеями, були не однаковими“⁵². Сукупність т. зв. вольностей, як і сукупність податків, була для кожного міста індивідуальною. І все ж, аналізуючи обов’язкові платежі в державну скарбницю, Довнар-Запольський намагається дати класифікацію міст: “Міста на німецькому праві за їх відношенням до скарбниці можна поділити на дві групи: міста, з яких у скарбницю йшов чинш

---

⁵⁰ Це питання тісно пов’язане із суперечками щодо рівня розвитку Русі, які мали з’ясувати цивілізаційну роль Польщі на руських землях. Цікаво, що не лише вітчизняні автори, але і польські історики не виявляли в цьому одностайності. Зокрема, Н.Яблонський, полемізуючи з професором Бобржинським, твердив, що “Червона Русь стояла на значній культурній висоті і мало що могла запозичити у Польщі” (*Яблонский Н. Исконные враги Польши.* — Харьков, 1915. — С. 12).

⁵¹ *Довнар-Запольский М. Акты Литовско-Русского государства.* — Москва, 1899. — Вып. 1 (1390-1529). — С. VIII. Коротко згадує дослідник і політичні мотиви введення магдебурзького права: “Великі князі таким чином намагались ввести в містах один правовий порядок, щоб ліквідувати незручності, пов’язані з одночасним існуванням права польського, німецького, руського і єврейського, а з другого боку, щоб приманити у міста торговий люд” (Там же. — С. 112).

⁵² *Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах.* — К., 1901. — Т. 1. — С. 330.

та інші податки промислового характеру. Це міста з так званими великими привілеями на магдебурзьке право. Друга група - міста з малими привілеями: окрім чиншу та промислових податків, вони мають ще й стацію⁵³. М.Довнар-Запольський розуміє умовність запропонованого ним поділу, що підтверджується детальним аналізом джерел, зробленим істориком при підготовці їх до публікації. Він зазначає, що "головною особливістю міст на німецькому праві було насамперед те, що з отриманням привілеїв міста поривали зв'язок з волостю й у фіскальному відношенні сильно відрізнялись від міст на руському праві"⁵⁴, але цей економічно детермінований розрив був виявом закономірних процесів і відбувався лише при посередництві магдебурзького права, що запроваджувалось у містах⁵⁵. І якщо хтось і постраждав від такого виділення, вважає М.Довнар-Запольський, то це тільки волость, бо з містом виділялась рукоміша, згуртованіша, очевидно, багатша та розвинутіша в суспільному відношенні частина волості⁵⁶. Саме ж місто отримувало від цього лише вигоду, оскільки цей процес був пов'язаним із загальним прогресивним ходом історії, із продовженням процесу відділення ремесла від землеробства. Попередній же період конгломерату міської та сільської місцевості пояснюється, за М.Довнар-Запольським, не тільки адміністративною єдністю, але і тим, що місто за своїм заняттям не відрізнялось або мало чим відрізнялось від села. Причому процес цього відокремлення залежав від ступеню розвитку самого регіону і в східних та північно-східних районах держави, що розвивались значно повільніше, і завершився лише до половини XVI ст.⁵⁷ І цей процес не можна вважати специфічно руським явищем, оскільки він був характерним для всієї Європи⁵⁸. Спеціально не займаючись правовими аспектами в історії міст, М.Довнар-

---

⁵³ Там же. — С. 335.

⁵⁴ Там же. — С. 335.

⁵⁵ *Довнар-Запольский М.* Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке. — К., 1905. — С. 43.

⁵⁶ Там же. — С. 47.

⁵⁷ Там же. — С. 42.

⁵⁸ *Проконьев А.* Роль городов в системе социальных отношений среднезельбского региона на исходе средневековья // *Вестник Ленинградского университета.* — 1990. — № 3. — Сер. 2. — С. 94-95.

Запольський все ж, спираючись на вагомий джерельний матеріал, зробив недвозначний висновок: “Німецьке право, без сумніву, сприяло розвитку міст. Вони оживили торгівлю, збирали капітал”⁵⁹; “міста ставали вільними громадами; їх демократизм і суди були забезпечені королівськими привілеями; міщани ж при потребі піднімались на боротьбу за свої права...”⁶⁰. Цей висновок закономірно пов’язаний із специфікою орієнтації історика на господарські питання, в результаті чого вчений не спиняється на гострих політичних, соціальних та національних проблемах, що виникали в містах Речі Посполитої.

Найважливішою працею білоруського дослідника, безумовно, можна вважати “Гісторыя Беларусі”, що стала своєрідним маніфестом його творчості та фундаментом формування національної білоруської історіографії. Саме видання цього твору стало головною метою переїзду М.Довнар-Запольського до Мінська⁶¹. Однак цій ідеї не дано було зреалізуватись. 6 лютого 1926 р. на рукопис книги Довнар-Запольського з’явився рецензія керівника Істпарту ЦК КП(б)Б В.Сербенти. Назвавши книгу вченого “катахизисом націонал-демократизму”, він виголошує вирок: “Це знущання над партією та радянською владою... Не можна уможливити отримання ідеологічного оформлення білоруського націонал-демократизму. Книгу не можна допустити до друку”⁶². Лише 1994 р., на хвилі національного відродження, книга М.Довнар-Запольського вийшла друком. Проблемі міського самоврядування дослідник присвятив тут окремий розділ “Місто”. Показавши неоднорідність магдебурзького права у білоруських містах, він зазначив, що введення магдебурзького права князями мало на меті “зміцнення міської торгівлі та промислу”⁶³. Ця думка, як буде показано далі, була підхоплена й розвинута білоруськими істориками нового покоління.

⁵⁹ Довнар-Запольський М. Очерки по организации... — С. 114.

⁶⁰ Доўнар-Запольскі М. Асновы Дзяржаўнасці... — С. 15.

⁶¹ Карай Дз. Прадмова // Доўнар-Запольскі М. Гісторыя Беларусі. — Мінск, 1994. — С. 13.

⁶² Сербента В. О рукописи книги М.Довнар-Запольского “История Беларуссии” // Доўнар-Запольскі М. Гісторыя Беларусі... — С. 506.

⁶³ Доўнар-Запольскі М. Гісторыя Беларусі... — С. 111, 114.

Загалом М.Довнар-Запольський своєю теорією звернув на себе увагу, але не зажив великої слави. Один із сучасних дослідників його творчості С.Михальченко вказує на наукову вартість теорії білоруського історика, але підкреслює, що “віддаленість її автора від Москви та Петербурга і публікації деяких його робіт у науково-популярних виданнях завадили цій концепції зайняти належне місце серед інших наукових теорій”⁶⁴. Звичайно, вартісними як в імперії, так і в радянській державі вважались лише розробки дослідників центру, бо, зрештою, всі кращі кадри акумулювалися саме там. Але в даному разі, мабуть, річ більше в національній належності М.Довнар-Запольського, а звідси і ставлення до його теорії як до периферійної.

Серед учнів і послідовників М.В.Довнар-Запольського був перший ректор Білоруського державного університету академік Володимир Іванович Пічета, який теж спричинився до дослідження правових аспектів розвитку міст. Одним із перших питань, яке порушується ним у ранніх дослідженнях, є проблема локування міст на магдебурзькому праві. Будучи прихильником економічної теорії історичного розвитку, В.Пічета на перше місце виводить економічні причини локації, зазначаючи, що литовський уряд надавав містам магдебурзьке право для стимулювання ремесла та торгівлі у містах, прекрасно розуміючи значення останніх для розвитку держави. Німецьке право легко прижилося у руських містах, бо для його сприйняття попередньо склалися сприятливі умови. Це, насамперед, наявний ще у XIII ст. поступовий розрив між містом і землею, пов’язаний із закономірним і природним у нормальних історичних умовах процесом виділення ремесла та торгівлі із сільського господарства, від чого й залежить розвиток міст⁶⁵. Хоч трохи далі автор таки звинувачує магдебурзьке право в поляризації суспільства, у відриві міщан від інших верств населення⁶⁶, не бачачи, що це теж історично закономірний прогресивний на певному історич-

⁶⁴ *Михальченко С. М.В. Довнар-Запольський: историк и общественный деятель //ВИ. — 1993. — № 6. — С. 166.*

⁶⁵ *Пичета В. Литовско-Русское государство //Русская история в очерках и статтях /Под ред. М.Довнар-Запольского. — Москва, 1912. — Т. 2. — С. 399.*

⁶⁶ *Там же. — С. 402.*

ному етапі процес, який магдебурзьким правом був не спричинений, а лише стимульований.

Автор не заперечує іноземних проявів у магдебургії. Пізніший занепад міст В.Пічета пов'язує не з магдебурзьким правом, а із падінням закордонної транзитної торгівлі та зміщенням торгових шляхів через розвиток товарно-грошового господарства в Європі, а також, з порушенням рівноваги між станами, що пояснюється винятковими торговими привілеями шляхти⁶⁷.

В економічному ракурсі розглядається В.Пічетою і розповсюдження магдебурзького права. Пік його пов'язується із XVI ст. - періодом найбільшого торгово-промислового піднесення земель і зміцнення старих та формування нових центрів ремесла й торгівлі⁶⁸.

Наступним вартим уваги моментом у характеристиці В.Пічетою розвитку литовських міст XIV-XVI ст. є його намагання розділити теоретичну та практичну сутність магдебурзького права, що звичайно не збігалися. Міста відрізнялись одне від одного мірою впроваджуваного німецького права. У деяких містах замість лави та ради створювався єдиний орган. Різною була кількість урядовців у міських органах самоуправління. В містах з різноконфесійним населенням спразу загострювала релігійна нетерпимість. Не сприяло розвитку міського самоврядування і втручання в справи міста королівських урядників. Міста, що отримували магдебурзьке право, звільнялись від різких натуральних повинностей, натомість зобов'язуючись сплачувати в державну скарбницю різноманітні грошові податки з торгів і промислів. Справу довершувала історично закономірна олігархізація влади в містах і, як уже зазначалося, зміна зовнішніх економічних впливів⁶⁹. Усе це поступово почало сповільнювати розвиток міст.

Негативним елементом було й те, що містам, на думку автора, навіть з допомогою магдебурзького права не вдалось завоювати представництва на сеймах, де панувала шляхта, видаючи закони вузькостанового характеру й підриваючи тим

---

⁶⁷ Там же. — С. 399-400.

⁶⁸ Там же. — С. 401.

⁶⁹ Там же. — С. 402.

місто як торгово-промислову одиницю⁷⁰. Але це не зовсім так. Адже деякі значні міста мали своє представництво на загальнодержавних сеймах⁷¹. Інша річ, що міщани як стан не мали реального впливу на процес творення державного законодавства, але і шляхта (як і інші стани) не могла реально впливати на творення міських законів.

Історико-правові дослідження В.Пічети, оперті на крапці здобутки українсько-російської дореволюційної історіографії, певною мірою визначили подальший розвиток білоруської історичної школи.

У 20-ті рр. проблематикою міського самоврядування на білоруських землях займався професор Білоруського державного університету, науковий співробітник Інституту білоруської культури Василь Дружчиц - автор одного з перших історіографічних досліджень міської проблематики Білорусі, у т. ч. міського права⁷². Окрім того, ним досить ґрунтовно досліджувалась вйтівська влада у білоруських містах-магдебурґіях⁷³. У невеликій за обсягом роботі проаналізовано порядок вибору вйта, його повноваження та прибутки, зв'язок з іншими органами міського самоврядування, дано визначення лендвйта тощо. На основі цих досліджень В.Дружчиц подає оригінальну класифікацію міст-магдебурґій - за характером вйтівської влади він поділяє міста на три групи: міста, де вйт призначався; міста, де вйт обирався та міста, які займають проміжне місце поміж обраним та призначеним вйтом (Вільно, Ковно)⁷⁴.

Міська проблематика знайшла своє відображення й у працях Ц.Степанова⁷⁵. Та все ж білоруська історіографія 20-50-х

⁷⁰ Там же.

⁷¹ Volumina Legum. — Т. IV. — S. 166, 206, 1068; Т. V. — S. 35, 249, 279, 860, 870; Т. VI. — S. 45.

⁷² Дружчиц В. Беларускія мести у гістарычнай літаратуры // Історычна-археалагічны зборнік. — Мінск, 1927. — С. 7-11.

⁷³ Дружчиц В. Войты і іх ўлада у беларускіх гаспадарскіх местах з майцдэборскім правам // Запіскі аддзелу гуманітарных навук. — Мінск, 1928. — Кн. 3: Працы класы гістарыі. — Т. II. — С. 241-298.

⁷⁴ Там же. — С. 279-280.

⁷⁵ Сьцяпанай Ц. Гісторыя места Магілева да надання яму майдэборскага права (1571г.) // Запіскі аддзелу гуманітарных навук. — Менск, 1928. — Кн. 3: Працы класы гісторыі. — Т. 2. — С. 361.

рр. не відзначалась активністю в дослідженні магдебурзького права у Східній Європі XIV-XVI ст. Адже ця тема мало сприяла “комуністичному вихованню на прикладах історії”. Лише 60-і рр. позначились спалахом регіональних медієвістичних досліджень. Магдебурзьке право найбільш ґрунтовно досліджувалось Зиновієм Копиським та його учнем Анатолієм Грицкевичем. Творчість першого була настільки яскравою на фоні тогочасних досліджень білоруських істориків, що молоді мінські вчені називали 60-ті роки “Копиським періодом історії Білорусі”⁷⁶. Міста та міське самоврядування було основною проблематикою його творчості. У своїх монографіях З.Кописький підкреслює, що головним у процесі введення магдебургії був фактор економічний, який сприяв прийманню елементів даного права, органічному вплетенню їх у систему існуючих правових норм того часу. З.Кописький намагається простежити своєрідну історичну необхідність переходу від вічевих традицій до магдебургії, підкреслюючи, що вічевий лад відповідав тому етапу в історії міст, коли вони в економічному відношенні мало відрізнялись від сільських поселень, із збільшенням у містах концентрації ремесла та торгівлі, тобто із зростанням економічної самостійності міщан, посилюється боротьба за політичне оформлення цієї самостійності. Таким чином, сама боротьба за самоуправління мала суто феодальний характер, оскільки це була спроба узаконення у феодальному суспільстві відокремленого економічним розвитком стану міщан⁷⁷. Цю думку підтримує ряд інших білоруських дослідників. В.Голубев зазначає: “Община гальмувала виділення міст, що входили в її склад, в окрему економічну одиницю, єдиний торговий і ремісничий центр. Феодальні власники, в першу чергу держава, прагнули перетворити місто із суто адміністративного центру в центр торго-

---

⁷⁶ *Грыцкевич А. З.Ю. Копыскі — даследчык гісторыі беларускай мінуўшчыны //БГЧ. — 1996. — № 1. — С. 194.*

⁷⁷ *Економічному чинникові часто відводились визначальні позиції: «...корінь справи... в економічній основі самих міських прав; внутрішня організація міст — фактор похідний...» (Пашуто В. О некоторых путях изучения древнерусского города //Города феодальной России. — Москва, 1966. — С. 98).*

вий, в податкову одиницю”⁷⁸. Отже, не магдебурзьке право призвело до розриву між містом і селом на терені колишньої Русі - воно лише законодавчо закріпило цей поділ, який був унаслідок усього попереднього економічного розвитку міст неминучим⁷⁹. Із зростанням економічної могутності міст окремі дослідники пов’язували не просто введення норм магдебурзького права, але і зростання ролі та значимості їх магістратів на певному історичному відтинку⁸⁰.

Те, що містам надавались магдебурзькі привілеї, було, на думку З.Кописького, з боку королівської влади лише актом поступок закономірним вимогам міщан⁸¹. Привілеї, які нада-

---

⁷⁸ *Галузев В.* Город и деревня в составе волостной общины в Белоруссии XVI — первой половины XVII вв. // *Взаимосвязи города и деревни в их историческом развитии. XXII сессия Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории. Тезисы докладов и сообщений.* Минск, 11-14 октября 1984. — Москва, 1989. — С. 209.

⁷⁹ Цю історичну природність економічного розриву між містом і селом, що став для окремих населених пунктів своєрідною економічною підготовкою введення магдебурзького права, підкреслює ряд інших білоруських дослідників: *Сыцяпанай Ц.* Історія міста Магілева... — С. 360. Дехто ж з істориків навпаки зазначає, що “введення магдебурзького права в містах Білорусі XV-XVII ст. хоч і мало нанести удар по їх історичних зв’язках з волостю, на практиці ж зв’язки ці збереглись, зазнавши, однак, у ряді випадків певної трансформації...” (*Ткачев М.* Организация обороны городов Белоруссии XIV-XVIII вв.: Автореф. дисс. ... доктора ист. наук. — Минск, 1987. — С. 21). *О.Компан та В.Маркіна* твердять, що навіть у XVII-XVIII ст. східні міста Речі Посполитої не втрачали зв’язку зі селом (*Компан Е., Маркіна В.* О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Правобережной и Левобережной Украины в XVII-XVIII вв. // *Города феодальной России.* — Москва, 1966. — С. 354).

⁸⁰ *Грицкевич А.* Социально-экономическое развитие частновладельческого города Белоруссии в XVI — XVII вв. (по материалам Слуцка): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Минск, 1963. — С. 17.

⁸¹ *Кописский З.* Экономическое развитие городов Белоруссии (XVI-XVII вв.). — Минск, 1966. — С. 43. Про процес підсвідомого прагнення міщан до виділення міста в окрему економічну одиницю і до юридичного оформлення такого його статусу, йдеться в дослідженнях таких білоруських істориків: *Мелешко В.* Могилев в XVI — середине XVII вв. — Минск, 1988. — С. 166; *Лойко П.*

вались містам, аж ніяк не випадали із канви королівської політики щодо міст, спрямованої на збільшення кількості міщан, на розширення їх економічних можливостей, що мало б збільшити і кількість коштів, що надходили в державну скарбницю⁸².

Магдебурзькі привілеї, вважали деякі білоруські дослідники, у т. ч. З.Кописький, були заохочувальними щодо східно-європейських міст і мали на меті стимулювати їх економічне життя⁸³. Думка білоруського історика, без сумніву, цікава, але надто гіпертрофована та однобока, що пояснюється спрямованістю усієї радянської історіографії на дослідження соціально-економічної історії в дусі марксизму. Очевидно, ближчим до істини був би своєрідний синтез позицій, тобто визнання поєднання політичних і економічних інтересів у введенні магдебургії в українських та білоруських містах, причому з боку як влади, так і самих міщан. Однак такий однобічний підхід є, здається, досить закономірним для цього дослідника, роботи котрого з вказаної тематики відзначаються чітким дотриманням певної ідеологічної лінії та підведенням фактів під погляди самого автора. Надзвичайно тенденційними є висловлювання З.Кописького з приводу історіографії даного питання⁸⁴. Крім того, всупереч існуючим і давно введеним у науковий обіг фактам він твердить, що у всіх містах, які отримали грамоти на магдебурзьке право, організація самоуправління була однаковою⁸⁵. Тут автор просто-напросто змішує два різних поняття: принцип організації самоуправління українських та білоруських міст скрізь один - норми магдебургії, але втілювались вони у життя в різному обсязі, поєднуючись з іншими правовими нормами

Белорусский город и село в системе государственных повинностей Великого княжества Литовского //Взаимосвязи города и деревни... — С. 206.

⁸² *Иенатенко А.* Ремесленное производство в городах Белоруссии в XVII-XVIII вв. — Минск, 1963. — С. 7; *Съцяпанай Ц.* Гісторыя места Магілева... — С. 361.

⁸³ *Копыский З.* Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI — первой половине XVII в. — Минск, 1975. — С. 23-24.

⁸⁴ Там же. — С. 5.

⁸⁵ Там же. — С. 29.

та звичасвим правом громад. А.Грицкевич натомість зазначає, що при введенні магдебурзького права за основу брався класичний німецький зразок. Тобто потрібно розрізняти єдиний вихідний момент і повну однотипність органів самоврядування у містах. Їх відмінності яскраво проявлялися на всіх етапах існування магістратів. А.Грицкевич подає і цілу низку причин, які, на його думку, спричинили диференціацію норм магдебурзького права, котрими послуговувались міста Речі Посполитої:

- різний рівень розвитку соціально-економічних відносин;
- загальна політична обстановка;
- різний період введення цього права, специфіка місцевих умов;
- певна політика власників міст, їхня політична та економічна орієнтація.

Можна не погоджуватись з автором у черговості, а отже, важливості цих причин, але важко не погодитись зі самою постановкою проблеми. Чіткіше можемо виділити часову та територіальну диференціацію норм міського магдебурзького права у Речі Посполитій. При цьому варто пам'ятати, що всяка градація проводиться лише по відношенню до однорідних компонентів, тому диференціюючи міські магдебургії, мусимо враховувати класифікацію міст за тими чи іншими параметрами⁸⁶.

Кописький же непомітно для себе сам заперечує своє твердження, підкреслюючи особливість юридичних норм, за якими жили окремі міста. Хоч автор не пише про особливості локаційних грамот окремих міст, але він підкреслює різницю в розвитку їх магдебурзьких привілеїв: "Місцеві умови розвитку примушували міста поповнювати юридичні норми, сформовані магдебурзьким правом, положеннями, що були продиктовані конкретною обстановкою. З огляду на це, великий інтерес викликає юридична ініціатива міщан Орші. В 1621 році вони сформулювали більше двох десятків доповнень до магдебурзького права щодо низки питань судочинства, діяльності магістрату, майнових позовів, визначення мір покарання за кримінальні злочини. Свої доповнення і поправки міщани пояснюють тим, що магдебурзьке право не

---

⁸⁶ *Грицкевич А.* Частновладельческие города Белоруссии в XVI-XVIII вв. — Минск, 1975. — С. 196, 180.

дає необхідного їм рішення і ускладнює винесення справедливого вироку⁸⁷. Зазначимо, що таких випадків “удосконалення” методом видачі нових законодавчих актів було безліч у всіх містах. Крім того, сам Кописький підкреслює значну неупорядкованість судово-адміністративної системи того часу, не завжди дієву силу норм магдебургії: “...радецький суд ряду міст у другій половині XVI ст. користувався не тільки нормами магдебурзького права. Нерідко рішення виносились у відповідності до норм Судебників, що діяли у Вільно, Кракові, а також відповідно до статей Статуту Великого князівства Литовського 1588 р.”⁸⁸ Тобто, “використання норм магдебурзького права коректувалось самими міщанами з урахуванням сформованої у вічевий час традиції та умов і вимог, що виникли в процесі економічного і соціально-політичного розвитку міст...”⁸⁹ Ці, як бачимо, протилежні постулати співіснують у роботах відомого білоруського історика. Все це, можливо, підсвідомо відображає гарячу полеміку, яка ведеться в історіографії щодо цього питання, в т. ч. історіографії білоруській⁹⁰.

Однак у працях цього відомого білоруського історика є і цілий ряд цікавих, вартих уваги, моментів. Прогресивною бачиться хоча б спроба автора виступити проти тверджень, висловлених на сторінках “Советской исторической энциклопедии”, де магдебурзьке право зображалось не лише чужою, але й ворожою для руського населення формою організації внутрішнього життя міста⁹¹. Проте, заперечуючи одну крайність, Кописький впадає в іншу. Він дуже переоцінює роль і значення магдебурзького права, вважаючи його мало не панацеєю від усіх бід, за твердженням історика, органи самоврядування стали повним гарантом збереження прав і приві-

---

⁸⁷ Кописский З. Экономическое развитие городов Белоруссии... — С. 46.

⁸⁸ Кописский З. Магдебургское право в городах Белоруссии (конец XV — первая половина XVII в.) // Советское славяноведение. — 1972. — № 5. — С. 39.

⁸⁹ Там же. — С. 40.

⁹⁰ Див.: Дружчыц В. Войты і їх ўлада... — С. 247.

⁹¹ Кописский З. Магдебургское право... — С. 27.

леїв міщан згідно з нормами магдебургії, які, в свою чергу, ретельно оберігали міщан від свавілля феодалів⁹².

Цікаво, що загалом З.Кописький пов'язує занепад міст не з введенням у них норм магдебургії, як це робили ряд його відомих попередників⁹³, а із загальною тенденцією політичного та, що важливіше для автора, економічного розвитку всієї Європи: "...Складна обстановка, яка була характерною в тій чи іншій мірі для будь-якої країни феодальної Європи, безумовно, гальмувала розвиток міст..."⁹⁴

Важливою серед піднятих автором аспектів є спроба проаналізувати демократичні традиції й недемократичні обмеження в самому "Саксонському Вейхбільді" (Sachsisch Lehenrecht und Weichbilt aufs neu überset. - Leipzig, 1584. - Art. XIV, XXX, XXXIII, XLII, XLIII, XLIV) як вихідному пункті магдебургії для східноєвропейських міст. Аналізуючи соціальний склад ради та лави міст Речі Посполитої, автор підкреслює, що сам процес елітаризації не був узаконений актами права й становив швидше відхилення від букви закону, яке, однак, перейшло у правило для всіх міст не лише України та Білорусії, але і самих німецьких міст. Як підкреслює історик, стаття 42 цього кодексу передбачала вибір до складу ради лише середняків, оскільки багатії чинять несправедливість, а від бідняків немає місту ніякої користі⁹⁵. Однак, як нам відомо, життя внесло корективи у передбачений законом процес. І це знову ж таки було загальноєвропейською практикою.

Дослідження З.Кописького є каталізатором сучасної білоруської історіографії, адже дослідник - один із небагатьох істориків на теренах Білорусі, хто досліджує не просто історію міст, а історико-правові її аспекти, зокрема самоврядні норми в їх житті.

Разом з тим, чимало білоруських вчених працюють над історією окремих міст, а отже, так чи інакше торкаються питання магдебургії, що до XVII ст. поширилась практично в усіх містах Речі Посполитої. Одним з найбільш знаних і плідних вчених у цій ділянці є А.Грицкевич.

---

⁹² Там же. — С. 32-33.

⁹³ Стукалич В. Белоруссия и Литва. — Витебск, 1890. — С. 3.

⁹⁴ Копысский З. Экономическое развитие... — С. 200.

⁹⁵ Его же. Магдебургское право... — С. 36.

Якщо багато хто із дослідників історії міст вбачає основну причину їх занепаду саме у введенні такого чужорідного для міст Східної Європи магдебурзького права, то А.Грицкевич, підтримуючи позицію багатьох сучасних білоруських колег, намагається вичленити справжні причини гальмування розвитку міських осередків на певному історичному проміжку, та довести, що цей процес далеко не такий вже оригінальний для східноєвропейських міст. Ці ж процеси свого часу відбувались і в містах Західної Європи⁹⁶. Та й сам принцип магдебургії не був таким уже чужим для східноєвропейських, зокрема білоруських, міст, адже практично всі вони пройшли стадію самоврядування до офіційного введення в них магдебургії, яка, таким чином, вже не може розглядатись як одномоментний юридичний і до того ж насильницький акт. Окрім того, згадані самоврядні норми були багато в чому запозичені міщанами саме з магдебурзьких привілеїв, наданих іншим містам⁹⁷. А якщо згадати, що і самоуправління в містах з офіційно наданою магдебургією в силу ряду причин лише умовно можна назвати магдебурзьким, то стає зрозуміло безпідставність звинувачень цього права у нівеляції самотності даної землі, в постанні нових економічних проблем.

А.Грицкевич намагається синтезувати два протилежні підходи в питанні про причини поширення магдебурзького права у містах, зазначаючи, що в цьому процесі відіграли роль два фактори - економічний і політичний: "Відсутність міст з магдебурзьким правом в деяких районах Білорусі (чи невелика їх кількість) є прикметою вузького економічного розвитку цих районів, показником недостатньої сили міщан у боротьбі за самостійне керівництво, наявність меншої кількості ремісничо-торгового населення, а більшої кількості населення сільськогосподарського... Політичний фактор склався як із загального політичного становища в певний пе-

---

⁹⁶ Грицкевич А. Древний город на Случи. — Минск, 1985. — С. 9; *Его же*. Социально-экономическое развитие... — С. 30-31.

⁹⁷ Грицкевич А. Кіраванне прыватнаўладальніцкіх гарадоў Беларусі без магдебурскага права (XVI-XVIII ст.) // Вестці Акадэміі навук Беларускай ССР. — 1974. — Серыя грамадскіх навук. — № 4. — С. 58.

ріод, так і з напрямку політики того чи іншого магната відносно міст, які йому належали⁹⁸.

Тільки досягнувши певного економічного рівня, місто могло претендувати на введення магдебурзького права⁹⁹. Елементи такого міського самоврядування А.Грицкевич пов'язує із високим (на даний історичний момент) рівнем розвитку певного поселення, або принаймні тими економічними потенціями, які воно виявляло. Разом з тим, важко погодитись з автором в тому, що "отримання магдебурзького права містами Білорусі та Литви (те ж можна сказати і про Україну. - Т.Г.) означало досягнення досить високого економічного й соціального рівня розвитку та зрівняння в цьому сенсі з багатьма польськими та німецькими містами"¹⁰⁰.

Рівень економічного розвитку міста пов'язувався із певними його господарськими можливостями, що мали розвинутиись надалі, будучи стимульованими королівськими привілеями. Саме в такому поступі міст були зацікавлені всі соціальні верстви. Це безпосередньо стосувалось і самих міщан, адже розвиток міста мав примножувати їхні маєтки. Тому для повернення на свій бік міщан королівська влада й використовувала магдебурзькі привілеї¹⁰¹. Недарма кожен новий правитель звичайно підтверджував для міста магдебурзьке самоврядування, часто не просто зберігаючи повноту міських привілеїв, але й значно розширюючи їх¹⁰².

Одним із важливих елементів розвитку міст XIV-XVII ст. є боротьба між різними їх верствами, що зумовлювалось численними соціальними протиріччями у містах, строкатістю міщанства. Однак ці прояви соціальної нестабільності часто подаються істориками лише як боротьба проти міської влади та самого принципу організації міст на основі магдебургії.

---

⁹⁸ Там же. — С. 57-58.

⁹⁹ Грицкевич А. Древний город на Случи... — С. 9; *Его же*. Социально-экономическое развитие частновладельческих городов... — С. 30-31.

¹⁰⁰ Грицкевич А. Частновладельческие города Белоруссии... — С. 179-180.

¹⁰¹ Грицкевич А. Слуцк (Историко-экономический очерк). — Минск, 1970. — С. 16.

¹⁰² Грицкевич А. Социально-экономическое развитие частновладельческого города... — С. 17.

Джерельних свідчень соціальної боротьби у містах є чимало, причому і на теренах Білорусі, і на землях України практично в рівній мірі¹⁰³. А.Грицкевич, підкреслюючи значимість магдебургії для міст нашого регіону, не погоджується з таким трактуванням цих проявів невдоволення мас. Спираючись на переконливий документальний матеріал, він доводить, що "...загалом, міський рух не був спрямований на скинення міського ладу і його організації, знищення форм самоуправління, а лише проти окремих осіб або невеликої групи людей, повніше втілення в життя права на самоуправління, ліквідацію насилля й зловживань, звільнення від обтяжливого податкового гніту"¹⁰⁴. Більше того, боротьба цехів проти магістрату, що відбувалась з більшою чи меншою силою у всіх містах Речі Посполитої, номінується білоруським дослідником лише як "особлива форма боротьби міщан проти олігархії"¹⁰⁵. Боротьба міщан велася не за знищення самоврядного устрою, а за його збереження, тим більше, що, на думку А.Грицкевича, "міщани міст і містечок, які не мали самоврядування, були під більшим гнітом, аніж міщани, що користувались таким самоврядуванням"¹⁰⁶. На початковому етапі історії середньовічних міст магдебурзькі привілеї відповідали інтересам як міщан, так і власників міст, сприяючи їх економічному зростанню.

Роботи А.Грицкевича відзначаються багатством ідей, що надають оригінальності його поглядам на проблему, але тільки в більш широкому за тематикою дослідженні міст. Що ж до історико-правничих аспектів, то в доробку білоруського історика немає засадничих теоретичних праць з проблем міського самоврядування. Саме ж магдебурзьке право розгляда-

---

¹⁰³ Грицкевич А. Социальная борьба горожан Белоруссии (XVI-XVIII вв.). — Минск, 1979. — С. 80; Соціальна боротьба в місті Львові в XVI-XVIII ст. Зб. док-тів /Під ред. Я.П.Кіся. — Львів, 1961.

¹⁰⁴ Грицкевич А. Социальная борьба... — С.101.

¹⁰⁵ Там же. — С. 102. Важливим показником радянської ідеології у дослідженнях А.Грицкевича є теза про неможливість завершення боротьби міщан в XVI-XVIII ст. через відсутність єдності в їхніх рядах, насамперед через окремішність єврейської частини міського населення.

¹⁰⁶ Грицкевич А. Древний город на Случи... — С. 9; Он же. Социально-экономическое развитие частновладельческого города... — С. 33, 38.

ється А.Грицкевичем лише на маргінесі міської тематики. Але при практично повній відсутності сучасного вітчизняного глобального дослідження даної проблеми, саме такі полярні думки формують нові напрямки вивченості питання.

Дослідженню історії держави та права Білорусі доби феодалізму присвячені праці Язєпа Олександровича Юхо. Соціально-правове становище населення Білорусі, його різних класів, станів, груп, у т. ч. міщан, найважливіші джерела права, насамперед - грамоти та статuti, розглянуті істориком у монографії "Правове становище населення Білорусі в XVI ст." (1978 р.). Саме тут історик вперше висловлює думку, що "в білоруських містах XV-XVI ст. сформувалась і використовувалась самобутня галузь права - феодальне міське право, основним джерелом якого були спеціальні грамоти (привілеї), загальнодержавні статuti, устави, місцеве звичаєве право та деякі норми іноземного права, пристосовані до правосвідомості та використання тубільного міського населення"¹⁰⁷. Згодом, як буде показано далі, ця думка була розвинута дослідником у його наступних монографіях. Однак цей правильний у своїй основі постулат приводить історика до хибного, на наш погляд, висновку. Слідом за З.Копиським, Я.Юхо твердить, що основу самоврядування білоруських міст XV-XVII ст. треба шукати у вічевому ладі Давньої Русі¹⁰⁸. Це твердження було досить традиційним для імперської та радянської історіографії. Окрім того, в названій роботі Я.Юхо висловлює цілу низку самобутніх на той час тверджень. Зокрема, на противагу визнаному в галузі права авторитетові М.Владимирському-Буданову, він твердить не безпідставно, що не магдебурзьке право привело до значних змін у соціально-економічному ладі, а розвиток феодальних відносин і зміни в соціально-економічній структурі суспільства стали причиною появи юридичних актів, які оформили та закріпили ці відносини¹⁰⁹. Магдебурзьке право було лише правовим оформленням процесу утворення стану міщан. Подібний погляд на сьогодні є пануючим і в польській історико-правовій літературі. Як твердить С.Кутшеба, "причини (колонізації)... лежали в

¹⁰⁷ Юхо Я. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. — Минск, 1978. — С. 57.

¹⁰⁸ Там же. — С. 29.

¹⁰⁹ Там же. — С. 26.

господарських основах країни¹¹⁰. Тобто, «надання містам магдебурзького права говорить не тільки про їх значний економічний розвиток, але й про формування міщанства як стану. ...Магдебурзьке право потрібно розцінювати як результат тих економічних відносин, які складалися між містом і феодальним сеньйором на певному етапі соціально-економічного розвитку країни. Це право юридично закріплювало зміни в соціально-економічній структурі феодального суспільства¹¹¹. На завершення Я.Юхо робить висновок, що «виділившись у відокремлені міські корпорації й отримавши грамоти на магдебурзьке право, міщани білоруських міст керувались у своєму повсякденному житті місцевим правом. Їх майнові права були значно ширшими, аніж у селян, хоч і не зрівнювались з правами шляхти. Особисті та політичні права міщан також були відмінні від прав шляхти і селян, що свідчить про оформлення в XV-XVI ст. у феодальному суспільстві окремого стану міщан»¹¹².

Останні розробки викладені Я.Юхо в узагальнюючій книзі «Короткий нарис історії держави і права Білорусі» (1992 р.). Аналіз устрою білоруських міст проводиться у двох ракурсах. Спершу аналізується структура органів міського самоврядування¹¹³, причому це зроблено досить схематично, до загальновідомих підручникових відомостей абсолютно нічого не додається. Справді оригінальні ідеї висловлює Я.Юхо при аналізі міських грамот та привілеїв. Визнаючи позитивний вплив на розвиток міст магдебурзького права, історик твердить, що це було не введення місцевого самоврядування (саме така думка поширена у літературі), а лише зміна однієї форми правління на іншу. Влада старости чи панського намісника замінювалась владою в'їта та бурмистрів (а не загалу міщан). Посада в'їта в більшості міст була дожиттєвою. Порядок вибору радників та бурмистрів у різних містах був неоднако-

---

¹¹⁰ *Кутшеба С.* Очерк истории общественно-государственного строя Польши. — Санкт-Петербург, 1907. — С. 29.

¹¹¹ *Щербатов С.* Шляхетський наступ на міста Західної Білорусі в першій половині XVII ст. і криза цехового ремесла // Питання історії СРСР. — Львів, 1952. — Вип. 6. — С. 92.

¹¹² Там же. — С. 31.

¹¹³ *Юхо Я.* Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. — Мінск, 1992. — С. 112-114.

вим¹¹⁴. По-перше, міста значно відрізнялись за своїм правовим статусом, про що зауважив Я.Юхо, а по-друге, органи місцевого управління проходили певні етапи свого розвитку від поступового розширення демократичних основ до практично повної своєї олігархізації. Підкреслюючи зміну міських самоврядних органів у часі, Я.Юхо говорить про відсутність якоїсь уніфікації чи кодифікації прав міст (лише 1791 р. була зроблена спроба впорядкування міських прав та привілеїв). При вивченні міських привілеїв на магдебурзьке право привертає увагу той факт, що всі вони лише говорять про запровадження німецького права у містах, але жодна не вказує джерела цього права, не називає вже існуючі законодавчі акти та нормативи, на які б опиралась ця магдебургія. На думку Я.Юхо, в привілеях міст простежується місцеве звичаєве право та правові норми, сформовані під час кристалізації стану міщан, а отже, ми можемо говорити не про магдебурзьке право в білоруських містах, а про специфічне міське право Білорусі¹¹⁵.

У царині урбаністики, що дотична до проблеми ролі та значення магдебурзького права, працювали і працюють багато інших білоруських істориків: Т.Сьцяпанов¹¹⁶, Т.Лойко¹¹⁷, М.Ткачов¹¹⁸, В.Голубев¹¹⁹, А.Ігнатенко¹²⁰,

---

¹¹⁴ Там же. — С. 158-159.

¹¹⁵ Там же. — С. 160-161.

¹¹⁶ Сьцяпанай Ц. Гісторыя места Магілева... — С. 299-361.

¹¹⁷ Лойко Т. Введение в историю Белоруссии. — Минск, 1992; *Он же.* Белорусский город и село в системе государственных повинностей Великого княжества Литовского // *Взаимосвязи города и деревни в их историческом развитии.* XXII сессия Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории. Тезисы докладов и сообщений. — Минск, 11-14 сентября 1989. — Москва, 1989. — С. 205-207.

¹¹⁸ Ткачев М. Организация обороны городов Белоруссии 14-18 вв.: Автореф. дисс. ... доктора ист. наук. — Минск, 1987.

¹¹⁹ Голубев В. Город и деревня в составе волостной общины в Белоруссии XVI — первой половины XVII в. // *Взаимосвязи города и деревни в их историческом развитии.* — Москва, 1989. — С. 207-211.

¹²⁰ Игнатенко А. Ремесленное производство в городах Белоруссии в 17-18 вв. — Минск, 1963; *Он же.* Основные черты экономического

В.Мелешко¹²¹, В.Орлов¹²², В.Здановіч¹²³ та ін. Однак білоруська історіографія радянської доби мало чим відрізняється від тогочасної української - обидві вони не могли виходити за межі фактів, які дозволено було вводити в обіг негласним ідеологічним наглядом: проблемам міської магдебургії приділялось вкрай мало уваги, практично не досліджувались часові трансформації цього права та його територіальна диференціація, не кажучи вже про етапи локацій чи застосування методу порівняння щодо подібних проблем сусідніх народів. А якщо й говорили про таке явище, як міське самоврядування, то переважно як про щось далеке й чужорідне для східнослов'янських земель, як таке, що не тільки не визначало хід історичного розвитку міст, але майже й не позначилось на ньому. Історія міст досліджувалась в основному в ракурсі економічних негараздів та соціальних конфліктів. Сучасна ж білоруська історіографія, виколіхана процесом зростання національної свідомості, замість комплексу меншовартості набуває комплексу національної панцеї, що не менш небезпечно для розвитку науки¹²⁴. Все ж процес розвитку справді національної наукової історіографії триває (початок 90-х років - час третьої спроби національного

развития городов Белоруссии в 17-18 вв.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Минск, 1963.

¹²¹ Мелешко В. Могилёв в XVI — сер. XVII в. — Минск, 1988. — С. 166.

¹²² Арлоў Ў. Таямніцы полацкай гісторыі. — Мінск, 1994. — С. 194.

¹²³ Здановіч Ў. Берасцейская зямля ў складзе Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай // БГЧ. — 1994. — № 2. — С. 24-34.

¹²⁴ Прикладом цього можуть слугувати як невеликі брошурки, так і ґрунтовні загальні монографії на кшталт: Беларусь ў мінулым (соцыяльна-політычная гісторыя са старажытных часоў да сярэдзіны 19 ст.). /Под ред. А.Кахановіскі, А.Яноўскі. — Б.м., б.г. — С. 33; Нарисы гісторыі Беларусі /Под ред. М.Касцюка, У.Ісаенка, Г.Шытхай і ін. — Менск, 1994 — Ч. 1. — С. 164-165 (Рец.: Люты А., Фамін В. "Нарисы гісторыі Беларусі" у 2-х ч.: Ч. 1 — Менск, 1994; Ч. 2. — Менск, 1995 // БГЧ. — 1995. — № 4. — С. 186-192). Книга "Нарисы гісторыі Беларусі" представляла білоруську науку на міжнародній книжковій виставці історичної літератури, що проходила у рамках VIII Міжнародного конгресу історичних наук (Монреаль, Канада, 27 серпня — 3 вересня 1995 р.). Див.: Касцюк М. Міжнародны форум гісторыкаў // БГЧ. — 1995. — № 4. — С. 200.

відродження білорусів у ХХ ст.). Прикладом цього можуть бути й нові дослідження білоруських істориків, й сучасні наукові видання, що з'явилися за останні роки на теренах Білорусі¹²⁵. Це, зокрема, "Беларускі гістарычны часопіс" (з 1994 р.)¹²⁶ та "Беларускі гістарычны агляд" (з 1994 р.). Відповідно, триває й процес дослідження міст та їх правового статусу в литовсько-польську добу. Як приклад можемо згадати жваву дискусію, яка велась 1996 р. на сторінках журналу "Беларускі гістарычны часопіс" з приводу історії та правового статусу Слуцька¹²⁷. У липні 1996 р. у Гродно на Міжнародній науковій конференції "Історична пам'ять народів Великого князівства Литовського і Білорусі XIII-XX ст.", присвяченій 500-літтю надання місту магдебурзького права, місцевим істориком М.Сільчанні проголошено самобутню доповідь "Магдебурзьке право в Білорусі - історія та сучасність"¹²⁸. Отже, дослідження правового статусу білоруських міст литовсько-польської доби, хоч і не особливо активно, та все ж продовжується.

До цієї групи нових праць з міської проблематики можна віднести роботу білоруського вченого Анатолія Цітова "Пя-

---

¹²⁵ Сучасна білоруська історіографія все частіше стає предметом наукового аналізу українських істориків. Особливу увагу привертає питання про ставлення білорусів до спадщини Великого князівства Литовського: Яковенко Н. У пошуках витоків: проблема білоруської історіографії Великого князівства Литовського з перспективи 1991-1992 рр. // Історія, історіографія, джерелознавство. Історичний збірник (Статті, розвідки, замітки, есе). — К., 1996. — С. 112-137; Шевченко Н. Білорусько-Литовська держава: нові концептуальні засади сучасної білоруської історіографії // Український історичний журнал (далі — УІЖ). — 1997. — № 2. — С. 55-67.

¹²⁶ За попередньою домовленістю "Беларускі гістарычны часопіс" у 2000 р. на XIX Міжнародному конгресі історичних наук має бути прийнятий до Міжнародної асоціації історичних часописів (Там же. — С. 201).

¹²⁷ Рыбчонак С. Аелелькавічы і Слуцк // БГЧ. — 1996. — № 1. — С. 58-63; Грыцкевіч А. Яшчэ раз да пытання аб старадаўнім гарадскім гербе Слуцка // Там же. — № 2. — С. 107-112; Цітоў А. Зноў пра герб "места Слуцкага" // Там же. — № 3. — С. 180-184.

¹²⁸ БГЧ. — 1996. — № 3. — С. 201.

чатки старажытнай Беларусі”, що побачила світ у 1993 р.¹²⁹ Крім того, білоруськими вченими активно впроваджується комп’ютерна техніка в системі вивчення історії. Білоруські історики брали участь у роботі X Міжнародної конференції асоціації “History and Computing” (АНС), що проходила 24-26 серпня 1995 р. у Монреалі (Квебек, Канада) та XI Міжнародної конференції АНС у Москві 21-24 серпня 1996 р.¹³⁰ Вченими Білорусі розроблено ряд комп’ютерних програм. Міста та міщанство представлені у двох з них, які розглядають соціальну структуру та органи влади Великого князівства Литовського¹³¹.

Підсумовуючи сказане, можемо зазначити, що ні російська, ні білоруська історіографія не відзначались справді глибоким документалізованим опрацюванням локаційних та колонізаційних процесів, рівно ж як і магдебурзького права в містах Східної Європи. Немає тут і концептуального науково вартісного дослідження проблеми. Більшість праць була обумовлена певною політичною кон’юнктурою. А от чи будуть нинішні зусилля російських та білоруських істориків повернуті в суто наукове русло - покаже час.

---

¹²⁹ Цітоў А. Пячаткі старажытнай Беларусі: Нарысы сфрагістыкі. — Мінск, 1993.

¹³⁰ Див.: Балыкіна А., Бародкін Л., Юшын І. X Міжнародная конференцыя асацыяцыі “Гісторыя і камп’ютэр” //БГЧ. — 1996. — № 1. — С. 196-198.

¹³¹ Смолік А., Барыс С. Органы ўлады і кіравання ў Вялікім княстве Літоўскім (XV-XVI ст.ст.) //БГЧ. — 1995. — № 4. — С. 161-175; Смолік А., Барыс С. Сацыяльная структура грамадства ВКЛ (XV-XVI ст.ст.) //Там же. — 1996. — № 3. — С. 160-179.

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПОЛЬЩІ ЩОДО ПРОБЛЕМИ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА УКРАЇНИ XIV-XVII СТ.^{*}

Історія України тісно переплетена з минулим Польщі тож певна частина документів щодо різних аспектів нашої минавшини й нині зберігається в польських архівах. Чимало цікавих даних можна почерпнути із збережених у Польщі документів і для дослідження магдебурзького права міст України XIV-XVII ст.

Серед таких матеріалів не останнє місце займає архів львівського дослідника Антонія Шнайдера (1825-1880) - відомого краєзнавця, котрий скопіював багато документів з історії Галичини, і поміж них актові книги і грамоти, що стосуються проблеми магдебурзького права в цьому регіоні, опублікував важливу для свого часу роботу «Miasta i miasteczka w Galicyi» (1865 р.) та уклав перший «Przewodnik po mieście Lwowie» (1871 р.), який, попри гостру критику, був перевиданий вдруге (1875 р.). Основна частина особистого архіву та знаменитих «Тек» Шнайдера зберігаються у Львівській науковій бібліотеці ім. В.Стефаніка (далі - ЛНБ)¹. Львівська частина матеріалів краєзнавця, що надійшли в Осолінеум згідно з тестаментом після його смерті 25 лютого 1880 р., складається з 282 тек, поділених на 7 окремих груп². Частина зібраних і скопійованих Шнайдером документів була, як відомо, за незначну щорічну пожиттєву пенсію в 600

^{*} This work was supported by the Research Support Scheme of the OSI/HESP, grant No. 164/1997.

¹ Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаніка НАН України (далі - ЛНБ). — Відділ рукописів. — Ф. 144.

² Див.: Пісковий С. [Дашкевич Я.Р.]. Львівські «Теки» А.Шнайдера як історико-краєзнавче джерело //Архіви України. — 1965. — № 4. — С. 73-76; Kamiński A. «Archiwy Ukrainy» — naukowo-informacyjny biuletyn archiwalnego urzadownia pri radi ministrow URSR. — Kijiv, 1965. — N 4 (72) //Archeion. — Warszawa, 1966. — T. XLV. — S. 238-240; Podorski W. Antoni Szneider, autor «Encyklopedyi do Krajoznawstwa Galicyi» //Kłosy. — Warszawa, 1875. — N 504. — T. XX. — S. 115-118.

злотих, починаючи з 1 січня 1878 р. передана до краківського архіву, де під назвою «Теки Шнайдера» стала доступна широкому колу дослідників³. Ці матеріали й досі зберігаються в Кракові в Архіві давніх актів на Вавелі. Вони не систематизовані, відсутня нумерація сторінок. Привертають увагу документи під заголовком «Magistrat»⁴, «Ratusz»⁵, «Żydzi»⁶, що особливо цінні для дослідження правових аспектів середньовічного міста. З огляду на історію колекціонування та копіювання давніх матеріалів з урбаністики викликає інтерес тека «Lwów. Ossolińskich bibl.»⁷, в якій наявні дані про видатки та прибутки бібліотеки за 1828-1851 р., купівлю і рух документів, листи адміністрації бібліотеки, а також матеріали про Юзефа Максиміліана Оссолінського та його родину. Для дослідження нашої тематики певне значення мають копії документів, зроблені А.Шнайдером з пергаментів Львівського архіву давніх актів та Потужицької бібліотеки⁸. Серед них витяги з актових книг м.Львова за 1598-1606 рр., копії листів Яна III до львівського магістрату

³ Charewiczowa L. Niedoceniony krajoznawca lwowski Antoni Schneider. — Lwów, 1938. — S. 14.

⁴ Archiwum Państwowe w Krakowie (далі — APK). — Teki Antoniego Schneidra. — Sygn. 961.

⁵ Ibid. — Sygn. 977.

⁶ Ibid. — Sygn. 1001.

⁷ Ibid. — Sygn. 970.

⁸ Потужицька бібліотека закладена 1815 р. у с.Поториця поблизу Сокала Юзефом Дзедушицьким (1776-1847). У 1858 р. перенесена до Львова його сином Володимиром Дзедушицьким (1825-1899). Бібліотека була зосереджена в 1880 р. у природничо-етнографічному музеї. Вона нараховувала 330 рукописів та інших документів родинних архівів. Протягом довшого часу бібліотекарем Поторицької збірки був Юзеф Лозинський (1827-1897). Після 1939 р. матеріали бібліотеки зберігалися у Львівському державному історичному архіві, у відділі рукописів ЛНБ ім. В.Стефаніка у Львові, в Національній бібліотеці у Варшаві і в бібліотеці Закладу ім. Оссолінських у Вроцлаві. Збережені у Львові матеріали відносяться до XV-XIX ст. (*Kantecki K. Z autografów biblioteki Poturzyckiej //Przewodnik naukowy i literacki* (далі — PNL). — Lwów, 1878. — R. VI. — S. 81; *Biblioteka Poturzycka Ordynacji Dzieduszyckich //Przewodnik bibliograficzny*. — Lwów, 1925. — N 5. — S. 215).

(1676 р.) та копії привілеїв цього ж короля, видані місту в 1685 р. Окремі витяги стосуються історії міста XV ст. і діяльності такого органу місцевого самоврядування, як Колегія 40 мужів⁹. І хоч серед матеріалів А.Шнайдера зберігаються в основному копії, вони не можуть бути обійдені увагою дослідників. Наскільки вагомими для вивчення будь-якої проблеми є різні види документів, у т.ч. і копії, засвідчує твердження відомого польського історика Станіслава Кутшеби, який вважає, що вчений має використовувати різні форми писаного джерела, адже копія може подавати документ, який втрачено, або принаймні засвідчувати інтерес до даного джерела в ті чи інші часи тощо¹⁰. Але завжди варто пам'ятати, що копія може мати ряд неточностей, а тому вона потребує звірення з оригіналом, що й було зроблено в більшості випадків А.Шнайдером щодо основної частини копій, зібраних у «Теках».

Окрім краківських і львівських збірок А.Шнайдера, окремі матеріали дослідника зберігаються у Варшаві: рукопис Шнайдера про окремі монастирі в Галичині¹¹ та опис іконостасу церкви оо.Василіян у Красноставі¹². Дотичним до цих матеріалів є відбиток з праці Люції Харевичової «Niedoceniony krajoznawca lwowski Antoni Schneider», виданої у Львові 1938 р.¹³ Загалом, збережені в польських та українських архівах матеріали А.Шнайдера дають чимало цікавих відомостей про найрізноманітніші аспекти історії Галичини, у т.ч. щодо джерелознавчих та історіографічних проблем магдебурзького права міст даного регіону XIV-XVII ст.

Наступну групу документів із фондів Головного Архіву давніх актів у Варшаві становлять листи з Архіву Замойських - адже саме в них багато не лише суб'єктивної інформації про епоху, але й опосередкованих даних про функціонування окремих правових норм. Особливо важливими в цьому плані є листи сеймів, окремих урядових установ, міст тощо. З

⁹ APK. — Teki Antoniego Schneidra. — Sygn. 961. — № 1-5.

¹⁰ Kutzzeba S. Historia źródeł dawnego prawa polskiego. — Lwów-Warszawa-Kraków, 1926. — Т. 1. — S. 45-46.

¹¹ Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD). — Zbiór A.Czołowskiego. — Sygn. 466. — S. 1-7.

¹² Ibid. — S. 8-11.

¹³ Ibid. — S. 20-36.

огляду на це треба звернути увагу на колекцію листів до Яна Замойського (1541-1605 рр.), канцлера та коронного гетьмана Речі Посполитої. Для історії самоврядування Львова варто виділити такі листи до Я.Замойського: львівської міської ради (26 червня 1593 р.)¹⁴, громади міста Львова (20 квітня 1594 р.)¹⁵, радників Львова (8 червня 1594 р., 4 березня 1604 р., 13 березня 1604 р.)¹⁶ і львівського магістрату (1 жовтня 1578 р.)¹⁷ про перевірку достовірності королівського портрета, який мав бути вибитим на талерах. Тільки останній з перелічених документів був опублікований у збірнику «Archiwum Jana Zamoyskiego»¹⁸.

Частину архіву Замойських складають листи Томаша Замойського (1591-1638) - воєводи подільського (1618 р.) і київського (1619 р.), коронного канцлера, сина Яна Замойського. Насамперед, це матеріали про тестаменти Шимона Шимоновича (1558-1629)* (Лист Томаша Замойського до ради Львова в даній справі¹⁹, витяги з листів львівського старости та радників Львова про спадок Шимоновича²⁰). Окрім того, лист із Львова до Томаша Замойського (23 березня 1622 р.) з повідомленням про хід розпочатої ними під час перебування у місті канцлера судової справи²¹ та лист зі Львова від 17 сер-

---

¹⁴ AGAD. — Archiwum Zamojskich. — Sygn. 153. — S. 3-4.

¹⁵ Ibid. — Sygn. 678. — S. 42.

¹⁶ Ibid. — Sygn. 158. — S. 10-12, 56; Sygn. 678. — S. 43.

¹⁷ Ibid. — Sygn. 158. — S. 1-2.

¹⁸ Archiwum Jana Zamoyskiego kanclerza i hetmana wielkiego koronnego /Wyd. W.Sobleski. — Warszawa, 1904. — T. 1. — N 254. — S. 270 (Збірник був виданий до 300-річчя з дня смерті Я.Замойського (3 червня 1605 р.). Рішення про підготовку публікації такого плану було прийнято з ініціативи Вацлава Собеського на III з'їзді польських істориків, що відбувся в Кракові влітку 1900 р. і був приурочений до ювілею Ягеллонського університету (Ibid. — S. V). Однак, із зрозумілих причин, ця добірка не є вичерпною).

* Першого ректора Академії Замойських (1594-1784), вихованця Томаша Замойського, поета і філософа.

¹⁹ AGAD. — Archiwum Zamojskich. — Sygn. 914. — S. 1.

²⁰ Ibid. — S. 3-5.

²¹ Ibid. — Sygn. 730. — S. 140.

дня 1637 р. про виготовлення замовлених Т.Замойським у місцевих ремісників списів²².

Ще одна група джерел щодо львівського магістрату та людей, причетних до написання його історії, зосереджена у фонді Чоловського. Першими треба згадати біографічні матеріали самого творця даної добірки²³ (частина подібних документів зосереджена у Львові²⁴ та Вроцлаві²⁵). Окремі матеріали даної серії присвячені Юзефу Максиміліану Оссолінському та членам його родини²⁶. Більшу вагу мають безпосередньо документальні свідчення, причому, як оригінали, так і копії, підробки, а також окремі витяги з документів. Прикладом можуть слугувати витяги з королівських декретів та грамот 1356, 1536, 1638, 1668, 1671, 1696 рр.²⁷, зроблені польською, німецькою, латинською мовами. Найважливішу групу матеріалів, що безпосередньо висвітлюють правові аспекти життя міста XIV-XVII ст., становлять пергаментні документи, зосереджені в цьому фонді. Це перш за все королівські надання та підтвердження найрізноманітніших прав і привілеїв міста²⁸, виступи радників у різних судових справах²⁹, акти самих радників³⁰, рішення лавничого суду³¹, справи

²² Ibid. — S. 143-144.

²³ AGAD. — Zbiór A.Czołowskiego. — Sygn. 1. — S. 290; Sygn. 2. — S. 161; Sygn. 3. — S. 157; Sygn. 4. — S. 346; Sygn. 5. — S. 193; Sygn. 6. — S. 303; Sygn. 7. — S. 186; Sygn. 8. — S. 61; Sygn. 9. — S. 440; Sygn. 10. — S. 480; Sygn. 11. — S. 240; Sygn. 12. — S. 122; Sygn. 13. — S. 100; Sygn. 14. — S. 359; Sygn. 15. — S. 59.

²⁴ ЦДІАЛ. — Ф. 55. — Оп. 1. — Спр. 109. — Арк. 20; Спр. 148. — Арк. 8; Спр. 173. — Арк. 5; Спр. 174. — Арк. 2; Спр. 257. — Арк. 6; Спр. 258. — Арк. 146; Спр. 259. — Арк. 148; Спр. 263. — Арк. 61; Спр. 264. — Арк. 10; Спр. 265. — Арк. 5; Спр. 281. — Арк. 47; Ф. 360. — Оп. 1. — Спр. 387. — Арк. 3.

²⁵ Див.: Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce /Op. D.Katolowa, K.Muszyńska. — Warszawa, 1988. — S. 335.

²⁶ AGAD. — Zbiór A.Czołowskiego. — Sygn. 280, 285-288, 302-325.

²⁷ Ibid. — Sygn. 177.

²⁸ Ibid. — Sygn. 6148, 6183, 6186, 6189, 6190, 6191, 6193, 6199, 6202.

²⁹ Ibid. — Sygn. 6080, 6100, 6101.

³⁰ Ibid. — Sygn. 6092.

³¹ Ibid. — Sygn. 6098, 6099, 6160.

львівської вірменської³² та єврейської³³ громад, врешті, документи економічної історії міста³⁴.

Поряд з широкими документальними даними щодо магдебурзького права в Україні XIV-XVII ст., польські бібліотеки містять великий історіографічний матеріал. Польська історико-правнична школа, представники якої займаються розробкою цієї проблеми, має давні традиції³⁵. Абсолютно особливими галузями дослідження в цій царині стали питання введення магдебурзького права, його функціонування в окремі періоди історії міст, територіальні відмінності тощо. Детально розроблялись окремі аспекти проблеми, чітко прослідковувалась регіональна та часова градація діючих у містах правових норм, що дало змогу польським історикам не лише нагромадити величезний фактичний матеріал, але й зробити чимало теоретичних висновків та узагальнень, що з певними застереженнями можуть бути використані для міст усієї Східної Європи. Серед найбільш вагомих досліджень такого плану варто назвати роботи Станіслава Пекарчика³⁶, Здіслава Качмарчика³⁷, Юзефа Лепярчика³⁸, Юзефа Бардаха³⁹, Анни Бердецької⁴⁰,

---

³² *Ibid.* — Sygn. 6050, 6161.

³³ *Ibid.* — Sygn. 6185.

³⁴ *Ibid.* — Sygn. 6081, 6083, 6085, 6194, 7704, 7843.

³⁵ *Mecherzyński K.* O magistratach miast polskich a w szczególności miasta Krakowa. — Kraków, 1845.

³⁶ *Piekarczyk S.* Średniowieczny Kraków // Średniowieczny Kraków. — Kraków, 1951. — S. 1-43; *Idem.* Studje z dziejów miast polskich w XIII-XIV w. Rola miast w walce o zjednoczenie ziem polskich i we wcześniejszym okresie monarchii stanowej do 1370 r. — Warszawa, 1955.

³⁷ *Kaczmarczyk Z.* Kolonizacja niemiecka na wschód od Odry. — Poznań, 1945; *Idem.* Historia państwa i prawa polskiego. — Poznań, 1951. — Cz. II.

³⁸ *Leplarczyk J.* Urbanistyczny rozwój Krakowa. — Kraków, 1951. — S. 45-68.

³⁹ *Bardach J.* Miejsce historii państwa i prawa w systemie nauk prawnych i jej rola w kształceniu prawniczym // Państwo i Prawo. — Warszawa, 1965. — N 5-6. — S. 765-774; *Idem.* Miasta na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim od schyłku XIV do połowy XVIII stulecia // Kwartalnik Historyczny (далі — KH). — 1980. — N 1. — S. 21-51.

Марії Богуцької⁴¹, Генріха Самсоновича⁴², Станіслава Кура-ся⁴³, Фелікса Кірика⁴⁴, Ришарда Щигеля⁴⁵, Андрея Янечи-

---

⁴⁰ *Berdecka A.* Nowe lokacje miast Krolewskich w Małopolsce w latach 1333-1370. Chronologia i rozmieszczenie //Przegląd Historyczny (dalej — PH). — 1974. — T. LXV. — Z. 4. — S. 594-625; *Idem.* Lokacje i zagospodarowanie miast krolewskich w Małopolsce za Kazimierza Wielkiego (1333-1370). — Wrocław, 1982; *Idem.* Lokacje miast Małopolskich za Władysława Łokietka (1306-1333). Problematyka i stan badań //Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. — Warszawa, 1983. — R. XXXI. — N 3. — S. 335-344.

⁴¹ *Bogucka M.* Walka opozycji mieszczańskiej z patrycyatem gdańskim w drugiej połowie XVI wieku //PH. — 1954. — T. 45. — Z. 2-3. — S. 408-459; *Idem.* Walki społeczne w Gdańsku w XVI wieku //Pomorze średniowieczne. — Warszawa, 1958. — S. 369-448; *Idem.* Dawna Polska. Narodziny, rozkwit, upadek. — Warszawa, 1987; *Idem.* Badania nad dziejami miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej: stan i zarys programu //KH. — 1975. — N 3. — S. 573-583; *Idem.* Miasta Europy środkowej w XIV-XVIII w. Problemy rozwoju //Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. — 1981. — T. XLII. — S. 24-52; *Bogucka M., Samsonowicz H.* Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. — Wrocław, 1986.

⁴² *Samsonowicz H.* Badania nad dziejami miast w Polsce //KH. — 1965. — N 1. — S. 111-126; *Idem.* Liczba i wielkość miast późnego średniowiecza Polski //Ibid. — 1979. — N 4. — S. 917-931; *Idem.* Miasta i wieś na prawie niemieckim w późnym średniowieczu Polski //PH. — 1972. — N 3. — S. 493-504; *Idem.* Życie miasta średniowiecznego. — Warszawa, 1970.

⁴³ *Kuraś S.* Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi Małopolskich XIV-XV wieku. — Wrocław, 1971.

⁴⁴ *Ktryk F.* Z badań nad urbanizacją Lubelszczyzny w dobie Jagiellońskiej //Rocznik Naukowo-Dydaktyczny. Prace Historyczne. — Kraków, 1972. — Z. 43. — S. 93-167.

⁴⁵ *Szczygłel R.* Rola przywilejów lokacyjnych w procesie powstawania miast w XV-XVIII w. Na przykładzie Uchań //Rocznik Lubelski. — Lublin, 1985-1986. — S. 51-59; *Idem.* Lokacja prawna miasta Tomaszowa //Rocznik Tomaszowski. — Tomaszew, 1983. — T. 1. — S. 31-35; *Idem.* Lokacje miast w Polsce XVI wieku. — Lublin, 1989; *Idem.* Etapy lokacji miast nadbużańskich w XIV-XV wieku. Jedna czy dwie lokacje Chełma na prawie niemieckim? //Ojczyzna bliższa i dalsza. — Kraków, 1993. — S. 125-130; *Idem.* Samorząd miejski Lwowa w XIV-

ка⁴⁶, Христини Камінської⁴⁷ та ін. Окремо у дослідженнях виділялись міста королівські⁴⁸ та приватні⁴⁹, розглядалися їх відмінності й особливості. Багато інформації з даної тематики можна почерпнути із довідкової та узагальнюючої літератури з історії Польщі⁵⁰; розглядалась вона і на великих історичних форумах. Проблемам запровадження магдебурзького права в окремих містах Польщі присвячена започаткована польськими істориками серія брошур⁵¹, видання якої продовжується й нині. До розробок історико-правничої школи польської історіографії особливо щодо детального вивчення окремих аспектів німецького права, відноситься ряд ґрунтовних видань

XVII w. // Львів. Історія — населення — культура. Українсько-польська наукова конференція. — Львів, 1994. — С. 55-58.

⁴⁶ *Janeczek A.* Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo Bełskie od schyłku XIV do początku XVII w. — Warszawa, 1993; *Idem.* Ruś Czerwona XIV-XV w. jako pole przemian osadniczych // Другий міжнародний конгрес україністів. Львів, 22-28 серпня, 1993. — Львів, 1994. — С. 31-34.

⁴⁷ *Kamińska K.* Lokacje miast na prawie magdeburskim na ziemiach polskich do 1370 r. — Toruń, 1990.

⁴⁸ *Luciński J.* Lokacje wsi i miast monarszych w Małopolsce do 1385 r. // *Czasopismo Prawno-Historyczne.* — 1965. — Т. XVII. — З. 2. — С. 93-122.

⁴⁹ *Wyrobtsz Q.* Rola miast prywatnych w Polsce w XVI i XVII wieku // *PH.* — 1974. — Т. LXV. — З. 1. — С. 19-46; *Szczygiel R.* Początki miasta Lewartowa na tle rozwoju miast prywatnych w Polsce XVI w. // *Lubartów i Ziemia Lubartowska.* — Lublin, 1983.

⁵⁰ *Wyrozumski J.* Historia Polski do roku 1505 r. — Warszawa, 1984. — С. 122-123; *Inwentarz archiwum miasta Kleparza pod Krakowem 1366-1794 /Opr. Z.Werzel-Homecka, Z.Wojes.* — Warszawa, 1968. — С.11-16; *Inwentarz archiwum miasta Kazimierza pod Krakowem 1333-1802 /Opr. M.Friedberg.* — Warszawa, 1966. — С. 21-26 etc.

⁵¹ *Przywilej lokacyjne miasta Jarosława z 1378 /Opr. J.Krochmal.* — Przemyśl, 1991; *Przywilej lokacyjne miasta Lubaczowa z 1376 roku /Opr. M.Dalecki.* — Przemyśl, 1991; *Przywilej lokacyjne miasta Przeworska z 1393 /Opr. Z.Konteczny.* — Przemyśl, 1992; *Przywilej lokacyjne miasta Sanoka z 1339 /Opr. F.Ktryk.* — Przemyśl, 1992; *Przywileje lokacyjne Krakowa i Poznania /Opr. A.Kłodziński.* — Poznań, 1947.

окремих документів міських органів самоврядування⁵². Загалом, досягнення польських істориків у царині магдебурзького права міст у XIII-XVI ст. досить значні, література з даного питання надзвичайно обширна й різноманітна, тож теоретичні висновки польських істориків мають певне значення і для української історіографії. Але далеко не весь доробок польських істориків був опублікований. Велика його частина, як і підготовчі матеріали, що розкривають сам процес дослідження теми вченими, зберігаються в їх особистих архівах. Частина з них зосереджена у фондах Архіву Польської Академії Наук (APAN), разом з неопублікованими матеріалами численних академічних товариств і курованих ними періодичних видань⁵³.

Серед урбаністичних матеріалів APAN виділяється зібрання праць і нотаток Стефана Еренкройца (1880-1949), відомого польського історика та правознавця першої половини XX ст.⁵⁴ Частина особистого архіву С.Еренкройца зберігається у фондах APAN⁵⁵. З цих матеріалів привертають увагу «Notatki do historii i ustroju władz miast Polskich»⁵⁶ та підготовчі матеріали для монографії під назвою «Wstępne opracowanie. Notatki do historii miast»⁵⁷. Сім зошитів окремих витягів з джерел щодо історії міст зібрано в єдину групу під заголов-

---

⁵² *Księgi przyjęć do prawa miejskiego w Krakowie 1392-1506* /Wyd. *K.Kaczmarczyk*. — Kraków, 1913; *Księgi radzieckie Kazimierskie 1369-1381 i 1385-1402. Acta consularia Casimiriensia 1369-1381 et 1385-1402* /Wyd. *A.Chmielec*. — Kraków, 1932; *Księgi ławnicze krakowskie 1365-1376 i 1390-1397*. — Kraków, 1947.

⁵³ APAN. — *Polskie Towarzystwo Historyczne*, I-3. — Sygn. 21, 206; *Dymnicka H., Wrzowska M.* *Inwentarz akt Polskiego Towarzystwa Historycznego z lat 1923-1939* // *Biuletyn Archiwum Polskiej Akademii Nauk*. — Warszawa, 1963. — N 6. — S. 39-79.

⁵⁴ *Brachfajgel A.* *Materiały Stefana Ehrenkreutz* // *Biuletyn APAN*. — Warszawa, 1985. — N 28. — S. 29-40; *Polski Słownik Biograficzny* (далі — PSB). — Warszawa, 1948. — T. VI. — S. 207-208; *Biogramy uczonych polskich. Materiały o życiu i działalności członków AU w Krakowie, TNW, PAU, PAN* /Opr. *A.Środka, P.Szczawiński*. — Wrocław-Warszawa-Kraków, 1983. — Cz. 1. — Z. 1. — S. 327-329.

⁵⁵ APAN. — S.Ehrenkreutz. III-108. — Sygn. 72-74.

⁵⁶ *Ibid.* — Sygn. 52.

⁵⁷ *Ibid.* — Sygn. 5.

ком «Formowanie się stanów w średniowieczu. Prawo miejskie»⁵⁸. Усі ці матеріали, зібрані та опрацьовані С.Еренкройцем, доповнюють джерелознавчу та історіографічну базу урбаністичних досліджень польських вчених.

З відомих польських істориків старшого покоління в АРАН представлені фонди С.Пекарчика (1924-1993)⁵⁹ - акценти треба зробити на матеріали до праці «Z badan nad gospodarczo-społeczną strukturą miast polskich w okresie od drugiej połowy XIII do pierwszych dziesiątków lat XIV w.»⁶⁰ та бібліографічну картотеку вченого⁶¹; історика права, професора Познанського, Краківського та Варшавського університетів Маріана Зигмунта Єдліцького⁶² - насамперед опрацювання «Kolonizacja niemiecka w Krajach Wschodniej Europy w historycznym rozwoju»⁶³. У 1993 р. архів АРАН закупив 46 пачок особистих матеріалів відомого польського економіста та історика, котрий розробляв окремі теоретичні питання міського самоврядування, Оскара Лянге (1904-1965)⁶⁴. Всі ці матеріали й досі практично не опрацьовані.

Чи не найбільша кількість даних з історії магдебурзького права зберігається у фонді історика-урбаніста Станіслава Гербста (1907-1973). Це статті та підготовчі матеріали для монографій самого дослідника («Miasta i mieszczaństwo renesansu polskiego»⁶⁵, «Polskie badania nad historią miast»⁶⁶,

---

⁵⁸ Ibid. — Sygn. 25.

⁵⁹ Ibid. — III-310. — Sygn. 39.

⁶⁰ Ibid. — III-310. — Sygn. 41.

⁶¹ Ibid. — Sygn. 39.

⁶² *Dymaczewski T.* Materiały Mariana Zygmunta Jedlickiego (maszynopis); АРАН. — III-53. — Sygn. 51, 59-62, 64-65; *Vetulari A.* M.Z.Jedlicki //PSB. — Warszawa, 1964. — Т. 11. — S.133-134; *Wedzki A.* M.Z.Jedlicki //Wielkopolski Słownik Biograficzny. — Warszawa, 1981. — S. 295-296; *Przewodnik po zespołach i zbiorach archiwum АРАН /Opr. Z.Kolarkowskiego.* — Wrocław, 1978. — S. 7.

⁶³ АРАН. — III-53. — Sygn. 1.

⁶⁴ *Biogramy uczonych polskich /Opr. A.Środka, P.Szczawliński.* — Cz. 1. — Z. 2. — Wrocław, 1984. — S. 293-297; *Portrety uczonych polskich.* — Kraków, 1974. — S. 293-303; АРАН. — III-309. — Sygn. 19, 113, 115, 150, 151-157, 234, 237, 244, 263.

⁶⁵ АРАН. — III-304. — Sygn. 44. — S. 1-22; I-X.

⁶⁶ Ibid. — Sygn. 16. — S. 1-250.

«Dzieje miast Polskich (XV - pocz. XVIII w.)»⁶⁷, «Stare i nowe miasto Toruń»⁶⁸, «Polsko-niemiecka kultura mieszczańska XVI w.»⁶⁹, «Polska kultura mieszczańska XVI-XVII w.»⁷⁰, витяги з джерел, розрізнені підготовчі матеріали⁷¹) та рецензовані ним роботи з даної проблематики (Trzebiński Wojciech. *Polskie renesansowe założenia urbanistyczne. Stan i problematyka badań*»⁷², Wojtkowiak Alicja. «Płock (1495-1655)»⁷³). Багатство використаних джерел та глибина теоретичних висновків надають особливої ваги матеріалам цього фонду.

Отже, дані польських бібліотек та архівів є важливою і далеко не другорядною джерелознавчою базою для дослідження окремих правових аспектів історії міст України XIV-XVII ст. Разом з тим вони подають методологічну основу таких досліджень, оскільки польська історико-правнича школа має давні усталені традиції. Саме тому вивчення магдебурзького права в Україні XIV-XVII ст. потребує доброго знання не лише українських, але й польських матеріалів.

---

⁶⁷ Ibid. — Sygn. 14. — S. 1-18.

⁶⁸ Ibid. — Sygn. 16. — S. 250-255.

⁶⁹ Ibid. — Sygn. 14. — S. 19-25.

⁷⁰ Ibid. — Sygn. 55. — S. 1-2.

⁷¹ Ibid. — Sygn. 44. — S. 39-100.

⁷² Ibid. — Sygn. 21. — S. 1-105.

⁷³ Ibid. — Sygn. 110. — S. 1-101.

ДЖЕРЕЛА З УКРАЇНСЬКОЇ ГЕРАЛЬДИКИ В ПОЛЬСЬКИХ АРХІВАХ

Зважаючи на певні обмеження в часі, відведеному на ознайомлення з фондами архівів та музеїв Варшави й Кракова, було проведено вибіркові пошукові роботи. Тому пропонований огляд не претендує на представлення повної інформації про наявність геральдичної та сфрагістичної міської україніки в збірках, що зберігаються у вказаних містах.

Значні матеріали дотичні нашої теми, зосереджені у фондах Головного архіву давніх актів у Варшаві. На першочергову увагу заслуговує сфрагістична колекція в збірці Пільсудських-Гінятовичів. До неї входить понад 700 документів з печатками або окремі відірвані від документів відтиски печаток, що належать населеним пунктам, котрі в різні часи входили до складу Польщі (у т.ч. й два десятки сучасних українських міст та містечок). Особливо цінними є матеріали XVI ст., які представлені печатками Дрогобича, Добротвора, Кам'янця на Поділлі, Потелича, Старої Солі, Стрия, Яворова. Необхідно також зауважити, що не всі населені пункти можна локалізувати — це насамперед стосується міст з подібними чи тотожними назвами, а справа ідентифікації особливо ускладнюється, коли в колекції наявна тільки сама печатка, відокремлена від документа.

Печатки окремих українських міст можна зустріти також у збірці Чоловського (зокрема, малюнки печаток, які Чоловський мав ідентифікувати на прохання В.Віттига 1907 р.), у т.зв. Архіві Замоїських, на документах Архіву Скарбу Коронного (АСК), у збірці пергаментних документів. В останній під № 4775 зберігається оригінал відомого привілею Волчка Прислужача для Рогатина від 14 серпня 1415 р. з наданням місту герба. Що ж стосується АСК, то на більшості документів (переважно з XVI ст.) печатки відірвані. Досить детальне обстеження наводить на думку, що ці паперово-воскові відтиски втрачені не через фізичний знос, а швидше всього — внаслідок поширеної в кінці XIX — на початку XX ст. колекціонерської діяльності, яка, як не прикро, стимулювала і таке своєрідне нищення архівних документів. Це припущення підтверджує й наявність в окремих колекціях відірва-

них паперово-воскових печаток з дописаними на них датами (а то й цілих документів), які хронологічно співпадають з наявними у АСК матеріалами.

Серед придбаних архівом матеріалів є й гербовник з малюнками гербів родин, земель та окремих міст (на жаль, оглянути його так і не вдалося). Також у фондах ГАДА зберігається збірка толок печаток, вилучених з ужитку на початку ХХ ст. Однак ці матеріали невпорядковані та неописані й тому, поки що, недоступні для дослідників.

Значним джерелом для вивчення становлення української міської геральдики є матеріали Метрики Коронної, які містять і копії привілеїв для міст та містечок. У деяких з цих привілеїв поруч з наданням самоврядування на магдебурзькому праві, дозволу на проведення ярмарків та торгів, звільнення від податків й повинностей та інших пільг є й „надання” гербів або печаток з гербами. Більшість цих матеріалів вже була опублікована у праці Балінського та Ліпінського, „Географічному словнику...”¹ та ін. Особливий інтерес привертають окремі привілеї, в оригіналах яких обов’язково фігурували кольорові малюнки герба. У копіях же привілеїв, внесених до Метрики Коронної, в таких випадках звично залишалось порожнє місце. Виняток становлять деякі надання з другої половини ХVІІІ ст., в яких фігурують зображення міських знаків.

Багато матеріалів до нашої тематики знаходиться у Кракові. У фондах Державного архіву в Кракові зберігаються два оригінальні привілеї Августа ІІІ (1754 р.) та Станіслава Августа (1767 р.) для міста Заславля (тепер — Ізяслав Хмельницької області). В обох документах вміщено кольорові малюнки герба. Тут же — і привілеї для міста Роздола з графічним малюнком наданого знака. В окремих збірках — архіві князів Сангушків, млинівському архіві Ходкевичів, теках Шнайдера — в розрізаних документах можна натрапити на печатки українських населених пунктів (особливо багатий матеріал з печатками містечок та сіл Галичин, зосереджений у теках Шнайдера).

---

¹ *Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. — Warszawa, 1885-1886. — Т. 2, 3. — Cz. 1; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich (далі — SG). — Warszawa, 1880-1904. — Т. 1-14; 15. — Cz. 1-2.*

У бібліотеці Чарторийських, в якій також зберігаються окремі збірки з Національного музею в Кракові, найбільшої уваги вартує сфрагістично-геральдична збірка Віттига, що включає документи з печатками, відокремлені печатки, прориси з них та малюнки гербів (частина цього матеріалу була опублікована В.Віттигом)². Матеріали зі спадщини польського геральдиста М.Гумовського містять в основному інформацію про герби міст сучасної Польщі. Україніка у цій збірці має випадковий характер і, на жаль, не завжди супроводжується точними нотатками (трапляється неправильна локалізація міст тощо).

У відділі рукописів бібліотеки Чарторийських є колекція Ф.Пекосінського — муляжів і гальванокопій з печаток (у т.ч. й міських). Більшість цих матеріалів також були опубліковані у праці Віттига³.

У відділі рукописів Ягайлонської бібліотеки слід звернути увагу на т.зв. гербовик Жеготи Паулі, в якому подано чорнобілі малюнки міст Галичини, взяті переважно з австрійського гербовника Лінда⁴ та міських печаток.

Крім перерахованих пам'яток у збірках архівів та бібліотек Варшави й Кракова є дуже багато матеріалів з української приватної сфрагістики й геральдики (князів, дрібної шляхти, міщан), які ще потребують детального обстеження і вивчення.

---

² *Wittig W. Pieczęcie miast dawnej Polski. — Kraków-Warszawa, 1905-14. — Zesz. 1-3.*

³ *Ibid.*

⁴ *Lind K. Städte-Wappen von Österreich-Ungarn. — Wien, 1885.*

ДО ПИТАННЯ ПРО ГЕРБ КИЄВА В КІНЦІ XV - КІНЦІ XVIII СТ.

У радянській історіографії склався певний стереотип щодо герба міста Києва, який використовувався у кінці XV - кінці XVIII ст. Зокрема, дослідниця В.Румянцева стверджувала, що в останні роки XV ст. місто "отримало свій герб із сюжетом, аналогічним зображенню на гербі Київського воєводства - "ангела білого в червоному полі", посилаючись при цьому на гербовник К.Несецького¹. Щоправда, у самому гербовнику про міський герб взагалі не йшлося, а тільки подано опис земельного знаку, хоча приписування зображенню ангела чи архангела Михаїла ролі герба Києва також не було новим - воно траплялось і раніше як у польських, так і українських публікаціях². Далі В.Румянцева виділяла в окреме поняття "магістратську печатку", на котрій було "зображення руки, що тримає самостріл, який називали також "кушею"³. Аналогічна сепарація понять "міський герб" та "магістратська печатка" зустрічається й у інших публікаціях дослідниці та в компіляціях з них⁴. Проте, подібний висновок не тільки не підтверджується джерелами, але й є безпідставним з точки зору тогочасного функціонального призначення герба. Ця помилка спричинена нерозумінням різниці між міським і територіальним знаком.

Найважливішою суспільно-політичною функцією герба в цей період була роль символу самоврядування міста. На практиці вона зводилася здебільшого до застосування герба саме на міській печатці (у текстах грамот XV-XVIII ст. "герб" і "печатка" фігурують як адекватні поняття). Міський знак також використовувався на прапорах, будівлях, ставився на

² Див. хоча б: SG. — Warszawa, 1883. — Т. IV. — S. 61; *Щербакієвський Д.* Реліквії старого київського самоврядування //Київ та його околиця. — Київ, 1926. — С. 231.

³ *Румянцева В.* Эмблемы земель и городов Левобережной Ураины периода феодализма. — К., 1986. — С. 45.

⁴ Див., наприклад: *Панченко В.* Герб Києва //Київська старовина. — 1994. — № 3. — С. 96.

мірних ємностях, ним знакували стоплений віск та різні вироби, відоме його вживання у водяних знаках тощо. На війтівських та лавничих печатках переважно зустрічаються певні видозміни герба міста.

Поява в українських землях перших міських знаків, які поступово набули значення гербів, відома ще з початку XIV ст. Їх виникнення тісно пов'язане з еволюцією українських феодальних міст і формуванням у них громад, наділених певними самоврядними функціями. Так, із отриманням магдебурзького права міське населення звільнялося від управління й суду великого князя чи королівського урядника. Керівні повноваження переходили до призначеного війта, який очолював міське самоврядування. Очевидно, що й раніше використовувалися символи, котрі вказували на приналежність військових формувань чи якоїсь власності конкретному володарю, особі чи групі осіб (можливо - й тій чи іншій формі міських поселень) і створили передумови для подальшого розвитку геральдичних традицій. Однак утрадиційнення міської геральдики слід пов'язувати із виникненням самоврядних міських громад та конкретного часу стабілізації їх печаткового знаку, який набуває постійного характеру (що й сформувало поняття "міський герб").

Колонізаційний процес на Поділлі й Правобережжі в XV ст. переривався частими нападами кримських татар, зокрема значним погромом Києва у 1482 р. Тому особливо активне впровадження магдебурзького права відбувалося в кінці XV ст., коли великим князем Олександром дано грамоти Луцьку, Києву та ряду інших великих міст. Зокрема, традиція пов'язує 1497 р. й отримання магдебурзького права Брацлавом разом з іменем міста св.Петра⁶. Такі припущення виглядають дуже правдоподібно з огляду на тогочасне значення цього міста. У пізніших джерелах XVI ст. згадується про використання Брацлавом герба зі зображенням св.Петра⁸, що може підтверджувати наведену версію.

На жаль, текст привілею для Києва не зберігся й точна дата його виставлення невідома. У травні 1494 р. великокня-

⁵ Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета (далі — ТПЕИСК). — Каменец-Подольск, 1901. — Вып. 9. — С. 123.

⁸ *Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego.* — Kraków, 1858. — S. 921.

жим листом підтверджуються давніші права киян, а в кінці документу зазначається: “и всимъ есмо пожаловали мѣщан кievскіхъ и все поспольство, по давному, какъ было за великого князя Витовта: бо мы никому новины не велимъ уводити, а старины ружаты...”⁷ Але вже в грамоті про звільнення від сплати мита від 4 червня 1505 р. прохачами є “войтъ мѣста кievского, и бурмистры, и радцы, и вси мѣщане”⁸, що засвідчує нову самоврядну організацію міста. Це підтверджується й грамотою 1499 р. (даною киянам після скарги київського воєводи Дмитра Путятича), у котрій фіксується: “какъ есмо дали вамъ право Нѣмецкое...”⁹. Проведений нами порівняльний аналіз чотирьох тогочасних грамот на магдебурзьке право, виставлених 31 червня 1497 р. для Луцька¹⁰, 4 жовтня 1498 р. для Дорогочина¹¹ (за публікацією Ф. Леонтовича привілей датований 17 січня 1498 р.¹²) і Полоцька¹³ та 14 березня 1499 р. для Мінська¹⁴ показав, що документи мають подібну структуру, містять майже ідентичні формулювання й у них немає ніякого надання герба чи печатки. Натомість фіксуються окремі аспекти, що вказують на функціональне застосування міського знаку: “на ратуши мають мѣты бочку мѣрную и мѣдницу съ знаменемъ мѣстскимъ [...] мѣты важницу, и тежъ капницу, и весь воскъ тамъ же стопленийъ печатью ихъ мають знаменоваты...”¹⁵

⁷ Акты, относящиеся к истории Западной России (далі — АЗР). — Санкт-Петербург, 1846. — Т. I. — С. 146.

⁸ Там же. — С. 173.

⁹ Там же. — С. 194.

¹⁰ Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР). — К., 1869. — Ч. V. — Т. I. — № IV.

¹¹ Акты Литовско-Русского государства (далі — АЛПРГ). — Москва, 1900. — Вып. 1. — № 59.

¹² Акты Литовской метрики. — Варшава, 1896. — Т. I. — Вып. 1. — № 371.

¹³ АЗР. — Т. I. — № 159.

¹⁴ Там же. — № 165.

¹⁵ Там же. — С. 181, 188; порівняй з латинським текстом привілею для Дорогочина: “Habebunt item in praetorio mensuram frugum et mensuram mellis signo eorum signata, locabunt etiam cameram coeere liquefactoriam alias szarnicza et ceram liquefactam signo eorum notabunt” (АЛПРГ. — Вып. 1. — С. 85.), чи Луцька: “Damus demum et admittimus cameram ponderum, alias

Можна припустити, що київська грамота мала би мати подібний зміст і містити аналогічні формули. У згаданому вище привілеї київським міщанам 1505 р. також згадується міська печатка: "...у которых мѣщан кievскихъ зъ ратуша кievского будетъ листъ подъ ихъ печатью мѣстскою, тымъ мѣщаномъ не надобѣ мыта даваты нигдѣ..."¹⁶.

Немає сумнівів, що на цей час печатка зі знаком Києва вже функціонувала. Дослідник київських печаток Кость Антипович датував найстаршу з них приблизно 1500 р.¹⁷ На ній зображено у заокругленому щиті лук зі стрілою, який натягують дві руки, що виходять із хмари. І розвідка К.Антиповича, і проведені нами додаткові пошукові роботи засвідчили, що цей знак залишався на печатках до першої чверті XVII ст. Не випадково, коли в кінці XVI ст. загострюються релігійно-національні протиріччя і цей процес знайшов своє відображення й у міській геральдиці, то київський католицький єпископ Ю.Верецинський розпочав заходи щодо зміни символіки Києва. За його проектом утворювалися три окремі міста: для існуючого нижнього планувалося замість "варварського лука" використати зображення витягнутої із хмари руки з королівським скіпетром; для нового верхнього (королівського) міста - витягнута з хмари рука із королівським вінцем; для нового єпископського міста - у верхньому полі єпископська митра, у нижньому - герб Верецинських¹⁸. Хоча цей проект втілення не отримав, але з нього вже видно, що старим гербом був саме "варварський лук", а не архангел Михаїл чи ангел. Лук згадується "з двома стрілами", проте поганий стан відтисків печаток не дає змоги точно стверджувати, скільки стріл було на гербі. На печатці з 1630 р. у гербі вже немає хмари, лук видозмінюється в арбалет, який тримає

---

ważnice, et ibidem cameram cerae liquefactoriam construere et ceram liquefactam signo eorum notare..." (Архив ЮЗР. — Ч. V. — Т. I. — С. 14).

¹⁶ АЗР. — Т. I. — С. 173.

¹⁷ Антипович К.Є. Київська міська печатка //Юбілейний збірник на пошану Д.І.Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності: Ч. 2. — К., 1927. — Кн. 13-14. — С. 831.

¹⁸ Стороженко А. Киев триста лет назад //Киевская старина. — 1894. — № 3. — С. 413.

одна рука. Подібний трансформований символ маємо на всіх інших київських міських печатках до 1780 р. (за винятком однієї печатки з 30-40-х рр. XVII ст., де арбалет поданий без руки й у іншому положенні).

Варто згадати, що 1722 р. в Росії було утворено Герольдмейстерську контору¹⁹, в якій розпочинають розробку гербів, що призначалися для знамен полків, розташованих у різних містах імперії. Автори не мали якогось поняття про українську міську геральдику, тому для київської (як і чернігівської) емблеми було взято територіальний знак з "Титулярника" 1672 р.²⁰ Ці емблеми затверджено Сенатом 1730 р. і передано Воєнній колегії для використання на полкових прапорах та печатках губернаторів. Однак українськими містами та органами місцевого самоврядування ці знаки не використовувалися і вважати їх міськими гербами, очевидно, не можна.

Після ліквідації автономії Гетьманщини утворюються указом від 16 вересня 1781 р. Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва, кожне з яких ділилося на 11 повітів. Для повітових міст здійснюються в 1782 р. "височайші надання" гербів, хоча ці затвердження були формальними, оскільки здебільшого залишено давні герби²¹. Земельний знак з архангелом Михаїлом, використовуваний Київською губернською канцелярією²², взято для нового герба Києва замість давнього міського символу (лука чи самострілу)²³.

---

¹⁹ *Лакиер А.* Русская геральдика. — Москва, 1990. — С.220; *Соболева Н.А.* Старинные гербы российских городов. — Москва, 1985. — С. 44.

²⁰ *Каменцева Е., Устюгов Н.* Русская сфрагистика и геральдика. — Москва, 1974. — С. 186.

²¹ Полное собрание законов Российской империи. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 21. — № 15422-15424.

²² *Грабова Н.* Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. //Записки Наукового товариства імені Т.Шевченка (далі — ЗНТШ). — Львів, 1991. — Т. ССХХІІ. — С. 290-291.

²³ *Винклер П.П.* Исторический очерк городских гербов //Его же. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесенные в Полное собрание законов с 1649-1900 гг. — Санкт-Петербург, 1900. — С. 68.

При складанні нових гербів не завжди фахово розглядалися старі знаки, іноді давні міські герби плутали із земельними або з емблемами полків та полкових установ. Варто зазначити, що такі новації не зовсім однозначно сприймалися на місцях. Характерним прикладом може служити те, що в Києві “градське общество” 1787 р. виготовило печатку не з “височайше” затвердженим п’ятьма роками раніше новим гербом, а з традиційним зображенням самостріла, вживаним постійно впродовж трьох століть²⁴.

Отже, немає сумнівів, що з кінця XV до третьої чверті XVIII ст. міським гербом Києва було спершу зображення двох рук, що виходять з хмари й натягують лук зі стрілою (чи двома стрілами), а пізніше воно видозмінилося у зображення самостріла-арбалета, якого тримає рука (або й без неї). Архангел Михаїл у цей же період відігравав роль територіального герба Київського воеводства та Київського полку (що підтверджують різні джерела), й, як слушно вважав О.Оглоблин, “міг в народі вважатися за оборонця-покровителя Києва”²⁵, проте функції герба міста до 1782 р. не виконував.

---

²⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі — ІР ЦНБ). — Ф. П. — Спр. 20768. — Арк. 1.

²⁵ *Оглоблин О.* Герб міста Києва // *Наука і суспільство.* — 1994. — № 7-8. — С. 50.

ДО ПИТАННЯ ПРО ГЕРБ МІСТА СТРИЯ

Зародження традиції міської геральдики нерозривно пов'язане із становленням феодальних міст та запровадженням у них самоврядування. В українських землях такі міські символи з'являються ще на початку XIV ст.

Хоча найдавніші відомі зображення герба Стрия вдалося виявити тільки на пам'ятках XVI ст., однак його можна вважати одним з перших українських міських знаків. Стрий ще в кінці XIV ст. згадується як місто, а 1431 р. отримує привілей на магдебурзьке право (можливо, що місто користувалося ним і раніше), тому цілком реальним є припущення, що на цей час вже існувала печатка зі символом Стрия. Досі вважалося, що на печатках XVI ст. фігурували два різні герби міста¹. Проте ця думка є помилковою. Традиційно герб зображався тільки на печатці з написом “печатка міста...” чи “печатка радників...” (у пізніші часи - “печатка магістрату...”). На печатках вїта і лави, котра здійснювала судочинну функцію, звично наносилася видозміна міського знаку (як це було у Львові, Перемишлі, Самборі, Яворові, Городку та ін.) або використовувався зовсім інший символ. У випадку зі Стриєм герб маємо на міській печатці з датою “1574” (людська постать у плащі і капелюсі, з палицею в руці; легенда: “+ SIGILLVM + CIVITATIS + STRY + 1574”)², а його модифікацію - на лавничій печатці з датою “1541” (людина в капелюсі та з палицею в руці зображена сидячи; легенда: “+ SIGILL · SCABINVM · CIVITATIS · STRIENS AD: 1541”)³. Вирізани на печатках роки вказують на дату виготовлення цих штемпелів замість давніших, що були втрачені чи вийшли з ужитку через пошкодження. Характерно, що ці дві печатки вживалися досить тривалий час, бо їх вдалося виявити на документах з другої половини XVII ст.

¹ Пуга Г. Любов, освячена віками //Голос Стрийщини. — 1990. — 13 квітня.

² ЦДІАЛ. — Ф. 52. — Оп. 2. — Спр. 193. — С. 936; Prohaska A. Historja miasta Stryja. — Lwów, 1926. — Tabl. 1. — № 1.

³ ЦДІАЛ. — Ф. 52. — Оп. 2. — Спр. 493. — С. 199; Ф. 132. — Оп. 1. — Спр. 224. — С. 1; Prohaska A. Op. cit. — Tabl. 1. — № 2.

Проведені пошукові роботи в польських архівах дали змогу підтвердити попередні припущення та уточнити історію розвитку стрийського символу. Вдалося виявити ще кілька типів печаток міста. На документі за 1533 р. бачимо досить грубо виконану печатку зі знайомою постаттю з палицею в руці (легенда: “SIGILLVM · CIVITAT[...]RIEN”)⁴. Хоча друга печатка на документі 1565 р. має не зовсім чіткий відтиск, але на ній також зображена людина, що стоїть у довгому плащі (легенда: “ * SIGILLVM * CIVITATI * STRIENS”)⁵. Третій тип зберігся в муляжі - він повністю повторює печатку 1574 р., однак малюнок і текст виконані на значно вищому художньому рівні (легенда: “+ SIGILLVM - CIVITATIS - STRIENS - 1574”)⁶. Це дає змогу припустити, що остання печатка була виготовлена значно пізніше (ймовірно, в кінці XVII ст.), хоч на ній і скопійовано дату з давнішого зразка. Використання протягом короткого періоду кількох різних міських печаток свідчить про досить бурхливу історію міста Стрия в XVI ст. Мабуть, причиною втрат печаток були часті ворожі напади на місто.

Пізніше магістратом Стрия вживалася печатка, на якій, крім знайомої, постаті було зображено ще й інші елементи - якір, дерево, міську браму з двома вежами. Дослідник А. Прохаска датував її XVII ст.⁷, хоча характер виконання малюнка та напис вказують швидше на XVIII ст. (можливо, на другу його половину). Після переходу західноукраїнських земель до складу Австрійської імперії починається процес перезатвердження новою владою міських привілеїв. У Центральному державному історичному архіві України у Львові зберігається копія тексту нового привілею для Стрия та малюнок герба⁸. Ці матеріали було підготовано в кінці XVIII ст. (1795 р.) Кра-

⁴ Muzeum Narodowe w Krakowie (далі — MNK). — Zbiór sfragistyczny B. Wittyga. — MN 565. — № 119994.

⁵ AGAD. — Archiwum Piłsudskich-Giniatowiczów. — Zbiór sfragistyczny. — N 627.

⁶ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. — Dział rękopisów. — Rkp. 1946; опубліковано в: *Chmiel A. Materiały sfragistyczne. Pieczęcie miejskie // Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne.* — 1902. — Т. IV. — N 2-3. — S. 487.

⁷ *Prohaska A. Op. cit.* — S. 2. — Tabl. 1. — № 3.

⁸ ЦДІАЛ. — Ф. 146. — Оп. 88. — Спр. 484. — С. 57-58, 60.

свим губернаторством, однак не вдалося точно встановити, чи були вони підписані цісарем і чи набули офіційного статусу⁹. Австрійська влада переважно формально перезатверджувала старі міські знаки, однак у цьому випадку було зроблено ідеологічні доповнення: у верхній частині на синьому полі зображений крокуючий чоловік в одязі монаха з палицею та вервицею а руках, а внизу на золотому полі у перев'яз протікає ріка, обабіч якої по чорному двоголовому орлу. Якщо цей проєкт і був затверджений, то цікавим є факт, що на документах з початку XIX ст. він не використовувався, - замість нього фігурувала нова печатка, на котрій знову зображено дерево, браму, подорожнього та якір¹⁰. А вже 1844 р. місто отримує новий цісарський привілей, у якому фіксується і герб: на синьо-червоному щиті на зеленій землі стоїть палігрим у срібній одязі з палицею та вервицею в руках¹¹. У такому вигляді герб міста проіснував до 1939 р. У 1980 р. було затверджено радянську емблему Стрия, яка з історичних елементів включала тільки браму з двома вежами. А в березні 1991 р. міськвиконкомом прийнято герб, у котрому на синьо-жовтому тлі зображена брама, в отворі якої стоїть палігрим, а також вміщено щит з Тризубом та хвилі, що мають символізувати ріку Стрий¹².

Що ж за символ був на давньому гербі міста? Дослідники називали людську постать або палігримом, або купцем. Однак у геральдичній традиції XVI-XVII ст. практично не трапляються якісь абстрактні зображення людей. Цілком очевидно, що ми маємо звичайний т.зв. "патронажний" символ - зображення покровителя (патрона) міста. Проведений порівняльний аналіз з тогочасними геральдичними пам'ятками сусідніх країн дає підстави припустити, що на стрийському гербі зображений св.Яків. Цей апостол у геральдиці подається у вигляді старця-пустельника в капелюсі та плащі, з палицею в руці, іноді в іншій руці він тримає книгу. У західноєвропейській герботворчості часом замість зображення самого святого

⁹ Хоча А.Прохаска вважав, що цісарське надання було реалізоване.

Див.: *Prohaska A. Op. cit.* — S. 174-175.

¹⁰ AGAD. — *Zbiór Czołowskięgo.* — Sygn. 138. — S. 113.

¹¹ *Prohaska A. Op. cit.* — S.2-3.

¹² *Бтлагович Г.* Новий герб Стрия //Гомін волі. — 1991. — 2 березня.

використовувались його атрибути (для св.Якова - палиця та мушля). Сьогодні важко сказати, чому саме цей святий став патроном Стрия. Можливо, що причини вибору такого символу були пов'язані з місцевими традиціями та невідомими подіями в історії міста XIV-XV ст.

Якщо на печатках XVI-XVII ст. зображення апостола подається відповідно до традиційної іконографії, то вже у XVIII ст. його досить важко ідентифікувати (трохи змінюється вигляд пустельника), до того ж з'являються й нові додаткові елементи. Очевидно, нові печатки вирізалися за не зовсім якісними відтисками чи стертими штемпелями давніших. Нічого дивного, що з цією проблемою зіштовхнулися й австрійські геральдичні експерти (перед затвердженням цісарем міських гербів вони проходили спеціальну експертизу на відповідність геральдичним правилам. - АЛ.), котрі потрактували цей символ як св.Леонарда, і тому в XIX ст. він перетворюється на монаха-пілігрима з вервицею та палицею в руках. Проте зображення цього святого використовується в міських гербах дуже рідко, його культ пов'язаний з кількома конкретними містами, у той час як традиція апостола Якова є досить поширеною і саме він, правдоподібно, фігурував на давніх стрийських печатках. З упевненістю можна, однак, сказати, що зображення покровителя міста існувало на гербі Стрия з XVI до середини XX ст., незважаючи на не завжди правильне трактування символіки та різні доповнення. Ймовірно, що знак функціонував вже у 1431 р., а можливо й у XIV ст. (якихось вісток чи матеріальних пам'яток з того часу не збереглося).

У гербі 1991 р. знайдено цікаве поєднання давнього символу та міської брами з пізніших печаток. Однак малюнок і опис мають ряд недоліків, які не допускаються у геральдичній практиці. Це і використання жовтого кольору, який у гербах не застосовується (має бути золото), і впровадження двох відтінків синього кольору, і накладання геральдичного металу на метал (срібна брама на золотому полі). Видається недоцільним і внесення до міського герба національного символу. Хіба є якісь сумніви, що Стрий - це українське місто? Не варто повторювати негативний "радянський" досвід, коли майже всі міські герби в Українській РСР мали червоно-сині кольори і зображення серпа з молотом. Тим більше, що зараз в Україні йде процес формування системи державної влади і

місцевого самоврядування, розподіл між ними повноважень та владних функцій. Тому все гостріше ставиться питання про використання на муніципальному рівні власних самобутніх знаків.

Українським геральдичним товариством від 1990 р. ведеться збір, систематизація та наукове опрацювання історичного матеріалу. На підставі давніх традицій і сучасних норм розроблено основні принципи та правила дальшого розвитку українського міського герботворення і формування єдиної геральдичної системи. На цих засадах вже відновлено старі та створено нові герби для кількох сотень міст і селищ України, відроджено також і традицію міського прапорництва. У зв'язку з цим видається необхідним відкоригувати символ Стрия з урахуванням виявлених матеріалів. Можна провести реконструкцію герба за найдавнішими зразками, використавши колористику з проекту герба кінця XVIII ст., або зберегти ідею герба 1991 р., вилучивши зайві елементи та уточнивши малюнок. Таким чином, маємо два варіанти, перший з яких - у синьому полі св.Яків у срібній одежі із золотою палицею та книгою в руках, навколо голови золотий німб; другий - у синьому полі апостол Яків стоїть в отворі срібної міської брами з двома вежами. Для українських міських гербів синтезовано на підставі історичних традицій єдину форму подачі в заокругленому щиті з декоративним картушем, увінчаному срібною міською короною, хоч ці елементи й мають другорядне значення. Разом з гербом можна розглянути й варіанти прапора міста. Метою цієї роботи є відновлення нашої національної традиції та історичної пам'яті.

ГЕРБ МІСТА РОЗДОЛУ В ПРИВІЛЕЇ 1745 Р.

Містечко Розділ вперше згадується в документах під 1569 р., де подано, що Матвій Чернеєвський з Березини безправно зайняв королівський ґрунт міста Роздолу. Через два роки король Сигізмунд Август прийняв рішення залишити місто у власності Чернеєвського до остаточного вироку королівських комісарів, зазначаючи, що Чернеєвський, покликаючись на якийсь привілей, самовільно заклав Розділ у королівських лісах. 1576 р. Стефан Баторій підтверджує це рішення свого попередника. Однак справа так і не була завершена й місто надалі залишилося у власності Чернеєвських.

Розділ продовжував розвиватися як приватновласницьке містечко, користуючись, очевидно, самоврядуванням на магдебурзькому праві (наскільки це було можливим для такого типу поселень) та переходячи від одного власника до іншого. На початку XVIII ст. Роздолом володіють Жевуські. Оскільки давніших документів на міські права не збереглося, Михайло Жевуський звернувся до короля з проханням надати Роздолу новий привілей. У фондах Державного архіву Краківського воєводства вдалося виявити оригінал грамоти, підписаної Августом III 5 січня 1745 р., якою містечку надавалося магдебурзьке право для ведення адміністративних та судових справ, встановлювалося ряд пільг, а також затверджувався герб¹. За звичною для того часу практикою в документі не подано опису герба, а зазначено, що він має бути таким, як намальований у привілеї². У тексті залишалось порожнє місце, на якому пізніше олівцем виконано рисунок герба. Очевидно, що цей герб у конкретному випадку обирав сам власник, тому немає нічого дивного, що символом Роздолу став родовий знак Жевуських - герб Кривда (Кшивда): у синьому полі срібна підкова, в якій розміщено хрест, а вгорі - півхрес-

¹ APK. — Archiwum Lanckorońskich. — Sygn. 105.

² “...Do stwierdzenia zaś Actow Listow wszelkich Tranzakcyi swoich Herbu takiego iaki tu jest Konsztem Malarskim wyrzuty toz Miasteczko zażywać będzie...” //Ibid.

та³. Герб подано без кольорів, у овальному щиті, увінчаному короною зі страусовими пір'їнами, та вписано в декоративний картуш.

Характерно, що на печатках містечка, які вживалися у XIX ст., немає герба міста, а тільки самі написи. Це свідчить, що на той час знак Жевуських вже не функціонував як герб міста. Важко сказати, чи він втратив свою актуальність із зміною власника (в кінці XVIII ст. Розділ переходить до Лянцкоронських), чи попросту був забутий із втратою чи зносом старих печаток, однак можна стверджувати, що у XIX - першій половині XX ст. затверджений привілеєм 1745 р. герб у Роздолі не використовувався.

Загалом привілей 1745 р. для Роздолу підтверджує тогочасний формальний підхід до затвердження міських символів. Такі питання, як правило, вирішувалися на місці. У конкретному випадку обраний знак мав задовільняти амбіції власника, проте з часом він вийшов із використання і перестав відігравати роль герба міста.

---

³ Див: *Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego.* — Kraków, 1858. — S. 442; та інші гербовники.

У СПРАВІ ГЕРБА МІСТА ЖИДАЧЕВА

Жидачів, як і багато інших історичних українських міст, використовував у давнину свій герб. Але протягом т.зв. “радянського періоду” міський знак не функціонував, про нього мало хто згадував. До того ж, у томі “Історії міст і сіл Української РСР”, виданому 1968 р., було допущено грубу помилку, що нібито у Львівському історичному музеї зберігається “макет прапора Жидачівського полку з гербом міста (три леви на голубому тлі)”, що використовувався під час Грюнвальдської битви 1410 р.¹ По-перше, в описі цієї битви польського хроніста Яна Длугоша подано детальну інформацію про прапори всіх полків у складі польсько-литовського війська — ніяких згадок про окремих Жидачівський полк чи його прапор немає². По-друге, вказаний герб (у синьому полі три золоті леви. — А.Г.) був не міським, а територіальним — за ухвалою сейму 1676 р. його надано для Жидачівського повіту³.

Який же ж герб вживало місто Жидачів? Львівським архівістом О.Маркевичем наприкінці 60-х років було опубліковано інформацію про міські печатки Жидачева XVII-XVIII ст.⁴ Проведені нами пошукові роботи дали змогу розширити хронологічні рамки дослідження та встановити досить цілісну картину розвитку жидачівського герба. У фондах Національного музею в Кракові вдалося виявити поки що найдавнішу відому печатку Жидачева на документі за 1533 р. Печатка кругла, діаметром 26 мм, у центрі герб міста — в півкруглому щиті куля, серцеподібна фігура, а під ними — вигнутий загострений елемент; по колу йде напис латиною, виконаний готичною маюскулою (читається досить погано, очевидно: S.

¹ Історія міст і сіл Української РСР. Львівська область. — К., 1968. — С. 324.

² *Dlugosz J. Opera Omnia.* — Cracoviae, 1877. — Vol. 13. — P. 37-41.

³ *Volumina Legum.* — Petersburg, 1860. — T. V. — S. 188.

⁴ *Маркевич О.* Печатки міст України як джерело дослідження мистецтва і архітектури //Третя республіканська конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни. — К., 1968. — С. 370.

CIVITAT... ZVDACZOW, тобто “печатка міста Жидачева”⁵. Такий же герб фігурує й на печатках, виявлених у фондах Центрального державного архіву України у Львові: на атестації для міщанина Ю.Березецького з 20 жовтня 1668 р. та на документах 1723 р. (ці печатки круглі, діаметром 43-45 мм.)⁶. Аналогічний знак, тільки вже з певною модифікацією окремих елементів, маємо й на інших жидачівських печатках з XVI - початку XX ст.⁷

Первісне значення герба можна встановити хіба що за найдавнішими пам'ятками, оскільки з часом зміст символів забувся, а при виготовленні нових печаток малюнок або спотворювався, або видозмінювався через стилізацію. Відомо, що Жидачів отримав привілей на самоврядування за магдебурзьким правом 1393 р.⁸ Очевидно, що з цього часу вже обов'язково існувала міська печатка з гербом (характер напису на печатці 1533 р. дає підстави датувати час її виготовлення щонайменше першою половиною XV ст.). Не виключено, що історія жидачівського герба має й глибші корені. Поселення відоме ще з 1164 р. як великий центр торгівлі сіллю⁹. Вже в період Галицько-Волинської держави у місті мало проживати багато іноземців (купців чи ремісників-колоністів), оскільки заснування тут римо-католицької парохії датується 1301 р.¹⁰ Можливе й існування у той час окремої міської громади на магдебурзькому праві, яка могла використовувати власну печатку з міським гербом. Але це припущення не має достатніх документальних доказів. Характерно, що у привілеях польських королів для Жидачева не згадується про герб. Це зайвий раз підтверджує тезу, що у XV-XVI ст. міські герби в українських землях обиралися, як правило,

⁵ MNK. — Zbiór Wittyga. — N 568. — Док. 163111.

⁶ ЦДІАЛ. — Ф. 52. — Оп. 2. — Спр. 485. — Арк. 31; Спр. 209. — Арк. 388, 747.

⁷ Там же. — Спр. 585. — Арк. 322, 673; Спр. 586. — Арк. 1133; ЛНБ. — Відділ рукописів. — Ф. Теки Шнайдера. — Оп. 3. — Спр. 20 (2); ДАЛО. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 608. — Арк. 173.

⁸ *Matricularum Regni Poloniae Summaria*. — Varsoviae, 1915. — Pars IV. — Vol. 3. — P. 365; ЦДІАЛ. — Ф. 146. — Оп. 88. — Спр. 561. — Арк. 11-13.

⁹ Полное собрание русских летописей. — Санкт-Петербург, 1856. — Т. VII. — С. 77; 1908. — Т. II. — С. 524.

¹⁰ SG. — Warszawa, 1895. — Т. 14. — S. 880.

на місцях, а якщо вони й фігурували у королівських наданнях, то здійснювалось це переважно на прохання власника або й самих міщан. В окремих випадках такі привілеї мали суто формальний характер, оскільки “надавались” вже здавна вживані герби. Герб Жидачева є досить складним до відчитання. Мабуть, певні проблеми з ним виникли й в австрійських властей ще у кінці XVIII ст.: у привілеї на підтвердження міських прав Жидачева, наданому імператором Францом II, немає опису, а тільки затверджено герб “як на доданому малюнку”¹¹. На жаль, у фондах ЦДІА України у Львові зберігається лише копія цього привілею без малюнка. Кольоровий малюнок жидачівського герба (також з кінця XVIII ст.) вдалося виявити в іншій групі документів — поле щита червоне, куля золота, дві інші фігури — срібні¹². На наклейках з міським гербом (з кінця XIX ст.) геральдичним штрихуванням також вказано колір поля щита — червоний. У записках львівського архівіста Ф.Ковалишина (початок XX ст.) зазначено, що герб Жидачева має у червоному щиті серце, білу гарматну кулю та косу¹³. Але в листі від магістрату Жидачева до Львівського воєводського управління від 5 жовтня 1928 р. кольори й тлумачення подано інші: “на синьому тлі куля, серце і кинджал золотої барви...”¹⁴. Консерватор історичних пам’яток Й.Пйотровський, на запит якого і був присланий цей лист, підсумовуючи отриману інформацію, занотував аналогічний опис, змінивши чомусь поле герба на біле¹⁵. Дослідник О. Маркевич у згаданій публікації вважав фігури в гербі Жидачева за ядро, шолом і меч¹⁶.

Отже, маємо різні варіанти опису та тлумачення герба міста. Хоч знак Жидачева є дуже самобутнім і не має аналогів в українській геральдиці, спробуємо все ж провести порівняльний аналіз.

Одна з гербових фігур трактується як гарматне ядро (куля). Цікаво, що подібний елемент є на печатці міста Доли-

¹¹ ЦДІАЛ. — Ф. 146. — Оп. 88. — Спр. 562. — С. 222.

¹² Там же. — Спр. 561. — Арк. 44.

¹³ Там же. — Ф. 137. — Оп. 1. — Спр. 1. — С. 209.

¹⁴ ДАЛО. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 608. — Арк. 173.

¹⁵ *Piotrowski J. Godła miast powiatowych województwa Lwowskiego, Tarnopolskiego i Stanisławowskiego.* — Lwów, 1929. — S. 24.

¹⁶ *Маркевич О.* Вказ. праця. — С. 370.

ни (з XVI ст.) — на ній зображені чотири кулі, викладені у формі квадрата¹⁷. Судочинний орган (т.зв. лава) Долини використовувала на той час печатку з 5 пірамідками, що мали означати топки солі (поступово це зображення перейшло й на міську печатку та герб). Оскільки лавничка печатка переважно була модифікацією міського герба, та за нашими припущеннями, й зображені на міській печатці кулі також могли символізувати соляні топки — т.зв. голови. Оскільки Жидачів у XII-XV ст. був добре відомий як пункт торгівлі сіллю, то можна припустити, що куля на гербі відтворює саме “соляну голову”.

Інша фігура, трактована як коса, меч чи кинджал, має на печатках XVI-XVII ст. дуже характерну форму. Подібні елементи можна зустріти на гербах деяких міст сучасної Словаччини, північної Угорщини та східної Чехії — це чересло плуга, іноді воно фігурує на гербах разом із лемешем. Більшість таких гербів належить колишнім селам, що стали тепер містами (знаки перейшли з сільських печаток XIX ст. на міські герби). Але в окремих випадках вдалося встановити використання лемеша та чересла саме на міських гербах і печатках ще з кінця XVI ст.¹⁸ Можливо, ці елементи були й на гербі Жидачева? Якщо нижня фігура майже ідентична до зображених на західних печатках, то серцеподібний елемент дещо відрізняється від форми лемеша (хоча на печатках і малюнках з кінця XVIII ст. його, мабуть, таки й зображували як леміш). При розгляді печатки Жидачева з 1533 р., видаються сумнівними й інші припущення — серце чи шолом. З огляду на пропорції всіх трьох фігур, можна висловити думку, що це зображення щита. Тоді, за нашою версією, у гербі Жидачева буде: соляна куля, чересло від плуга та щит (два перші елементи срібні, третій — золотий), що мало би характеризувати основні заняття міщан — торгівлю (сіллю), землеробство та ремісництво (можливо — зброярство). Щит міг також відображати роль міста як оборонного пункту на

¹⁷ *Wittig W. Pieczęcie miast dawnej Polski. — Kraków-Warszawa, 1905. — Zesz. I. — S. 55* (зображення помилково відчитане як листок конюшини).

¹⁸ Див. хоча б: *Kartous P., Novak J., Vrtel' L. Erby a vlajky miest v Slovenskej republice. — Bratislava, 1991. — S. 114; Čarek J. Mestske znaky v českých zemích. — Praha, 1985. — S. 290, 359, 382.*

пляху ворожих набігів. Поле герба, за найдавнішими матеріалами, має бути червоним.

Хоч наше пояснення герба є також гіпотетичним і точно встановити його первісний зміст навряд чи вдасться, однак незаперечним є те, що цей знак від початку XVI ст. (а можливо, й раніше) понад чотири століття підряд виконував роль герба Жидачева. Тому, на нашу думку, необхідно відновити цю пам'ятку й перезатвердити її рішенням міської Ради.

Оскільки Українським геральдичним товариством опрацьована уніфікована система для української міської геральдики та прапорництва, то пропонується герб подати у щиті, обрамованому декоративним картушем та увінчаному срібною міською короною, що вказує на статус Жидачева (хоча ці елементи й мають другорядне значення).

Протягом останніх п'яти років вже понад 50 міст України затвердило свої прапори за пропозиціями УГТ. Вважаємо доцільним і прийняття прапора Жидачева. У ньому можна підкреслити значення міста як колишнього центру Жидачівського повіту: квадратне полотнище поділене на 4 рівні частини; верхня від древка та нижня з вільного краю — сині з трьома жовтими левами, дві інші — червоні з білим кругом (сіль), жовтим серцеподібним щитом та білим череслом.

ЗАБУТИЙ ПОЛЬСЬКИЙ ПЕРЕКЛАДАЧ Т.Г. ШЕВЧЕНКА — Е.Л. СОЛЕЦЬКИЙ

Історія польських перекладів поезій Т.Г. Шевченка досить детально досліджена в сучасному шевченкознавстві. Зокрема, добре вивчена діяльність перших перекладачів — Л.Совінського, Владислава Сирокомлі (Л.Кондратовича), А.Гожалчинського¹. Однак повз увагою шевченкознавців залишено ім'я ще одного перекладача — Едмунда Леона Солецького. Найранішою згадкою про його переклади в шевченкознавчій літературі було повідомлення у бібліографічному покажчику М.Комарова². М.Комаров подав відомість про ці переклади на основі газетної інформації, не звиривши сам факт їх існування *de visu*. На це звернув увагу І.Франко у своїй рецензії на бібліографічний покажчик М.Комарова³; однак він теж залишив питання нез'ясованим. Справу про переклади Е.Л. Солецького ще раз порушили упорядники 14 тому Повного зібрання творів Тараса Шевченка, що видавалось у 1930-х рр. у Варшаві та Львові. Упорядковуючи бібліографію перекладів поезії Т.Г. Шевченка на польську мову, вони звірили всі позиції з покажчиком М.Комарова і виявили, що переклади Е.Л. Солецького так і не були надруковані. У зв'язку з цим упорядники висловили надію, що праці цього автора вдасться ще розшукати⁴.

На жаль, сподівання не виправдалися: доля перекладів Е.Л. Солецького досі залишається нез'ясованою. Це, однак, не знімає потреби окремої розмови про самого перекладача.

¹ Див.: *Вєрвєс Г.Д.* Т.Г. Шевченко і Польща. — К., 1964. — С. 134-154; *Кирилюк Є.Л.* Шевченкознавчі та славістичні дослідження. — К., 1977. — С. 94-99, 103-104. Публікації перекладів зібрані в кн.: *Повне зібрання творів Тараса Шевченка: У 16 т.* — Варшава-Львів, 1936. — Т. 14: *Переклади поезій на польську мову /За ред. Б.Лепкоєо; Taras Szweczenko, wybór poezji /Oprac. M. Jakóbiec.* — Kraków, 1974.

² Т.Г. Шевченко в літературі і мистецтві. Библиограф. указ... /Состав. М.Комаров. — Одесса, 1903. — С. 39.

³ ЗНТШ. — Львів, 1904. — Т. 57. — С. 34.

⁴ *Лепкий Б., Зайцев П.* Бібліографічні завваги //Повне зібрання творів Тараса Шевченка. — Т. 14. — С. 354, 357.

Архітектор за фахом, публіцист і літератор за покликанням, Е.Л. Солецький був однією із яскравих фігур суспільно-політичного та культурного життя Галичини 1870-1890-х рр. Віднайдіння нових документальних матеріалів у київських та львівських архівах, перегляд публікацій у галицькій пресі дають змогу досить повно відтворити основні події його життя й тим самим заповнити одну із прогалин у шевченкознавстві.

Е.Л. Солецький народився у 1842 р. Після закінчення технічної школи працював службовцем Львівсько-Чернівецької залізниці в м.Станіславі й навіть був удостоєний звання почесного громадянина міста. Після конфлікту з управлінням залізниці він покинув службу йдесь біля 1876-1877 рр. переїхав до Дрогобича, де реставрував парафіяльний костел і церкву св.Юра⁵. У 1878-1883 рр. у львівській газеті „Strażnica” був надрукований цілий цикл його статей, в яких викривалися фінансові махінації нафтових підприємців з Борислава та Дрогобича⁶. Під час виборів 1877 і 1883 рр. у місцеві органи управління та галицький сейм Е.Л. Солецький виступав з різкою критикою місцевих політичних органів влади. Його активна громадська позиція викликали донос з боку дрогобицьких властей та підприємців до найвищого органу влади краю — Галицького намісництва — зі звинуваченнями Е.Л. Солецького у створенні нелегальної соціалістичної організації⁷.

У 1884 р. Е.Л. Солецький почав видавати в Дрогобичі „Gazet-y Naddniestrzańsk-y”. Видання цієї газети мало послужити створенню сильного опозиційного демократичного угрупу-

---

⁵ *Kohn G. Edmund Leon Ostoja Solecki. Spomnienia pośmiertne //Wydawnictwo na cele dobroczynne samborskie. — Sambor, 1895-1896. — R. XIX. — S. 321-322; Solecki E. Nasze budowle pamiątkowe w Galicyi //Rocznik Samborski. — Przemyśl, 1882. — R. VI. — S. 183; 1884-1885. — R. VIII. — S. 137-139.*

⁶ *Strażnica. — 1878. — 14 wrześ., 25 wrześ., 5 paźdz., 26 paźdz., 16 listop., 31 grud.; 1879. — 26 kwiet., 10 maja, 24 maja, 7 czerw., 19 lipca; Strażnica Polska. — 1880. — 28 lut., 10 kwiet., 14 sierp., 24 wrześ., 8 paźdz.; 1882. — 22 kwiet., 6 maja, 20 maja, 17 czerw., 12 sierp.; 1883. — 24 lut.*

⁷ ЦДАЛ. — Ф. 146. — Оп. 7. — Спр. 4166. — Акр. 66-81, 84-90; Спр. 4312. — Акр. 1-15.

вання⁸. Показовими є дані про склад її редакції, що збереглися за 1887 р.: окрім Е.Л. Солецького, сюди входили 1 робітник, 11 ремісників і 2 селян⁹. Такий склад дає підстави припускати, що видання „Gazet-i Naddniestrzańsk-oj” значною мірою було справою самого Солецького, тоді як інші члени редакції були покликані створювати враження демократичного характеру цієї газети. Однак це не зовсім так: в окремі періоди її існування тут працювали далеко не другорядні інтелектуали та політичні діячі. З газетою в 1884 р. тісно співпрацював молодий польський соціаліст І.Дашинський, пізніше — один із лідерів польської соціал-демократичної партії Галичини¹⁰. У склад редакції „Gazet-i Naddniestrzańsk-oj” в один час входив відомий український громадський і культурний діяч Павло Кирчів. Про час своєї співпраці з Е.Л.Солецьким він згадував як про один із найкращих періодів свого життя¹¹.

Особливу увагу газета приділяла українському питанню, вважаючи його одним із найважливіших питань у краї¹². Характерно, що матеріали, які стосувалися українського питання та були написані українською мовою, друкувалися мовою оригіналу. По суті, „Gazeta Naddniestrzańska” була однією з небагатьох справді двомовних газет у Галичині. Найяскравіше проукраїнські симпатії Е.Л. Солецького проявилися у його різкій критиці політики насильної колонізації населення Галичини, яку проводили польські правлячі кола під лозунгом „мазурської колонізації Русі”¹³. Позиція „Gazet-i Naddniestrzańsk-oj” в цьому питанні була високо оцінена Іваном Франком, який відзначав „її щирий демократизм і ... не менш щире, справді братерське відношення до русинів, до руської ін-

⁸ Program Gazety Naddniestrzańskiej... //Gazeta Naddniestrzańska (далі — GN). — 1884. — 16 lut.

⁹ GN. — 1887. — 14 czerw.

¹⁰ Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. — Відділ рукописів (далі — ІЛ НАНУ). — Ф. 3. — Спр. 1615. — Арк. 101; ДАЛО. — Ф. 350. — Оп. I. — Спр. 2413. — Арк. 33; *Daszyński I. Pamiętniki.* — Kraków, 1925. — Т. 1. — С. 29.

¹¹ ЦДАЛ. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 2383. — Арк. 94-95.

¹² Program... //GN. — 1884. — 15 lut.

¹³ [Solecki E.]. Kolonizacja Rusi //GN. — 1884. — 1 wrześ. (Підпис: — Ed.).

телігенції і руського народу¹⁴. Збереглася зворушлива відповідь на цю оцінку І.Франка — вірш Е.Л. Солецького під назвою „Do Iwana F. we Lwowie”¹⁵.

„Gazeta Naddniestrzańska” поміщала багато матеріалу про культурне життя українців Галичини й Буковини. На сторінках газети вперше були надруковані оповідання з бориславського циклу С.Коваліва. За ініціативою редакції „Gazet-i Naddniestrzańsk-oj” в 1886-1887 рр. у Дрогобичі за участю українського й польського населення міста та навколишніх сіл були проведені вечори, присвячені пам'яті Т.Г. Шевченка. Для характеристики загальної атмосфери святкувань та глибокого пієтету редакції газети до імені Кобзаря варто навести невеликий фрагмент із газетного повідомлення про один із цих вечерів: його учасникам здавалося, ніби дух Шевченка „піднявся серед нас, благаючи, щоб ми нарешті, з'єдналися і кохалися... Очевидно, що гасло імені Т.Шевченка щораз сильніше закликає наш люд до життя... Справді прекрасним є це гасло! Якщо б його всі зрозуміли і скористалися з нього як найшвидше — тоді б „Заповіт” Тараса міг би здійснитися ще за наших часів”¹⁶.

У 1889 р. за доносом його недругів проти Е.Л.Солецького була порушена справа зі звинуваченнями в образі маєстату (особи цісаря). Це дало привід місцевій владі припинити подальший вихід „Gazet-i Naddniestrzańsk-oj”. Судові переслідування та заборона газети підірвали фізичні й моральні сили Е.Л. Солецького. Він помер у 1897 р.¹⁷ Як писалося в одному з некрологів, Е.Л. Солецький багато боровся й багато терпів, залишивши після себе щирий жаль і прихильний спогад з кола знайомих не лише серед інтелігенції, але і під селянськими стріхами¹⁸.

Е.Л. Солецький залишив після себе багату літературну спадщину. Але вінцем своєї літературної діяльності, за свідченням сучасників, він уважав переклад „Кобзаря” Т.Г. Шев-

¹⁴ Франко І. „Gazety Naddniestrzańskie” о колонізації Русі //Зібр. тв.: У 50 т. — К., 1984. — Т. 44. — Кн. 1. — С. 401.

¹⁵ GN. — 1884. — 15 lut.

¹⁶ Ibid. — 1886. — 1 kwiet.

¹⁷ Kohn G. Op. cit. — S. 323; ЦДІАЛ. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 2383. — Арк. 94-95.

¹⁸ Kurjer Lwowski. — 1896. — 29 lut.

ченка польською мовою¹⁹. З початком 1886 р. Е.Л. Солецький повідомив читачів „Gazet-i Naddniestrzańsk-oj”, що, починаючи з її другого номеру, він поміщатиме свої власні переклади поезій Т.Г. Шевченка з пражського видання „Кобзаря” 1876 р., „наскільки це дозволить ц. к. державна прокуратурія”²⁰. Однак ні у другому, ні в наступних числах газети ці переклади з невідомих причин не були надруковані. Очевидно, зі справою публікації пов’язане коротке повідомлення в третьому числі газети, в якому редакція просила зголоситися власників 1-го тому пражського видання „Кобзаря” та відступити його за назначену ціну²¹. Переклад поезії Т.Г. Шевченка був природнім результатом глибокої зацікавленості Е.Л. Солецького українською культурою та надзвичайно добрим знанням українською мови²². Однак сама ідея перекладу могла виникнути в нього під впливом особистого знайомства з І.Франком. Збереглися лише два листи Е.Л. Солецького до І.Франка, датовані 1886 р.²³, а саме знайомство, ймовірно, відбулося раніше, на початку 80-х рр., під час вимушеного перебування І.Франка в Нагуєвичах. Якраз тоді Каменяр працював над німецьким перекладом поезій Т.Г. Шевченка²⁴. У 1882-1883 рр. І.Франко організував у Дрогобичі нечисельний гурток для поширення соціалістичної літератури серед робітників Борислава та Дрогобича. Е.Л. Солецький був тісно пов’язаний з цим гуртком, хоча офіційно відмежувався від соціалістичної пропаганди. У 1884-1886 рр. за посередництва Е.Л. Солецького І.Франко підтримував зв’язки з членами сільських читалень у сс. Воля Якубова та Добрівляни, звинувачених пізніше в приналежності до таємної соціалістичної організації. Цікаво відмітити, що для пропаганди соціалістичних ідей серед робітників і селян Дрогобиччини І.Франко послуговувався женецьким виданням (1882 р.) поеми „Марія” Т.Г. Шевченка, надрукованим латинськими літерами. При цьому сама поема користувалася популярністю не лише серед укра-

¹⁹ Kohn G. Op. cit. — S. 323.

²⁰ GN. — 1886. — 1 stycz.

²¹ Ibid. — 1 kwiet.

²² Kohn G. Op. cit. — S. 322, 324-325.

²³ ІЛ НАНУ. — Ф. 3. — Спр. 1615. — Арк. 603-604, 645-646.

²⁴ Див.: Франко І. Зібр. тв.: У 50 т. — К., 1986. — Т. 48. — С. 307, 315.

їнських робітників і селян, але й серед польських та єврейських ремісників²⁵.

Очевидно, особисто праця І.Франка над німецькими перекладами віршів Т.Г. Шевченка та успіх поеми „Марія” серед українського населення могли надихнути Е.Д. Солецького до спроби перекласти всього „Кобзаря” польською мовою. Взагалі, на початку 80-х рр. у польському суспільстві простежується підвищений інтерес до Т.Г. Шевченка; це виявилось у збільшенні кількості першодруків польських перекладів; зокрема 1883 р. був рекордним по кількості (23 позиції)²⁶.

Як уже зазначалося, подальша доля літературної спадщини Е.Л. Солецького невідома. Пошуки утруднюються тією обставиною, що Е.Д. Солецький друкувався не лише в галицькій, але й зарубіжній пресі. При цьому він здебільшого підписувався криптонімом - El.-, Ed.-; -Els., або псевдонімом Н.Остожа. Віднайдення цієї частини польського перекладу „Кобзаря” було б суттєвим доповненням до наших уявлень про поширення поезій Т.Г. Шевченка у світі.

---

²⁵ Грицак Я.Й. Поширення поеми „Марія” в Галичині //Радянське літературознавство. — 1986. — № 3. — С. 51-54; Його ж. Співпраця Івана Франка з польськими прогресивними діячами у пропаганді соціалістичних ідей //Проблеми слов'язознавства. — Львів, 1985. — Вип. 32. — С. 71-72.

²⁶ Покажчик П Хронологічний //Повне видання творів Т.Шевченка. — Т. 14. — С. 382.

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ, 1914-1923 РР.: НОВІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ¹

Революційні події, що розпочалися вслід за Першою світовою війною та глибоко змінили політичний ландшафт Центральної й Східної Європи, становлять серйозний виклик для кожного історика, який намагатиметься охопити весь складний і багатовимірний характер цього явища. Протягом цього драматичного періоду в Україні відбувалося зразу декілька переплетених і більш-менш одночасних конфліктів:

— до кінця 1918 р. тривала Перша світова війна, й українська територія була одним з головних воєнних театрів у Східній Європі; після її закінчення тут розгорілися нові міжнародні конфлікти, пов'язані з повосенним влаштуванням цих земель, які завершилися лише після Ризького миру 1921 р. та рішення Ради амбасадорів стосовно Галичини в 1923 р.;

— після вибуху революції в Російській імперії у березні 1917 р. Україна була поступово втягнута у конфлікт між російським білим і червоним табором; у певні моменти цього конфлікту воєнні дії на українській території мали вирішальне значення для перебігу російської громадянської війни (як це було під час літньо-осіннього наступу армії Денікіна 1919 р.);

— з розпадом Російської та Австро-Угорської імперій на політичну арену як самостійний актор виступив український національний рух, який стремів до національного самовизначення української нації по обидві сторони колишнього російсько-австрійського кордону;

— у міру розгортання національного руху виникла й набрала гостроти українська громадянська війна між різними

---

¹ Попередні версії цієї статті були виголошені на засіданні Історичної секції НТШ у Львові (березень 1996 р.), наукових семінарах Польсько-української гуманітарної школи (Варшава, листопад 1996 р.) та Торонтського університету (квітень 1997 р.). Користаючи з нагоди, хочу подякувати др. Владзімежу Моджецькому (Варшава), проф. Маркові фон Гаєнові (Нью-Йорк), проф. Павлові Р.Магочі (Торонто) і проф. Франкові Сисину (Едмонтон) за їхні коментарі та зауваги до цієї статті.

політичними таборами; хоча за своєю гостротою вона значно поступалася російській громадянській війні, все ж таки в окремі моменти (як-от під час повстання Директорії проти режиму Скоропадського) вона відіграла вирішальну роль у перебігу революції в Україні;

— окремо від цих усіх конфліктів тривала селянська війна проти усіх режимів, які намагалися встановити свій політичний і військовий контроль над українським селом; хоча в цьому селянському русі дуже відчутними були елементи громадянської війни та національної революції, все ж таки його не можна просто звести ні до першої, ні до другої; найбільш сильним за своїм розмахом був селянсько-анархістських рух під проводом Нестора Махна.

На жаль, більшості істориків у своїх працях не вдалося відобразити усього складного характеру української політичної кон'юнктури під час революції. Дуже часто історики мають схильність наголошувати або навіть перенаголошувати роль одних конфліктів та ігнорувати значення інших. Наприклад, радянські автори інтерпретували ці події як історію перемоги більшовицького режиму, тобто виключно як частину російської громадянської війни. Відповідно до цього підходу революційні події в Україні розглядалися як просто регіональна версія російської революції. Українська неарадянська історіографія зосереджувалася головним чином на історії українського національного руху, заперечуючи інколи навіть сам факт існування української громадянської війни².

Хоча представники кожної з цих шкіл виявляли глибоку ворожість один до одного, однак вони поділяли одну спільну рису: описуючи революційні події в Україні, вони зосереджувалися на історії „соціалістично“ чи „національно“ свідомих еліт, які намагалися мобілізувати „несвідомі“ або „малосвідомі“ маси під свої політичні прапори. Успіх чи поразка революції вимірювався кількістю людей, яких вдалося мобілізувати тій чи іншій еліті. Парадоксально, але такі „мобілізаційні“

---

² Детальний опис традиційних радянської й української національної парадигм див.: *Himka J.-P.* The National and the Social in the Ukrainian Revolution of 1917-1920 // *Archiv für Sozialgeschichte*. — 1994. — Vol. 34 (1994). — P. 95-110.

інтерпретації були широко прийняті і на Заході, серед істориків, які формально не належали до жодного табору³.

Інший спосіб мислення демонстрували ті західні історики, які представляли революцію в Україні як стихійний, анархічний та кровавий бунт мас, що ніби-то не мали жодної політичної програми і думали тільки про задоволення своїх найбільш безпосередніх соціальних інтересів. Відповідно до такої інтерпретації революція в Україні представляла як українська версія Жакерії⁴. Цілком очевидно, що ця інтерпретація базувалася на перенаголошуванні останнього з п'яти перелічених конфліктів, тобто селянської війни проти „міських“ режимів.

Переборення таких спрощених підходів та представлення історії української революції у всій її складності й цілісності буде дуже складним та амбітним завданням для наступних поколінь істориків. Очевидно, в першу чергу це залежатиме від уведення в науковий обіг нових історичних джерел та журналів. Однак далеко не останню роль відіграватиме озброєність істориків новими теоретичними підходами та здатність мислити концептуально. Зараз неможливо загадувати наперед, якими будуть ці праці. Однак уже тепер можна собі уявити приблизні контури майбутніх інтерпретацій. Ці контури вимальовуються у працях декількох сучасних істориків, які закликають до критичного перегляду існуючих парадигм. Ця „ревізійністська“ хвиля в дослідженні революції в Україні появилася наприкінці 1970-х — на початку 1980-х рр., і стала особливо голосною в останні роки.

Вона представлена декількома статтями й рецензіями⁵, двома дисертаціями (які хоч самі по собі не розглядають ре-

³ Недавній зразок такого підходу див. у статті: *Mark R. Die gescheiterte Staatsversuche // Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates /Hrg. von G.Hausmann und A.Kappeler. — Baden-Baden, 1993. — S. 82-99.*

⁴ *Adams A.E. The Great Ukrainian Jacquerie //The Ukraine, 1917-1921: A Study in Revolution /Ed. by Taras Hunczak. — Cambridge (Mass.), 1977. — P. 247-270.* Див. також його дискусію з І.Лисяком-Рудницьким: *Slavic Review. — 1963. — Vol. 22. — N 2. — P. 217-223, 256-262. — N 3. — P. 615-616.*

⁵ Найважливішими серед них є (у хронологічному порядку їх появи): *Szporluk R. Review //The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States, 1978-1980. — Vol. XIV. — N 37-38.*

волюційний період, але є дуже важливими для критичної переоцінки українського руху перед вибухом революції в Російській імперії⁶ та однією незакінченою книжкою⁷. Недивлячись на порівняну малочисленність наукових праць цього напрямку, його представники справляють поважний вплив на сучасний стан досліджень революції в Україні. За останні роки на Заході з'явилися декілька нових публікацій, які хоча не є багатими на інтерпретації, проте чимало додали до загального розуміння характеру революційних подій в Україні та підтвердили деякі з попередніх висновків, зроблених представниками „ревізіоністської“ школи⁸.

У географічному вимірі цей новий напрямок обмежений Північною Америкою та Західною Європою. У Східній Європі він поки що не знайшов собі прихильників і послідовників. Пост-комуністичні українська та російська історіографії досі ще страждають від декількох десятиліть ізоляції від світової науки, що, зокрема, відображається на не надто високому

— P. 267-271; *Guthler S.L.* The Popular Base of Ukrainian Nationalism in 1917 // *Slavic Review*. — 1979. — Vol. 38. — N 1. — P. 30-47; *Eley G.* Remapping the Nation: War, Revolutionary Upheaval and State Formation in Eastern Europe, 1914-1923 // *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective* /Ed. by *H. Aster and P.J. Pottchnyj* /Ed. 2. — Edmonton, 1990. — P. 205-246; *Hagen von, M.* The Dilemmas of Ukrainian Independence and Statehood, 1917-1921 // *The Harriman Institute Forum*. — 1994. — Vol. 7. — N 5. — P. 7-11.

⁶ *Andriewsky O.* The Politics of National Identity: The Ukrainian Question in Russia, 1904-1912 (Unpublished Ph. D. Dissertation Harvard University, 1991); *Guthler S.L.* The Roots of Popular Ukrainian Nationalism: A Demographic, Social and Political Study of the Ukrainian Nationality to 1917. Unpublished Ph. D. Dissertation. — The University of Michigan, 1990.

⁷ *Hagen von, M.* Ukraine between Empire and Union: Military and Nationality Politics, 1914-1941 (forthcoming book). Деякі з головних ідей подані у статті: *Hagen von, M.* The Dilemmas of Ukrainian Independence...

⁸ *Paltj M.* The Ukrainian-Polish Defensive Alliance, 1919-1921. — Edmonton-Toronto, 1995; *Pelenski J.* "Hetman Pavlo Skoropadsky and Germany (1917-18) as Reflected in His Memoires" // *German-Ukrainian Relations in Historical Perspective* /Ed. by *H.-J. Torke and J.-P. Hlmka*. — Edmonton-Toronto, 1994. — P. 67-83; *Procyk A.* Russian Nationalism and Ukraine. The Nationality Policy of the Volunteer Army during the Civil War. — Edmonton-Toronto, 1995.

рівні софістикації істориків та незнанні праць своїх західних колеґ. Окрім того, писання місцевих істориків дуже часто страждають від погано зрозумілої політичної заангажованості⁹. Однак вони мають одну серйозну перевагу. Нею є доступ до архівних матеріалів, які були в головній свої масі закриті у радянський період. Тому більшість з цих публікацій мають безсумнівне наукове значення; зокрема, вони можуть бути корисними для виявлення вартості тих нових інтерпретацій, які в останні десятиліття з'явилися на Заході¹⁰. Можна сподіватися, що в міру подолання штучної ізоляції східноєвропейської історіографії географічне обмеження щодо ареалу поширення „ревізійністської“ хвилі поступово зникатиме.

Й останнє загальне зауваження: хоча ця нова течія й представляє собою серйозний прорив у традиціях дослідження революції в Україні, існують певні моменти тяглості між старими й новими парадигмами. Особливо вартий згадки той момент, що деякі з цих інтерпретацій використовують як відправну точку писання покійного українського еміграційного історика Івана Лисяка-Рудницького. Ця тяглисть є найбільш очевидною у визначенні самого поняття „українська революція“.

Проблеми термінології та хронології

Радянська історіографія означала революційні події в Україні як „Великий Жовтень і громадянська війна на Україні“ [виділення мос — Я.Г.], вже самим тим означенням заперечуючи особливість розвитку українських революційних подій¹¹. Українська традиційна історіографія вживала термін

⁹ Приклади того, як колишні радянські українські історики А.П. Гриценко та В.Ф. Солдатеко швидко поміняли свої погляди на прямо протилежні після проголошення української самостійності див. у статті Івана-Павла Химки: *Нітка J.-P.* Op. cit. — P. 108.

¹⁰ Особливо вартими уваги є: *Верстюк В.* Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні 1918-1921. — К., 1991; *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. Суспільно-політичний та історично-правничий аналіз: У 2 т. — К., 1994.

¹¹ Цитую назву книжки, яка є своєрідним підсумком радянської історіографії: *Великий Жовтень і громадянська війна на Україні.* Енциклопедичний довідник. — К., 1987.

„українська революція“, не надаючи, однак, особливої уваги проблемі означення¹². Першими українськими істориками, котрі намагалися подолати таку термінологічну недбалість, були Іван Лисяк-Рудницький та Роман Шпорлюк. Їхні аргументи можна коротко підсумувати таким чином¹³:

1) революція в Україні не може розглядатися як просто регіональний варіант російської революції, тому що вона охоплювала й ту частину українських земель, які ніколи не були частиною Російської імперії, а власне Буковину, Галичину й Закарпаття; у міру розвитку революційних подій підросійська та підавстрійська частини української етнічної території включилися в один рух за національне самовизначення; тому українське питання не було просто проблемою Російської імперії — воно було частиною ширшої проблеми геополітичної трансформації всієї Центральної та Східної Європи;

2) українська революція, на відміну від російської, мала іншу політичну програму. У випадку Росії центральною проблемою була зміна політичного режиму в уже існуючій державі; завдання ж української національної революції полягало у створенні держави для нації, позбавленої державного існування. Тому український приклад був ближче до національних революцій серед поляків, чехів, словаків, фіннів, литовців та інших не-російських національностей на окраїнах Російської імперії;

3) „Так само як поляки, чехи і словаки пов'язують початок своїх відповідних національних революцій з діяльністю Пілсудського та його легіонів (а рівно ж з діяльністю Дмовського по іншій стороні барикади) у польському випадку та діяльністю Масарика й Крамаржа — також у 1914-1915 рр. — у чеському випадку, так само українці можуть розглядати 1914 р, як відправну точку своєї революції“.

Ці аргументи на користь своєрідності революційних подій в Україні, які дозволяють трактувати не просто як регіо-

---

¹² Див., наприклад, назви книжок: *Reshetar J. The Ukrainian Revolution, 1917-1920: A Study in Nationalism.* — Princeton, 1952; *Зозуля Я. Велика українська революція (Матеріали до історії відновлення української державності: Календар історичних подій за лютий 1917 року — березень 1918 року.* — Нью-Йорк, 1976.

¹³ *Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Історичні есе.* — К., 1994. — Т. 1. — С. 164; *Szporluk R. Review...* — P. 268.

нальну відмінність російської революції, а як окрему, українську революцію, були прийняті без значних змін згаданими вище західними істориками у 1980-1990-х рр.¹⁴ Основні зміни та доповнення стосувалися останнього, хронологічного аргументу, і були розвинуті недавно Марком фон Гаґеном¹⁵.

Він стверджує, що Перша світова війна заактивізувала українське питання до безпрецедентного рівня та призвела до сильного піднесення національного руху. Перш за все, якщо творення сучасних націй були результатом модернізаційних процесів, то власне ця війна була найбільшим вторгненням модерного світу в традиційне життя селян, які становили абсолютну більшість у соціальному складі усіх етнічних груп у цьому регіоні. Наприкінці XIX ст. українські селяни могли вибирати між тим, чи йти працювати на сусідні шахти, фабрики та заводи, а чи продовжувати займатися сільським господарством, перебираючись у далекі Сибір, Казахстан чи Далекий Схід. Якщо вони надавали перевагу другому варіанту (що, зрештою, вони й робили), то їм вдавалося й далі продовжувати свій традиційний стиль життя, який ледве чи був позначений модернізаційними впливами. Масова мобілізація українських селян в армію позбавляла їх вибору між традиційним і модерним світом. Вони були змушені йти на війну. Але позитивним результатом було те, що вони навчилися поводитися з воєнною технікою (яка, за означенням, була наймодернішою), перейшли сувору школу військової муштри, що давала їм уявлення про переваги організації й дисципліни. Не є жодним випадком, що солдати, „люди з рушницею“, вдовольнялися найбільшою повагою в українському селі під час революції та забезпечували готовий провід для селянських рухів.

Перша світова війна прискорила процес „зі селян у націю“ в інший спосіб. Більшість мобілізованих на фронт селян не мали ясного розуміння, що є тою батьківщиною, за яку вони мали у випадку потреби покласти свої життя. Найчастіше вони ідентифікували себе не з певною нацією, а з тим регіоном, в якому вони жили перед мобілізацією. Війна „націона-

---

¹⁴ Див., наприклад: *Htmka J.-P.* Op. cit. — P. 95; *Eley G.* Op. cit. — P. 207-208.

¹⁵ *Hagen von, M.* Ukraine between Empire and Union... — Ch. 1: The Great War.

лізувала“ їх. Їх мобілізували в армії, які були багатонаціональними (чи, вірніше сказати, поліетнічними) за своїм складом. Щоденна зустріч в окопах і в тилловому побуті з представниками інших національностей допомагала їм бачити свою етнічну самобутність, особливо коли вони ставали жертвою насмішок, упередження чи відвертої ворожості на національному ґрунті (а такі випадки були звичайною справою в австрійській та російській арміях). З іншого боку, їхні армії інколи завойовували чужі території з населенням, яке розмовляло тією ж самою мовою, співало ті самі пісні, мало ті самі традиції й звичаї, що й вони самі (як це було у випадку, скажімо, завоювання російською армією, в якій служило багато українців-наддніпряців, австрійської Галичини). Такі безпосередні контакти між українцями з обидвох сторін фронту прискорювали кристалізацію національної ідеї¹⁶.

Війна за активізувала українське питання, розбивши його попередню ізоляцію та впровадивши його у ширший український контекст. Кожна з воюючих сторін апелювала до „поневолених“ національностей свого противника, щоб підірвати його внутрішню міць. Австро-Угорщина та Німеччина використовували фінських, польських, українських та інших військовополонених для формування національних легіонів, які мали боротися за національне визволення своїх народів від Російської імперії. З іншого боку, Антанта проголосила, що вона веде війну, серед іншого, за право націй на самовизначення. Українці, зрозуміло, не могли скористати з цього принципу через специфічно негативне ставлення Петрограду до українського руху. Все ж таки, націоналістична пропа-

---

¹⁶ Приклади того, як російська окупація Галичини на початку війни вплинула на розвиток національної свідомості українських солдат з Наддніпрянської України див.: *Luckyj G.S. Literary Politics in the Soviet Ukraine, 1917-1934.* — New York, 1956. — P.130; *Shevelov G.Y. The Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century (1900-1941).* — Cambridge (Mass.), 1989. — P. 58. З іншого боку, галицько-українські солдати й офіцери австрійської армії, а також українські військовополонені з російської армії, які були організовані німецьким командуванням в окремі військові одиниці, після вступу на території підросійської України організували національні школи і поширювали національну ідею серед місцевого населення. Див.: *Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923.* — Ужгород, 1932. — Т. 1: Доба Центральної Ради. — С.39.

ґанда та практика формування національних військових загонів по-своєму спричинилися до дезінтеграції російської армії зокрема та Російської імперії взагалі. Ці заходи встановили прецеденти, з яких у 1917 р. скористалася Центральна Рада в своєму протистоянні з Тимчасовим урядом, вимагаючи дозволу на створення українських національних військових формувань як гаранту національної автономії та національних прав.

У багатьох відношеннях Перша світова війна знаменувала собою початок нової доби, яку можна назвати „XX століттям“ в історичному, а не в календарному значенні. Це було „століття воєн і революцій“, яке завершилося в 1989-1991 рр., з падінням Берлінської стіни та розпадом Радянського Союзу¹⁷. Якщо такий самий підхід застосувати до XIX ст., тобто вважати його історичним початком часів Великої Французької революції та геополітичних змін у Східній Європі¹⁸, тоді можемо спостерігати дивну паралельність в „українських“ XIX та XX ст. Обидва століття починаються з інтеграції українських етнічних земель у великі політичні потуги (Австрійську та Російську імперії у 1770-1790-х рр. та Радянський Союз 1922 р.), які контролювали майже весь східноєвропейський регіон. І вони закінчуються з розпадом цих імперій. В обох випадках українське питання — разом з національним питанням інших народів, що проживали на західних окраїнах Російської чи Радянської імперій — відіграло вирішальну роль у геополітичних трансформаціях у цьому регіоні. Чи було це просто співпадінням? Існують вагомі підстави вважати, що ні. Щобільше, справа виглядає так, що події 1981-1991 рр. до певної міри були віддаленим відгоміним української революції в 1914-1923 рр. Вияснення цього питання вимагає критичної переоцінки сили українського національного руху перед та під час революції.

---

¹⁷ *Hobsbawm E. The Age of Extremes: A History of the World, 1914-1941. — New York, 1994; Lukacs J. The End of the Twentieth Century and the End of the Modern Age. — New York, 1993.*

¹⁸ Таку хронологічну схему в українській історіографії вперше запропонував Іван Лисяк-Рудницький. Див.: *Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в XIX столітті // Історичні есе. — Т. 1. — С. 197-199.*

Сила та слабкість української революції

Стало вже звичним характеризувати український рух перед і під час революції як слабкий і недорозвинутий¹⁹. Рівень софістичації подібних тверджень сильно зріс за останні десятиліття, коли історики України стали використовувати для цього порівняльну схему розвитку національних рухів т. зв. „малих“ („недержавних“, „неісторичних“) народів, яку наприкінці 1960-х рр. розробив чеський вчений Мірослав Грох²⁰. Відповідно до цієї схеми, національні рухи у своєму розвитку проходять через три фази чи стадії. На першій стадії (фаза „А“, академічна) виникають невеликі групи інтелектуалів, які займаються збиранням народних пісень, легенд, переказів, приказок і т.д., упорядкуванням і публікацією збірок та творенням на цій основі національної мови, літератури, високої культури та ідеології. Друга стадія (фаза „Б“, організаційна) позначена творенням організаційної інфраструктури (культурних, просвітніх, наукових, спортивних та ін. інституцій), що служила поширенню цієї національної ідеології серед ширших мас, які потенційно становили основу „розбудженої“ нації. На останній стадії (фаза „В“, політична), в результаті попередніх зусиль, виникає масовий політичний рух, що змагає до національної автономії або й повної політичної самостійності своєї нації.

Першим, хто застосував цю схему для пояснення причин поразки української революції, був Роман Шпорлюк. Він писав, що „використовуючи схему Гроха як підказку, можемо сказати, що український рух у Російській імперії був насильно спинений у своєму розвитку у момент переходу до фази „Б“ (Емський указ 1876 р.). Відповідно, коли в 1914 р. вибухнула війна, українці мали за собою більше-менше (радше менше) нормального розвитку в таких справах, як преса, популярна культура, освіта і т.д. Насправді в 1914 р. у Російській імперії не було жодної україномовної школи, а українсь-

¹⁹ Недавній зразок такої характеристики див.: *Wilson A. Ukrainian Nationalism in 1990 s. Minority Faith. — Oxford, 1996.*

²⁰ *Hroch M. Social Preconditions of the National Revival. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations. — Cambridge-London-New York-New Rochelle-Melbourne-Sydney, 1985.*

ку мову не навчали як окремих предмет у російських школах. Ці факти є загальновідомими, але їх якось ігнорують, коли обговорюють рівень національної свідомості мас у 1917 р. або форми їхньої політичної мобілізації²¹.

Грохівська схема трьох послідовних стадій „А“, „Б“ та „В“ стала своєрідною азбукою для дослідників національних рухів у східноєвропейському регіоні²². Однак виникають певні сумніви щодо правомірності її застосування як такого собі вимірювального інструменту для оцінки сили чи слабості національних рухів. Якщо придивитися ближче до цієї схеми, то виникає враження, що в ній є дуже мало специфічного, що стосується динаміки власне національних рухів. Вона є радше формулою розвитку будь-якого масового руху, будь це національний, соціалістичний, феміністичний та ін. рухи. Очевидно, що всі ці рухи послідовно проходять через стадії вироблення ідеології та створення організаційної інфраструктури перед тим, як набрати масового політичного характеру. Коротко кажучи, це є формула політичної мобілізації мас під певну ідеологію²³.

Якщо схема Гроха стосується політичної мобілізації, тоді правомірність її застосування як вимірювального інструменту

²¹ *Szporluk R. Review...* — P. 270.

²² Див., наприклад, найновіші приклади застосування схеми Гроха для дослідження національних рухів у Російській імперії: *Kappeler A. Rußland als Vielvölkerreich. Entstehung. Geschichte. Zerfall.* — München, 1993. Щодо українського національного руху ця схема знайшла відображення у працях: *Магочий П.Р. Українське національне відродження: нова аналітична структура //ВІЖ.* — 1991. — № 3. — С. 97-101; *Kappeler A. The Ukrainians of the Russian Empire, 1860-1914 //The Formation of National Elites /Ed. by A.Kappeler in a collaboration with Fikret Adamir and Alan O'Day.* — London, 1991. — P.105-131; *Його ж. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння //Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* — К., 1992. — Вип. 1. — С. 104-119; *Шпорлюк Р. Українське національне відродження у контексті європейської історії кінця XVIII — початку XIX століть (доповідь на Першому конгресі Міжнародної Асоціації Україністів, серпень 1990 р.) //Слово.* — 1991. — № 4 (26). — С. 5.

²³ На цю особливість схеми Гроха вказував Джоф Ілі ще у 1980 р.; див.: *Eley G. Nationalism and Social History //Social History.* — 1980. — Vol. 6. — N 1. — P. 83-107.

залежить, серед інших обставин, від характеру політичного режиму, в якому розвивається той чи інший рух. Якщо репресивний режим не забезпечує можливостей для політичної мобілізації, тоді ця схема багато в чому втрачає свою пізнавальну цінність. Тому, скажімо, є певний сенс у порівнянні на її основі українського національного руху в Австро-Угорській та Російській імперії напередодні 1914 р.²⁴ Однак таке порівняння виявляє радше різницю в характері політичних режимів двох імперій, аніж внутрішній потенціал українського руху в кожному з цих випадків. Набагато більш вартісним було б порівняння українського руху з рухами інших не-російських (білоруської, вірменської, грузинської, фінської, єврейської та ін.) національностей у Російській імперії, а також з всеросійськими опозиційними рухами та партіями. З цієї точки зору дуже показовим є порівняння російської кадетської партії, однієї з найвпливовіших опозиційних сил, з українським національним рухом. В обох випадках виявляється характерна риса недержавних політичних організацій: як кадетська партія, так й український рух, були невеликими міськими структурами, розсіяними серед велетенського селянського моря. Найчисельніший київський партійний осередок кадетів перед 1917 роком налічував бл. 200 чоловік²⁵.

Усі партії, які діяли під час революції, проявляли одні й ті самі риси: вони були малодосвідчені й слабкі, постійно переживали кризи в керівництві, і не мали своєї чітко визначеної соціальної бази²⁶. Постійна криза політичних партій відображала мінливий характер класових і соціальних ідентичностей у Російській імперії. Ця криза, як писав Марк фон Гаґен, „може бути трактована в ширшому контексті, якщо ми додамо сюди проблеми національної ідентичності у багатонаціональній імперії, яка переживала перехід від династичних ло-

²⁴ *Kappeler A.* Національний рух українців... — С. 110-113.

²⁵ *Шелохаяев В.В.* Кадеты — главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905-1907 гг. — Москва, 1983. — С. 299-309; *Andriewsky O.* Op. cit. — P. 169 (fn).

²⁶ Більшовики представляли, мабуть, найяскравіший приклад такої партії; див.: *Brovktn V.N.* Behind the Front Lines of the Civil War: Political Parties and Social Movements in Russia, 1918-1922. — Princeton, 1994.

яльності до більш „модерних“ національних понять. Іншими словами, ні одна з більших чи менших партій не могла похвалитися стабільною соціальною базою або лояльними виборцями: кожна велика криза революційного періоду приводила до нових партійних розколів. Українські партії, природно, відображали цю загальну тенденцію²⁷.

Зрозуміло, що у порівнянні з іншими опозиційними рухами, український національний рух страждав від своєї слабкої присутності у великих містах. Однак ця слабкість частково компенсувалася тим фактом, що він апелював до наймасовішої соціальної бази в українських губерніях. Цією базою було селянство, що становило бл. 80% населення. Той аспект, що вони належали до однієї й тієї самої національності, полегшувало українським інтелектуалам поширювати свої впливи у сільській місцевості. Все ж таки цю легкість не варто переоцінювати, оскільки кожна з цих груп розуміла свою ідентичність по-різному. Автор анонімного меморандуму Британського департаменту політичної розвідки писав у травні 1918 р.: „Коли спитати пересічного селянина в Україні про його національність, він відповість, що він є православним; якщо його змушувати сказати, чи він є великоросом, поляком, а чи українцем, він, найправдоподібніше, відповість, що є селянином; якщо ж наполягати на тому, щоб дізнатися, якою мовою розмовляє, він скаже, що говорить „тутешньою мовою“. Можна зрештою змусити його назвати себе властивим національним ім'ям і сказати, що він є „руським“; але така заява навряд чи передрішуватиме його приналежність до українців: він по-просту не думає про національність у поняттях, зрозумілих для інтелігенції²⁸.

Тому шанси української інтелігенції змобілізувати селян-співвітчизників, вживаючи виключно національних лозунгів, були невеликими. Тому вони свідомо використовували соціальне питання для посилення національного аспекту своєї пропаганди. Своєрідність соціального обличчя українського селянства полягала у наявності таких рис, з допомогою яких досить легко можна було малювати національний портрет. Соціальні відмінності, що відділяли селян від помістя, місь-

²⁷ *Hagen von, M.* The Dilemmas ... — P. 8.

²⁸ Цит. за: *Saunders D.* What Makes a Nation a Nation? Ukrainians since 1600 // *Ethnic Studies*. — 1993. — Vol. 10. — P. 111-112.

кого середнього класу чи підприємців, у багатьох випадках слугували водночас національними бар'єрами між українцями та не-українцями. Щобільше, існували виразні відмінності між українськими й російськими селянами, що робили проекти розв'язання в загальноросійському масштабі аграрного питання малопридатними для українського села. У протилежність до Росії, де переважаючим типом селянських господарств була громада („община“, „мир“), українські селяни надавали перевагу індивідуальному землегосподарюванню. Індивідуальні селянські господарства становили 96,5% на Правобережній Україні, 82,1% на Полтавщині і 68% на Чернігівщині. Переважання індивідуального землегосподарювання та слабкість громади російського типу в Україні сприяли розвитку сильних власницьких настроїв серед селянства.

Ці особливості соціального статусу українського селянства були майстерно використані українськими лідерами у 1917 р., коли вони намагалися дістати масову підтримку для своїх національних аспірацій. Більшість з них були соціалістами, однак, на відміну від російських соціалістів, їхня земельна програма не мала колективістської спрямованості. Вони переконували українських селян, що російські соціалісти хочуть передати індивідуальні володіння в обцинну власність і в такий спосіб скасувати приватні господарства. Аргумент, що російські соціалісти „хочуть переплавити селян у капіталістичному казані“, тобто позбавити їх статусу незалежних власників і перетворити їх у пролетаріат, справляв особливий вплив. Він знайшов масовий відгук серед українського селянства. Українські соціалістичні партії добилися переконливої перемоги на більшості території України під час виборів до Установчих зборів у листопаді-грудні 1918 р.

Під впливом цих результатів Ленін визнав силу українського національного руху та готовий був надати українцям певні політичні й культурні права. Він писав, що “при такому стані справи ігнорувати значенням національного питання на Україні — чим дуже часто грішать великороси (і, мабуть, не багато менш часто, ніж великороси, грішать цим євреї), — значить робити глибоку й небезпечну помилку. Не

може бути випадковістю розмежування російських і українських есерів на Україні ще в 1917 році²⁹.

Селянський фактор відігравав дуже важливу роль у воєнних конфліктах. З першого погляду українська історія 1914-1923 рр. може здаватися як історія воєнних змагань між різними арміями, кожна з яких прагнула встановити свій контроль над українською територією. Однак особливістю цих армій було те, що їхній особовий склад підлягав сильним змінам. Були випадки, коли одні й ті самі солдати переходили по 3-4 рази з однієї армію в іншу. Ці факти, а також масове дезертирство підбивають міф про ніби-то класовий характер армій, що ніби-то Червона армія складалася з робітників і селян, а Біла армія була армією офіцерів, „помічників“ і „буржуазії“. Насправді, головна частина солдат у кожній армії складалася з насильно мобілізованих селян³⁰.

У кінцевому рахунку ефективність військово-політичного контролю над Україною до великої міри залежала від того, як і наскільки кожна з воюючих сторін могла дати собі раду з українським селянством. Проблема з селянами, однак, полягала в тому, що як політична сила вона відзначалася дуже мінливими настроями. Вони спочатку вітали кожну нову владу, яка обіцяла розв'язати земельне питання відповідно до їхніх інтересів, пізніше розчаровувалися нею в результаті несповнення обіцянок, а вкінці, внаслідок наростання невдоволення, повставали проти неї, як тільки на це дозволяла військово-політична ситуація (або принаймні байдуже спостерігали її падіння). А далі весь цикл повторювався знову: селяни вітали нову владу, і т.д.

Така мінлива поведінка селян приводить до питання: чи мало селянство свою власну політичну програму? У багатьох історичних працях можна зустріти заперечну відповідь на це питання. Хоча до певної міри це може бути правдою, все ж таки селяни висували ряд вимог, які вражають своєю схожістю незалежно від регіону, де відбувалися селянські висту-

²⁹ *Лентн В.І.* Вибори до Установчих Зборів і диктатура пролетаріату // Повне зібрання творів. — К., 1974. — Т. 40. — С. 18.

³⁰ *Michael Pallj.* Op. cit. — P. 133; *Верстюк В.* Цит. праця. — С. 187.

пи. Ці вимоги можна узагальнити таким чином³¹: а) розподіл поміщицьких земель; б) припинення реквізицій і державної монополії зерна та інших продовольчих продуктів і повернення до вільного ринку; в) самоуправління; г) ніяких радгоспів і комун; д) повага до релігії, місцевих і національних звичаїв та традицій. Ці вимоги становили політичну програму дій для селян всієї Російської імперії. Однак в Україні ця програма мала свої особливості, яким легко було надати національного характеру. У Росії розподіл землі провадився селянськими общинами, тоді як в Україні земля розподілялася безпосередньо між індивідуальними господарствами. Вимоги повернення до вільної торгівлі у більшості випадків ототожнювалися з місцевим ринком. Лозунг самоуправління, тобто вільних Рад, без комуністів, в українських обставинах приймав форму „Рад без росіян і євреїв“, „за незалежну Україну“³². Вимога поваги до релігії та місцевих звичаїв лише підсилювали й узагальнювали національний характер цієї програми. Тому, після досвіду з іншими режимами, українське селянство доходило до усвідомлення, що було б набагато краще, якщо б ним урядовав не всеросійський, а місцевий уряд, що складався б з місцевих осіб і який б краще дбав про селянські інтереси, аніж „чужинецькі“ уряди³³.

Український селянський рух під час революції становив особливе соціальне явище. Андреа Граціозі стверджує: „За можливим винятком тогочасної Мексиканської революції, тут [в Україні] розвинувся перший селянський національно- та соціально-визвольний рух у столітті, яке потім бачило так багато таких рухів. Очевидно, саме тому, що це був перший такий рух, і через його українські особливості, його риси часом не є цілком виразними, але їх можна безпомилково впізнати“³⁴.

Поновне впровадження селянської теми в головне русло досліджень української революції вимагає перегляду старих

³¹ *Grazlost A. The Great Soviet Peasant War. Bolsheviks and Peasants, 1917-1933. — Cambridge, 1996. — P. 24-25.*

³² *Білас І. Цит. праця. — Т. 2. — С. 17; Верстюк В.Ф. Цит. праця. — С. 141.*

³³ Ця тенденція була помітна уже під час революції 1905-1907 рр.; див.: *Andriewsky O. Op. cit. — P. 163-210.*

³⁴ *Grazlost A. Op. cit. — P. 19.*

підходів, які ототожнювали цю революцію лише з безнадійними спробами українських національно свідомих еліт добитися політичної самостійності для їхньої країни. Драматизм української ситуації полягав в тому, що процес переходу „зі селян у націю“ на більшості української етнічної території співпав з війною та революцією. Чи не єдиний виняток становила Галичина, де цей процес почався за мирних умов кінця XIX ст. і уже перед 1914 р. набрав достатньої сили. Цілком очевидно, що державне будівництво мало б набагато більше шансів на успіх, якщо б український рух мав за собою декілька передреволюційних десятиків років спокійного розвитку, або ж якщо творення молодої національної держави відбувалося в умовах політичної стабільності. Замість того, уряд України, як й інших новонароджених держав, був приречений на здійснення державотворчого експерименту в умовах безперервних воєн. З другого боку, така комбінація сильно прискорила націотворчий процес, який за інших, мирних умов, протривав б декілька десятиків років.

Новий підхід міняє перспективи в оцінці питання щодо того, який же був загальний баланс сильних і слабких сторін українського руху. Власне ця зміна становить одну із найсуттєвіших рис „ревізійністських“ інтерпретацій. Джоф Ілі стверджує: „Важливо визнати принципову нормальність українського [революційного] досвіду. В українських подіях немає нічого такого, щоб говорило б про їхню специфічну „відсталість“ чи специфічну маргінальність. Це стосується як „національного“, так і „революційного“ виміру цих подій“³⁶.

Українська революція: хто програв і хто виграв?

Визнання „нормальності“ українського досвіду підводить нас до кінцевої частини цієї статті, а власне: якими були результати української революції в короткому та довгому часовому засязі? У короткому засязі очевидним результатом, здавалося б, була перемога більшовиків і поразка всіх інших (у тому числі — національних) сил. Така інтерпретація домінує як в українській традиційній, так і в радянській історіографії. Радянські історики не дуже-то займалися причинами більшовицької перемоги. Для них ця перемога була природ-

³⁶ Eley G. Remapping the Nation... — P. 222.

ною — озброєні безпомилковою марксистсько-ленінською теорією, більшовики краще розуміли, чого хоче більшість населення — т.зв. „трудящі маси“ — і щиро намагалися задовольнити ці прагнення. Тому вони одержали масову підтримку й завдяки ній перемогли своїх численних ворогів.

На відміну від радянської історіографії, причини поразки української революції стали однією з центральних проблем, над якими вели гарячі дискусії українські нерадянські історики. Ці наукові дискусії виводилися з політичних дебат, що провадилися на еміграції ще в міжвоєнну добу між двома українськими політичними таборами — соціалістичним і консервативним. Спростуючи з необхідності, можна сказати, що головною темою суперечки було питання, хто винен у поразці — національно „несвідомий“ народ (як це стверджували українські соціалістичні діячі) а чи (як у цьому переконували консервативні історики й ідеологи) соціалістично настроєні еліти з їхніми утопічними проектами та нерозумінням потреб моменту?³⁶

Представники „ревізіоністської“ течії пропонують відійти від цих традиційних суперечок і приділити більше уваги міжнародному контексту, в якому вирішувалася доля революції. Джоф Ілі детально розробив цю тезу: „Можна сказати, що в питанні національного самовизначення драматично переплелися територіально-політичний і революційний виміри післявоєнного влаштування. Що більше, їхня складна взаємодія починалася на локальному рівні (як наприклад, зміна політичних орієнтирів українського селянства) і поширювалася на більш глобальні рівні політичного процесу між 1917 і 1923 (наприклад, протистояння „реакційних“, „революційних“ і „реставраційних проектів“...). Щоб одержати адекватне розуміння як політичних акторів, так й умов, які зумовлювали, спрямовували або ж обмежували їхні дії, софістикований аналіз післявоєнного влаштування повинен охоплювати різні рівні (окрема місцевість /район/ нація /державна/ система держав)... Це не повинно сприйматися як аргумент проти [потреби] соціальної історії революції на західних окраїнах [Російської імперії] або проти тих інтерпретацій, що підкреслюють соціальну здетермінованість наслідку револю-

---

³⁶ Критичний огляд цих аргументів див.: *Грицак Я.* Нарис історії України... — С. 159-165.

ції. Але після бурхливого звільнення у 1917 р. український національний рух виявився все більше затиснутим між переважними військовими силами — контрреволюційними і егоїстичними амбіціями великих держав (спочатку німців, пізніше — Великобританії й Франції) та революційними амбіціями більшовиків. Ні одна з цих сил не була особливо чутливою до складної регіональної, не говорячи вже про місцеву, ситуації³⁷.

Така нова перспектива відкриває можливості для нових інтерпретацій. До великої міри, кінцевий успіх чи неуспіх національних рухів на західних окраїнах Російської імперії залежав від міжнародної кон'юктури, від того, чи головні військово-політичні потуги, що вирішували післявоєнне влаштування цього регіону, готові були визнати право тих чи інших народів на національне самовизначення, тобто на свою державу. Міжнародний контекст відіграв вирішальну роль для успіху державного будівництва у випадку Польщі, Фінляндії, Балтійських республік та Чехословаччини. Одною з головних причин поразки українського національного руху було те, що йому не вдалося отримати визнання та підтримку на міжнародній арені³⁸.

Однак міжнародний контекст не пояснює всього. Чому ж тоді виграли більшовики? Адже вони теж перебували в несприятливій ситуації та були позбавлені міжнародної підтримки. Одне з правдоподібних пояснень звертає увагу на той факт, що більшовикам поталанило встановити свій контроль над ядром російських етнічних земель. Біла ж армія була відтиснута на периферію Російської імперії, на території, заселені не-російськими народами. Власне ця геополітична ситуація відіграла вирішальну роль щодо результатів революції.

Більшовики перемогли завдяки комбінації організованого й точно спрямованого масового терору, майстерного використання пропаганди та вміння їхніх лідерів у критичні моменти приймати реалістичні рішення³⁹. Важливою складовою частиною цієї реалістичної політики став компроміс з національними рухами на окраїнах колишньої Російської імперії — компроміс, якого не вдалося досягти політичним і військово-

³⁷ Eley G. Remapping the Nation... — P. 213.

³⁸ Szporluk R. Review... — P. 269-270.

³⁹ Див.: Hagen von, M. The Dilemmas ... — P. 7-11

вим лідерам російського Білого табору. Це не був компроміс у сенсі формальної угоди, „ а радше як вияв фактичної рівноваги антагоністичних суспільних сил, жодна з яких не була достатньо міцною, щоб утвердитися повністю“⁴⁰. Результатом цього компромісу стало утворення Радянського Союзу як федеративної держави, в якій найбільшим націям колишньої Російської імперії (за винятком тих, яким поталанило завоювати цілковиту незалежність) було надано права республік.

У певному сенсі, більшовики заплатили більшу ціну за цей компроміс. Перед революцією й під час її початкових стадій вони були рішуче проти будь-яких спроб федералізації, надаючи перевагу великій централізованій державі. Ленін та інші більшовицькі лідери пережили довгу й болочу для них еволюцію, перш ніж вони згодилися прийняти ідею федеративної держави як можливе вирішення революційного конфлікту. Вони прийшли до такого рішення не з власної доброї волі, а під впливом розмаху національних рухів на окраїнах Російської імперії. І Леніна та його колеґ найбільше вразив власне динамічний розвиток українського руху⁴¹.

Федералістична концепція становила центральну вимогу в українських політичних програмах Російської імперії задовго до революції⁴². Навіть після проголошення української самостійності в січні 1918 р. деякі українські лідери критикували цей крок як помилковий і шкідливий⁴³. Федералістська течія зберегла свої сильні впливи аж до самого кінця революції. Вона знайшла свій вияв у спробах досягти угоди з російськими (як Білими, так і Червоними) та польськими політичними елітами на умовах широкої федерації. Тому не буде

---

⁴⁰ *Лисяк-Рудницький І.* Радянська Україна з історичної перспективи // *Історичні есе.* — Т. 2. — С. 458.

⁴¹ Див.: *Вогус J.* The Sovietization of Ukraine 1917-1923. The Communist Doctrine and Practice of National Self-Determination. Revised edition. — Edmonton, 1980.

⁴² Див.: *Лисяк-Рудницький І.* Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники // *Історичні есе.* — Т. 2. — С. 1-27.

⁴³ *Солдатенко В.* Орієнтири українського державотворення в контексті розвитку суспільно-політичних процесів революційної доби (березень-січень 1918 рр.) // Другий міжнародний конгрес українців. Львів, 22-28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія / Під ред. *Я.Ісавича та Я.Грицака*: У 2 ч. — Львів, 1994. — Ч. 2. — С. 7.

перебільшенням сказати, що утворення Радянського Союзу було більше українською, аніж російською ідеєю.

Перемога більшовиків була перемогою на коротшій меті. Але на дальшу мету вони створили проблему, яку не змогли в кінцевому рахунку розв'язати. Дивна логіка історії, яка міняє місцями переможців і переможених. Був правий Іван Лисяк-Рудницький, коли писав, що „було б помилково говорити про поразку української революції. Вона не досягла своєї остаточної мети, але вона внутрішньо переродила суспільства України, вона створила Україну як модерну політичну націю. На цьому фундаменті з того часу розвивається все далі українське життя“⁴⁴.

Повний текст доповіді опубл. у вид.: *Грицак Я. Українська революція, 1914-1918: нові інтерпретації // Україна модерна. — Львів, 1999. — Ч. 2: за 1997-1998 рр. — С. 254-269.*

---

⁴⁴ *Лисяк-Рудницький І. Українська революція з перспективи сороколіття // Історичні есе. — Т. 2. — С. 50.*

[Рец. на] *Kuzio T., Wilson A. Ukraine: Perestroika to Independence. — Edmonton-Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1994. — XIV + 260 p.*

Книга Тараса Кузя й Андрю Вільсона в одному відношенні вигідно відрізняється від більшості досліджень, написаних на дану тему: у ній є справжня спроба аналізу, того, що сталося в Україні у 1985-1991 рр., тоді як попередні праці¹ здебільшого обмежувалися лише розповіддю про ці події, не шукаючи глибших пояснень. Автори поставили перед собою амбітне завдання — відповісти на питання, яке, на їхню думку, є центральним для сучасної політичної історії України: як пояснити, що під час референдуму 1 грудня 1991 р. абсолютна більшість населення проголосувала за незалежність України? Пошуки відповіді вони пропонують вести у широкому теоретичному контексті — дискусіях про природу націоналізму, роль різних факторів у його виникненні та розвитку і т.д. Розгляду цієї теми присвячений окремих перший розділ книжки, тоді як у другому і третьому увага зосереджується на розгляді сильних і слабких сторін українського національного руху та головних тенденціях розвитку українського суспільства перед 1985 р. Решта шість розділів представляють собою детальний опис подій в Україні від часу приходу до влади Горбачова до грудневого референдуму 1991 р. Особливо багато місця відведено історії розвитку опозиційного руху у 1987-1989 рр. та його успіхам у мобілізації українського суспільства для боротьби з комуністичним режимом.

Виходячи зі встановленого ними факту відносної слабкості української національної свідомості перед 1991 р., автори висувують гіпотезу, що для перетворення України у незалежну державу вирішальне значення мав період між невдалим московським путчем і грудневим референдумом. Перехід частини комуністів у 1989-1990 рр. на бік національного руху збіль-

¹ Див., наприклад: *Гарань О.В. Убити Дракона. З історії Руху та нових партій України.* — К., 1993; *Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці.* — К., 1994; *Камінський А. На перехідному етапі: „Гласність“, „перебудова“ і „демократія“ на Україні.* — Мюнхен, 1990.

шив його сили, але не настільки, щоб він здобув перевагу. Врешті-решт, невдалий серпневий переворот у Москві спаралізував партійно-ортодоксальну верхівку і штовхнув майже усі політичні сили у національний табір. Національно-комуністична група, втримавшись при владі, забезпечила 90,3% голосів у підтримку української самостійності під час референдуму 1 грудня 1991 р.

„Власне колапс центральних інституцій і стратегія виживання республіканських еліт витворили національний комунізм, і власне національні комуністи, що встигли вскочити у вагон опозиції, витворили врешті-решт достатню силу руху до незалежності. Звичайно, український національний рух існував би і без національних комуністів, але без них він був би набагато слабшим... Ця рішача зміна у співвідношенні сил відображала той факт, що місцевий державний апарат, хоча й не такий гегемонічний за своїм характером, як у часи свого тоталітарного розвитку, все ще залишався вирішальною політичною силою в Україні, оскільки опозиційні йому структури громадянського суспільства були слабкими і перебували у стані зародку“ (с. 205-206).

Цей висновок настільки очевидний, що з ним неможливо не погодитись. Але закривши останню сторінку книжки, важко позбутися враження, що автори не проникли в усі глибини сформульованої проблеми. Бо пояснювати утворення незалежної української держави у 1991 р. лише появою нового типу політичної еліти — це впасти у той самий гріх спрощення, що й стара американська політологія, яка всі свої інтерпретації радянської політики виводила з того, в якому порядку кремлівські лідери займали місця на мавзолеї Леніна під час параду на честь Жовтневої революції. Такий погляд ігнорує зміни, що сталися в самому суспільстві. Звичайно, поява нового типу партійної еліти була вирішальним моментом на заключному відтинку боротьби за українську незалежність. Але, якщо розглянути цей факт з історичної перспективи, то очевидним стає інше: автономістичні традиції серед місцевої еліти проявлялися виразно кожен раз, коли послаблювався тиск центрального апарату — в добу українізації 1920-х років, під час правління П.Шелеста (1963-1972) і, нарешті, під час горбачовських реформ, після усунення Щербицького. Це дозволяє припустити, що в самому українському суспільстві протягом усього періоду радянської влади іс-

ували певні процеси і тенденції, які під час кожної „відлиги“ активізували фронду місцевого державно-партійного апарату. На важливість прискіпливого аналізу суспільного розвитку вказує інший факт: процент тих, хто проголосував за незалежність України в грудні 1991 року (90,3%), значно перевищує частку українців у національному складі населення України (73%). Автори цілком пропускають повз увагу почуття територіальної прив'язаності, характерне для багатьох російськомовних (і навіть російських) жителів в Україні, яке при певних обставинах (краху центральної влади, падіння життєвих стандартів у Центральній Росії, зовнішній загрозі і т.п.) може служити заміником національного почуття. Чи випадково, найбільший відсоток прихильників того, щоб Крим залишався у складі незалежної української держави, проживає не у національно свідомій Галичині, а в одній з найбільш зрусифікованих областей — Харківській? Результати соціологічних досліджень свідчать, що, незважаючи на сильний регіоналізм, мовні, релігійні та інші відмінності, українське суспільство виявляє дивовижну внутрішню стійкість². Отже, логічно припустити, що 90,3% голосів під час референдуму 1991 р. було ще й результатом певних інтеграційних процесів всередині українського суспільства за роки радянської влади.

Автори не розглядають такої можливості, і до певної міри це спричинено їхніми теоретичними засновками. Серед усього розмаїття сучасних теорій про націоналізм вони вибрали лише ті, які представлені і розвинуті конкретними монографіями (добре відомі фахівцям книжки Богдана Кравченка, Олександра Мотиля і менш відоме дослідження Кеннет Фармер про український рух у пост-сталінську добу). Методологічній стороні книжки бракує застосування інших теорій, які хоч і не мали досі своїх послідовників на українському ґрунті, можуть бути дуже продуктивними для його аналізу. Йдеться насамперед про концепцію Бенедикта Андерста, який пропонує розглядати націю як „уявну спільноту“, як

---

² Грицак Я., Маланчук О., Черниш Н. Схід і Захід України: інтеграція чи дезінтеграція? // УНІАН-політика (огляди, коментарі, прогнози). — 1994. — Ч. 36 (37). — С. 7-9; Zimnerman W. Is Ukraine a Political Community? Paper Prepared for the Harriman Institute Conference on Ukrainian-Russian Relations, September 1995.

культурний артефакт особливого типу. Відповідно до цього кожен дослідник сучасної України мав би ставити собі питання: як „уявляють“ собі українську націю і свою приналежність чи неприналежність до неї різні групи українського населення? Такий аналіз, безумовно, показав би розмаїття форми національної ідентичності — від виключної української (за формулою „Україна для українців“) аж до „радянської“.

Для розуміння українського феномена 1991 р. важливо вийти за межі і контекст українського матеріалу. Виникнення нових держав завжди було результатом занепаду старих імперських центрів — чи то внаслідок війни, чи у результаті глибокої внутрішньої кризи та сприятливої зовнішньополітичної кон'юнктури (досить згадати, що всі повсталі у Центральній і Східній Європі держави після Першої світової війни, користувалися підтримкою переможця, Антанти). Тому автори могли б більше уваги приділити ролі національного, зокрема, українського питання як дезинтегруючого фактора Радянського Союзу. На жаль, у рецензованій книжці знаходимо мало прикладів порівняльного підходу. Задамо собі питання: якби після серпневого путчу 1991 р. референдуми були проведені в інших незалежних державах, чи їхні результати були хоча б віддалено схожі на українські? Чи вплинуло на результати українського референдуму те, що ідеологія Руху, згодом перейнята українськими націоналістами, передбачала зовсім інше ставлення українських організацій до місцевого російськомовного населення, аніж, скажімо, ідеологія Саюдісу? Виходячи з авторської логіки, можна припустити, що білоруський референдум (якщо б такий відбувся) з огляду на ще більшу слабкість структур місцевого громадянського суспільства, міг би перевершити результати українського. Але чому ж тоді білоруська державно-партійна еліта виявилася такою слабкою у відстоюванні свого незалежницького курсу? Чи тому, що тиск білоруського суспільства „знизу“ був значно слабший? Чи за різницею у силі білоруського й українського рухів криються якісні структурні розходження? Стівен Гутье у своїй дисертації про соціальне підґрунтя українського руху показав, що ще напередодні 1917 р. український рух сильно відрізнявся від білоруського завдяки частковому збереженню національної еліти та вироб-

леному національному міфу³. Якщо це так, то як бути з авторською гіпотезою, що стан національного руху, не те що перед 1917 р., але навіть перед 1991 р. дуже мало вплинув на результати грудневого референдуму?

Хоч автори задекларували свої наміри поставити політичні події 1985-1991 рр. в Україні у ширший теоретичний дискурс, теоретична частина книжки займає другорядне місце по відношенню до суто описового підходу. Але і в тій, назагал ретельно написаній частині їм не вдалося уникнути фактичних помилок. Головою „Меморіалу“ на час виборів 1990 р. був не Ігор Гринів (с.124), а Євген Гринів (Ігор Гринів, що не має жодних родинних зв'язків з Євгеном, був головою Товариства Лева). Так само Олег Вітович не був головою СНУМу (с.124)—цю організацію очолював Ігор Деркач. Товариство Лева діяло під егідою не комсомольської організації Львівського університету (с.75), а Львівського міськкому комсомолу (той, хто у 1987-1989 рр. брав участь у львівському молодіжному русі, може засвідчити, яка величезна різниця була між поставами обидвох цих організацій). Книжка переповнена коректорськими огріхами (так, уже на першій сторінці читач прочитає, що референдум 1 грудня відбувся ... 1992 р.!). Окремі з них повторюються зі сторінки в сторінку і навіть потрапили у покажчик (як приклад: англійська назви Волині перетворена у якусь „Volynid“). Незрозуміла логіка авторів у такому реченні: „У трьох областях Галичини (Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській) Демократичний блок [під час виборів 1990 р. - Я.Г.] одержав 43 з 47 місць, у Волинській і Рівенській—11 з 19, але у Чернівецькій і Закарпатській (де самостійники одержали 11 з 19 місць) йому не поталанило“ (с. 125). Чому 11 з 19 депутатських місць для Демократичного блоку у Волинській і Рівенській областях є добрим показником, а у Чернівецькій і Закарпатській—поганим? Для тих, хто хотів би скористатися книжкою для отримання довідки про того чи іншого діяча, певні труднощі справлятиме користування покажчиком — сюди включено не всі згадані у тексті прізвища.

---

³ *Guthler S.L.* The Roots of Popular Ukrainian Nationalism: A Demographic, Social and Political Study of the Ukrainian Nationality to 1917 (unpublished Ph.D. dissertation, University of Michigan, 1990). — P. 284-313.

Книжка потребує й уважної редакторської роботи — в окремих місцях (с. 125, 162) трапляється майже дослівне повторення тексту. І все ж, ці дрібні недоречності не применшують загального позитивного враження від видання. Вони дозволяють лише припустити, що монографія готувалася у великому поспіху - автори намагалися якнайшвидше донести науковому світові результати свого аналізу. Передмова Нормана Стоуна датована осінню 1992 р. — отже, можна гадати, що автори писали про референдум 1991 р. по дуже свіжих слідах. Така поспішність є зрозумілою з огляду на брак наукової інформації про Україну, з одного боку, та постійно наростаючий інтерес на неї серед академічної публіки, з другого. Але якби книжка писалася поволіше, то, можна думати, окремі її висновки звучали б інакше. Так, автори стверджують, що діяльність „похідних груп“ ОУН під час війни не знайшла належного відгуку серед населення Східної України (с. 39). Однак успіхи та невдачі українських націоналістів варто було б оцінювати у порівнянні з впливами комуністичної пропаганди на місцеве населення. Опубліковані недавно матеріали з архіву НКВС-КДБ підтверджують свідчення учасників похідних груп, що націоналістичне підпілля у цих областях було набагато сильнішим за комуністичне: НКВС радило своїм агентам використовувати на окупованій нацистами українській території націоналістичні лозунги як такі, що „найбільше мобілізують маси на боротьбу з нацистськими окупантами, оскільки цього неможливо добитися на платформі радянської влади, до якої населення ставиться вороже“⁴.

У цілому ж, старання авторів якнайшвидше опублікувати результати своєї праці не були намарними — з часу появи їхньої книжки не з'явилося жодного іншого дослідження, яке могло б за своїм рівнем стати поряд з ним (багата на спостереження й узагальнення робота Олександра Мотиля „Дилеми незалежності“ вийшла у світ роком раніше⁵). Рецензована монографія відкрила новий напрямок в історичних і політологічних писаннях про найновішу історію України — напрямок, який чекає на своє продовження.

---

⁴ Блас І. Репресивно-каральна система... — С. 366-367.

⁵ Motyl A. Dilemmas of Independence. Ukraine after Totalitarianism. — New York, 1993.

ПРАВОПИСНА СИСТЕМА ГАЛИЧИНИ 80-Х РР. ХІХ СТ.

Початок 80-х років засвідчив у Галичині наявність двох орфографічних течій. Тоді як преса (газета “Діло”, редагована В.Барвінським, літературно-науковий журнал “Зоря” тощо) перейшла на “максимовичівку”, у наукових колах почала здобувати поширення нова система “желехівка”, тобто правопис, який вживав Желехівський у своєму “Малорусько-німецькому словарі”, що почав виходити з 1882 р., а після смерті автора був закінчений С. Недільським у 1886 р.: “Це була желехівка, яку він трохи переробив на свій лад, учинивши в кулішівці певну реформу.., виходив він з потреб тільки нашої української мови, а не з інших чужих міркувань, і дбав він про те, щоб дати спромогу якнайточніш висловлювати деякі відтінки звуків нашої мови”¹.

Зміни, які вніс у правопис Є.Желехівський, полягають у наступному:

1. Буква “ї” вживалася не тільки для означення йотованого (і) (наприклад: їхав, мої), а й для означення (і) після м’яких приголосних (д), (т), (з), (ц), (с), (л), (н), тому після твердих звуків писалася літера “і”, а після м’яких — “ї” (діло, ціна).

Таким чином, Є Желехівський доповнював систему йотованих в українській мові, вживаючи букву “ї” у двох значеннях, подібно до вживання “я”, “ю”, “є”.

2. Позначалось на письмі м’якість (с’) перед наступним м’яким приголосним (світ, свято).

3. Писалось закінчення -є в іменниках середнього роду, неподвоюючи перед ним приголосного (жите, знанє).

4. У прикметниках вживались суфікси -ск-, -цк- (український, німецький).

5. Частка “ся” з дієсловом писалась окремо (учить ся).

6. Після губних перед йотованими апостроф не ставився (наприклад, пє, мясо), але зате вживався після префіксів, що

¹ Кримський А. Нариси історії українського правопису до 1927 року //Твори: у 5 т. — К., 1973. — Т. 3. — С. 298-299.

закінчуються на приголосний, перед йотованими (з'явлене, з'їзд), а інколи і не перед йотованими (з'орати).

7. У словах іншомовного походження вживався м'який (л') (наприклад, зоологія, клюб).

Правопис Є.Желехівського був для Галичини 80-х років офіційно не визнаним, як і "кулішівка". Однак йому незабаром судилося стати зброєю проти "рутенства", проти панування "етимологічної" орфографії.

Справу правопису необхідно було кардинально вирішувати, оскільки вже "не можна було знайти і двох письменних людей, щоб однаково писали, бо навіть оден і той сам чоловік не був в силі придержувати ся певних правил, бо всі правописні правила були занадто штучно придумані"².

Доказом цього є граматика шкільних підручників 80-90-х рр. Таке становище в орфографії спричинило до з'яви настійних вимог виробити єдиний шкільний правопис (І.Верхратський, С.Подолінський).

Церковний часопис "Сіон" у Львові теж домагався поладження цієї справи. Однак прагнення зводилось до реформування уживаного досі етимологічного правопису.

І дидактичні потреби школи, і подальший розвиток літератури, що на той час особливо зріс, загострили це питання: "Бо правопись може лиш на око річ маловажна. Не належить вона вправді до таких принципіальних питань, що від їх рішення залежить все, однак це справа таки важна, як для науки мови в школах так і для літературного розвитку мови взагалі"³.

Сконстатувавши повний хаос у тодішніх українських шкільних підручниках як щодо мови, так і щодо правопису, проаналізувавши фактичний стан української літератури мови, у 1886 р. С.Смаль-Стоцький разом з Ф.Гартнером звернулись з листом до Міністерства освіти, в якому доводили, що етимологічний правопис не є історичним, тому не можливо його впорядкувати, натомість, вимагали заведення в школах фонетичного правопису.

До листа додавався прект правопису, при цьому автори зазначали, що „головно треба було рішити питанє, чи для ви-

² Смаль-Стоцький С. Правописні непорозуміння //Українська хата. — 1914. — № 1-6. — С. 434.

³ Там же. — С. 435.

раження звуків української мови послугувати ся буквами гражданки в їх російському значінню і розумінню (Павловський, Гулак-Артемівський), чи нав'язуючи почасти до давнього українського письменства уживати цих знаків в їх питомому українському значінню і розумінню, як воно з давніх-давен склалося на Україні на підставі асоціації образів графічних з образами звуковими (Куліш)... Теперішня наша правопись це добуток дальшого розвитку кулішівки"⁴.

Як наслідок, міністерство освіти постановило при шкільних краєвих Радах у Львові і Чернівцях скликати анкети українських вчених для вироблення єдиного українського правопису для шкіл.

У Львові учасники анкети висловилися проти заведення фонетичного правопису. Лише О.Партицький та О.Барвінський підтримали цей проект. Професор О.Огоновський визнав прехт раціональним, однак, вважав реформу українського шкільного правопису не на часі.

Під час першої анкети в Чернівцях С.Смаль-Стоцький та Ф.Гартнер запропонували науково опрацьовану заяву т.зв. „Minoritätsvotum“. У ній вчені доводили, що:

а) впорядкування правопису є справою негайною та бажаною;

б) письменники, котрі користуються фонетичним правописом, пишуть однаково, так як Є.Желехівський, а „етимологи“ сприяють поширенню в орфографічній системі хаосу;

в) письменники користуються фонетикою „в творах письменства“, а „етимологи“ займаються тільки публіцистикою;

г) український правопис не можна пристосовувати до мертвої церковнослов'янської мови;

д) історія української мови свідчить про необхідність використання фонетичного принципу правопису;

е) вчені відстоюють фонетичний правопис;

є) правопис Є.Желехівського є практичним та простим, тому його необхідно запровадити в школах.

Проти прехту виступили не тільки представники московського напрямку, а навіть і прихильники фонетичних змін в орфографії. М.Драгоманов зауважував, що „справу реформи правописи піднято тепер не на тії дорозі і не за часу, — тобто піднято на дорозі адміністративній, а не громадській,

⁴ Там же. — С. 434.

і раніше, ніж до того була приготовлена громадська думка⁶. С.Смаль-Стоцький у відповіді М.Драгоманову зауважив, що в Галичині лише шкільне керівництво має право вирішувати питання щодо правопису, беручи до уваги голос громадянства⁶.

У 1891 р. С.Смаль-Стоцький видрукував окрему брошуру⁷, в якій з новою силою закликав громадянство прийняти фонетику. „... письмена мова, — зауважував учений, — з і правописю річ жива, вона жиє, розвиваєть ся, росте... Зовсім усталена письменна мова може бути зрештою хибя лиш мова мертва, нежива... Поки-ж в ній бе все нове житте, доти вона все буде відновляти ся живими паростами“⁸.

1898-й рік став переломним на шляху до усталення фонетичного правопису в Галичині: „Цілий місяць серпень 1893 р. ходили чутки про „нову польську інтригу“, що мала проявитися в заведенні нового правопису у школі“⁹.

Думки щодо наслідків впровадження нового правопису були діаметрально протилежними: одні вважали, що заведення „фонетики“ сприятиме колонізації населення, інші боялися, що вилучення твердого знака з абетки сприятиме занепаду поняття „правдиві русини“.

Звучали й риторичні питання: „Чи не поробимося ми безбожниками, такими, як ті, радикали, що, без сорому, без Бога в серці, від кількох років видавали свої газети і без „йора“ (ъ) і без „ятя“ (ѣ), і без „йори“ (ы), і без ніяких дашків над о, над е, над и, і скрізь ставили замість них „польське“ ”і“¹⁰.

У тому ж році виходить „Руська граматика“ С.Смаль-Стоцького та Ф.Гартнера. Складалась вона з 5 частин (звуки, букви, словотворення, відмінювання, складаня /синтаксис/)

⁵ Драгоманов М. В справі реформи нашої правописі. — Женева, 1887. — С. 377.

⁶ Див.: Смаль-Стоцький С. Федір Гартнер (Некрольог). — Прага, 1925. — С. 242.

⁷ Див.: Нагнибіда С. Про руську правопись. — Львів, 1891.

⁸ Смаль-Стоцький С. Правописні непорозуміння... — С. 432-433.

⁹ Сімович В. Літери і політика // Наші дні. — Львів, 1943. — Ч. 9. — С. 4.

¹⁰ Там же.

та двох додатків (руське віршування та „письмо церковно-слав'янське“).

У розділі „Руська правопись“ автори зазначали, що в основу правопису покладено правило: пиши, згідно з правильною вимовою. „Правильно говорити значить обминати в мові всякі місцеві (нарічеві) властивости..., отже уживати правильної мови, т. зв. такої, що спільна всім письменним русинам, однакова і всім русинам легко зрозуміла“¹¹.

В основу правопису, викладеного в граматиці, було покладено „кулішівку“, доповнивши її веденням букви „і“ на позначення (і), яку вперше використав Є.Желехівський.

Таким чином, „кулішівка“ перемогла в письменстві, „а се значить, що і своєю правописсю українська письменна мова стала на власні ноги“¹².

Перехід у Галичині з етимологічного правопису на фонетичний відбувався на тлі мовної дискусії між східними і західними українцями щодо роздвоєння українського літературно-мовного процесу, яка вилилась на сторінки тодішньої преси.

Спочатку противники галицьких мовних запозичень були мало впливові й не забирали голосу прилюдно. Ще раніше, на початку 60-х рр., щодо цього питання висловлювався М.Костомаров. Він писав до О.Ковиського: „А що про Червону Русь пишете, так вона не єдиним правописом одрізнялася од нас, але і мовою, нехай вона до нас прихлюється, а не ми до неї. Самі розумні русини так говорять“¹³ (лист від 22 січня 1863 р.).

У свою чергу П.Куліш звертався до галичан: „Коли ж ви стоїте за свої особини, то сим виявляєте узкість своєї тенденції... Вас тільки тоді читатимуть на Україні, коли ви приймете смак українців, піднявши вище Головаччини, Дідиччини і всієї нової галичанщини“¹⁴. Саме П.Куліш об'єктивно був провідником галицьких впливів на Велику Україну в мові.

¹¹ *Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф.* Руска граматика. — Львів, 1893. — С. 26-27.

¹² Там же. — С. 434.

¹³ Україна. — 1925. — Ч. 3. — С. 74.

¹⁴ *Дорошенко В.* Галичина й Велика Україна. Зв'язки й зносини надніпрянських українців з надністриянськими та участь їх у

Розпочав мовну дискусію Б.Грінченко статтею під заголовком „Галицькі вірші“¹⁵. У дискусії з Наддніпрянщини взяли участь А.Кримський (А.Хванько — „Наша язикова скрута та спосіб зарадити лихові“¹⁶), М.Кононенко (М.Школиченко — „Чайченко і Франко“¹⁷), а з Галичини — І.Франко („Говоримо на вовка, скажімо і за вовка“¹⁸), І.Кокорудз („Причинок до спору язикового“¹⁹), І.Верхратський (Лосун — „В справі язиковій і декотрі замітки про книжки для українського люду“²⁰).

Наддніпрянці, зокрема Б.Грінченко, висунули такі негативні моменти в галицькому мовотворенні:

— Галичина не може претендувати на творення української літературної мови, бо вона — невелика частина України (Б.Грінченко: „Що таке Галичина? Частина великої України-Руси — така сама частина, як Буковина, Київщина, Полтавщина, Херсонщина...“²¹);

— витворена в Галичині книжна мова — це макаронічне „язичіє“, незрозуміле величезній більшості українського народу (Б.Грінченко зазначав, що помиляються ті, котрі досі думали, що в Галичині тільки одно „язичіє“ — москвофільське, навпаки, є й друге — „рутенське“);

— ця мова відрізняється від мови перших творців української літературної мови — І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, Т.Шевченка, та ін. А тому робили висновок, що творення української літературної мови треба зорієнтувати на мову Східної України.

Галицькі автори супроти цього висували тези про те, що:

1) всі українські говори мають право на використання їх в літературній мові;

культурному та громадському житті Галичини //Календар-альманах „Дніпро“ на рік 1924. — Львів, 1924. — С. 11.

¹⁵ Правда. — 1891. — Ч. IX.

¹⁶ Зоря. — 1891. — Ч. 24. — С. 275.

¹⁷ Там же. — Ч. 20.

¹⁸ Там же. — Ч. 18.

¹⁹ Там же. — Ч. 24.

²⁰ Там же. — 1892. — Ч. 7-9.

²¹ Чайченко Б. Кілька слів пр нашу літературну мову //Зоря. — 1892. — Ч. 16. — С. 313.

2) тільки Галичина має всі суспільні умови для творення літературної мови.

Позиція наддніпрянських авторів була сильнішою, ніж становище галичан, маємо на увазі живий історичний процес.

Звичайно, помилявся Б.Грінченко, коли рівняв Галичину до Буковини, Київщини, Херсонщини, Полтавщини. Жодна з цих частин України на відміну від Галичини не мала своїх окремих культурно-історичних традицій у творенні української культури. Очевидно, помилявся й А.Кримський, коли обґрунтовував свої погляди лише тим, що тільки з України йшло світло в Галичину, а твори українські стояли вище галицьких.

Адже, як справедливо зазначав В.Чапленко: „Хіба „галицький“ Франко не дав найсильніших після Шевченкових творів у нашому письменстві? Хіба Стефаник не великий майстер? А тим часом ні Франкова мова, ні тим більше Стефаникова не ввійшли до норм нашої літературної мови?“²².

Однак ситуація вимагала конкретного рішення: або „галицька“, або „наддніпрянська“ мова, а злити їх неможливо. При такій дилемі вибір міг бути лише на користь останньої.

Ця дискусія залишила помітний вплив у розбудові української літературної мови. Вона була сигналом про можливість роздвоєння українського культурного процесу, вказала на потребу орієнтації на одне наріччя української літературної мови, а, отже, й стала передумовою до виникнення незабаром широкого обговорення питання про необхідність запровадження єдиного українського правопису на всіх українських землях.

---

²² Чапленко В. Історія нової української літературної мови (XVII ст. — 1933 р.). — Нью-Йорк, 1970. — С. 165.

**ДОКУМЕНТИ З ВНУТРІШНЬОГО
ЖИТТЯ ВІРМЕНСЬКОЇ ГРОМАДИ ЛЬВОВА
КІНЦЯ XVI - ПОЧАТКУ XVII СТ.**

Історія побуту або т.зв. щоденного життя займає важливе місце в дослідженнях, що проводяться в Західній Європі. Цей напрям розташований на стикові кількох дисциплін: історії культури (як духовної, так і матеріальної), історії суспільства та історичної етнографії. Такими інтердисциплінарними дослідженнями в українській історіографії займаються нерадо, бо історик повинен орієнтуватися в кількох суміжних ділянках та володіти методикою вивчення різноманітного джерельного матеріалу. Основне джерело студій такого напрямку — актові документи, що в загальній масі (йдеться саме про подрібний і глибокий аналіз масового архівного матеріалу) здатні передавати, зокрема для XVI-XVII ст., автентичніші відомості про щоденне життя, чим хроніки, спогади, листування, іконографія. До того, як займатися джерельним використанням актового матеріалу, бажано володіти основними відомостями про його типологію (враховуючи також історико-юридичний аспект виникнення актів), але такі дослідження у нас, покищо, в зародковому стані.

Об'єктом вивчення у даному випадку став актовий матеріал, що кидає світло на досить вузьку в хронологічному, територіальному та етнічному відношеннях тему: історію щоденного життя вірменської колонії у Львові кінця XVI - початку XVII ст. Підставою дослідження стало понад сто приватних актів різного характеру 1565-1638 рр. Поняття „акт” застосовується досить широко. Зважаючи на те, що у Львові було прийнято в судово-адміністративній та суміжній практиці книжковий спосіб діловодства, у значимий з юридичної точки зору акт перетворювався кожний письмовий документ, внесений до книг будь-якого уряду. Актами безумовно були, в першу чергу, окремі (за своїм фізичним виглядом) документи, оформлені у вигляді грамот, дипломів, рішень, ухвал, статутів, посвідчень, засвідчені підписами і печатками урядів, офіційних осіб тощо. Особливість книжкового способу діловодства доводила однак до того, що навіть звичайний лист, записка, перелік і т.п. з хвилиною впису

їхнього тексту до книги перетворювався в акт. Питання визначення поняття „акт” на українському матеріалі заслуговує на наукову дискусію, при цій нагоді хочу, все ж таки, звернути увагу, що не всі записи, внесені до книги, автоматично перетворювалися на акти. До книг вписували також протоколи судових та інших засідань, різні поточні нотатки, які актами вважати не можна. Це ще один аргумент за те, щоб назву „актові книги” вважати помилковою, незважаючи на те, що її так освятили російські канцеляристи кінця XVIII — початку XIX ст., а за ними некритично пішла українська історична наука.

Вивчаючи побут вірменської колонії Львова кінця XVI — початку XVII ст., я звернув увагу на чотири основні блоки актів (на периферії цих блоків формувалися документи споріднених видів): 1. передшлюбні умови (двох типів — без та разом з квітунанням); 2. духівниці; 3. посмертні інвентарні описи майна; 4. інвентарні описи товарів та інших речей, описи (непосмертні) нерухомого майна. Ці акти, внесені в основній масі до книг львівського міського вірменського (за назвою; за складом фактично вірменсько-польського) суду, зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у Львові (ф. 52, оп. 2, томи 517-523). Там вони записані польською мовою з латинськими вкрапленнями, значна частина з них перекладена з вірмено-кипчацьких оригіналів. Вірмено-кипчацькі тексти деяких актів зберігаються в Бібліотеці мхітаристів у Відні, відділ рукописів, № 441, книга передшлюбних умов і духівниць за 1572-1630 рр., складена у львівському вірменському духовному суді (у мене була можливість ознайомитися з нею особисто; є в мене також мікрофільм книги). Деякі з вірмено-кипчацьких текстів були опубліковані Е.Триярським разом зі мною, а також Е.Шюцом; інвентарні описи будинків 1610-1683 рр. публікувалися мною.

Передшлюбні умови. Старовірменське право не знало подібних умов, тому не виключено, що така традиція виникла в Україні. „Статути вірменських прав” латинською мовою, затвержені 1519 р. польським королем Сігізмундом I, досить докладно описують процедуру укладання умови. Найдавніший відомий акт такого типу зі Львова датується 1492 р. Вивчення 43 умов довело їх велику джерельну вартість, бо сторона нареченої визначала докладно її посаг в речах (доро-

гоцінності, гроші, одяг, постільна білизна, хустки) та в нерухомому майні; оголошувала про подарунок нареченому (переважно чаша, сорочка, перстень, гроші). Наречений міг, але не мусів, дарувати нареченій дорогоцінності, гроші, одяг. Деколи визначали спосіб і термін користування нерухомим майном (будинком, городом, хутором, землею), включали додаткові умови (наприклад, зобов'язання зятя взяти тещу-вдову до свого дому). Умову в письмовій формі або зразу вносили до книги вірменського духовного суду, або зберігали дома (за запис треба було платити). Деколи умову записували до книги кілька років після шлюбу, коли всі зобов'язання вже було виконано (ця процедура звалася „квитуванням“). Вірменська (та вірмено-кипчацька) назва такої умови „кромонк“; в латинській термінології вживалися різні назви, наприклад, *dos, dotalitium, dos dotalitii, pacta sponsalia, pacta dotalitia, instrumentum dotalitii* і т.п.

Духівниці. Право складати духівниці — їй вимагати їхнього виконання — належало до важливих привілеїв міщанського стану. У випадку львівських вірменів, часто дуже багатих купців, це право неодноразово підтверджували польські королі, починаючи від Володислава II 1434 р. (пізніші перезатвердження 1440, 1461, 1509, 1591 рр.). Спершу нагляд над виконанням духівниць мав львівський вірменський вїйт, а після ліквідації вїйтівства та обмеження автономії нагляд був переданий вірменському духовному судові, у випадках нерухомого майна — львівському міському вірменсько-польському судові. Вірмени мали стародавню традицію спадкування за духівницями, що відбилася також у „Статутах” 1519 р. та у місцевому вірменському процесуальному кодексі 1604 р. Найдавніший відомий текст духівниці, складений вірменином у Львові, датується 1376 р. Вивчено 15 духівниць, в яких, згідно з традиційною процедурою, не лише визначаються спадкоємці та розподіляється між ними рухоме і нерухоме майно, перелічуються боржники та власні борги, але й, в першу чергу, встановлюються пожертвування церкви, єпископові, священикам, подається сума, призначена на похорон, а також визначаються, якщо потрібно, опікуни над малолітніми потомками. Духівниці записували до книг духовного суду. Вірменська назва духівниці „діатік” (грецького походження), якій відповідали латинська та польська *testamentum, testament*.

Посмертні інвентарні описи майна складалися у випадках, коли виникали спірні питання чи в зв'язку з поділом спадщини серед спадкоємців, чи через претензії кредиторів. Описи складали два вірменські старші громади, що входили одночасно до спеціального міського інституту присяжних. Львівських вірменів, рухливих купців, смерть могла застати поза межами міста, деколи це була насильницька смерть (в Угорщині, в Московщині). Описи вписували — вже в біловому варіанті — до книг львівського вірменсько-польського суду (чернетки — до підручних книг присяжних). Вивчено 14 актів цього типу. Посмертні описи майна діляться на три категорії: 1. звичайні переліки майна; 2. переліки майна з їхньою оцінкою; 3. переліки з позначенням розподілу майна між спадкоємцями та кредиторами. У великих за обсягом інвентарних описах речі та товари групувалися за видами і матеріалом, наприклад, одяг, цина, латунь, мідь, срібло, залізо (сюди входила зброя), килими, посуд (керамічний), картини, дерево, книжки, документи. Окремі групи становили гроші, коштовності та нерухоме майно. Акти мали латинські чи польські назви: *inventarium*, *registrz rzeczy*, *inwentarz rzeczy* (перша категорія), *taxa*, *taxa rerum*, *calculus bonorum* (друга), *liquidatio* (третя).

Інвентарні описи товарів та інших речей, описи (непосмертні) нерухомого майна. За формальними ознаками (переліки речей, товарів, їхня оцінка, поділ) акти цієї категорії близькі до попередніх, але причина їхнього складення була цілком іншою. Такі акти виникали внаслідок судових рішень різних інстанцій, часом навіть королівських декретів, про облік речей і товарів. У переважній більшості випадків описи складали одночасно з оцінкою речей і товарів. Виявлено 8 актів такого типу. Діловодні назви актів ідентичні з назвами документів попереднього типу.

Всі перелічені акти, а також інші подібні документи (разом їх понад сто), мною скопійовані й легко можуть бути підготовані до друку у вигляді збірника документів, значення яких у багатьох випадках виходить поза межі вивчення щоденного життя вірменської громади та може стати важливим вкладом до висвітлення ролі Львова як культурного й економічного посередника між Сходом і Заходом.

**ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ
ПРО ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ СТОСУНКИ У 1940-Х РР.
В УКРАЇНСЬКОМУ АРХІВІ (ВАРШАВА)**

Український архів у Варшаві, створений заходами його директора, українського історика Євгена Місила, найважливіший і, разом з цим, чи не єдиний, науковий осередок, який систематично збирає документи (їх копії), спогади, листи, інші матеріали, що таким чи іншим чином пов'язані з історією українського народу в Польщі в минулому та сучасному. Український архів, завдяки наполегливості й сумлінності його директора, маючи у своєму розпорядженні мінімальні кошти, провів докладне обстеження архівних фондів у державних та відомчих архівах, вибираючи, зокрема, все те, що пов'язано з українсько-польським конфліктом воєнного характеру 1941-1947 рр. Зібрано значну колекцію ксерокопій та копій документів, фотоматеріалів. Була проведена велика робота для збору мемуарного матеріалу, який, по згоді, було перевірено й уточнено. 1993 року Український архів розпочав у Варшаві видавничу діяльність. У першому виданому томі „Акція «Wisła»” вперше опубліковано понад 240 документів Генерального штабу Війська польського, Міністерства безпеки і командування Оперативної групи „Вісла” про насильницьку депортацію українців з їхньої етнічної території у східній Польщі та розпорошення їх на т.зв. понімецьких відзискавих землях. Опубліковано також документи про концтраційний табір Явожно, в якому загинуло кілька сотень українців. За видання цієї збірки документів її упорядника Євгена Місила позбавили праці в Інституті історії Польської Академії наук у Варшаві — й він досі є безробітним, незважаючи на свою високу фахову кваліфікацію. Євген Місило підготував до друку (має з'явитися незабаром) збірник „Повстанські могили”, тобто „Пропамятна книга впавших на полі слави вояків Української повстанської армії - Захід, VI воєнної округи „Сян”, тактичних відрізків „Лемко”, „Бастіон”, „Данилів” (1944-1946)”, том 1, в якому вміщено 507 коротких біографій вояків УПА, а також документи, листи, фотографії. Обидва видання підготовані на належному

рівні з дотриманням усіх вимог археографії — у цьому відношенні їх можна вважати взірцевими. Було видано збірку спогадів учасників УПА під заголовком „Закерзоння” (1994, т. 1.), а також три томи спогадів окремих авторів (Олега Пушкаря, Володимира Сави, Степана Дзюбини), що стосуються 30-40-х рр. ХХ ст. і висвітлюють українсько-польські відносини цих часів. Усі видання відзначаються ще й добрим поліграфічним рівнем.

Згідно з інформацією, отриманою від Є. Місила, протягом найближчих років, якщо на це дозвлять обмежені матеріальні засоби, буде перевидано другим доповненим виданням збірник документів „Акція «Wisła»”, з’явиться 2-й том збірки спогадів „Закерзоння”, збірники документів про переселення українців з Польщі до УРСР у 1944-1946 рр., про Українську греко-католицьку церкву в Польщі після 1944 р. (її ліквідацію, важкий процес відродження 1956 р., також систематичне нищення українських церков польською владою). Планується видання наступних томів спогадів, щорічного літописного календаря „Слідами пам’яті”, в якому теж публікуватимуться документальні матеріали.

Ще 15 грудня 1993 р. у Варшаві було підписано угоду про співпрацю між Українським архівом у Варшаві (в особі його директора Є. Місила) та Інститутом української археографії Академії наук України у Києві (в особі заступника директора Я. Дашкевича). Згідно з умовою, обидві сторони зобов’язалися обмінюватися інформацією про документальне вивчення історії національно-визвольного руху 20-50-х рр. як на території сучасної України, так і на території сучасної Польщі, історії української меншини в Польщі, а також про історіографію цих питань в Україні та Польщі. Угода передбачає ще низку інших видів співпраці. Майбутнє покаже здійснимість цієї умови.

Текст умови опубліковано пізніше у виданні: Слідами пам’яті. Літописний календар. — Варшава, 1996. — Т. 1. — С. 136.

**ДОКУМЕНТИ УКРАЇНСЬКОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО
КОМІТЕТУ В НАЦІОНАЛЬНОМУ АРХІВІ КАНАДИ ПРО
ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ СТОСУНКИ 1941–1944 РР.**

Після смерті Володимира Кубійовича (1900–1985), не лише вченого, але і провідника Українського центрального комітету (1940–1945), що діяв майже до кінця свого існування в Кракові й підпорядковувався німецькому Генеральному губернаторству, основна маса його особового архіву (зокрема політична частина) була передана з Франції до Канади. В Сарселі, недалеко Парижа, при Науковому товаристві ім.Шевченка у Західній Європі, залишилася менша частка цього архіву. У Канаді архів В.Кубійовича зберігається в Національному архіві Канади в Оттаві під номером MG 31. D 203. Під час упорядкування архіву, чим займався Мирон Момрик, співробітник Національного архіву Канади, виявилося, що в складі особового архіву В.Кубійовича є також архів вже згаданого Українського центрального комітету (наскільки повний — сказати важко). УЦК охоплював своєю діяльністю чималу частину західноукраїнських земель (Галичину з Лемківщиною включно, Холмщину та Підляшся).

На прохання українського історика та літературознавця з Варшави Миколи Сивіцького (автора тритомника *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. — Warszawa, 1992–1994*, за який, внаслідок позову польських шовіністичних організацій з Перемишля, його чекає судовий процес) у фондї В.Кубійовича було проведено — з 1994 р. починаючи — виявлення матеріалів про польсько-українські відносини 1940-1944 рр. В архівному фондї В.Кубійовича вони сконцентровані головним чином у відділі V. “Німецько-польський терор”, і становлять том 25, що складається зі справ (“файлів”) 4-25. Справи впорядковані за географічним принципом, крайні їх роки 1939-1944. Для М.Сивіцького було ксеропійовано більшість матеріалів справ 4-8. Їх назви: 4. УЦК під гітлерівським режимом у Західній Україні, 5. Люблинщина, 6. Замостя (в документах вживається назва Замістя), 7. Чесанів, 8. Томашів Люблинський. Залишилися нескопійованими документи справ 9-

25, що стосуються Білгорайщини, Галичини, Перемишля, Лемківщини, Сяніччини, Грубешівщини, Ярославщини, Підляшшя, Холмщини (в цілому), Тарногородщини; є також дві справи з різними додатковими нотатками. У зв'язку з напруженою ситуацією, яка виникла у Польщі довкола особи М.Сивіцького, що, практично, унеможливило продовження ним видання "Історії польсько-українських конфліктів". М.Сивіцький передав 1996 р. усі скопійовані матеріали мені, передбачаючи, що вони будуть видані.

Основна маса документів збережена у доброму стані. Ксерокопій близько 600. Більше половини — тексти німецькою мовою. Цікаво, що внутрішнє діловодство УЦК у Кракові велося частково німецькою мовою (це переважно нотатки про становище на місцях). На невеликій частині документів замазані чорною фарбою або вирізані ножицями прізвища, посади осіб, переважно пов'язаних з УЦК. (Треба думати, що була небезпека захоплення документів польською або російською "радянською" сторонами). Переважають донесення, звіти, телефонограми низових та середніх ланок (т.зв. мужів довір'я, повітових і губернських Українських допомогових комітетів) до УЦК, релігійних та освітніх установ; листи та звернення провідника УЦК до центральних установ Генеральної губернії. Невеликий відсоток документів — відповіді німецьких окупаційних органів — адміністрації, поліції. Велику цінність становлять списки вбитих і пораних українців, переліки знищених сіл. Всі документи такого типу докладно датовані. Автентичність матеріалу не підлягає сумніву.

Цінність матеріалів як історичного джерела — велетенська. Документи склалися синхронно до подій і дають їх об'єктивне відображення. Вони свідчать про поступову ескалацію антиукраїнського терору, починаючи з середини 1941 р. до середини 1944 р. (тобто до моменту наближення фронту), його наростання від актів індивідуального терору до масового винищення українського населення — цілих сіл, територій, шляхом застосування методів кривавої національної чистки. В першу чергу жертвами терору стали представники української інтелігенції (вчителі, лікарі, священники, працівники українських культурних установ, кооператори), місцевого українського сільського самоврядування, представники різних ланок мережі УЦК, рядові української поліції. З другої половини 1942 – початку 1943 р. терор перекинувся на

звичайних селян, при чому не щадили ні дітей, ні жінок, ні старих. Основною пружиною терору було польське підпілля, до якого часто приєднувалися російські військові — втікачі з німецького полону, польська поліція, німецькі жандармські та поліційні формування, в яких значну частину становили т.зв. фольксдойчі й поляки, що подавали себе за німців. Польська сторона провокувала також каральні експедиції на українські села, допомагала окупантам ув'язнювати та депортувати на роботу до Німеччини українських чоловіків і жінок. Не можна виключати, що в нападах на українських селян брали участь звичайні кримінальні злочинці, але й тоді жертвами були переважно українці. Документи спростовують фальсифіковану польською історіографією історію конфлікту, за якою, мовляв, криваві події почалися на Волині, перекинулися до Галичини й були спровоковані українською стороною. Автентичні документи свідчать, що терористична різанина, безсумнівно, була спровокована польською стороною і почалася на Холмщині вже у 1941 р., яскраво спалахнула весною-літом 1942 р. Спершу була Холмщина, а потім Волинь. Така справжня хронологія подій.

Зібрані М.Сивіцьким документи, незважаючи на їх частковість (в порівнянні з загальним обсягом справ 4-25), цілком заслуговують на наукову публікацію. Крім значення для об'єктивного висвітлення подій, вони можуть відіграти велику роль у боротьбі з кампанією наклепів, яку постійно проводять організації т.зв. кресов'яків у сучасній Польщі та за її межами. Викликає здивування, що українські історики в Канаді, які постійно скаржаться на відсутність джерельного матеріалу з історії України в канадських архівах, збірках рукописів, бібліотеках, знаючи про архів УЦК у Канаді (про це є свідчення звідти), не бажають його використовувати у своїх наукових дослідженнях. З іншого боку, треба дуже шкодувати, що товариство "Холмщина", яке діє в Україні та має розгалужену мережу обласних організацій, оголосило свою повну незацікавленість до наукової праці, яка стосується недавнього минулого вузької батьківщини українців-холмщаків.

**КАРАЇМСЬКІ НАПИСИ В КРИМУ
ЯК СЕРЕДНЬОВІЧНЕ ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО.
ПРОБЛЕМАТИКА ДОСЛІДЖЕННЯ**

Ще 8 червня 1982 р. я звернувся до відомого російського історика Володимира Пашута з листом такого змісту (подаю його в перекладі з російської мови):

„Вельмишановний і дорогий Володимире Терентієвичу.

Протягом двох весняних сезонів (1981-1982 рр.) я працював у Криму, досліджуючи збережені там вірменські та караїмські старожитності. В зв'язку з цими останніми, мене цікавило питання про епіграфічні пам'ятки — намогильні написи на караїмських кладовищах у Феодосії (Кафі), Старому Криму (Солхаті), Мангупі й Чуфут-Кале. Як відомо, значну кількість цих написів (написів лише за періоду до XIII ст. включно є не менше 360) було опубліковано в 60-80-х рр. минулого століття, але пізніше ці тексти виключили з наукового обігу через висунені проти них (прошу звернути увагу — проти кількох сотень написів, розкинутих по різних кінцях Криму) тверджень, що їх фальсифікували у першій половині XIX ст. Характерно, що написи, які розшукали пізніше — в кінці XIX ст., на початку XX, або навіть у 60-х рр. XX ст. (написи старовірменською мовою, окремі докладніше не визначеною тюркською) як правило не публікували, тому що археологи, які їх знаходили, боялися звинувачень в публікації фальсифікованого матеріалу, що — по відношенні хоча б до нових знахідок — просто абсурдно.

Я уважно вивчив наявну літературу питання, оглянув збережені залишки кладовищ на місці (де, виходячи з палеографічних ознак і дат, досі збереглися камені, принаймні XIII ст.), і дійшов до висновку, що при оголошенні написів підробками відіграли головну роль позанаукові фактори: загорнений до крайніх меж національно-релігійний антагонізм між караїмами та равиністами, особиста ворожнеча між дослідниками А.Гаркавим (1839-1919) та Д.Хвольсоном (1819-1911), які взаємно звинувачували один одного в неуцтві, підробках, плагіатах, національній зраді й т.п. При цьому козлом відпущення став перший збирач написів караїмський дослідник старовини А.Фірквич (1786-1874).

Як не парадоксально, але згадані епіграфічні пам'ятки виключили з наукового обігу під тим приводом, що, по-перше, ті відомості у написах, які прямо або посередньо підтверджують інші джерела — нібито фальсифіковані на підставі якраз цих джерел; по-друге, ті відомості, які інші джерела не підтверджують, звичайно видумані фальсифікатором, бо їх не контролюють джерела... При допомозі цієї процедури можна будь-яке джерело оголосити підробленим.

Об'єктивне вивчення проблеми дало мені можливість зробити висновок про необхідність повернути до наукового обігу велике за обсягом і важливе за наявною в ньому інформацією джерело, яке кидає світло, наприклад, на зв'язки Криму домонгольського та монгольського періодів з Руссю та Візантією, на експансію монголо-татарів та генуезців у XIII ст. в Криму, на внутрішнє життя єврейських і караїмських колоній тощо.

Питання полягає — з джерелознавчої точки зору — у можливій різноманітній інтерпретації джерела, а не в огульному і, відверто кажучи, недоведеному оголошенню його підробкою. Вимога перевірки цілого ряду звинувачень, які висунуті проти матеріалів, зібраних або опублікованих А.Фірковичем, підтримується працями, виданими в останній час.

Тепер я працюю над статтю, присвяченою даному питанню. В ній я звертаю головну увагу на матеріал датований (правильно чи неправильно) періодом до XIII ст. включно, а також докладно розглядаю аргументи, які висувалися проти автентичності написів. Ця праця займе мені ще кілька місяців. Мені здається, що наступив час зняти табу з важливого джерелознавчого питання. Можливо, цей перший крок треба робити дослідникові, для якого позанаукові питання й інтереси як караїмів, так і їхніх противників не мають емоційного значення. Я є незацікавленою особою, що не має жодного відношення до багатівкової ворожнечі двох релігійних угруповань. Мене цікавить лише науковий аспект проблеми, що має тепер виключно історичне й історіографічне значення.

Можливо, було б непогано, щоб зі змістом повідомлення на цю тему я міг познайомити Вас, а також співробітників Вашого сектору, особливо в зв'язку з підготовкою корпусу найдавніших джерел, в якому перевидання і видання неопублікованих згаданих вище епіграфічних пам'яток не передбачається (хоча передбачається видання грецьких і латинських

джерел подібного типу). Я переконаний, що наукова дискусія, яка, можливо, виникне в зв'язку з цим спірним питанням, лише допоможе його вирішити.

Якщо б Ви вважали доцільним прослухати доповідь на тему „Написи караїмських кладовищ Криму (до XIII ст. включно) як історичне джерело” на одному із засідань Вашого сектору в першій половині наступного 1983 року, я був би Вам дуже вдячним за дану мені можливість виступити, очевидно, у виключно академічному плані.

Цього року маю надію ще двічі бути в Москві (на початку липня і, мабуть, у жовтні, якщо запланована Вами нарада, присвячена картографічній серії корпусу, відбудеться) — я намагатимусь тоді побачити Вас, бо в межах відносно невеликого листа неможливо викласти всі „підводні камені” проблеми. Мені дуже важливо знати Вашу думку з цього питання.

Прошу Вас прийняти найкращі побажання й слова глибокої поваги до Вас,

Ярослав Дашкевич”.

На цього листа я отримав відповідь не від В.Пашута, а від очолюваного ним сектору найдавніших держав на території СРСР Інституту Історії Академії наук СРСР з пропозицією, щоб спершу вислати до сектору текст доповіді, а лише потім буде вирішено питання, чи таку доповідь варто слухати на засіданні Сектору. На цьому розмови закінчилися. Цей епізод досить образно ілюструє тогочасне ставлення московських академічних кіл до виключно наукової джерелознавчої проблеми, суть якої в загальних штрихах викладена в моєму листі — і яку, зрозуміло, можна (і треба) деталізувати до рівня великого за обсягом джерелознавчого дослідження.

До сьогодні основним корпусом караїмських намогильних написів Криму залишається книга староеврейською мовою (подаю її назву згідно з паралельною титульною сторінкою російською мовою, міняючи правопис на сучасний): Сефер Авне-Зикарон. Сборник надгробных еврейских надписей на Крымском полуострове, собранных ученым караимом Авраамом Фирковичем. Часть I. Надгробные надписи. Часть II. Описание путешествий автора. — Вильна, в типографии С.И.Фина и А.Г.Розенкранца, 1872, на Вилейской улице дом № 715/24. Обсяг книжки: [4], 16, 104, 256 стор. та 7 арк. ілюстрацій. Стор. 1-256 — це частина I, публікація написів

лише старосврейською мовою з „Йосафатової долини при фортеці юдеїв” (тобто біля Чуфут-Кале) — 564 написи з 6—1842 рр. (згідно з датуванням А.Фірковича) з кількома генсалогічними примітками; з Солжату — 5 написів за 910-1104 рр.; Мангупу — 72 написи за 866-1777 рр., з них один напис, можливо, хозарською мовою; Кафи — 28 написів за 1078-1845 рр. та 3 написи на вікні кенаси з 1787-1788 рр.; Євпаторії (Гезлеве) — 100 написів з 1593-1852 рр. До цієї епіграфічної частини додано тексти двох елегій та лист Нісана Йонатана про один напис у Тракаї та з відомостями про караїмські колонії у Польсько-Литовській державі. Стор. 1-104 — це частина II, в якій є не лише опис мандрівок автора у 1830-1840-х рр., але й чимало подробиць про відкриті ним намогильні пам'ятники, зауваження про особливості літочислення в написах у Чуфут-Кале. Фрагменти частини II публікувалися в російському перекладі в московському журналі „Караимская жизнь”. — 1911. — Кн. 3-4; 1912. — Кн. 10-11, 12 (публікація не закінчена). Корпус А.Фірковича 1872 р. — це та книга, довкола якої ведеться завзята дискусія вже друге століття. Фактично вона доступна лише семітологам (гебраїстам), з яких багато має релігійно-національні упередження, викликані тим, що євреї-талмудисти вважають караїмів єврейськими, не признають їх окремим народом з тюркським (а не семітським, як твердять євреї) етногенезом, не можуть досі погодитися з тим, що караїмів у Російській імперії не дискримінували (як євреїв), а під час німецької окупації України та Криму не знищували. Історики, що не знають старосврейської, можуть користати з епіграфічних пам'яток лише з других рук, а таке використання не завжди виходить коректним. Необхідно згадати, що А.Фіркович збирав намогильні написи також в Луцьку (це місто, в якому він народився), Острозі та інших містах Волині. Ці написи ніколи не публікувалися, можливо вони є в науковому архіві А.Фірковича, що зберігається у Санкт-Петербурзі, в Державній публічній бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна.

Література про караїмські написи дуже багата. Вона, в основному, інтерпретаційного або „викривального” характеру. Публікації дальших написів походять майже виключно з минулого століття. З них варті уваги видання Д.Хвольсона, який справді досліджував пам'ятки в натурі, приходячи, зрештою, в різні періоди свого життя до цілком протилежних

висновків. Маю на увазі його праці: Восемнадцять єврейських надгробних надписей из Крыма, служащих материалом для объяснения некоторых вопросов, касающихся библейской хронологии, семитической палеографии, древней этнографии и истории Южной России. — Спб., 1865 (1866) з аналогічним виданням німецькою мовою в серії *Mémoires de l'Académie imp. des Sciences de St. Pétersbourg*. — 1866. — VII série. — Т. 9. — № 7; Сборник еврейских надписей, содержащих надгробные надписи из Крыма и надгробные и другие надписи из иных мест в древнем еврейском квадратном шрифте, а также образцы шрифтов из рукописей от IX-XV столетия. — СПб., 1884 (також німецькою мовою 1882; репринт Гільдесгейм, Нью-Йорк, 1973). Д.Хвольсон опублікував 40 дальших написів з Чуфут-кале, яких не знав А.Фірко́вич. Ці написи він датував періодом від II-III ст. до 1240 р. Протягом наступного століття нагробні написи знаходили, їх навіть записували — але, в зв'язку зі згаданою релігійно-національною ворожнечею, не публікували (це, здається, унікальна ситуація в світовій епіграфіці). Лише 1987 р. Н.Бабалікашвілі опублікував 9 дальших написів з Чуфут-Кале 956-1051 рр.: О нескольких еврейскоязычных караимских эпиграфических памятниках из Чуфут-Кале // *Semitologiuri miebani* (Семитологические штудии). — Тбилиси, 1987. — Т. 3. Н.Бабалікашвілі, що успішно захистив автентичність написів, зібрав їх багато; чи після смерті дослідника вони публікувалися в Грузії (як передбачалося) — мені невідомо.

Підготовка до двохсотріччя з дня народження А.Фірко́вича та проведення його 1987 р. у Ленінградському відділенні Інституту сходознавства Академії наук СРСР стали черговим поштовхом до ревізії поглядів на караїмську епіграфіку Криму. Характерно, що на захист А.Фірко́вича виступили тепер також дослідники єврейської національності. З багатьох праць цього періоду, який досі не завершений, можна назвати такі: Н.Кашовская. Загадка Фирковича (А.С.Фиркович и эпиграфические памятники Чуфут-Кале). — Симферополь, 1984 (машинопис; дипломна праця, що має наукове значення); С.Кушуль. Некоторые доводы против обвинения археолога А.С.Фирковича в подделках своих находок. — Евпатория, 1981 (машинопис); Г. Маневич. Последний из могикан караимизма. Роль и значение А.С. Фирковича в истории ци-

визації. — Москва, 1972. — Ч.1-10 (машинопис депонований у Державній публічній бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна в Санкт-Петербурзі). Викликає здивування, що ці праці не було реалізовано друком. Остання з серії таких робіт: В.Вихнович. Караим Аврам Фиркович. Еврейские рукописи, история, путешествия. — СПб., 1997. Важливе значення для розуміння ставлення до спадщини А.Фірковича має стаття: В.Лебедев. К источниковедческой оценке некоторых рукописей собрания А.С.Фирковича //Палестинский сборник. — Ленинград, 1987. — Вып. 29 (92). Особа А.Фірковича притягнула також увагу українських сходознавців: Ю.Кочубей. Пристрасний збирач спадщини. До 200-річчя від дня народження Абрахама Фірковича //Всесвіт. — Київ, 1989. — № 12.

Ще на початку нашого століття лунали голоси вчених, які вимагали видання перекладу корпусу А.Фірковича на іншу мову для того, щоб караїмська епіграфіка могла стати джерелом вивчення історії Північного Причорномор'я для істориків-негебраїстів. Лише у кінці 1960-х — на початку 1970-х рр. дійшло до виконання цього завдання, яке взяв на себе караїм-гебраїст Д.Гумуш (1899-1980) з Севастополя. Цей переклад був признаний адекватним оригіналові (рецензент В.Лебедев), але також своєчасно не був опублікований. У 1988 р. один примірник перекладу Д.Гумуша передала мені тепер вже покійна (пом. 1996) С.Кушуль (Євпаторія) для скопіювання на ксероксі, використання та можливої публікації. Плануючи серію „Східні джерела з історії України”, я вніс до проспекту серії також підготовку факсимільного перевидання корпусу А.Фірковича 1872 р. разом з перекладом Д.Гумуша та моїм науковим апаратом, при чому стаття, про яку я писав В.Пашутові 1982 р., перетворилася б у велику передмову. Економічні труднощі, в яких опинилася українська наука, не дозволяють, як досі, виконати цей задум.

КИЇВ В ІДЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ XV-XVIII СТ.

З кількох ідеологем, що виникли в період Київської держави для апофеозування Києва, в наступному періоді (XV-XVIII ст.) найпродуктивнішою виявилася ідеологема „Київ — другий Єрусалим”. Вона відтіснила на другий план ідеологеми про благословення для Києва від апостола Андрія, про „Київ — новий Рим”. З іншого боку, виникла заідеологізована, барокова за семантизованою інтерпретацією, ідеологема „Київ — мати міст руських” із запереченням первісного сприймання (характерного для часів Київської держави) форми „мати міст” як кальки з грецького „метрополія”. Ця новостворена ідеологема залишається поза межами даного повідомлення.

Для XV-XVI ст. збереглося мало свідчень про існування ідеологеми „другий Єрусалим”; були спроби пристосувати її до Москви — вони виявилися малопродуктивними. Справжньому відродженню ідеологеми „Київ — другий Єрусалим” (навіть у компаративній формі — „Київ — Єрусалим в Єрусалимі”) сприяла боротьба за утворення Української держави, незалежної або автономної (в складі Польсько-Литовської Речі Посполитої, Московської держави або ж Османської імперії) у XVII ст. Поняття „Київ — другий Єрусалим”, тобто духовно-релігійний центр, осередок науки та культури, протиставлялося ідеологемі „Москва — третій Рим”, яка символізувала концентрацію світської могутності й сили, панування зверхньої політичної влади.

Просерусалимські тенденції підсилювали приїзди православних єрусалимських патріархів до Києва: Феофан відновив київську (практично загальноукраїнську та загальнобілоруську) єрархію 1620 р.; Паїсій благословляв гетьмана Богдана Хмельницького після перемог над польською стороною 1648 р. Культивуванню єрусалимських ідей сприяли також прощі до Палестини. У першій половині XVII — першій половині XVIII ст. ідеологема „Київ — другий Єрусалим” неодноразово застосовувалася в богословських і літературних творах, у листуванні, у виступах церковних і політичних діячів. Київ другим Єрусалимом іменує видатний теолог, пізніше архимандрит (1624-1627) Києво-Печерської лаври, Захарія Копис-

тенський у „Палінодіі”. Київський митрополит (1620-1631) Йов Борецький називає свою кафедру „київською ерусалимською”, а в посланіях підкреслює, що митрополія утворилася завдяки „Христовій ласці й благословенню пресвятого і живопринятого гробу володаря, що в Єрусалимі”. Ідеологему сприйняли наступний київський митрополит (1631-1632) Ісає Копинський та науковий гурток („Афіней”), який виник у Києво-Печерській лаврі довкола архимандрита, пізніше київського митрополита (1632-1647), Петра Могили. У світлому ореолі ідеологема проявилася за Богдана Хмельницького та його наступників. Вона трапляється в проповідях, виступах, листах київського митрополита (1647-1657) Сильвестра Косова, адміністратора київської митрополії (1661-1668) Максима-Мefeldія Филимоновича, а також у полковника, пізніше гетьмана (1663-1665) Павла Тетері. Ідея „Київ — другий Єрусалим” стає дуже популярною в часи гетьмана (1687-1709) Івана Мазепа. В листі до нього 1693 р. запорозький кошовий Василь Кузьменко згадує, що „правду кажучи, якраз у другому Єрусалимі, у богом спасенному місті Києві...” Єромонах Леонтій Боболинський подає відповідну формулу (наводячи за Густинським літописом послання Ісаї Копинського до Яреми Вишневецького) у своєму „Літописцеві” 1699 р.

Нове, набагато глибше за змістом, звучання отримала ідеологема у творах Феодана Прокоповича, професора Києво-Могилянської академії, пізніше реформатора московської православної церкви за Петра I. Вітаючи приїзд Петра до Києва 1706 р., він підкреслював, що цар „прийшов до міста, яке, в зв'язку з святими і чудодійними місцями, звичайно називають другим Єрусалимом”. Київ він називав (у цій же проповіді) також „новим Сіоном”. В іншій проповіді Прокопович вихваляв „це богомспасенне місто Київ... односторонно назване всіми християнами другим Єрусалимом, новим Сіоном”. Виходячи зі старозавітної символіки, Прокопович створив історіософську схему, згідно з якою великий князь Володимир Святославич — „засновник у нашій землі духовного Сіону”, „засновник нового Ізраїля”, а мешканці України — „сини цього гірного (тобто небесного. — Я.Д.) Сіону”. Необхідно підкреслити, що у Прокоповича відверто проявилася дуже патріотичне за змістом проголошення — з високої трибуни — дуже престижного рангу Києва, який в завуальованій

формі протиставлявся панівній на півночі ідеї „Москва — третій Рим”.

Задля об’єктивності зазначимо, що у XVII-XVIII ст. в Україні існували також тенденції, які заперечували позитивну символіку Єрусалиму, ґрунтуючись на тогочасних реаліях. Київський митрополит (1600-1613) Іпатій Потій, прихильник унії з Римом, у листі до олександрійського патріарха Мелетія Першого Пігаса (він симпатизував реформації) твердив, що в Єрусалимі (який підтримував Пігаса) тепер замість християнської мудрості панує Цвінглі, тобто протестантство. Філософ Григорій Сковорода, котрий широко застосовував старозавітну символіку, також виходив з обставин, що панували на Близькому Сході у 80-х рр. XVIII ст. Гірний, вишній Єрусалим він протиставляє „підлому, азійському”. У творах Сковороди вже немає слідів ідеологеми „Київ — другий Єрусалим”.

На межі XVIII-XIX ст. продуктивність ідеї зникає. Остаточно перемогла ідеологема „Москва — третій Рим”. Часи Жовтневої революції та, особливо, після революції поступово перетворили святу колись столицю, багату храмами, в місто знищених, розтоптаних і зганьблених святинь. Також духовних. Місця для „другого Єрусалиму” не стало.

Ще кілька кінцевих зауважень. Тема, яку я порушив, — це ділянка з історії ідеологій. Чомусь так повелося, що історію ідей, політичних, релігійних, національних та інших, привчилися розглядати і вивчати лише тоді, коли під рукою є цілі ідеологічні трактати. Звичним стало й таке твердження, що, мовляв, якщо потрібних докладних трактатів на сьогодні немає, бо їх у такому вигляді ніколи не існувало або вони не дійшли до нашого часу — то, роблять висновок, цих ідей просто не було. Такий напрям історіографічного мислення, характерний, зокрема, для істориків, котрі займаються історією нового і найновішого часу (тоді, коли вони намагаються робити висновки про давніші історичні періоди), веде до історіографічного нігілізму. Цілком ігнорується та обставина, що люди минулих століть не були такі багатослівні (і часто пустослівні), як тепер. Вони зовсім не думали про те, щоб викладати свої ідеї завжди докладно, пам’ятаючи, що п’ять чи шість століть пізніше історики вимагатимуть від них цілих трактатів. Не береться до уваги те, що для освічених людей минулого часто було характерним мислення й оголошення результатів свого мислення символами, алегоріями.

Незалежно від цього методологічного зауваження хочеться звернути увагу — що вже безпосередньо пов'язане з темою — на дуже дивний і малозрозумілий парадокс. Феномен ідеологічної творчості, сфокусованої на Києві, полягає в тому, що вона розвивається, навіть бурхливо, саме тоді, коли Київ перестав бути столицею Руської імперії. Всі ідеї, які зводяться до апофеозу Києва, поширюються і вкорінюються, коли Київ перетворився у напів- або й більш — зруйноване місто (після 1169 р., а тим більше, після 1240 р.). Реальних підстав для культивування такої ідеології в часах після татаро-монгольської навали, коли Київ став звичайним прикордонним містом, навіть позбавленим митрополичого престолу, а також у XVII-XVIII ст., коли козацька держава, по суті, виявилася нездатною зрозуміти роль Києва, не було. Велике місто (воно поступово відроджувалося) для степовиків було чужим. Вони не були здатні порівнювати чи зрівнювати його з Варшавою або Москвою, не те, щоб обрати Київ своєю власною столицею. Але ідеї про велич Києва культивувалися далі. Причини цього феномена залишаються досі незрозумілими. Туга за імперією? Спадкоємність щодо Київської держави? На ці питання ще треба шукати відповідь.

Ще одне зауваження. Чому історія ідей, пов'язаних з Києвом, майже до останнього часу досліджувалася мало — або й не досліджувалася — новою українською історичною, зокрема радянською, наукою? Мотиви, мабуть, два. По-перше, це почуття меншеартості, яке досі пронизує значну частину української історичної науки і для якої майже неймовірними виглядали спроби порівнювати, хоча б в минулому, Київ з такими світовими центрами, як Константинополь, Рим, Єрусалим. Тому таку тематику віддавали чужоземній історіографії. Депо в цьому напрямі робила німецька славістика, але вона не володіла повністю матеріалом, який, зрозуміло, мав би бути в руках української науки. По-друге, це епігонство української історіографії, яка переважно дивилася (і досі дивиться), насамперед, на досягнення сусідів, а вже пізніше намагається йти їхніми слідами (особливо при т.зв. „общерусской” тематиці), щось прикрашаючи, щось додаючи від себе. Російська ж наука тему про Київ — другий Єрусалим майже не рухала, а сюжет про Київ — Великий Рим був для неї цілком неприйнятним, бо, як відомо, III Римом було проголошено Москву.

„НОВА ХРОНОЛОГІЯ” АНАТОЛІЯ ФОМЕНКА, АБО МАНВІЦІ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

Протягом 1990-1996 рр. у Росії та за кордоном було видано вісім монографій — у 12-ти книгах — російською та англійською мовами, об'єднаних назвою проекту „Нова хронологія”, в яких, нібито, на підставі математично-статистичних методів, було повністю закреслено всесвітню історію до IX ст. після Р.Х. включно, як цілком видуману, а всі історичні відомості з цих, а, частково, також з пізніших часів було зміщено та спресовано в проміжку від X до XVIII ст. Ініціатором і основним виконавцем такого перевороту в історичній науці став академік Російської Академії наук, математик, завідувач кафедрою диференціальної геометрії Московського ун-ту Анатолій Фоменко. Свою ідею генерального перегляду історичної хронології він висунув ще 1979 р., коли йому було 34 роки. Загальний обсяг згаданих восьми монографій понад 4600 с. Майже всі російські видання цих книг побачили світ під фірмою Московського ун-ту. Найновіша — „Империя. Русь, Турция, Китай, Европа, Египет. Новая математическая хронология древности” — побачила світ 1996 р. в співавторстві з Г.Носовським. Цю книжку на сьогодні можна вважати підсумковою, тому її покладено в підставу розгляду „нової хронології” А.Фоменка.

Емпірико-статистичні методи А.Фоменка вже піддали гострій критиці російські фахівці-математики, тому я на них (методах) не зупинятимуся. На практиці вийшло, однак, що ці методи — одне, а історичні та лінгвістичні конструкції, запропоновані А.Фоменком, побудовані на чисто суб'єктивних твердженнях, до яких автор не міг дійти навіть на підставі найдосконаліших математично-статистичних методів — цілком щось інше. А.Фоменко висунув чотири найважливіші „принципи” ревізії історії:

1. Основна маса історичних відомостей, що дійшла до нашого часу, описує насправді події після 1200 р. Збереглося дуже мало відомостей за X-XII ст., тому цей період дуже неясний і, в значній мірі, легендарний. Про те, що відбувалося раніше X ст., невідомо нічого. Те, що сучасна історіографія

подає як події до X ст., це, насправді, сфальшовані й перенесені на раніший час факти X-XVI ст.

2. Правдиву історію було сфальшовано у XVI-XVII ст. і її продовжують фальшувати досі; спеціально і систематично знищували історичні джерела (цим займалися вчені та церковники), щоб внести до історії фальшиві політичні ідеї. Відновити правдиву історію вдається шляхом вивчення численних повторень (дублікатів) і паралелізмів у джерелах і літературі, коли одну і цю ж саму особу, подію історики описували під різними іменами та назвами, розмножували по різних епохах, а деколи від реальних подій та осіб у джерелах залишилися лише фантомні відображення. Відповідно до цього, завдання „правдивого” історика полягає в тому, щоб встановити, де і коли відбулися зсуви в хронології — зсуви ці досягають тисячоліть, вивчити всі дублікати (тобто встановити, де є дублювання інформації) і визначити їхню „правильну” хронологію, групуючи майже всі події в часі після 1200 р. Дублікати в джерелах, мовляв, допомагають рятувати „правдиву” історію, треба їх тільки — при допомозі математичних методів — зуміти віднайти.

3. Така дублетність існує також у просторі: пересували назви географічних об’єктів по різних континентах; ці об’єкти часто мали різноманітні назви; їх треба ідентифікувати і звести до єдиного об’єкту. Одна назва могла означати багато різних географічних регіонів, а один регіон міг мати багато різних назв. У XIV ст., в зв’язку з російськими, тобто ординськими, завоюваннями, відбувся географічний вибух, який розніс однакові назви-копії по цілому світі.

4. „Правильне” розуміння саме російської історії є тим ключем до всієї середньовічної історії, якого досі не було в руках істориків. Це „правильне” розуміння зводиться до того, що Росія — це те саме, що монголо-татарська орда, що жодної монголо-татарської навали не було (це були внутрішні російські міжусобиці), що події, які трактувалися як навала, відбулися насправді у XIV ст. і зводилися до завоювання або підкорення під свій вплив цілої Європи, Азії і частини Африки. Так виникла велика російська імперія, яку неправильно розглядали як „монгольську”, тому що, насправді, це слово походить від грецького „мегаліон”, тобто „велика”, і значить „Велика [російська імперія]”, „Великоросія”. Монголи тут ніпричому. У XV ст. імперія поділилася на дві час-

тини: православну Русь-орду, переважно слов'янську, та Туреччину-отаманію (від „отаман”, „атаман”, в розумінні „козацького отамана”; ці отамани дали назву Отаманської = Оттоманської, Османської імперії). Згідно з твердженням А.Фоменка, „історія нашої країни є однією з основних опор фундаменту світової цивілізації” („Імперія”, с. 65), вона синхронна „античним” Греції та Римові.

Відповідно до таких „принципів” А.Фоменко заповнює IX-XVIII ст. сумішню подій різних століть, які цілком інакше, в іншому хронологічному і причиновому зв'язку, розглядає традиційна історична наука. Фальшива (за А.Фоменком) історична хронологія виникла на зламі XVI-XVII ст. і пов'язана з іменами істориків-хронологів І.Скалігера (1540-1609) і Д.Петавія (1583-1652). Вони та їх послідовники гарячково переписують глобальну історію, масово винищують історичні джерела, переносять дублети-фантоми подій і осіб на безпідставно сформований стародавній період історії.

Кілька характерних прикладів фоменківського ставлення до історіографії, джерелознавства, історичної просопографії та географії, етнології, до лінгвістики (етимології), хронології. У А.Фоменка своєрідне ставлення до історіографії, зокрема до історіографії Росії. В середині XVIII— на початку XIX ст. в Росії з'явилися німецькі історики-фальсифікатори Г.-З.Байєр, Г.-Ф.Міллер, А.-Л.Шлецер, що виконали ідеологічне завдання Романівської династії. Вони знищили рукописи В.Татищева, а М.Карамзін та С.Соловйов зафальшували історію до кінця. У західній історіографії було накладено заборону (хто її наклав — не дуже ясно, але причасність єзуїтів безсумнівна) висвітлювати завоювання Росії в Західній Європі XIV-XV ст. А.Фоменко опрацював теорію багатшаровості літописів, історико-географічних описів, карт. В них дублювали події, хронологічно зсували, міняючи дати і місцевості. „Повість вremenних літ” складена на початку XVIII ст., тоді до неї вставили фальсифікаторську сторінку з норманською теорією. „Біблію” відредаговано у XIV-XVI ст., в ній згадуються Русь, росіяни і татари, Москва, Російсько-татарська імперія. Виходячи з принципу дублетності осіб, А.Фоменко „встановив”, що в.кн. московський Георгій Данилович = Юрій Долгорукий = Мстислав Удалий = Георгій Всеволодович = Рюрик = Чингізхан = св. Юрій Переможець і т.д. Також згідно з принципом дублетності географічних назв, для прикладу: Велика Ро-

сія = Русь = Золота орда = Монголо-Татарія = Волзьке царство = Болгарія = Скіфія = Світьод = держава пресвітера Івана = Юанська імперія = Каракитайська держава = Китай = Індія = Сирія, Асирія, Ашур = Персія = Фракія = Австрія = Туреччина = Прусія і т.д. Місто Візантія - це те саме що Лондон = Троя = Константинополь = Другий Рим = Єрусалим. Росіяни - це також варяги, пруси, гуни, етруски. Козаки - це також готи, хозари, татари, а тангути — це донські козаки. А.Фоменко запропонував „оригінальні” етимології: Індія — назва походить від рос. слова „инде”; Сербія — від „Сибір”, Кавказ — від „козак”. Едесса це Одеса. Від слова „орда” пішли „рада”, „ряд”, „порядок”, „рід”, „народ”. Італійська мова — суміш слов’янської і латинської, етруска мова — староросійська. В єгипетських ерогліфах є назви багатьох російських міст.

Трактати А.Фоменка в Росії, на жаль, не є якимсь відокремленим явищем. Грубе, безцеремонне, дилетанське і дуже вейовниче вторгнення неспеціалістів-невігласів в історичні науки — характерна риса посткомуністичної псевдонаукової дійсності кінця 80-90-х рр. ХХ ст. не лише в Росії, але також в Україні. Українським псевдоісторикам припадає неприваблива роль епігонів, які з впертістю, гідною крапчих справ, на місце слів „Росія, росіяни” ставлять „Україна, українці”, щедро підливаючи свої антинаукові конструкції патріотичною фразою. Таке фальсифікаторство набирає розгону і сили.

На всій науковій „продукції” А.Фоменка лежить відбиток туги за Російською імперією шовіністичного, ксенофобного, євразійського типу. У цьому відношенні він гідний спадкоємець найреакційніших відгалужень російського слов’янофіліства. Не даремно він залюбки відновлює давно відкинені антинаукові концепції слов’янофілів. Його праці проникає незвичайно амбітне психопатологічне бажання зробити власне велике „відкриття” наймодернішими математичними засобами. Психопатологічне бажання — бо всі його позбавлені наукового ґрунту конструкції мають параноїдальний відтінок, а у застосованій, нібито, науковій методиці (для якої були опрацьовані спеціальні математичні формули) немає жодного, навіть мінімального раціонального зерна. З різних психопатологічних явищ, які можна простежити в трактатах А.Фоменка, на перший план виходять два: 1. своєрідна манія величності з підкресленням власного епохального перевороту,

нібито здійсненого в історичній науці, поєднаного з патологічно зневажливим ставленням до всіх інших істориків, які займалися і займаються „підробкою” історії; 2. різновидність манії переслідування, яка примушує автора ставитися до всього з підозрінням, зі звинуваченням, з крайнім недовірям, бо це чужі, ворожі думки.

Виникає питання: чи варто студіювати, розглядати, критикувати праці „фоменківського” типу? Може не дуже варто, але необхідно. Загони войовничих дилетантів — псевдоісториків, як психічно неврівноважених, так і цілком врівноважених шарлатанів — зростають з дня на день. Це видно образно на прикладі сучасної української науки і псевдонауки. Видумки, фантазії, фальсифікації, дуже шкідливі не лише для індивідуальної, але й для суспільної свідомості (незалежно від їхнього антиукраїнського чи, навпаки, суперпатріотичного українського спрямування), починають займати чимраз більше місця в параісторичній „творчості”, перетворюючи її у новочасну Авгієву стайню. А її необхідно чистити ще до того, як для такої праці треба буде шукати Геракла.

„Імперія” А.Фоменка — наглядний і переконливий приклад сліпої вулички, до якої веде, піднесена тепер на не дуже зрозумілий високий п’єдестал, т.зв. концептуальна історія. Забулося, що концептуальною була радянська історіографія з її догмами історичного матеріалізму, марксизму-ленінізму, класової боротьби і т.д. Мовляв, тепер є інша, відмінна, краща концептуальна історія, яка, насправді ж, займається цим самим: шуканням доказів для апріорно зведеної концепції. Все те, що не підходить для концепції — відкидається, ігнорується, а прогалини, які виникають — заповнюють видумками, фальсифікаціями, фантазіями. Якщо вдуматися в термін „концептуальна історія”, то він взагалі не має права на існування. Бо концепція — це ще не історія і процес історичного пізнання не може іти згори на долину, а лише з долини (від факту, засвідченого джерелом) до гори (до узагальнень). Якщо говорити про майбутнє української історичної науки, то воно полягає не в пошуках нових концепцій, а в опрацюванні повноцінної, наукової, об’єктивної і правдивої фактологічної історії.

Повний текст доповіді див.: *Дашкевич Я.* Переворот в науці або злидні концептуальної історії. Про "нову хронологію" Анатолія Фоменка // *Українські проблеми*. — Київ, 1998. — № 2. — С. 147-151.

ОМЕЛЯН ПРИЦАК. ДО 75-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

З друкованими працями О.Прицака, виданими у 1938-1939 рр., я познайомився ще в довоєнний час і вони вже тоді зміцнили моє бажання займатися сходознавством. Вперше у вічі побачив його в лютому-березні 1943 р. у львівському Літературно-мистецькому клубі під час дискусії — у вигляді серії доповідей — про початки української нації. Тоді з доповідями виступав також О.Прицак.

На початку 60-х р., коли я намагався встановити письмові та особисті зв'язки з багатьма сходознавцями як в межах тогочасного Радянського Союзу, так і за кордоном (Франція, Польща, Угорщина), започаткувалося моє листування на наукові та позанаукові теми з О.Прицаком (у 1963 р., коли він перебував у Гамбурзі), яке й тягнулося практично до початків 90-х рр., коли О.Прицак почав організовувати Інститут сходознавства Академії наук у Києві. Згодом листування продовжилася особистими контактами. О.Прицак систематично надсилав відбитки своїх праць. Першу серію його статей я реферував у „Науково-інформаційному бюлетені Архівного управління УРСР” (1964, № 6); продовжувати таке реферування у зв'язку зі зростанням ворожості до української діаспорної науки (незважаючи на те, що йшлося вже про праці вченого зі світовим іменем) не було можливості. І.Білодід відкинув пропозицію О.Прицака — за моїм посередництвом — надрукувати в Києві його дослідження про „Слово о полку Ігоревім”.

О.Прицак ще в Гамбурзі, а потім уже в Кембриджі (США), допомагав мені публікувати наукові праці, хоча це завдавало йому багато турбот. Ректор Львівського державного університету М.Максимович звинуватив мене ледве не в політично ворожій діяльності за те, що я підтримував контакти з О.Прицаком. По змозі, я надсилав йому новинки української та російської наукової літератури, які важко було придбати в США. Після остаточного звільнення мене з праці в Центральному державному історичному архіві УРСР (1978 р.), О.Прицак протягом мого дванадцятирічного безробіття неодноразово робив заходи, щоб забезпечити мене працею в очо-

люваному ним Гарвардському інституті українських студій, організувати для мене окрему кафедру українського книгознавства та бібліографії у самому Гарвардському університеті чи гарантувати посаду професора історії Вірменії в цьому ж університеті або викладацьку працю в Парижі під патронатом проф. А. Беннігсена. З усіх цих заходів нічого не вийшло.

О.Пріцак мав великий авторитет серед сходознавців Вірменії, Узбекистану, Кабардино-Балкарії, Башкирії, Чувашії, у чому я неодноразово переконувався особисто під час зустрічей на місцях зі сходознавцями цих країн. Я доволі часто розсилав копії його наукових праць, які роздобути в Радянському Союзі було важко. Дуже високо цінували його в тюркологічних колах Москви та Ленінграда. Зате ставлення до нього з боку офіційної російської історичної науки було ворожим, особливо після дуже критичної рецензії О.Пріцака на книжку В.Пашуто „Внешняя политика Древней Руси” — тоді полемізували з ним на сторінках московських „Известий” (у серпні 1970 р.).

Лише один раз О.Пріцак несподівано отримав змогу відвідати Львів, зустрітися з львівськими науковцями в Інституті суспільних наук Академії наук, побути кілька годин разом з матір'ю Ємілією, що мешкала в Тернополі, а потім у Дрогобичі. Часом у мене була можливість особисто передавати їй відомості від сина.

Систематично почав приїздити О.Пріцак до України та Росії лише в кінці 80-х рр., коли змінилися політичні обставини. Атмосфера в Києві не була приємною, бо чимало істориків з академічних кіл займалося його цькуванням у своїх „працях”. Це, однак, не пожитнуло намагання відродити українське сходознавство, що йому, завдяки великим організаційним здібностям, вдалося у вигляді сучасного Інституту сходознавства ім. А.Кримського НАНУ. Велетенські заслуги О.Пріцака для української науки в еміграційні та післяеміграційні часи незаперечні. Його ім'я назавжди залишиться у світовому сходознавстві.

Повний текст доповіді див.: *Дашкевич Я.* Для Омеляна Пріцака. Мемуарний жмуток до 75-річчя //Східний світ. — Київ, 1994 (фактично 1995). — № 1-2. — С. 7-14.

УКРАЇНСЬКІ ЗБІРКИ НЬЮ-ЙОРКУ

Під час перебування у США 30 вересня - 31 жовтня 1995 р. я мав можливість відвідати Нью-Йорк, Кембрідж (Масс.) біля Бостону, Філадельфію та Вашингтон. З деякими збірками українських рукописів, архівних матеріалів, книжок я докладніше знайомися лише в Нью-Йорку.

В Нью-Йорку є ряд українських наукових, освітніх, музейних, релігійних установ. Найбільші українські колекції зберігаються в Українській вільній Академії наук (США) та у Науковому товаристві ім. Шевченка в США. Фонди УВАН є під опікою Оксани Радич та Ольги Єфремової. Академія не має грошей, щоб наймати додаткові фахові сили, працюють більше ентузіасти. В основу фондів покладено книжки, рукописи, архівні матеріали, які почав збирати історик Володимир Міяковський. 1988 р. було видано путівник: Yu. Boshuk. A Guide to the Archival and Manuscript Collection of Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., New York City. A Detailed Inventory. — Edmonton, 1988. — 137 р. (як вип. 30 серії Research Report, яку видає невеликим тиражем Канадський інститут українських студій Університету Альберти в Едмонтоні). В путівнику описано 216 фондів, поділених на три групи: рукописи, карти та звукозаписи. З деякими з цих архівних фондів я знайомився особисто. Архівно-рукописні фонди переважно особового походження. Для прикладу: Олександр Аржимович, ботанік, президент УВАН; Іван Багрянний, письменник; Лев Биковський, книгознавець (15 скриньок паперів); Василь Чапленко, мовознавець, письменник (14 скриньок); Євген Чикаленко, громадський діяч; Лев Чикаленко, археолог; Ярослав Чиж, громадський діяч у США; Дмитро Дорошенко, історик; Володимир Дорошенко, книгознавець (8 скриньок, в складі його фонду папери Андрія Жюка, громадського діяча); Світозар Драгоманов, економіст (є також матеріали про батька Михайла Драгоманова); Михайло Гайворонський, композитор (7 скриньок); Лев Ганкевич, політик; Йосип Гірняк, актор; Агапій Гончаренко, журналіст в США; Іван Горбачевський, хімік; Никифор Григоріів, громадський діяч (21 скринька); Катерина Гриневичева, письменниця; Галина Келлер-Чикаленко, журналістка; Юрій

Клен (Освальд Буркгарт), письменник; Юрій Коллард, політичний і театральний діяч; Авенір Коломієць, письменник; Юрій Косач, письменник; Віктор Кравченко, втікач з СРСР; Михайло Курах, військовий діяч; Анатоль Курдидик, письменник і журналіст (4 скриньки); Петро Курінний, археолог; Богдан Лепкий, письменник; Оксана Лятуринська, письменниця (1 шафа); Іван Лучишин, політичний діяч; Євген Маланюк, поет (15 шаф); Володимир Мартинець, політичний діяч; Володимир Міяковський, історик; Георгій Нарбут, художник; Євген Онацький, політичний діяч; Теодосій Осьмачка, поет; Кость Паньківський, політичний діяч; Симон Петлюра, політичний діяч; Всеволод Петрів, військовий діяч; Наталія Василенко-Полонська, історик (фонд закритий на 20 років); Віктор Приходько, політичний діяч; Валентин Шугаєвський, нумізмат; Павло і Данило Скоропадські, політичні діячі; Дмитро Соловей, історик, економіст; Іван Світ, громадський діяч в Китаю та Манджурії (8 скриньок); Омелян Терлецький, історик; Лонгин Цегельський, політичний діяч; Юрій Тищенко, видавець; Мирон Заклинський, журналіст; Микола Зеров, поет; Андрій Жук, політичний діяч; Аркадій Животко, бібліограф. Окреме місце займає особовий архів письменника і політичного діяча Володимира Винниченка, що зберігається як депозит у Колумбійському університеті (кілька років тому уряд України порушив клопотання про передачу цього архіву до Києва, але отримав відмову).

Зберігаються також фонди громадських організацій, зокрема українських установ часів після Другої світової війни — з таборів переміщених осіб у Ашаффенбурзі, Авсбурзі, Берхтесгадені, Ганау, Лейпгеймі, Міттенвальді, Ноймарку, Регенсбурзі, Траунштейні та інших місцевостях, а також архіви об'єднання Мистецький український рух (МУР), Українського воєнно-історичного інституту Америки (6 скриньок). Колекція карт новішого часу (XIX-XX ст.). Подаю цей перелік основних фондів, наявних у сховищах ВУАН, щоб поінформувати про них наукову громадськість, враховуючи й те, що путівник 1988 р. сам по собі є рідкісним у наших умовах виданням.

Після виходу в світ путівника Ю.Бошика було прийнято на зберігання не менше 50 дальших фондів. Ці матеріали є в стадії повільного впорядкування та опрацювання. В результаті переговорів, які я вів у Нью-Йорку з політичним діячем

Миколою Лебедем, який, опинившись без житла (його усунули з помешкання, яке він займав у будинку-захисті при кафедральному українському католицькому соборі св. Юра) передав свій особовий архів (14 скриньок) УВАН. 31 жовтня 1995 р. цей архів перевезено саме туди. При сучасній внутрішній ситуації української еміграції в США, характері її потомків, у значній мірі денационалізованих, позбавлених зацікавлень українською культурою і наукою, доля велетенських скарбів, зібраних УВАН виглядає дуже неясною. З іншого боку, також сучасна Україна ще не є готова приймати і впорядковувати на відповідному науковому рівні всі ці цінності. Можливий приїзд молодих фахівців з України до США для допомоги в упорядкуванні зібраних колекцій на місці (для чого потрібні роки) наштовхується на великі перешкоди фінансового характеру. Це можна б робити за гранти американських інституцій, здобування яких не дуже під силу для керівництва українських наукових установ США.

У мене не було можливості ознайомитися зі збірками НТШ в США, що зберігаються у Нью-Йорку. Як мене інформували, вони є в стадії впорядкування, що проходить дуже повільно, та практично (на відміну від ВУАН'івських збірок) малодоступні для потенційних користувачів.

Великими і цінними колекціями, в першу чергу, друкованої української літератури розпоряджається Нью-Йоркська публічна бібліотека, що має у своєму складі окреме Слов'янське і балтійське відділення. Його очолює дуже добрий знавець української книжки Едвард Касинець, що допоміг мені ознайомитися з фондами. У відділенні зберігаються українські видання, починаючи з XIX, але переважно XX ст. (є також стародруки), мікрофільми видань. Відділення має своїх кореспондентів в Україні. Вони надсилають нові видання. До послуг читачів 44-томний Dictionary Catalog of the Slavonic Division. 2nd ed. — Boston, 1974, в якому описано видання 1898-1972 рр. Його продовжує щорічний додаток під назвою Bibliographic Guide to Research in Soviet and East European Studies. — Boston, 1978 і далі. На червень 1994 р. відділення налічувало понад 313 тис. назв (близько 363 тис. томів) книжок, 1160 серій, 14 тис. назв у мікроформах. Встановити відсоток українських видань важко, але дослідники українських проблем у Нью-Йорку звертаються при пошуках потрібної лі-

тератури часто перш за все до Нью-Йоркської публічної бібліотеки.

Необхідно згадати також про „Програму документальної спадщини“, яку в 1988-1995 рр. виконувало Довідково-дослідне бібліотечне агентство Великого Нью-Йорку (скорочено МЕТРО). Ця програма, що поширювалася на весь штат, призначена, щоб розшукати, упорядкувати і надавати для користування історичні документи штату Нью-Йорк. Основним завданням програми було до 1995 р. стимулювати збирання документів про національні групи штату за період Другої світової війни. При реалізації програми виявилось, що багато документів з цього часу є під серйозною загрозою втрати або знищення. Встановлено, зокрема, що є дуже мало документів та матеріалів про діяльність українців та української громади. Тому збір матеріалів про українську громаду було винесено на перший план (поруч зі збором документів про корейців та арабів). Керівники програми поставили перед собою чотири завдання: 1. допомагати національним громадам, їхнім бібліотекам, архівам, музеям в збереженні та використанні матеріалів; 2. проводити семінари про вивчення історичних документів; 3. піднімати громадську свідомість відносно важливості історичних документів; 4. допомагати національним сховищам та організаціям з метою отримати фінансування проектів для опрацювання історичних документів. Мені було важко встановити, наскільки відповідні українські наукові установи зуміли отримати реальну допомогу від керівників „Програми документальної спадщини“. Не підлягає сумніву, однак, що інертність та невелика рухливість керівників української громади, часто заплутаних в особисті конфлікти та напружені стосунки між різними напрямками громадсько-політичного і релігійного життя, а також відсутність молодих фахових кадрів не сприяли співробітництву з „Програмою“.

На сьогодні питання збереження українських духовних цінностей в США стоїть дуже гостро.

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА БОРІТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1941-45 РР. У СВІТЛІ ПОЛЬСЬКИХ ДОКУМЕНТІВ

Під час наукового відрядження до Польщі (травень — червень 1995 р.) переважно довелося працювати з документами, що зберігаються в Архіві Актів Нових у Варшаві (ААН). Це справи, які ще донедавна перебували у фондах архіву ЦК ПОРП, а тепер — у т.зв. VI відділі ААН.

Найбільший інтерес для дослідників, котрі займаються польсько-українськими стосунками періоду Другої світової війни, становлять документи двох основних фондів:

1. Армія Крайова (далі — АК).
2. Делегатура Уряду РП на Край.

Потрібно зазначити, що документи, з яких складаються вищезгадані фонди, за своїм характером неоднорідні. Це — інформації, донесення командантів округів, листування між Головною Командою АК і Командою Обшару Львів, рапорти “справоздавчі” (інформаційні) за певний період (напр., місяць), оперативні накази (проекти наказів) керівних органів (напр., Головного Команданта ЗВЗ-АК), тижневі та двотижневі рапорти, списки агентів Гестапо (серед яких трапляються прізвища українців), рапорти Служби Безпеки АК (за декаду), т.зв. “*Organowania*” (напр., “*Organowanie historyczne pt. Kultura w dziejach polsko-ukraińskich*”, “*O polityce niemieckiej sprzed 1918 r.*”), “*Wiadomości bieżące o sytuacji w kraju*” (серед них інформація про арешти серед львівської професури у червні 1941 р.), повідомлення та витяги з російської емігрантської преси (напр., “*Новое Слово*”, 1941 р.), листівки: польські (також українською мовою), більшовицькі (польською мовою), українські (у польському перекладі), німецькі (протибільшовицькі), російські (ген. Власова) та ін.

Досить багато витягів української преси (львівської, ставіславської, краківської та ін.), а також американської, канадської, навіть аргентинської та бразилійської, у польському перекладі.

Ще один фонд, справи якого частково було переглянуто, має назву “*Spoleczny Komitet Antykomunistyczny*”. Документи цього фонду цікаві тим, що у них міститься інформація з червня 1941 р., тобто від початку німецько-більшовиць-

кої війни. Так, документ зі справи 228/24-2 (непагінованої), який включає також повідомлення про ситуацію у Литві, на Поліссі та Волині, подає докладні відомості зі Львова. Його розділи:

1. Відхід більшовиків зі Львова.
2. Вивезення в'язнів з тюрем від 22 до 28 червня 1941 р.
3. Події у Золочеві та Бердичеві.
4. Прихід німців (арешт львівської професури).
5. Розстріли та арешти.
6. Про накладання контрибуції на єврейське населення міста.
7. Вигляд Львова.
8. Українці (Президент Львова — українець Полянський. Українці німцями фаворизовані. Українська міліція 15 сепня німцями була розпущена. Польські вчителі тікають з сіл. В основному (червень 1941 р.) польсько-українські стосунки дуже напружені).
9. Настрої серед польського населення.
(....)
14. Польські представництва (Німці призначили поляка Віслоцького на охоронця "Ossolineum", але українська міліція його заарештувала і на його місце призначила українця (? — О.Д.)).
(...)

Далі документ інформує про події на Волині, про кількість розстріляних більшовиками в'язнів за національностями у в'язницях Волині та ін.

У документі "Wiadomości z Wołynia" з тієї ж справи від 23 травня 1942 р. повідомляється, що українська міліція "(...) wykonuje swoje obowiązki w sposób barbarzyński (...) bają nieludsko chłopów dowożących żywność"¹. Українські селяни ненавидять німців й іноді виступають проти німецьких розпоряджень. Все українське населення, за невеликими винятками, панічно боїться більшовиків. Деякі українські політичні діячі сподіваються, що з відступом німців можна буде використати українську міліцію та інші свої угруповання для висунення своїх вимог на міжнародному ґрунті чи супроти Польщі. Але маси, — підкреслюється в документі, —

---

¹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі — AAN). — Społeczny Komitet Antykomunistyczny. — Sygn. 228/24-2.

байдужі до таких планів, і під час відходу німців підпорядковуються польській владі².

Наступний розділ документа під назвою “Wiadomości z Małopolski Wschodniej” повідомляє про настрої серед українського населення: “Під впливом ревізій, брутального поводження з людьми зникають надії, пов’язані з німцями. Часто застосовується активний опір німецькій владі. Німці відповідають на це арештами та репресіями, особливо серед бандерівців, (...)”³. Що ж до поляків, то зміни пішли на краще: “У Львівському магістраті вже можна без шикань розмовляти по-польськи, в трамваях кондуктори—українці розмовляють виключно польською. Української мови у Львові майже не чути”⁴.

“Жиди. (...) У Львові, де провадилися масові екзекуції євреїв, були Кривчиці, за Личаківською рогаткою. Люди переселяються з тієї околиці через жакливі крики мордованих і запах трупів. В облавах євреїв брала участь єврейська міліція, котра складалась із позальвівських євреїв. Здається, що міліція старалась постачати жаданий німцями контингент з посеред елементів, котрих хотілося позбутись. До облав євреїв і їх мордування причетні й українці (міліція. – О.Д.), яких використовують для виконання найстрашнішої “роботи” (? – О.Д.)”⁵.

Цікавий документ від 19 грудня 1942 р. “Wiadomości z Polesia” повідомляє про т.зв. “українізацію м.Пінська”, де було всього 120 українців (? – О.Д.) на 3500 поляків, 3600 білорусів, котрі називали себе “тутейшими” або “православними” та росіян (кількість не вказана). Документ інформує, що створений “Український Допомоговий Комітет”, до складу якого увійшло декілька українців з Волині та місцеві російські діячі, проводить русифікаторську роботу під маскою “українізації”⁶.

Далі опрацьовувалися документи з фонду “Армія Крайова”. Крім повідомлень про більшовицький терор в останні дні окупації Галичини Червоною Армією, є інформація, що з-

---

² Ibid.

³ Ibid.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid.

під Львова було евакуйовано 2 табори в'язнів, яких розстріляно у лісах біля Винник (? – О.Д.)⁷.

“На Волині польське населення, особливо інтелігенція, переслідується місцевими Комітетами, які виконують адміністративні функції. Їх склад є той самий, що і під час більшовицької окупації, ті самі люди мають владу, і ті, котрі боролись з польським елементом від імені СРСР, роблять те саме в ім'я українського націоналізму, спираючись на німецьку владу”⁸. Ксьондзи залишилися на своїх місцях.

У піврічному звіті (1.III. – 1.IX.1942) Команди Обшару Львів у розділі “Українці” повідомляється, що за вказаний період “розпрацьовано” організаційну структуру Крайової Екзекутиви ОУН. Також з'ясовано 5 контактних пунктів, 77 організаційних комірок ОУН, а також персональний склад їх команд. Крім того, виявлено місцерозташування 12 складів зброї ОУН і таємної друкарні. Розконтрковано 31 видатного (? – О.Д.) діяча ОУН. Далі йде перелік здобутих оригінальних документів ОУН (14 позицій)⁹.

Значний інтерес з того ж фонду становить документ “Dane o bandzie Bednarskiego w powiecie Brodzkim”, де йдеться про досить сильну боївку ОУН, яка діяла ще перед 1939 р. (роззброєння відділів Війська Польського) і далі під час 1-ої більшовицької окупації Галичини (напр., вбивство комісара НКВД на терені Гаїв)¹⁰.

Восени 1942 або навесні 1943 р. Богдан Беднарський вийшов з бандерівської ОУН і, можливо, деякий час брав участь в акціях Бульби на Волині.

Ще за польських часів група Беднарського маніфестувала своє вороже ставлення до Польщі та польського населення (далі подано перелік акцій, в котрих брала участь ця група). “Цілком можливо, — зазначається в документі, — що Беднарський діяв на власну руку, без контакту з бандерівською ОУН. (...) На українську спільноту ця акція діє тим більш шкідливо, позаяк інформації про вбивства поляків доходять до сіл, вважаються акціями цілого українського суспільства і

⁷ Ibid. — AK. — Komenda Obszaru Lwów. — Mf. 2388/2/. — Sygn. 203/VII-31. — S. 17.

⁸ Ibid.

⁹ Ibid. — Sygn. — 203/XV-4. — S. 373.

¹⁰ Ibid. — S. 227.

заохочують до дій на власну руку в інших селах”¹¹. Документ досить наочно показує, які сили (або частини сил) з української сторони могли брати участь у польсько-українському конфлікті на початкових його стадіях.

Найцікавішою із виявлених, на нашу думку, є група документів, що стосуються польсько-українського переговорного процесу в умовах підпілля (збереглися неповністю).

На сьогодні, як справедливо зазначає у своїй книзі польський історик Ришард Тожецький, немає повної монографії про діяльність польського підпілля “na Kresach Południowo-Wschodnich” і монографії про українське підпілля¹². В обидвох випадках існують праці тільки причинкові (особливо, щодо польського підпілля). Варто звернути увагу, що перша інструкція від 27.VI.1941 р., котру отримав ген.бриг. Казімеж Савицький — Комендант Обшару III ЗВЗ-АК, мала такі позиції, котрі могли спричинити до антиукраїнських провокацій зі сторони німців. У “Завданнях для диверсійно-саботажних акцій” цієї інструкції говориться прямо, що: “для вдосконалення диверсійно-саботажних акцій належить використати такі можливості, при яких вина під час розслідування може бути приписана німецькій обслузі машин, комуністам, непольській народності і нефаховій непольській обслузі”¹³.

Потребу у розмовах, котрі б роз’яснювали взаємне ставлення, розуміли обидві сторони — і польська, і українська. З ними було пов’язане також питання тактики політичної та збройної боротьби за належність земель Західної України. Політичні погляди: ставлення до СРСР (демонстрація польської присутності) і справа міжнародної думки спричинили зміну місця акції “Буря” на цій території (спочатку акцію передбачалось провести на суто польських землях).

Т.зв. “зондувальні” розмови (котрих було багато) провадились із В.Мудрим, М.Рудницькою, В.Горбовим, С.Скрипником та іншими українськими діячами у серпні – жовтні 1941 р. Під час цих розмов обидві сторони старались використати перші значні конфлікти у польсько-українських відносинах під час війни¹⁴. У вересні того ж року, після Першої Конфе-

¹¹ Ibid. – S. 228.

¹² *Torzecki R. Polacy a Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej.* – Warszawa, 1993. – S. 142.

¹³ Ibid. – S. 145.

¹⁴ Ibid. – S. 148.

ренції ОУН-Р, організованої у підпіллі, велися зондувальні розмови з представниками ОУН у Варшаві (Борис Левицький). Найімовірніше, між жовтнем і груднем 1941 р. у Кракові мали місце переговори із другим представником ОУН-Р¹⁵. Імеві представника та змісту цих розмов ми не знаємо. Контакти у цей час відбувались з української ініціативи, пізніше (1942–44) — з ініціативи обох — польської й української — сторін.

Фактом є те, що українсько-польські переговори були нав'язані українцями за бажанням митрополита А.Шептицького, якого інформували про це від початку до кінця¹⁶. Греко-католицькі священники полегшували зустрічі й часто були посередниками між сторонами. Немалу роль тут відіграв передвоєнний тюремний капелан о. др. Осип Кладочний.

Окремо треба виділити справу, пов'язану з арештом, а потім смертю делегата РП на Край Яна Пскалкевича (псевдо Юліанські), на якого мав би донести прелат о.Осип Кладочний, зв'язковий між А.Шептицьким і польським підпіллям. Справи цієї не вдалося вияснити ні Другому Відділові АК, ані розвідці ОУН¹⁷. У фонді АК — Команда Обшару Львів (зудп.) зберігаються документи з 3-ма додатками, котрі стосуються цієї справи:

1. Свідчення греко-католицького священника (в документі ім'я не вказане), котрого підозрюють у доносі та провокаторстві.

2. Два свідчення поважних і знаних у Польщі людей, добрих знайомих о. О.Кладочного, котрі підтверджують його громадянські та моральні якості, і вважають закидувані йому звинувачення безпідставними.

Документ датований 1-м липня 1943 р.¹⁸ Усі імена та географічні назви у документі зашифровані. В кінці зазначено, що: “на жадання перешлю ключ літературних криптонімів”. Документ підписав “Opór” (Казімеж Савицький).

¹⁵ Ibid. — S. 149.

¹⁶ Torzecki R. Kontakty polsko-ukraińskie na tle problemu ukraińskiego w polityce polskiego rządu emigracyjnego // Dzieje najnowsze. — 1981. — № 1-2. — S. 150; Torzecki R. Polacy a Ukraińcy... — S. 150.

¹⁷ Torzecki R. Polacy s Ukraińcy... — S. 271.

¹⁸ AAN. — AK-Komenda Obszaru Lwów. — Mf. 2388/1. — Sygn. 203/XV-7. — S. 158.

Точна кількість розмов, що велись з представниками ОУН-Р, не відома. З рапортів можна зробити висновок, що було їх кільканадцять¹⁹.

Нам вдалося скопіювати декілька повідомлень про переговори, які вів К.Савицький з “Дніпром” (псевдо Зіновія Матла) — активним членом ОУН, засудженем у 1935 р. польським судом на смерть. Зіновій Матла — керівник Південної похідної групи ОУН-Р, Голова Крайової Екзекутиви ОУН-Р у Дніпропетровську. В 1942–43 рр. — член Проводу ОУН-р. Провадив розмови з АК у Львові (1942 – серпень 1943 р.). У серпні 1943 р. був заарештований Гестапо. В’язень табору Захсенхаузен. З 1945 р. — на еміграції. Є автором багатьох публіцистичних праць і споминів “Південна похідна група” (1952). Опрацьовані нами документи — це рапорти К.Савицького до Централі у Варшаві (на ім’я Грота Ровецького (псевдо “Ян”)).

Переговори з “Дніпром”, що відбулись 17.05.1943 р., почались з обговорення ситуації на Волині. “Дніпро” виключив тут акції ОУН проти поляків як цільові. Повідомляв, що групи ОУН мають ціль охороняти поляків (? – О.Д.). Водночас скаржився на поведінку поляків у Рівному, які співпрацюють з німцями проти українців. В інших розмовах з польськими представниками “Дніпро” знову твердив, що ні на Волині, ні в Галичині бандерівська ОУН проти поляків не виступає. Ціллю польської сторони серед інших була вимога до ОУН видати публічну декларацію, котра б засуджувала вбивства поляків. Така декларація мала б стати умовою для наступних розмов. Одночасно, — наголошувалося в документі, — доцільно вести розмови з УНДО, котре, за деякими відомостями, встановило контакти з ОУН. Далі повідомляється, що в даний час УНДО відновлює свої впливи і в переговорах може стати кращим партнером, ніж ОУН²⁰.

У документі “Sytuacja polityczno—narodowościowa za okres 15.VII–15.VIII.1942” подано цікаві відомості про тенденції українсько-польського зближення²¹. Поєднувчий тон виступів А.Шептицького, — підкреслюється там, — знаходить відгук у більшості виступів греко-католицького кліру, який досі вважався ворожим до поляків. Одночасно мала резонанс і ді-

¹⁹ Ibid. — Sygn. 203/XV–6. — S. 159.

²⁰ Ibid. — Mf. 2400/1. — Sygn. 203/XV–42. — S. 88.

²¹ Ibid. — Mf. 2388/2. — Sygn. 203/VII–34. — S. 13.

яльність колишнього маршалка Сейму Мудрого, котрий закликає до порозуміння. “Згідно з останніми відомостями, — наголошує автор документа, — Шептицький хоче нав’язати безпосередній контакт з римо-католицьким кліром”. Щодо настроїв серед польського суспільства, то у документі вказується, що польське політичне керівництво на терені дистрикту Галичина настроєне шовіністично і не здає собі справи з користі та потреби порозуміння і в своїх рапортах ставиться негативно до проектів порозуміння, котрі висувуються українською стороною, домагаючись найгострішого курсу супроти українців”²².

Заслуговує на увагу документ “Walka cywilna za okres od 15.IX. do 15.XI.1943 r.”, котрий зберігається в одному з найцікавіших з погляду українсько-польських стосунків, фондів (досить великому за обсягом): “Делегатура Уряду РП на Край”²³. У документі читаємо: “На Волині провадиться польськими відділами ліквідація агентів Гестапо і т.п. У Рівному 20.IX. (1943 р. — О.Д.) вбито 2-х урядовців Райскомісаріату України — др. Ганса Хьоля і Адольфа Вінтера”²⁴. Вбивство цих двох урядовців, вчинене більшовицькими диверсантами, — зазначається в ще одному документі, — спричинило нову хвилю антиукраїнського терору — розстріляно близько 1000 українців (з них у Рівному — 400), багато інтелігенції²⁵. Там же, у Рівному, за повідомленнями від 31 грудня 1943 р., у листопаді вивезено, найправдоподібніше, на страту 320 політичних в’язнів різних національностей. По опорожненні в’язниці розпочато нові арешти²⁶. Варто згадати, що 15 жовтня та 19 листопада 1943 р. усі без винятку в’язні Рівненської окружної тюрми були розстріляні, а відтак спалені й закопані в урочищі Видумка (теперішня вулиця С.Бандери біля ПТУ № 7 у Рівному). Це була кара за замах, здійснені М.Кузнецовим — більшовицьким провокатором, на імперського фінансиста Хьоля (20 вересня), заступника гауляйтера генерала Даргеля (30 вересня), генерала Кнута (10 листо-

²² Ibid.

²³ Ibid. — Delegatura Rządu RP na Kraj (Departament Informacji i Prasy [Walka Cywilna]). — Sygn. 202/III — 13. — S. 18.

²⁴ Ibid. — Departament Spraw Wewnętrznych. — Sygn. 202/II-7. — S.

11.

²⁵ Ibid. — S. 18.

²⁶ Ibid. — Mf. 2225/2. — Sygn. 202/II-8. — S. 181.

пада), генерала Ільгена (15 листопада), судді Функа (16 листопада). Масові страти заложників у ці дні відбулися також у Дубно, Кременці, Луцьку, Сарнах та інших містах²⁷.

Про співпрацю провокатора Кузнецова та його групи детально розповідається у монографії Мечислава Юхневича²⁸. Розвідувально-диверсійна група М.Кузнецова була утворена у Рівному наприкінці 1942 р. (діяльність групи від імені командира партизанського загону особливого призначення Медведєва керував його помічник у справах розвідки А.Лукин). Зазначимо, що третину загону Медведєва, в якому було 300 партизанів, становили поляки. У групі Кузнецова одним з найактивніших членів був Ян Камінський (псевдо “Кос”, “Ян Малаховські”) — учасник війни 1939 р., з 1941 р. — член ЗВЗ АК, котрий одним з перших у загоні Д.Медведєва був відзначений орденом Леніна (одночасно з Д.Медведєвим і М.Кузнецовим), Ян Антчак — товариш Камінського, член ЗВЗ АК, Ян Корицький — працівник розвідки, Антоні Марциняк — спочатку з АК, потім — у групі Кузнецова та ін²⁹.

Зауважимо, що у Закладі Наукової Документації Військового Історичного Інституту (WІН), в якому нам, на жаль, не довелось побувати через брак часу, зберігаються серед споминів інших членів польського підпілля, спомини члена загону Д.Медведєва Бориса Крутикова³⁰. Б.Крутиков — лейтенант Червоної армії, втік з німецького полону і, як свідчить Медведєв, “був насильно забраний націоналістами” у курінь бульбівців, де його зробили військовим інструктором. Пізніше Крутиков утік із загонів Бульби — Боровця³¹.

Про польсько-більшовицьку співпрацю у Галичині з середини 1943 р. можна дізнатись зі згаданої монографії Юхневича. Так, керівники польської самооборони з Гути Пеняцької, Гути Верхньобузької, Гути Бродської співпрацювали із т.зв. “польсько-українським” партизанським Золочівським загonom А.Кундіуса. До його загону належало багато жителів

²⁷ Пацула Й. Волинсько-польський мартиролог 43-го... //Поклик сумління. — Львів, 1995. — № 13. — С. 6. Там же повідомляється, що кількість жертв провокації Кузнецова, за даними різних джерел (на жаль, не вказано яких), коливається від 350 до 3000 осіб.

²⁸ Juchniewicz M. Polacy w radzieckim ruchu partyzanckim 1941-1945. — Warszawa, 1975. — S. 200-202.

²⁹ Ibid. — S. 332.

³⁰ Ibid. — S. 200.

³¹ Медведєв Д. Сильные духом. — Москва, 1968. — С. 298.

з цих та інших польських сіл. У лютому 1944 р. в Гуті Пеляцькій перебував більшовицький загін ім. Чкалова (командир Б.Коженевський) з угруповання С.Маликова, а також спец. група Крутикова. Ця група (21 чол.) мала проводити розвідку на терені Львова і прикривати відхід Кузнецова і Камінського після виконання ними терористичних актів у Львові³². На останні довго чекати не довелось; Підпільний польський часопис “Biuletyn informacyjny Ziemi Czerwieskiej” від 20.02.44 р., що виходив у Львові, повідомляв: “(...) при загадкових обставинах загинув на вул. Понінського шеф Дистриktу др.Бауер і його заступник др.Шнайдер. Офіційна версія звинуватила у злочині комуністичні елементи. У зв’язку з тим у Львові були проведені численні арешти серед росіян, котрі залишилися ще з часів більшовицької окупації, а також прибулих з німцями зі Сходу. Виглядає це на акцію Гестапо, котре ліквідує неvigідних для себе людей. (...) Бауер був винятково, як, на Німця, порядною особою (? – О.Д.). Був він завжди противником репресій стосовно поляків (...)”³³.

1975 р. у “Працях Вроцлавського Товариства Наукового” (№ 189) побачила світ монографія Зигмунта Альберта, у котрій, як на ті часи, досить об’єктивно змальовуються українсько-польські стосунки у Львові³⁴. 11 серпня 1943 р. відбувся у Львові похорон українського лікаря-гінеколога Олександра Подолинського, котрий, як писав Альберт, загинув від рук українських боївкарів біля Сколе. Група поляків (більшість її становили жінки) разом з Подолинським їхали бричкою. Члени групи, думаючи, що їх затримала польська боївка, на запитання по-польськи, хто вони, відповіли, що є поляками. Тоді їх розстріляли. Тільки одна жінка, важко поранена, уціліла. Вона й розповіла про трагедію, що сталася³⁵.

Однак, в рапорті № 18 від 24 вересня 1943 р., повідомляється, що дирекція кримінальної поліції з’ясувала, що Олександр Подолинський, український лікар-гінеколог, був убитий трійкою терористів, до складу котрої входили: українець,

³² Juchniewicz M. Op. cit. – S. 332.

³³ Biuletyn Informacyjny Ziemi Czerwieskiej. – [Lwów], 1944. – № 7 (73).

³⁴ Albert Z. Lwowski Wydział Lekarski w czasie okupacji hitlerowskiej 1941–1945. – Wrocław, 1975.

³⁵ Ibid. – S. 62.

“совет” (очевидно, росіянин. – О.Д.) і німець. Цих терористів, котрі тоді ж одночасно вбили ще шістьох осіб, німецька поліція розстріляла³⁶.

15 серпня того ж року відбувся похорон застріленого поляками українського професора фізики Андрія Ластовецького. У вбивстві брали участь члени АК, котрі проживали на території закладів теоретичної медицини і діяли, як пізніше з'ясувалося, з власної ініціативи, без дозволу керівництва. Після вбивства Ластовецького Альберт розмовляв з особами, які знали його убивць, застерігаючи, що українці помстяться³⁷. І дійсно: 1 жовтня на вулиці було застрілено 37-літнього викладача гістології Болеслава Ялового. Після його смерті З.Альберт знову звернувся до вбивць Ластовецького, щоб ті припинили стріляти в українців. Співрозмовники погодились. Професор Мар'ян Панчипин, побоюючись за своє життя, сховався у палаці архієпископа А.Шептицького і там, через 9 днів після вбивства Ялового, помер від серцевого приступу. Українці, переживаючи, щоб їхні співвітчизники не запідозрили нове вбивство, вчинене поляками, і бажаючи перервати ланцюг непотрібних убивств, оголосили в пресі про природну смерть лікаря. Цей комунікат підписали три українські лікарі: Осінчук, Гординський та Барвінський³⁸.

Є в документах і повідомленнях про криваві поррахунки між самими українцями (вбивство Р.Супька, Я.Барановського та ін.)³⁹.

Обмежений обсяг цієї публікації не дозволяє охарактеризувати всі групи документів, виявлених нами у варшавському Архіві Актів Нових.

На завершення нагадаємо, що у Національній бібліотеці (Варшава) зберігається значна кількість польської підпільної преси (частково у мікрофільмах) 1941–1945 рр. Нас найбільше зацікавили ті часописи, що видавались у Львові⁴⁰, зокрема: “Biuletyn Ziemi Czerwieskiej” (1941-1944); “Czyn”

³⁶ AAN. – АК-Komenda Obszaru Lwów. – Sygn. 203/XV-42. – S. 1.

³⁷ *Albert Z. Op. cit.* – S. 63.

³⁸ *Ibid.*

³⁹ AAN. – Delegatura Rządu RP na Kraj (Departament Informacji i Pracy). – Sygn. 202/III-121. – S. 159.

⁴⁰ *Cieslakiewicz J., Falkowska H., Raczkowski A. Polska prasa konspiracyjna (1939–1945) I Powstania Warszawskiego w zbiorach Biblioteki Narodowej: Katalog.* – Warszawa, 1984.

(1942-1943); "Dziennik Urzędowy Wojewódstwa Lwowskiego" (1941); "Lwowski Kurier" (1943-1944); "Skrzydła" (1942-1944); "Sprawy Ukraińsko-Polskie" (1943-1944); "Wytrwamy" (1941-1945); "Żołnierz Kresowy" (1943-1944); "Kobieta w walce" (1943-1944); "O przyszłość" (1943-1944) та інші.

**ПЕЧАТКИ ПОЛІТИЧНИХ, ГРОМАДСЬКИХ,
КУЛЬТУРНИХ ТА ІНШИХ УСТАНОВ І ОРГАНІЗАЦІЙ
МІСТА ЛЬВОВА ПОЧАТКОВОГО ПЕРІОДУ
НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941 Р.)**

Вивчення сфрагістичних пам'яток часу німецької окупації залишається і надалі недослідженою сторінкою української історії.

Як відомо, після проголошення у Львові 30 червня 1941 рр. з ініціативи бандерівської ОУН Акту відновлення Української держави і створення Українського державного правління під головуванням Ярослава Стецька, крім утворення суто адміністративних органів (Управа м. Львова, Львівська обласна управа) у місті розпочалося інтенсивне відновлення старих та творення нових громадсько-політичних, культурних та інших установ і організацій.

У Державному архіві Львівської області вдалося виявити ряд відтисків печаток різноманітних організацій та установ міста Львова початкового періоду німецької окупації. Найцікавішою, на наш погляд, є печатка, відтиск якої зберігся на документі від 10 липня 1941 р. Це печатка Станиці українських біженців при Міському управлінні у Львові (вул. Академічна, 11). Посередині круглої печатки поміщений мельниківський тризуб, центральний зуб якого замінено на меч, а по периметру - легенду: "Станиця для Українських Збігців *Sammelstelle für Ukrainische Flüchtlinge *". Як згадує Кость Паньківський у своїх споминах "Від держави до комітету", у Львові не було ще в тому часі ні одного видатного послідовника А.Мельника, а "Іван Рогач, відомий з імени із своєї діяльності в Карпатській Україні 1938-39 рр., прибув вже в перших днях до Львова і працював у відділі збігців при міській управі, але загаломі львовян був незнаний" (Паньківський К. Від держави до комітету. — Нью-Йорк-Торонто, 1957. — С.37). Його прізвище у згаданому документі є на першому місці у списку мельниківців, що саме прибули до Львова.

Як свідчить той же Паньківський, колишній заступник міністра Внутрішніх Справ в уряді Я.Стецька, німецька військова влада у господарські справи міста майже не встрявала, за винятком міської міліції, яку вже 2 липня відібрала від

ОУН і підпорядкувала SS. Ще 17 липня бачимо тризуб на печатці команданта Української міліції у Львові, легенда якої теж продубльована німецькою мовою: "...* Komandant der Ukrainischen Miliz in Lemberg *". Печатка з легендою " * МІЛІЦІЯ МІСТА ЛЬВОВА * MILIZ der STADT LEMBERG * " на документі від 30 липня 1941 р. містить зображення старого герба міста Львова. Лев на цьому гербі трохи припіднятий на задніх лапах, а правою передньою спирається на стіну брами. Зміна символіки на печатці пов'язана, очевидно, із включенням Галичини до складу Генеральної Губернії 1 серпня 1941 р.

Здається, зовсім невідома дослідникам печатка ОУН на документі від 8 серпня 1941 р., адресованому Першому дільничевому уряду м.Львова. Печатка - кругла, її діаметр 23 мм. У центрі печатки розміщений невеликих розмірів тризуб, а по периметру — напис: "ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ". Нечіткий відтиск печатки діаметром 39 мм з такою ж легендою і організаційним знаком ОУН виявлено на документі Головного осередку пропаганди ОУН від 8 липня 1941 р. Із директиви красового провідника членам і прихильникам ОУН про використання національної символіки відомо, що "...організаційним знаком є: Чорний рівнораменний трикутник підставою в гору, на ньому червоний хрестомеч, на хрестомечі золотий Тризуб. Над підставою буква "О", по лівій стороні знамени трикутника буква "У", а по правім "Н"(разом ОУН).Трикутник вміщений на золотому полі". Саме таке графічне зображення організаційного знаку ОУН є на вищезазначеній печатці. Прибувши до Львова, члени бандерівської ОУН вибрали на свій головний осідок триповерховий будинок колишнього товариства "Дністер" при Руській вулиці, ч. 20. Одним із її відділів була т. зв. Суспільна опіка при Проводі ОУН, що містилась там же на другому поверсі. Виявлено два відтиски печатки цієї установи на документах від 21 та 29 липня 1941 р. із зображенням тризуба та легендою: "* СУСПІЛЬНА ОПІКА ОУН * Східно-Український Відділ *".

У першій половині липня 1941 р. у міській ратуші, яку зайняло для себе німецьке військо, відбулися нечисленні збори громадян у справах суспільної опіки. Відповідно до рішень зборів було створено т. зв. Українську допомогову акцію — УДА, а на її голову запрошено довголітнього довіреного співробітника митрополита А.Шептицького у тих справах крилошанина - Василя Лициняка. У керівний склад УДА

увійшли майже всі без винятку новоприбулі члени мельниківської ОУН. Кругла печатка з легендою: " * Українська Допомогова Акція* у Л ь в о в і *", відтиски якої збереглися (крайні дати документів: 7 серпня - 24 жовтня 1941 рр.), має в своїй основі тризуб.

Від вересня 1941 р. почав діяти Український красвий комітет (далі - УКрК), який очолив Кость Паньківський. Формально УКрК мав бути аналогічним до Українського центрального комітету у Кракові. Негативною сторінкою початкової діяльності УКрК була ліквідація українських громадських установ. Так УДА в кінці жовтня стала відділом Суспільної опіки УКрК, туди ж перейшов працювати і весь її керівний склад на чолі з головою.

Мабуть, у тому ж таки будинку колишнього товариства "Дністер" містилося Б'юро зв'язку ОУН між українськими та німецькими установами. Єдиний нечіткий відтиск його печатки виявлено на недатованому документі, засвідченому особистим підписом Богдана Кордюка - активного члена бандерівської ОУН. Печатка з тризубом має легенду: " * БЮРО ЗВ'ЯЗКУ ОУН * між українськими і німецькими установами*".

Після звільнення Львова від більшовиків простежувалася тенденція по відновленні діяльності колишніх культурних та господарських установ. На короткий час розпочали роботу українські кооперативні центральні - Ревізійний Союз Українських Кооператив, Центросоюз, Маслосоюз, Народна Торговля тощо. Відновило свою діяльність матірнє товариство "Просвіта" та, створені за більшовицьких часів: Український Червоний Хрест, Літературно-Мистецький Клуб, спілки письменників, журналістів, діячів театрального мистецтва, музикантів, художників. Крім того, були зареєстровані нові товариства і спілки під новими назвами, такими як "Жіноча служба Україні" (далі - ЖСУ), що прийшла на зміну колишньому Союзу Українок. Головою централі ЖСУ вибрали К.Малицьку, але вона головувала недовго, бо вже у вересні на її місце прийшла Марія Біляк. Зауважимо, що найбільше відтисків печаток виявлено саме цієї організації. Легенда : " * ЖІНОЧА СЛУЖБА УКРАЇНІ * " розміщена по периметру, а тризуб з написом під ним "у Львові" - в центрі печатки (крайні дати документів: 13.08.41 - 25.10.41р.). В середині жовтня ЖСУ стала окремим відділом УКрК, зберігаючи свою назву (Пань-

ківський К. Роки німецької окупації. — Нью-Йорк-Торонто, 1965. — С.45).

Вже в кінці червня 1941 р. львівські письменники об'єдналися у Спілку українських письменників. На організаційних зборах її головою було обрано Василя Пачовського, а його заступниками Ростислава Єндика та Ярослава Цурковського. Підпис останнього і печатку з тризубом у центрі та легендою: "*** СПІЛКА УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ * у ЛЬВОВІ**" - по периметру, бачимо на документі від 15 липня 1941 р.

Українські художники заснували у Львові "Спілку українських образотворчих митців" з осідком на площі Марійській, ч. 9. На відміну від всіх вищеописаних круглих печаток, печатка з легендою: "**СПІЛКА УКРАЇНСЬКИХ МИСТЦІВ ПЛЯСТИКІВ**" на документі від 18 липня 1941 р. має форму неправильного восьмикутника (42x42 мм). Невеликий тризуб розміщений над легендою, розташованою у чотири ряди.

З приходом німецької армії актори Українського драматичного театру та українські співаки в приміщенні театру опери і балету заснували Український театр міста Львова (А.Петренко - директор, В.Блавацький та П.Сорока - заступники). Недатований документ того періоду крім підпису директора театру засвідчений також печаткою з тризубом і легендою: "*** УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР м. ЛЬВОВА ***". Згодом цей театр було реорганізовано під офіційною назвою "Львівський оперний театр".

І на закінчення згадаємо про деякі печатки львівських навчальних закладів того періоду. Німецькомовний документ від 31 липня 1941 рр. засвідчений підписом директора університетської бібліотеки Богдана Барвінського та печаткою бібліотеки. Її легенда: "***Бібліотека Державного Університету ім. І.Франка * у Л ь в о в і ***" розташована по периметру, а герб-тризуб у центрі печатки. Саму печатку університету з тризубом і легендою "*** ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. ІВ. ФРАНКА * у Л ь в о в і**" бачимо на документі (посвідці) від 29 липня 1941 р., опублікованому у відомій праці Ярослава Стецька "30 червня 1941 р."

Печатку львівського ветеринарного інституту, що в своїй основі також має тризуб, обрамляє легенда: "*** Державний Ветеринарний Інститут * у Л ь в о в і**". Документ з цією печаткою від 19 серпня 1941 р. засвідчений особистим підписом комісара-управителя цього інституту Степана Гжицького.

Необхідно наголосити, що, незважаючи на обіцянки представників німецької окупаційної влади відкрити у Львові вищі навчальні заклади, вирішення цього питання всіляко затягувалося. Щоденна газета "Krakauer Zeitung" від 14 вересня 1941 р. писала про плани відкриття у Львові Медичного, Ветеринарного, Агрономічного і Лісового інститутів, а також деяких відділів Вищої технічної школи й Університету. Тільки у квітні 1942 р., у зв'язку з потребами воєнного часу, відкрито Ветеринарний і Медичний інститути (Паньківський К. Роки німецької окупації. — С. 121). На перше липня 1942 р. у Львові було 5 інститутів: Медичний, Фармацевтичний, Ветеринарний, Рільничий і Технічний, які невдовзі перейменовано на фахові державні курси. Виявлені печатки вищих навчальних закладів початкового періоду німецької окупації використовувались виключно тимчасовою адміністрацією цих установ. Вони, як і всі інші описані нами сфрагістичні пам'ятки, на сьогодні становлять важливе джерело для вивчення історії українського державотворення у 1941 р.

У скороченому варіанті стаття опубл. у: *Дзюбан О.* Службові печатки управи міста Львова початкового періоду німецької окупації (1941 р.) //Шоста наукова геральдична конференція (Львів, 27-29 березня 1997 року). Матеріали. — Львів, 1997. — С. 26-27.

НАУКОВІ СТУДІЇ У ВАРШАВ- СЬКОМУ ГОЛОВНОМУ АРХІВІ ДАВНІХ АКТІВ

Весною 1995 р., завдяки матеріальній підтримці Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, я мав змогу працювати в Головному архіві давніх актів та бібліотеках Варшави.

Метою поїздки був збір матеріалу для підготовки до видання “Каталога локаційно-магдебурзьких привілеїв містам Правобережної України XVI — першої половини XVII ст.” Основна робота в архіві велася над книгами фондів “Метрика Коронна” та “Так звана Литовська метрика”, куди вписувались привілеї українським містам.

Опрацюючи книги вказаних фондів, вдалося виявити тринадцять локаційно-магдебурзьких привілеїв. Далі подано короткі відомості про ці надання з фонду “Метрика Коронна”:

1. **Тайцури.** Привілеї виданий 3.04.1614 р. князю Яремі Вишневецькому на локацію міста у с.Тайцури. Локованому поселенню надано магдебурзьке право, право на щотижневий торг і 3 річних ярмарки (Кн. 180. — Арк. 44 зв.-46. Мова латинська).

2. **Ксаверів.** Привілеї виданий 7.03.1634 р. єзуїтам овруцького колегіуму на локацію міста на ґрунті Литвиновському. Поселенню надано магдебурзьке право, право на 2 щотижневі торги та 2 річних ярмарки (Кн. 180. — Арк. 289-290. Мова польська).

3. **Богачка.** Привілеї виданий 20.03.1637 р. Янові Класінському на фундацію містечка на місці його слободи Богачки над р.Псел. Поселенню надано право проведення 2 щотижневих торгів та 4 річних ярмарків (Кн. 181. — Арк. 209 зв.-211. Мова польська).

4. **Містечко без назви.** Конфірмаційний привілеї виданий 8.11.1639 р. на локацію містечка на ґрунті, що належав церкві св.Софії у Києві. Локованому поселенню надано магдебурзьке право, право на щотижневий торг та 2 річних ярмарки (Кн. 185. — Арк. 206 зв.-207 зв. Мова польська).

5. **Федорів.** Привілеї виданий 12.06.1640 р. Федорові Воронічу на фундацію містечка Федорів, а також надання ново-локованому поселенню магдебурзького права, права на 2 щотижневі торги та 2 річних ярмарки (Кн. 185. — Арк. 206 зв.-207 зв. Мова польська).

тижневі торги та 3 річні ярмарки (Кн. 185. — Арк. 291-292. Мова польська).

6. **Олевськ.** Привілей виданий 20.09.1641 р. Олександру Немиричу, яким новолокованому місту Олевську надавалось магдебурзьке право, право на щотижневий торг та 2 річних ярмарки (Кн. 185. — Арк. 409-410. Мова польська).

7. **Добромир.** Привілей виданий 20.09.1641 р. Олександру Немиричу, яким новолокованому місту Добромир надавалось магдебурзьке право, право на тижневий торг та 2 річних ярмарки (Кн. 185. — Арк. 410-411 зв. Мова польська).

8. **Білоцерківка.** Привілей виданий 30.10.1646 р. Яну Кло-сінському та Софії Загоровській на право фундувати місто на місці слободи Білоцерківки за р.Пслом. Місто отримувало право проводити 2 щотижневих торги і 2 річних ярмарки (Кн. 189. - Арк. 507-508 зв. Мова польська).

9. **Фастів.** Привілей виданий 12.03.1601 р. київському єпископові Кшиштофові Казимирському на право локації міста Фастів, а також надання поселенню магдебурзького права та права на щотижневий торг та 3 річні ярмарки (Кн. 147. — Арк. 50-51. Мова польська).

10. **Лисянка.** Привілей виданий 28.06.1622 р. Янові Даниловичу на право локації містечка Лисянки. Поселенню надавалось магдебурзьке право (Кн. 168. — Арк. 179-181. Мова польська).

11. **Несин.** Привілей виданий 26.03.1625 р. містечку Несину на магдебурзьке право (Кн. 173. — Арк. 32-35 зв. Мова польська).

12. **Яскополь.** Привілей виданий 25.05.1647 р. чернігівським домініканам на заснування містечка Яскополь (Кн. 189. — Арк. 643-645 зв. Мова польська).

13. **Чернігів.** Привілей виданий 27.03.1623 р. місту Чернігову на магдебурзьке право (Кн. 170. — Арк. 231-234. Мова польська та латинська).

Окрім того, у ході роботи вдалось виявити цеховий статут шевців м. Володимира (1582 р.), а також надання права торгів і ярмарків містам Києву, Баришполю, Острогу, Тулкам, Ніжину та Торговиці.

**ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРИЧНОЇ ДЕМОГРАФІЇ
ТА СОЦІОТОПОГРАФІЇ ЛЬВОВА XVI-XVII СТ.
У ВАРШАВСЬКИХ АРХІВНИХ ЗБІРКАХ**

Львів, як жодне інше місто України, зберегло з епохи середньовіччя великий комплекс джерельних матеріалів. Це, насамперед, збірки пергаментних привілеїв, судово-адміністративні та фінансові книги міста з кінця XIV ст. до кінця XVIII ст. Збережені та описані¹, вони становлять надзвичайно цінний матеріал для дослідження багатьох проблем урбаністики, демографії, соціотопографії та інших ділянок історії Львова.

Частина документів з історії Львова також відклалася в архівних збірках центральних органів влади Речі Посполитої, приватних архівах польських магнатів у Варшаві. Деякі цінні пергаментні документи були незаконно вивезені з території України, як у випадку з колишнім директором львівського архіву О.Чоловським².

Опрацьовані документи у варшавських архівах і бібліотеках до історії населення та соціотопографії Львова можна систематизувати у такі групи:

- королівські привілеї;
- судово-адміністративні книги;
- фінансові (фіскальні) джерела;
- документи вторинного походження (копії, регести);
- історіографічна спадщина.

Королівські привілеї. У Головному Архіві Давніх Актів у Варшаві (AGAD) зберігаються близько 20 пергаментних королівських грамот з історії Львова. Їх можна диференціювати на королівські привілеї місту, релігійно-етнічним громадам (вірмени, євреї), окремим міщанам, передміщанам та шляхтичам. У королівських привілеях подана інформація про правне становище міста, релігійно-етнічних громад; відомості

¹ *Badecki K.* Archiwum Akt Dawnych miasta Lwowa. — Lwów, 1935-1936. — Т. III-IV.

² На деяких пергаментях зі збірки Чоловського у Головному Архіві Давніх Актів у Варшаві (AGAD) стоять печатки з написом: *Archiwum Akt Dawnych miasta Lwowa*. Це безумовне свідчення порушення права власності львівського архіву на ці документи.

про топографію, топоніміку й ономастику львівського населення.

Судово-адміністративні книги. Книги магістрату Львова та громадські й земські книги зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові. Але частина судово-адміністративних книг львівських юридик була розпошена. Так, книги вірменського суду деканату Івана Хрестителя зберігаються аж у трьох наукових інституціях Польщі: книга в'їтівського-лавничого суду за 1600-1605 рр. у AGAD³, в'їтівські книги за 1600-1605, 1605-1611 рр. у Воеводському архіві в Перемишлі⁴ та в Оссолінеумі у Вроцлаві⁵.

Фінансові джерела. Найбільш цінними з джерелознавчого боку для дослідження соціотопографії та демографії Львова є документи фінансового (фіскального) характеру, що відклалися в Архіві Скарбу Коронного Речі Посполитої в AGAD. Ці джерела доповнюють брак документів у львівських збірках про старостинську юридику, а також про Високий і Низький замки та село Знесіння. Без цих органічних районів середньовічного Львова неможливо створити цільну демографічну та соціотопографічну картину Львова, особливо для першої половини XVI ст.

Інвентарі Львівського староства за 1534 і 1558 рр. містять описи Високого та Низького замків разом з переліком військової залоги й обслуги в них. Поряд подається опис чиншів на старостинській юридиці. Вперше у джерелах зафіксовано список платників податків на старостинській юридиці⁶, а також села Знесіння⁷. На підставі цих документів можна детальніше опрацювати проблеми демографії та соціотопографії Львова як цільної міської структури.

Цінні джерела є й у відділі поборових реєстрів Архіву Скарбу Коронного. У реєстрі поборового податку 1538 р. для Руського воеводства зберігся особний список свреїв-платників

³ AGAD. — Inwentarz miejskich ksiąg. — N 133/1.

⁴ Archiwum Państwowe w Przemyślu. — Kapituła Grecko-katolicka w Przemyślu. — N 490-491. В описі фонду греко-католицької капітули в Перемишлі укладачі допустили помилку, сплутавши святоянську юридику з святоюрською.

⁵ Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu. — N 1678/I.

⁶ AGAD. — Archiwum Skarbu Koronnego. — Oddz. LVI. — N 2756. — K. 77-78.

⁷ Ibid. — LVI. — N 2757. — K. 25-29.

податку з середмістя та передмістя Львова. Перелік євреїв подається разом з комірниками за порядком будинків, в яких вони мешкали в єврейських кварталах⁸. Цей список — першорядне джерело до відтворення демографічної картини львівського єврейства, адже інші джерела, у т.ч. збережені у Львові, мають дуже мало інформації про єврейське населення, котре перебувало на іншому юридичному становищі, ніж українці чи вірмени⁹.

Важливим для з'ясування генези й ведення книг чопового податку (від варіння алкогольних напоїв) у Львові є реєстр платників податку у місті за III і IV квартали 1544 р. Згідно з К.Бадецьким, книги чопового податку велися у Львові до 1538 р.¹⁰ Причину припинення ведення цих книг після 1538 р., напевно, можна з'ясувати, проаналізувавши виявлений реєстр.

Документи вторинного походження. Багато документів із львівського архіву було вивезено до Польщі у часі Другої світової війни. Збірка колишнього директора архіву О.Чоловського, що особливо багата матеріалами з історії Галичини, була розкинута по трьох польських наукових закладах (AGAD, Національній бібліотеці та Оссолінеумі у Вроцлаві). Поряд зі згаданими оригіналами королівських привілеїв, у збірці О.Чоловського багато допоміжних і довідникових матеріалів, зроблених архівістами XIX-XX ст. В AGAD у фонді Чоловського зберігаються копії, регести, витяги з гродських та земських книг до історії міських шпиталів, сіл — Голоска, Брюховичі, Сихова, Зубри, Малехова, а також виписки у справі пропінації у Львові та інші документи.

У фонді “Архів Потоцьких з Ланцюта” зберігаються копії документів, дотичних до прав власності на львівську юридику “Сенявщина” на Краківському передмісті.

Серед інших документів вторинного походження обов'язково треба назвати копії привілеїв Львову, внесені в Коронну метрику, а також підбірку львівських привілеїв, зроблену в

⁸ Ibid. — Oddz. I. — N 35. — K. 367-368.

⁹ М.Горн проаналізував тільки кількість євреїв у Львові та їх походження, див.: *Horn M. Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII w.* — Warszawa, 1975. — S. 54-55.

¹⁰ *Badecki K. Archiwum...* — T. IV. — S. 117-118.

середині XIX ст. Ф.Волянським¹¹. Частково цю підбірку Ф.Волянський видав у тижневому додатку до "Gazety Lwowskiej" та у "Rozmaitościach" за 1861-1865 pp.

Історіографічна спадщина. Чільне місце серед історіографічної спадщини Львова у варшавських архівних збірках посідають праці О.Чоловського. Більшість з них зберігаються у відділі рукописів Національної бібліотеки. Якщо праці О.Чоловського до історії Львова видані, то деякі рукописи К.Бадецького ще чекають на свого видавця. Серед них, насамперед, V том "Archiwum Akt Dawnych miasta Lwowa" про книги громадських інституцій Львова від 1526 р. (а саме, ремісничих цехів, шпиталів, костьолів, кляшторів) та VIII том — про індекси, інвентарі та сумарії львівських судово-адміністративних та фінансових книг. Оригінали рукописів К.Бадецький подарував Оссолінеуму, копії є також в Ягелонській бібліотеці в Кракові та Національній бібліотеці у Варшаві. Видання цих рукописів активізувало б роботу над книгами львівського магістрату.

---

¹¹ Хоча копії привілеїв Ф.Волянського зберігаються у відділі рукописів бібліотеки Польської академії наук у Кракові, проте їх можна оглянути у відділі мікрофільмів Національної бібліотеки у Варшаві.

ПРОБЛЕМИ ХРОНОЛОГІЇ ПЕРШИХ КИЇВСЬКИХ КНЯЗІВ

Одним із найменш досліджених періодів Київської Русі залишається відтинок часу від походу руського війська у 860 р. на Константинополь до вступу на престол Володимира Святославовича. Про цю добу збереглося порівняно мало достовірних свідчень як у літописах, так і в інших письмових джерелах. Особливо слабовивченою є хронологія тогочасних подій, що створює значні труднощі при дослідженні цієї епохи.

У „Повісті временних літ”, яка є основним джерелом для вивчення цього періоду, знаходимо чимало протиріч хронологічного характеру. Зокрема, насторожує те, що два князі — Олег та Ігор — правили по 33 роки¹ (це число належить до улюблених у слов'янському фольклорі). Викликає здивування, що шлюб Ігоря та Ольги 39 років був бездітним, а Святослав народився, коли Ігореві йшов щонайменше 64-й рік, а Ользі — 49-й. Літопис говорить, що у 955 р. княгиня, маючи 62 роки, здійснила поїздку до Константинополя, проте імператор побачив її „добру суццю з'яло лицем”². Важко також узгодити співвідношення віку Святослава та його синів. Із літопису відомо, що він у 970 р. „посади Ярополка в Києве, а Ольґа в деревах”³. Володимир пішов у Новгород. Виходить, що Святослав, маючи тоді 28 років і ставши батьком не раніше, ніж у 15 років, розіслав на князювання синів, вік яких не перевищував 13 років. Досить імовірно, що саме тоді Ярополк одружився із розстриженою черницею-гречанкою, яку йому привіз Святослав, отже, на час зайняття київського князівського престолу він був повнолітнім. Ці наявні у літописі суперечності, перелік яких можна продовжити, є суттєвими перепонами при спробах точного датування тогочасних подій.

Хронологічні протиріччя нагромаджувались у „Повісті временних літ” поступово, на різних етапах її створення. Дослідники переконливо довели, що первісний літописний текст не

¹ Повесть временных лет (далі — ПВЛ). — Москва-Ленинград, 1950. — Ч. 1. — С. 30.

² Там же. — С. 44.

³ Там же. — С. 49.

був розподілений на порічні статті⁴. Хронологічну сітку, найімовірніше, ввели укладачі Початкового зводу та „Повісті временних літ”.

У Новгородському першому літописі, у викладі подій до 945 р., знаходимо хронологію, відмінну від „Повісті временних літ”. Першою датою у ньому є 6362 (854) р., другою — 6428 (920) р., яким датовано невдалий похід Ігоря на Царгород. У наступному 6429 (921) р. Ігор та Олег вели підготовку до нового походу, який був здійснений Олегом у 6430 (922) р., під цим же роком сказано про його смерть. Підкорення уличів і віддання данини з них Свенельдові датується 6448 (940) р., з древлян — 6450 (942) р.⁵ Від 945 р. хронологічна сітка обидвох літописних зводів в основному збігається, хоча попередня не має ні однієї спільної дати. У Новгородському першому літописі зазначається, що на час смерті Рюрика Ігор був повнолітнім. Олег же виступає на сторінках цього літопису тільки як воєвода. Під час захоплення Києва основною дійовою особою є не Олег, а Ігор, який пізніше з власної ініціативи одружується з Ольгою. Олег помер у 922 р., через 23 роки у 945 р. трагічно загинув Ігор.

Хронологія у „Пам’яті і похвалі князю Володимирі” Іакова Мніха відмінна і від Новгородського першого літопису, і від „Повісті временних літ”. Зокрема, там сказано, що Володимир утвердився в Києві „въсмое лѣто по смерти отца своего Святослава мѣсяца июля в 15 день, в лѣто 6486” (978 р.)⁶. Отже, виходить, що Святослав загинув у 970 р., а Володимир розпочав князювання у Києві в 978 р.

Хронологічну сітку „Повісті временних літ” піддавали сумнівам ще укладачі пізніших літописних зводів. Так, Нижньо-

---

⁴ Соловьев С.М. Сочинения. — Москва, 1988. — Кн. 2. — С. 102; Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. — Санкт-Петербург, 1908. — С. 21-27, 97-133; Он же. Киевский начальный свод // Труды Комиссии по истории Академии Наук СССР. — Москва, 1947. — Вып. 3. — С. 152-154.

⁵ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — Москва-Ленинград, 1950. — С. 106-110.

⁶ Зимин А.А. Память и похвала Иакова Мниха и житие князя Владимира по древнейшему списку // Краткие сообщения Института славяноведения. — Москва, 1963. — Вып. 37. — С. 72.

новгородський літопис відносить народження Святослава до 940 р.⁷, Тверський — до 930 р.⁸, Раскольниковий — до 920 р.⁹

Історики, починаючи з В.Татищева, по-різному ставились до хронології „Повісті временних літ”. Одні погоджувались з нею і намагались не помічати наявних у ній протиріч або прагнули їх усунути. Інші, навпаки, критикували, пропонуючи свою схему. Серед захисників хронології „Повісті” був С.Соловйов, котрий, йдучи за літописом, визнав роком народження Святослава 942 р. Він допускав, що перший син у Святослава народився в дев'ятнадцятирічному віці, тому під час розподілу волостей між синами у 970 р. найстаршому з них — Ярополкові — було 9 років, Олегові — 8, Володимирові ще менше. Опоненти С.Соловйова, наводячи слова літопису про привезення Святославом Ярополкові полоненої грецької черниці, стверджували, що у 970 р. найстаршому синові не могло бути тільки 9 років. Проте, на думку С.Соловйова, такі протиріччя можна легко узгодити, якщо врахувати, що князі одружували своїх дітей малолітніми, тому Святослав міг призначити для Ярополка грецьку полонянку, навіть якщо у 970 р. вона була вже повнолітньою, адже різниця років при багатоженстві не мала великого значення. Вчений, проте, допускав, що можна як виняток взяти 15 років за найнижчу межу, коли у Святослава міг народитися син. У такому разі на час розподілу волостей Ярополкові могло бути 13 років¹⁰.

Серед тих, хто критично ставився до хронології „Повісті”, був В.Татищев. На його погляд, Святослав народився 920 р., Володимир — 948 р.¹¹ Наступні покоління істориків найчастіше намагались „поглибити” вік Святослава. Зокрема, Г.Філіст вважав, що він міг народитись у 919 р.¹², А.Новосельцев — 920 р.¹³, П.Толочко — 930-932 рр.¹⁴ М.Карамзін виражу-

⁷ Татищев В.Н. История Российская. — Москва-Ленинград. — Т. 2. — С. 225.

⁸ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — Москва-Ленинград, 1965. — Т. 15. — С. 57.

⁹ Татищев В.Н. Указ. соч. — Т. 2. — С. 225, 306.

¹⁰ Соловьев С.М. Указ. соч. — Кн. 1. — С. 161-162, 304.

¹¹ Татищев В.Н. Указ. соч. — Т. 2. — С. 40, 217, 223, 225, 273.

¹² Филлист Г.М. Введение христианства на Руси: предпосылки, обстоятельства, последствия. — Минск, 1988. — С. 107-108.

¹³ Новосельцев А.П. Образование Древнерусского государства и первый его правитель //ВИ. — Москва, 1991. — № 2-3. — С. 12.

вав, що на час смерті Ігоря його синові було 12 років¹⁶. Т.Коструба і М.Брайчевський відносили народження цього князя приблизно до 935 р.¹⁶ Л.Войтович висловив думку, що на час загибелі батька Святослав мав 6-8 років¹⁷, Г.Литаврин — 5-6 років¹⁸. А.Кузьмін прийшов до висновку, що у літописній розповіді про Святослава ряд дат відстає від прийнятої пізніше хронології на 4 роки¹⁹. Певна еволюція відбулась у поглядах О.Рапова на цю проблему. Спершу він вважав, що Святослав народився у 920 р., а його син Володимир — у 942-943 рр.²⁰ Пізніше історик прийшов до висновку, що в Ігора було два сини, які носили ім'я Святослав. Перший народився у 920 р., але незабаром помер, тому наступному хлопчикові, який з'явився на світ у 927 р., повторно надали ім'я Святослав²¹.

Робились спроби переглянути вік княгині Ольги. Зокрема, Б.Рыбаков виражував, що вона народилась у 923-927 рр. і вийшла заміж, маючи 16-18 років²². Г.Литаврин відніс народження княгині до 894 р., також припускаючи, що вона одружилась у 16-18 років (тобто у 910-912 рр.)²³. Деякі дослідни-

---

¹⁴ Толочко П.П. Древняя Русь: очерки социально-политической истории. — К., 1987. — С. 44.

¹⁵ Карамзин Н.М. История государства Российского. Примечания к I тому. — Москва, 1988. — С. 104-107.

¹⁶ Коструба Т. Вік князя Святослава Хороброго //Життя і знання. — Львів, 1937. — Ч. 12. — С. 354; Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. — К., 1988. — С. 100.

¹⁷ Войтович Л. Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиміновичів. — К., 1992. — С. 19.

¹⁸ Литаврин Г.Г. О датировке посольства княгини Ольги в Константинополь //История СССР. — Москва, 1981. — № 5. — С. 179.

¹⁹ Кузьмин А.Г. Начальные этапы древнерусского летописания. — Москва, 1977. — С. 271.

²⁰ Рапов О.М. Русская церковь в IX — первой трети XII в. Принятие християнства. — Москва, 1988. — С. 157-158.

²¹ Рапов О.М. Когда родился Великий Киевский князь Святослав Игоревич //Вестник Московского университета. История. Серия 8. — Москва, 1993. — № 4. — С. 95-96.

²² Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. — Москва, 1982. — С. 369.

²³ Литаврин Г.Г. Указ. соч. — С. 179.

ки припускали, що між Олегом та Ігорем міг правити ще якийсь князь²⁴.

М. Грушевський запропонував свою схему початкового періоду історії Київської Русі. Він допускав (під знаком запитання), що у Києві перед Аскольдом, який правив між 860 і 867 рр., могли князувати Олег і Бравлін. Правдоподібно, наприкінці 880-х рр. київський стіл зайняв Дір. Єдина певна дата Олегового правління — 911 р. (договір з Візантією), після якого він через 4-5 років помер. Всі достовірні факти Ігорового князування відносяться до 40-х років X ст. Напевно, він загинув після 944 р., але перед 948-949 рр. Регенство Ольги відбувалось у 940-950 рр. Історик вважав, що літописні дати кінця IX — початку X ст. відстають від справжніх на 3-4 роки²⁵.

Побіжний огляд думок істориків щодо хронології „Повісті временних літ” свідчить про різноманітність їхніх підходів до розв’язання цієї проблеми. Як уже зазначалось, хронологічну сітку ввели у літопис пізніші укладачі. Для визначення дат у розпорядженні автора Початкового літописного зводу були такі джерела: „Хронограф по великому изложению”²⁶, відомості про кількість років князування кожного князя і, можливо, роки смерті Ольги та Володимира. Укладач „Повісті временних літ” мав у своєму розпорядженні додаткові джерела для уточнення хронологічної сітки: договори Русі з Візантією, продовження „Хроніки” Амартола, „Сказання про переклад книг на слов’янську мову” та „Літописець вскорє” патріарха Никифора²⁷.

²⁴ Історія України в особах IX-XVIII ст. — К., 1993. — С. 27; Намдаров Г. Невідомлені сторінки життя св. княгині Ольги // Історія релігій в Україні. Тези повідомлень III круглого столу. — Київ-Львів, 1993. — С. 82.

²⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1991. — Т. 1. — С. 409-410, 437.

²⁶ Шахматов А. Хронология древнейших русских летописных сводов // Журнал министерства народного просвещения (далі — ЖМНП). — Санкт-Петербург, 1897. — Кн. IV. — С. 465; Творогов О. „Повесть временных лет” и Хронограф по великому изложению // Труды Отдела древнерусской литературы (далі — ТОДРЛ). — Ленинград, 1974. — Т. XXVIII. — С. 113.

²⁷ Шахматов А. Хронология... — С. 468; Он же. „Повесть временных лет” и ее источники // ТОДРЛ. — Москва-Ленинград, 1940. — Т. IV. — С. 64.

Перша літописна дата — 852 (6360) р. — була виражена на основі помилкового повідомлення другої редакції літопису патріарха Никифора²⁸. Рік походу на Константинополь — 866 (6374) р. — встановлений за допомогою продовження „Хроніки” Амартала²⁹. Між цими двома подіями укладач „Повісті” під приблизним та умовним 862 (6370) р. розмістив прихід Рюрика в Новгород і Аскольда та Діра в Київ. Через двадцять років, у 882 (6390) р., Олег захопив Київ, Ігор у цей час був малолітнім, отже, Рюрик помер кількома роками раніше, залишивши його малою дитиною опікунові. Звістка про підкорення Олегом східнослов’янських племен штучно розміщена під випадковими роками. Перехід угорців поблизу Києва укладач відніс до 898 (6406) р., взявши цю дату із „Сказання про переклад книг на слов’янську мову”³⁰.

Приблизно через двадцять років після захоплення Олегом Києва Ігор, безсумнівно, був вже повнолітнім, тому укладач „Повісті” вирішив, що приблизно тоді він одружився з Ольгою, віднісши цю подію до 903 (6411) р. Похід Олега на Константинополь датовано за народним переказом, у якому зазначалося, що після повернення з цього походу князь пробув у Києві чотири роки і на п’ятий загинув. Визнаючи роком смерті Олега 912 (6420) р., укладач відмінусував від нього 5 років і таким чином отримав 907 (6415) р.³¹ Вважаючи, що Ігор князував 33 роки і, відносячи його смерть до 945 (6453) р., літописець обчислив, що він загинув у 912 р. Перший напад печенігів на Русь датований 815 (6423) р. на основі першої згадки про цей народ у продовженні „Хроніки” Амартола³². Війни Ігоря, як і Олега, зі східнослов’янськими племенами штучно прив’язані до певних років.

Похід Симеона на Константинополь помилково датований 929 (6437) р. (насправді він відбувся у 924 р.), можливо, через те, що у списку продовження „Хроніки” Амартола, яким

²⁸ Шахматов А. Исходная точка летосчисления „Повести временных лет” //ЖМНП. — Санкт-Петербург, 1897. — Кн. III. — С. 220-222; Он же. „Повесть временных лет”... — С. 97.

²⁹ Шахматов А. Хронология... — С. 470; Творогов О. Указ. соч. — С. 101.

³⁰ Шахматов А. „Повесть временных лет”... — С. 83.

³¹ Шахматов А. Несколько замечаний о договорах с греками Олега и Игоря //Записки неофилологического общества. — Петроград, 1914. — Вып. VIII. — С. 9.

³² Шахматов А. Хронология... — С. 473.

користувався укладач „Повісті”, було написано „индикта 2”, замість „и день 2”³³. Ця помилка потягнула за собою наступну: смерть Симеона, що сталася „индикта 15”, була віднесена не до 927 р., а до 942 р.³⁴ Народження Святослава в Іпатіївському літописі також датовано 942 р.³⁵, хоча у Лаврентіївському ця подія не згадується. Можливо, віднесення народження Святослава саме до 942 р., а не наступного чи попереднього року, пов’язане з народними переказами, які говорили, що він народився тоді, коли загинув Симеон.

Покід Ігора на Константинополь правильно датований 941 (6449) р. на основі продовження „Хроніки” Амартола³⁶. Проте виникають сумніви щодо достовірності другого походу Ігоря на Візантію, віднесеного до 944 (6452) р. Висловлювались припущення, що він вигаданий укладачем „Повісті” для пояснення договору з Візантією³⁷. Дата смерті Ігоря — 945 (6453) р. — вирахована за відомостями про кількість років князування Святослава. До неї прив’язані наступні події, датовані 946 (6454) і 947 (6455) рр. Знаючи, що Ольга померла у 969 (6477) р. і, на думку літописця, прожила у християнстві 15 років, він підрахував, що вона здійснила поїздку до Константинополя, де прийняла хрещення, у 955 (6468) р. Опорними віхами, з огляду на які була визначена хронологія походів Святослава, треба вважати роки смерті його та Ольги. Події Ярополкового князування датовані згідно з даними про кількість років його правління.

Укладач „Повісті” штучно прив’язав хронологічну сітку до першої відомої йому дати — 852 (6360) р. Він прагнув переконати читача, що всі наступні події в історії Русі більшою або меншою мірою пов’язані з династією Рюриковичів. Через „розтягнення” хронології в укладений ним літопис вкралась численні протиріччя, які викликали у частини дослідників критичне ставлення до хронологічної сітки „Повісті”.

Уточнити хронологію початкового періоду історії Київської Русі можна, зокрема, на основі відомостей, поданих Костян-

³³ ПВЛ. — Ч. II. — С. 284.

³⁴ *Истрин В.М.* Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянском переводе. — Петроград, 1920. — Т. I. — С. 560; ПВЛ. — Ч. II. — С. 288.

³⁵ ПСРЛ. — Москва, 1962. — Т. 2. — С. 34.

³⁶ *Шахматов А.* Хронология... — С. 473.

³⁷ Там же. — С. 102.

тином Багрянородним у його творі „Про управління імперією”. Будучи сучасником описуваних ним подій, він говорить, що Святослав раніше (до смерті Ігоря) сидів у Новгороді. Отже, якийсь проміжок часу (очевидно, невеликий) батько та син князували одночасно, один у Києві, а другий — у Новгороді³⁸. Перебування Святослава на Новгородському столі, ймовірно, було короткотривалим (приблизно 2-3 роки) і тому не залишило сліду ні в народній пам’яті, ні в літописанні. На час поставлення Святослава князем у Новгороді (приблизно у 942-943 рр.) він мав не менше 15 років, а отже, народився у 927-928 рр. Хоча у часи феодальної роздробленості нерідко на князівські столи садили малолітніх княжичів, проте у X ст. такі випадки не спостерігаються.

Одруження Святослава відбулось після 944 р., адже у договорі, укладеним Ігорем із Візантією, його жінка не згадується і до 950 р. В.Татищев вважав, що князь одружився з угорською княжною Предславою³⁹, але це твердження дуже сумнівне. Тільки про тривалість життя його сина Володимира джерела подають деяку інформацію. Німецький хроніст Титмар Мерзебузький говорить, що він помер у похилому віці⁴⁰, а “Літописець Переяслава-Суздальського” називає кількість прожитих ним років - 73⁴¹. Можливо, що ця цифра перебільшена, проте Володимир народився не пізніше, ніж на початку 50-х років X ст. Час появи на світ двох інших синів Святослава-Ярополка та Олега можна визначити також тільки приблизно: вони народились у межах 946-954 рр.

У момент загибелі Ігоря Святослав перебував у Новгороді. Ольга, опинившись перед загрозою захоплення Києва деревлянами, зуміла взяти управління державою у свої руки й організувати військо, спроможне дати відсіч ворогові. Коли у столицю прибув Святослав, вся повнота влади вже належала їй.

---

³⁸ *Костянтин Багрянородный. Об управлении империей.* — Москва, 1991. — С. 44-45.

³⁹ *Татищев В.Н. Указ. соч.* — Т. 2. — С. 218, 306.

⁴⁰ *Латиноязычные источники по истории Древней Руси: Германия IX — первая половина XII в.* — Москва-Ленинград, 1989. — С. 62, 67.

⁴¹ *Летописец Переяславля-Суздальского, составленный в начале XII в.* — Москва, 1851. — С. 35.

Ольга настільки міцно укріпилась на київському столі, що відважилась у 946 р. здійснити поїздку до Царгорода⁴². Хрещення вона прийняла тоді ж у візантійській столиці або незабаром у Києві. Друга поїздка княгині у Константинополь⁴³ є малоймовірною. Ольга втримувала владу у своїх руках до 962 р., коли внаслідок прояву народного невдоволення її релігійною політикою єпископ Адальберт був змушений покинути Київ, а княгиня передала кермо державного управління своєму синові.

Прийшовши до влади у 962 р., Святослав розпочав широкомасштабну підготовку до здійснення своїх зовнішньополітичних планів. Приблизно у 964 р. він підкорив в'ятичів. У наступному 965 р. здійснив похід на Волзьку Булгарію, буртасів, Хозарський каганат, ясів і касогів⁴⁴, який, можливо, затягнувся до середини 966 р. Намагання деяких дослідників датувати цей похід 968-969 рр. або довести, що було два Східних походи⁴⁵, виглядають непереконливими через воєнні дії на Балканах.

Хронологію Балканських походів Святослава ґрунтовно дослідив П.Каршиковський. Він уважав, що посольство Калокіра відбулось восени 967 р. або ранньою весною 968 р., перший похід у Болгарію — літом 968 р. Печеніги здійснили напад на Київ, внаслідок якого Святослав був змушений повернутися на Русь весною або літом 969 р. Ольга померла 11 липня 969 р. Вдруге руське військо вирушило у Болгарію у кінці липня або в серпні 969 р. Війна Святослава зі Скліром відбулася весною або на початку літа 970 р., із Цимісієм — весною і літом 971 р. Зиму 971-972 рр. Святослав провів на

---

⁴² *Литаврін Г.Г.* Указ. соч. — С. 175.

⁴³ *Литаврін Г.Г.* К вопросу об обстоятельствах, месте и времени крещения княгини Ольги // Древнейшие государства на территории СССР. — Москва, 1985. — С. 57.

⁴⁴ *Бартольд В.В.* Арабские сочинения о руссах // Сочинения. — Москва, 1963. — Т. II. — Ч. I. — С. 849; *Артамонов М.И.* История хазар. — Ленинград, 1962. — С. 427; *Сахаров А.Н.* Дипломатия Святослава. — Москва, 1991. — С. 40-48, 93-96.

⁴⁵ *Калинина Т.М.* Сведения Ибн-Хаукаля о походах Руси времени Святослава // Древнейшие государства на территории СССР. 1975. — Москва, 1976. — С. 90-101; *Новосельцев А.П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — Москва, 1990. — С. 225.

Білобережжі, полігши ранньою весною у битві з печенігами при дніпровських порогах⁴⁶. Він загинув, маючи 44-45 років.

Із короткотривалого періоду князювання Ярополка особливих заперечень не викликають дві дати — початок його самостійного правління, який припадає на весну 972 р., і рік смерті — 980. Датування інших подій важко перевірити, але воно може відхилитися від дійсного не більше ніж на 1-2 роки.

Деякі літописи стверджують, що Ольга вийшла заміж у десятирічному віці⁴⁷, що видається малоюмовірним. Напевно, вона одружилась не раніше, ніж у 15 років. Син Святослав народився у неї не швидше, ніж у шістнадцятирічному віці і не пізніше, ніж у двадцятип'ятирічному. Верхня межа є значною мірою умовною, вона встановлюється на основі припущення, що якби Ольга протягом десяти років не народила Ігореві спадкоємця, то при існуючому у той час багатоженстві вона відійшла б на другорядні позиції у його сімействі. Виходячи з таких розрахунків, можна визначити, що Ольга народилась у проміжку часу між 901 і 911 рр. і вийшла заміж між 916 і 926 рр. Її чоловік — Ігор, якщо і був від неї старшим, то не набагато: він народився не раніше, ніж в останньому десятилітті IX ст., і не пізніше, ніж в першому десятилітті X ст.

Не зовсім зрозуміло, в яких родинних стосунках перебували Ігор та Олег. „Повість” говорить про останнього, як про близького родича Рюрика, якому було доручено регенство при малолітньому спадкоємцеві. Але у договорі 911 р. Ігор не згадується, отже, в цей час він ще не князував разом з Олегом. Спільне правління цих двох князів розпочалось пізніше, можливо, у середині другого десятиліття X ст. Напевно, Олег з невідомих нам причин не мав сина і був вимушений знайти спадкоємця серед своїх найближчих родичів. Твердження „Повісті”, що Ігор був сином Рюрика, є дуже сумнівним, найімовірніше вони не були родичами і жили у різний час.

---

⁴⁶ Карышковский П.О. О хронологии русско-византийской войны при Святославе // Византийский временник (далі — ВВ). — Москва, 1952. — Т. IV. — С. 127-138.

⁴⁷ Устюжский летописный свод (Архангелогородский летописец). — Москва-Ленинград, 1950. — С. 23; Бегунов Ю.К. Краткий Ипатьевский летописец конца XV — начала XVI вв // Летописи и хроники. — Москва, 1984. — С. 170.

Дата смерті Олега, на нашу думку, точніше вказана у Новгородському першому літописі, очевидно, він помер на початку 20-х рр. X ст. Яскраво описаний у „Повісті” похід Олега в 907 р. на Константинополь є досить сумнівним, про нього нічого не говорять візантійські джерела. Спроби пов’язати з ним звістки Псевдо-Симеона також виглядають малопереконливими⁴⁸. Напевно, Олег здійснив лише вдалий набіг (можливо, не один) на приморські візантійські міста.

Утвердження Олега в Києві відбулося не раніше останнього десятиліття IX ст. У літописній розповіді про цю подію згадуються київські князі Аскольд і Дір, які насправді не були співправителями, а жили й князували у різний час. Напевно, воїни Олега вбили тільки Діра, а Аскольд правив перед ним. Більш точно визначити час князювання кожного з них при сучасному стані вивчення цієї проблеми неможливо. Недавно О.Творогов зумів переконливо довести, що руське військо зробило тільки один похід на Константинополь у другій половині IX ст., який датується 860 р.⁴⁹ У „Повісті” він приписаний Аскольдові та Дірові, але найімовірніше його здійснив невідомий нам на ім’я київський князь.

Укладач „Повісті временних літ” навмисно „розтягнув” хронологічну сітку, прив’язавши її до першої відомої йому дати — 852 р., щоб довести, що всі події ранньої історії Київської Русі більшою або меншою мірою пов’язані з династією Рюриковичів. Літописці штучно збільшили тривалість життя Ігоря та Ольги. Щоб виправдати її довготривале правління після смерті чоловіка, вони вигадали неповноліття Святослава та зменшили вік його синів.

---

⁴⁸ Николаев В.Д. Свидетельство хроники Псевдо-Симеона о руси-
дромитах и поход Олега на Константинополь в 907 г. //ВВ. — Мос-
ква, 1981. — Т. 42. — С. 147-153.

⁴⁹ Творогов О.В. Сколько раз ходили на Константинополь Аскольд и
Дир? //Славяноведение. — Москва, 1992. — № 2. — С. 54-59.

КАРТИ УКРАЇНИ XVII-XVIII СТ. В АРХІВАХ І БІБЛІОТЕКАХ КАНАДИ

Перша масова еміграція українців до Канади датується початком ХХ ст. Ця та наступні хвилі української еміграції - економічна перед Першою світовою війною і політична міжвоєнна та післявоєнна — спричинилися до зосередження в канадських архівах і бібліотеках великого масиву українських матеріалів. Серед цих матеріалів є велика кількість карт і планів України, починаючи з XVII ст.

Найбільше атласів і карт різного періоду, на яких зображена територія України, зберігається у відділі картографії бібліотеки Альбертського університету в Едмонтоні. Цій бібліотеці, зокрема, належить колекція старовинних карт України періоду козаччини. Серед них карта “*Magni Ducatus Lithuaniae*”, виконана в 1613 р. Томасом Маковським на замовлення князя Радзивілла. Карта охоплює ті українські землі, які були частиною Великого князівства Литовського перед унією 1569 р. — Підляшшя, Волинь, Київщину. Карта “*Ukrainaе quae Kiovia Palatinatus*” — копія одного аркуша з восьмиаркушевої карти Боплана, вперше виданої Г.Гондіусом 1650 р. Карта “*Amplissima Ukaniae Regio*” Лоттера — копія карти, яка була надрукована в “*Atlas Novus*” (1728) Зойттера. Це одна з перших карт, що визначали територію Української козацької держави (1648-1657).

“*Ukania quae et Terra Cosaccorum*” — карта Й.Гоммана, опублікована в 1716 р., цікава тим, що висвітлює політичні події на території України. Так, скажімо, кордон 1667 р. між Польщею і Московщиною, який тягнеться уздовж Дніпра, тут точно визначений, єдиним символом на карті позначене місце битви під Полтавою в 1709 р. Цінним є картуш карти, на якому в алегоричній формі зображені фігури гетьмана Мазепи після битви, шведського емісара та Петра I під московським прапором.

Карта Лоттера 1759 р. “*Nova Mappa Maris Nigri*” також охоплює територію України й подає відомості про битву під Полтавою та Запорізьку Січ після 1709 р. Прослідковуючи на картах історію козаччини, варто звернути увагу на ще одну карту зі збірки Альбертського університету. Це карта М.Зойттера “*Nova et accurata Tartariae*”, виготовлена в 1739 р., на

ній позначені укріплення Нової Січі, зведені козаками після повернення на Запоріжжя.

Описуючи старі карти України, які зберігаються в Альбертському університеті, потрібно згадати про приватну колекцію карт професора І.Лісяка-Рудницького, яка після його смерті була передана бібліотеці університету і тепер зберігається у картографічному відділі. Колекція налічує дев'ять старовинних карт України, зокрема Галичини, Покуття, Буковини (у т.ч. роботи Г.Боплана, Т.Лоттера, М.Зойттера, Г.Гоммана).

Серед регіональних карт територія Галичини представлена кількома картами періоду Австро-Угорщини. Карта Й.Ліза-ніга "Regna Galiciae et Lodomeriae" 1790 р. є першою топографічною картою Галичини, виконаною на основі триангуляційної зйомки. Карта вражає розкішним, прикрашеним рослинним орнаментом, картушем, на якому в алегоричній формі зображені ріки Галичини. Картуш виконав відомий графік Франц Антон Маульберч. Треба зауважити, що в ЦДІА України у Львові зберігається перероблений і доповнений варіант цієї карти, виданий в 1824 р. австрійським Штабом генералквартирмейстерства.

Карта Р.Шульца "General Post-Strassenkarte des Kronlands Galizien und Lodomerien" 1895 р. — пізніша топографічна карта Галичини, на якій накреслені шляхи сполучень і поштові шляхи східних провінцій Австро-Угорщини.

Окрім давніх карт України, карт і атласів австрійського періоду, в бібліотеці Альберти є також повні комплекти серійних міжвоєнних топографічних карт: "Übersichtskarte von Europa" (1914-1934, М 1:800 000); "General-Karte von Zentral-Europa" (1873-1875, М 1:300 000); "Übersichtskarte von Mitteleuropa" (1914-1943, М 1:300 000).

Україна періоду після 1945 р. і до наших днів представлена тільки „Атласом Української РСР” 1962 р., „Атласом сільського господарства України” 1959 р. та кількома планами великих промислових центрів, таких, як Дніпропетровськ і Харків.

Звичайно ж, бібліотека Альбертського університету багата на такі рідкісні для нас видання, як „Атлас України і суміжних країв” В.Кубійовича 1936 р. та „Історичний атлас України” Л.Винара й І.Теслі 1980 р.

МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ БІБЛОТЕКИ СИМОНА ПЕТЛЮРИ В ПАРИЖІ

Після смерті в Парижі Симона Петлюри в 1926 р. сподвижники вирішили реалізувати його ідею: створити у столиці Франції українську бібліотеку, культурний і політичний центр, який мав репрезентувати в Європі українські проблеми. Цього ж року була обрана Рада бібліотеки та затверджено її статут. У травні 1929 р., на третю річницю смерті С.Петлюри, бібліотека почала свою роботу. Першим бібліотекарем і фактично організатором бібліотеки став Іван Опанасович Рудичів, його продовжувачем — Григорій Данилович Довженко. У міжвоєнний період бібліотека успішно співпрацювала з Національною бібліотекою Франції, Національною бібліотекою Великобританії, мала тісні контакти з науковими установами країн Європи й Америки, де існували сильні осередки української діаспори. З 1930 р., разом з новоствореним у Парижі „Гуртком українських студій“ (“Le Cercle d’Etudes Ukrainiennes”), бібліотека організовувала наукові колоквиуми та конференції, успішно залучаючи до цього французьких істориків, які цікавилися українськими питаннями. Завдяки своїй активній діяльності, достатньо високому рівню публікацій, Українська бібліотека стала відомою в культурних та наукових колах Франції і в 1937 р. була запрошена на Міжнародну виставку в Парижі. До 1939 р. ця бібліотека налічувала більше 20000 томів, а її філії — ще 5000 томів. Вигідне розташування бібліотеки (до 1939 р. бібліотека винаймала приміщення в центрі Парижа на вулиці Ля Тур Мобурж (rue La-Tour-Maubourg), біля Військової школи (l’Ecole Militaire)), давало змогу відвідувати бібліотеку українцям, які приїжджали в Париж зі всіх континентів (Америки, Азії, Африки).

В організованому разом з бібліотекою музеєві С.Петлюри зберігалися його особисті речі, рукописи, колекція фотографій. Окрім того, до музею належали архіви українських пресових центрів та приватні архіви українських політичних і культурних діячів в еміграції. Тут зберігалися твори мистецтва (картини, скульптури), колекції творів народного промислу. Була рідкісна колекція поштових марок і асигнацій Української Держави (період 1917-1920 рр.), велика кількість географічних карт, серед яких старі карти, архіви багатьох ук-

раїнських амбасад та дипломатичних місій за кордоном¹. Оскільки каталог бібліотеки не провадився, то з'ясувати, які документи зберігалися в архіві бібліотеки, сьогодні можна тільки на підставі усних свідчень. 1941 р. німецька окупаційна влада вивезла бібліотеку разом з багатьма бібліотеками та музеями Парижа, правдоподібно, в Берлін. Після війни Рада бібліотеки звернулася до уряду Німеччини з вимогою повернення фондів бібліотеки та музею. Справа тривала більше тридцяти років і закінчилася грошовим відшкодуванням. Майно бібліотеки та музею, книги, документи так і не вдалося віднайти. Відразу після війни Рада бібліотеки вирішила відновити діяльність одного з найбільших українських центрів у діаспорі. При вагомій підтримці української громади у Франції та українців Америки і Канади фактично почалася „реставрація“ бібліотеки й музею. За кілька років бібліотека вже нараховувала близько 12000 томів, частково було відновлено колекцію української еміграційної періодики довоєнного періоду, в бібліотеці зберігався архів української місії в Парижі (документи голови місії графа Тишкевича)² 1918 р., листування з С.Петлюрою та щоденник французького журналіста Жана Пелісьє³.

У серпні 1958 р. бібліотекарем було призначено Петра Йосипишина, який провадив справу відновлення бібліотеки. 1959 р. підготовча стадія упорядкування фондів завершилась і бібліотека почала працювати; з цього ж року знову відновився „Інформаційний бюлетень“ бібліотеки.

П.Йосипишин залучив до упорядкування бібліотеки багатьох молодих емігрантів, які приїхали до Франції вже після війни. Архів Української місії в Парижі та документи процесу Петлюри впорядкували Юхим Бацуца, Терентій Маяцький, В'ячеслав Лазаркевич, Микола Ковальський; каталог документів цього архіву — Хоменко; архіви редакцій еміграційних видань — Микола Гмира та Микола Грушецький. Щоденник французького журналіста Жана Пелісьє про своє пе-

¹ *Josypychyn J.* Bibliothèque Ukrainienne Simon Petlura á Paris. — Paris, 1971.

² *Ibid.*

³ *Soutou G-H.* Jean Pelissier et l'Office central des Nationalités 1911-1918; renseignement et influence // *Revue "Relations internationales"*. — Paris, 1994. — N 78. — P. 154-174.

ребування в Україні (1917 р.) передрукував з оригіналу Микола Ковальський, опублікував П.Йосипишин⁴.

1970 р. Дирекція бібліотек Франції (Direction des Bibliothèques et de la Lecture Publique) на прохання Міністерства національної освіти Республіки Франції (Ministere de l'Education Nationale de la Republique Francaise) включила фонди бібліотеки С.Петлюри в каталог іноземних видань (Catalogue des ouvrages etrangers)⁵. У цьому ж році бібліотека була перевезена в новий будинок, куплений на пожертви української діаспори, на вулицю де ля Палестін, 6 (6, rue de la Palestine, Paris 19 e.).

1994 р., після смерті П.Йосипишина, бібліотеку очолив Василь Махальчук, інженер за фахом. Після переїзду бібліотеки в інше приміщення каталог бібліотеки не був звірений і впорядкований, більшість книг та документів так і залишилися запакованими. Документи процесу С.Петлюри, які зникли з бібліотеки після смерті П.Йосипишина, не знайдені, хоча теперішній бібліотекар стверджує, що вони є у бібліотеці. Французькі історики, які займаються українським питанням, стверджують, що бібліотека має єдиний в діаспорі повний комплект „Діла“, проте побачити його не вдалося.

З 80-ти позицій, виписаних з картотеки періодики бібліотеки (каталожні картки без реєстраційних номерів), після двох тижнів необгрунтованої відмови мені вдалося побачити тільки часопис Микити Шаповала „Вісник Української громади у Франції“ (1929 р.), який виходив у Парижі на правах рукопису. За фізичним станом комплект часопису нагадує документ щонайменше столітньої давності. Папір практично зітлілий, текст не читається. Надії на те, що інші періодичні видання та документи перебувають в кращому стані, чомусь немає. Моє прохання, як архівіста, подивитися книго- та документосховища, де зберігаються фонди бібліотеки, було категорично відкинуто. Правда, п.Михальчук дав мені щиро пораду скористатися фондами Польської бібліотеки, яка має дуже великий, добре впорядкований і каталогізований, український відділ і в якій книги та документи зберігаються за всіма нормами та правилами збереження документів.

---

⁴ *Josypychyn P. La Tragedie Ukrainienne. — Paris, 1988.*

⁵ *Josypychyn J. Bibliothèque Ukrainienne...*

Частковий перелік видань, виписаних з картотеки періодики, яку впорядкував П.Йосипшин протягом 50-60-х рр.:

Соборна Україна: Незалежний українознавчий збірник /Під ред. І.Борщака. — 1946-1947.

Нові шляхи: Літературно-науковий, мистецький і громадський журнал /Ред. А.Крушельницький. — Львів, 1929-1932.

На переломі: Журнал політики, літератури і мистецтва /Ред. О.Олесь. — 1920.

Рідна мова: Науково-популярний місячник /Ред. І.Огієнко. — Варшава, 1933-1935.

Україна. Українознавство і французьке культурне життя /Ред. І.Борщак. — 1949-1950.

Гуртуймося: Неперіодичний журнал громадської думки. — Прага, 1930-1938.

Життя і знання: Популярно-науковий журнал. — Львів, 1927-1939.

Український Суходоловий Інститут: Збірник /Ред. Ю.Липа. — Женева, 1947. — Ч. 1; 1948. — Ч. 2 (На правах рукопису; каталожний номер — 1318).

Ілюстрована Україна. — Львів, 1914.

Ми: Літературний журнал. — Варшава, 1933-1939.

Молода Україна: Місячник незалежної думки. — Париж, 1935-1938, 1958-1960.

Авангард: Літературний журнал української молоді. — Брюссель-Мюнхен-Лондон, 1946-1984.

Біблос: Журнал бібліографічної критики і рецензій. — Нью-Йорк, 1955-1972.

Бюлетень гетьманської управи. — Берлін, 1929-1930.

Бюлетень Українського Пресового Бюро в Парижі. — Париж, 1936.

Вільна спілка: Неперіодичний журнал літератури, науки та громадського життя. — Прага-Львів, 1933-1939.

Вісті з Луцу. — Львів, 1931-1932.

Літературно-Науковий Вісник. — Львів, 1930-1931.

Літопис Червоної Калини: Ілюстрований журнал історичний та побутовий. — Львів, 1933-1939.

Комунікат: Орган Президії Головної Еміграційної Ради. — Париж, 1938-1940.

Українська Воля: Орган української еміграції в Парижі. — Париж, 1938-1940.

Шлях нації: Місячник політичного і громадського життя.
— Львів, 1935.

Воля: Український тижневик. — Відень, 1919-1921.

Ці видання побачити мені не вдалося. Можливо, тому, що архівні та музейні матеріали бібліотеки, практично відновлені до 1954 р., станом на 1997 р. так і „... не впорядковані“⁶.

---

⁶ Енциклопедія українознавства (Репр. 1955-1984). — Львів, 1993.
— Т. I. — С. 125.

**ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ
У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (КІНЕЦЬ ХVІІІ
— ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)**

Включивши у 1770-х рр. Галичину та Буковину до складу монархії, віденський уряд відразу почав насаджувати тут австрійські порядки. Їх провідниками були губернатори Антоній Перген (1772-1773 рр.), Андрей Гадік (1774 р.), Генріх Ауесперг (1774-1780 рр.), Йозеф Бригідо (1780-1794 рр.). Особливо важлива роль приділялася освітнім реформам. Зокрема, перший губернатор новоприєднаної до Австрії провінції граф А. Перген 30 серпня 1772 р., ще перед виїздом до Львова, подав Марії Терезії меморандум, який стосувався питань устрою краю. На своє звернення галицький губернатор одержав відповідь, що Галичина “повинна бути перелаштована на зразок Чехії і Моравії, бо давні польські права вже не мають жодного значення, а на народ найкраще діяти через школи”¹.

Проте найбільшу увагу австрійський уряд звертав на організацію в Галичині університету за зразком Віденського, який сприяв би подальшому зміцненню монархії. Задум про відкриття університету виник ще 1774 р. Тривалий час вивчалася питання про його місцерозташування. Як ймовірно університетське місто розглядалися Львів, Замостя та Перемишль. На вибір Львова вплинула думка Яна Вацлава Маргеліка, чеха за походженням, референта у справах Галичини у Придвірній канцелярії. Неодноразово буваючи тут, він добре знав ситуацію в краю. Зібрані ним статистичні матеріали австрійський уряд використав як основу політики “освіченого абсолютизму” в Галичині.

21 жовтня 1784 р., Йосиф II підписав диплом про створення у Львові університету (урочиста інавгурація відбулася 16 листопада) у складі філософського, юридичного, медичного та богословського (з двох відділень - римо-католицького і греко-католицького) факультетів². На філософському фа-

¹ ДАЛО. — Ф. 26. — Оп. 4. — Од. зб. 237. — Арк. 52.

² Патентом Йосифа II від 13 жовтня 1782 р. термін *греко-унітський* було замінено на *греко-католицький*.

культеті було п'ять звичайних кафедр: філософії, математики, фізики, філології та естетики, загальної історії.

Першим професором кафедри загальної історії у Львівському університеті став Людвіг Едвард Зенмарк (1753 р., Брно — 1814 р., Львів). Освіту він здобув в Оломоуці та Відні. Отримавши у Віденському університеті ступінь доктора філософії, у 1776 р. був призначений надзвичайним професором історії літератури в Оломоуцькому ліцеї. Наступного року опублікував у перекладі з французької мови невеличку працю "Поради історії" (*Empfehlung der Geschichte*), яку роздавав під час ліцейського екзамену. Через неї він позбувся посади та виїхав до Відня. Проте вже через рік Л.Е.Зенмарк отримав кафедру загальної історії в нововідкритому Бреннському університеті. Однак цей навчальний заклад проіснував недовго: в 1782 р., у зв'язку з університетською реформою в Австрії, його було понижено до ліцейського рівня й перенесено до Оломоуца. Таким чином, Л.Е.Зенмарк залишився без університетської кафедри і зайнявся приватною педагогічною практикою.

Посаду професора у Львові з річною платою 1000 флоринів він отримав згідно з монаршим декретом від 28 вересня 1784 р. На нове місце праці прибув за власний кошт, оскільки уряд оплачував проїзд лише тим професорам, які не отримували підвищення зарплати. Як університетський професор працював до 1811 р. Згодом з пенсією 500 флоринів доживав свого віку у Львові. Двічі (1787-1788 і 1792-1793 рр.) був деканом філософського факультету. У 1787 р. одночасно працював суплентом математики. У 1808 р. входив до складу комісії з вивчення стану університетської бібліотеки, пов'язаної зі службовими зловживаннями її бібліотекаря М.Куральта. Педагогічну працю залишив у 1811 р., пішовши на пенсію.

У 70-80-х рр багато займався літературною діяльністю. Йому належать оригінальні драматичні твори (комедії, водевілі), переклади з грецької, італійської та інших мов. Л.Е.Зенмарк є автором брошури про святкування з нагоди відкриття у Львові університету (*Salvini und Adelson. — Wien, 1784*).

Проте найбільшим науковим зацікавленням Л.Е.Зенмарка була історія. Вперше зі своїми роздумами про роль і значення історії у загальному культурному розвитку людства він пуб-

---

² *Петрушевич А.* Сводная Галичско-русская летопись с 1772 до конца 1800 года. — Львов, 1889. — Ч. 3. — С. 206, 219.

лічно виступив при відкритті Бренського університету*. Наголосивши на значенні збирання і вивчення джерел та історичних досліджень, Л.Е.Зенмарк підкреслив, що "історія потрібна для виховання. Без неї не може обійтися релігія, політика, мистецтво управління, публічні справи. З історії можна одночасно навчитися права державного і права народів"³.

Як професор філософського факультету, Л.Е.Зенмарк читав історію згідно з навчальною програмою в обсязі вісім годин тижнево (дві год. на першому і другому році навчання та чотири - на третьому). Обов'язковим підручником, за яким він мав вести свої виклади, була тритомна праця Юлія Августа Ремера "Handbuch der allgemeinen Geschichte" (Wien, 1785-1788). Перший том охоплював період найдавнішої історії, другий - від часу падіння Римської імперії до часів реформації, а третій закінчувався викладом матеріалів, що стосувалися тогочасся.

Ця навчальна книга з історії не задовольняла Л.Е.Зенмарка, і він постійно відступав від встановлених приписів. Так, у березні 1788 р. ректор В.Вреха зауважив йому, що "історію вчить без огляду на хронологію і подання джерел". У відповідь на таке звинувачення Л.Е.Зенмарк почав вимагати, щоб для розгляду цього питання була створена спеціальна комісія, але без участі ректора університету. На жаль, результати діяльності цієї комісії нам майже невідомі. Вдалося лише з'ясувати, що вона вказала, щоб Л.Е.Зенмарк вчив "з додаванням хронології". Свої зауваження про обов'язкові приписи висловлювала йому також губерньська влада влітку 1788 р. та у 1800 р., "оскільки в його каталозі знайдено багато пропусків з програми"⁴.

1790 р. Л.Е.Зенмарк подав прохання про дозвіл користуватися власними конспектами. Губерньська влада, ретельно вивчивши це питання, винесла рішення, щоб студентам першого року навчання Л.Е.Зенмарк викладав за своїми записами, а іншим - на підставі підручника Ю.А.Ремера⁵.

* На початку навчального року наймолодший за віком професор за традицією виголошував промову, в якій окреслював напрямки своєї наукової та навчальної діяльності.

³ ДАЛО. — Ф. 26. — Оп. 4. — Од. зб. 951. — Арк. 28.

⁴ Там же. — Арк. 34.

⁵ Там же. — Арк. 31.

У 1805 р. Львівський університет було об'єднано з Краківським. У Львові залишився лише ліцей, програма якого не передбачала вивчення історичних дисциплін. Таким чином, Л.Е.Зенмарк мав отримати у Кракові посаду професора загальної історії з річною платою 1500 флоринів. Однак, за вказівкою австрійського імператора, як виняток у ліцеї залишалася кафедра загальної історії разом з її професором⁶. І все ж скорочення курсу філософії в ліцеї до двох років суттєво зменшило кількість годин на вивчення історії, для якої відводилося на кожному курсі по три години на тиждень.

Під час лекцій Л.Е.Зенмарк постійно користувався картами (півкуль, народів Європи від найдавніших часів до 1800 р., спадкових австрійських земель), які зберігалися в університетській бібліотеці.

Л.Е.Зенмарк працював також над гімназійним підручником з історії Галичини, на який Придвірна комісія оголосила конкурс. Проте, з невідомих нам причин, цей підручник згодом було знято з конкурсу, а замість нього висунуто підручник з географії цього краю.

Після відходу Л.Е.Зенмарка кафедру загальної історії у ліцеї одержав як суплент Андрей Потт, котрий мав річну плату 400 флоринів. Даних про нього мало: відомо, що лекції він читав з 15 травня по листопад 1811 р.⁷

У листопаді 1811 р. кафедру загальної історії у Львівському ліцеї отримав Йозеф Маусс (12 лютого 1778 р., Верхня Австрія - 11 вересня 1856 р., Львів). Після закінчення Віденського університету зі ступенем доктора філософії, 12 листопада 1806 р. став професором загальної історії у Люблянському ліцеї. Згодом кілька місяців (з квітня по серпень 1807 р.) працював як вчитель наступника габсбурзького престолу архикнязя Фердинанда. 27 серпня цього ж року здобув посаду професора загальної історії Зальцбургського університету. Однак вже у 1809 р., коли в ході австро-французької війни ця провінція відійшла до Франції, Й.Маусс 21 листопада 1810 р. був іменованим надзвичайним професором історії філософії Віденського університету.

Після того, як за Шьонбрунським миром Краків (а разом з ним і університет) відійшов від Австрії, Львівський ліцей став єдиним вищим навчальним закладом у Галичині і при-

---

⁶ Там же. — Арк. 32.

⁷ Там же. — Арк. 77.

вертав до себе все більшу увагу віденського двору. Було збільшено кількість кафедр і предметів, запроваджено нові курси, у т.ч. педагогіку. До ліцею переводили кращі педагогічні кадри. Серед них був і Й.Маусс, котрий першу свою лекцію вголосив 15 листопада 1811 р. в актовій залі ліцею у присутності директора та членів ради філософського факультету⁸. Студентам-філософам він читав загальну історію в обсязі шести годин на тиждень. У 1813 р. до цих викладів додалися тригодинні тижневі лекції з історії Австрійської держави, які раніше читалися лише у Віденському університеті. Вони були запроваджені у Львові монаршим декретом від 18 грудня 1812 р., за яким лицейський філософський курс у Львові розширювався до трьох років.

1825 р. у Львівському університеті почали працювати за новим навчальним планом, за яким всі предмети поділялися на дві категорії. До першої зараховувалися релігія, філософія, математика, елементарна фізика, латинська філологія. Історія разом з допоміжними історичними дисциплінами ставала надобов'язковим або вільним предметом, "який для загальної освіти більш-менш важливіший і з того погляду для всіх студентів дуже корисний, однак не може бути умовою переходу на один з вищих факультетів"⁹. Винятком складали лише стипендіати, конвіктисти і кандидати на докторські дипломи, від яких вимагалось свідоцтво про прослухані курси із загальної та австрійської історії.

Реформована програма університету визначала, що "при науці загальної історії потрібно слідкувати, щоб лекції доводити до найновіших часів. Не потрібно затримуватися довго при історії стародавніх держав, оскільки вона має повно вивчатися у гімназіях. Найбільше уваги приділяти середньовічній і новочасній історії... При викладі австрійської історії не занедбувати генеалогію австрійських правлячих родів, розглядати зміст найважливіших державних актів та звертати увагу на історію окремих провінцій"¹⁰.

За новим навчальним планом, на вивчення загальної історії відводилося п'ять, австрійської - три, допоміжних історичних дисциплін - дві години. Відповідно до нової програми і будував свої лекції з історії Й.Маусс. У своїх курсах з авст-

⁸ Gazeta Lwowska. — 1811. — No. 68.

⁹ ДАЛО. — Ф. 26. — Оп. 4. — Од. зб. 951. — Арк. 83.

¹⁰ Там же. — Арк. 83-84.

рійської та загальної історії він велику увагу приділяв історії Польщі, вказуючи на негативний вплив поділів держави на подальший історичний розвиток польського суспільства. Робив певні уступи для характеристики Просвітництва у Польщі, національно-визвольного повстання під проводом Т.Костюшка і т.п. Виклади Й.Маусса, пронизані патріотичними мотивами, імпонували студентам. Особливе їх зацікавлення викликали його лекції з історії французької революції. В одній з них він мав намір пов'язати події з польським повстанням 1830-1831 рр. Звичайно, це не пройшло повз увагу офіційних властей, і лекція з огляду "на хворобу" професора не відбулася. В курсі австрійської історії Й.Маусс робив акценти на події, що відбувалися на терені Галичини.

Й.Маусс вів також наукові семінари. Кожного семестру студенти зобов'язані були письмово опрацювати обрану задалегідь тему. Хоча тематика була довільною, Й.Маусс радив писати на теми польської історії та Галичини зокрема. Після того, як професор процензував реферат, студент захищав основні його положення у присутності всіх своїх колег. Із семінару Й.Маусса вийшло ряд бакалаврів історії (М.Боссовський та ін.). Цей науковий ступінь вони одержували після здачі відповідних екзаменів, т.зв. ригорозів перед чотиричленною комісією факультету¹¹.

Й.Маусс не залишив помітніших історичних розвідок. У його літературній спадщині переважають художні твори (історична повість "Хрест біля Заліщик", ряд оповідань, опублікованих у львівських виданнях), публіцистика тощо. Водночас варто зауважити, що він планував підготувати спеціальне дослідження з історії Галичини, однак з невідомих причин відмовився від свого задуму. Як свідчить його епістолярія, події з галицької історії у своїх чернетках він довів до 1347 р.

Крім п'яти звичайних кафедр, на філософському факультеті було ще чотири надзвичайні кафедри (природничої історії, практичної математики, технології, а також дипломатички, геральдики та хронології). Вже саме існування окремої кафедри допоміжних історичних дисциплін свідчить про їх велике значення, оскільки вони увійшли до університетських програм. Вперше їх було запроваджено до навчальної програми Віденського університету у 1774 р. У Львові першим про-

¹¹ *Slodnjak A., Kos J. Pisma Matija Čopa. — Ljubljana, 1986. — S. 162.*

фесором допоміжних історичних дисциплін у 1784 р. став Готфрід Уліх (16 січня 1743 р., Нижня Австрія - 30 січня 1794 р., Львів). Перед приходом до Львова, він майже двадцять років працював у різних навчальних закладах (академії, колегії, конвіктах). Професором у Львівському університеті з річною платою 400 флоринів Г.Уліх був іменований монаршим декретом 22 вересня 1784 р. і приїхав до Львова за власний кошт як духовна особа (член ордену піяристів). У світський стан він перейшов 1790 р.¹²

В університеті Г.Уліх мав двогодинні лекції з дипломатики та геральдики для студентів першого року навчання і нумізматики (яка, власне, і була сферою його наукових інтересів) - для другорічників за власними підручниками (*Die historischen Hilfswissenschaften*. — Prag, 1780; *Praelectiones numismaticae*. — Leopoli, 1785; *Versuch einer Numismatik für Künstler*. — Lemberg, 1792 та ін.). Варті уваги його опубліковані лекції з дипломатики (*Praelectiones diplomaticae quas in usum auditorum suorum*. — Leopoli, 1785). Так, у вступній частині автор не лише говорить про значення і завдання курсу, але й пояснює термінологію предмету викладів. Далі він вказує на збірники дипломів, подає опис старих письмових пам'яток. Детально зупиняється Г.Уліх і на дипломатичних формулах, спеціальних письмових знаках, датуванні документів. Доповнюють цей курс з дипломатики короткі відомості з сфрагістики.

Як професор допоміжних історичних дисциплін, Г.Уліх опікувався також нумізматичним кабінетом. Він був утворений з бібліотеки Гареллі*, яку привезли до Львова на початку

---

* Це була найнижча професорська ставка. Постановою Йосифа II професори духовного стану одержували 500, звичайні світські професори філософії — 1000, а медицини та права — 1200 флоринів річно (*Wolf G. Geschichte der Lemberger*. — S. 4-5).

¹² ДАЛО. — Ф. 26. — Оп. 4. — Од. зб. 951. — Арк. 55.

Книжкові та рукописні фонди книгозбірні Пія Міколая Гареллі (1670-1739), радника й особистого лікаря австрійського монарха Карла VI, після його смерті, згідно з умовами заповіту, перейшли у власність Придвірної бібліотеки у Відні. Решта бібліотеки, у т. ч. нумізматична та інші колекції, після смерті його сина Яна Баптисти Гавібала Гареллі була передана Терезіанській академії у Відні. У 1784 р. спеціальним указом Йосифа II обидві частини книгозбірні Гареллі було передано як подарунок для поповнення фондів

1785 р. Надіслані монети спочатку було віддано у розпорядження директора університетської бібліотеки Г.Г.Бретшнай-дера. Після того, як у другій половині липня ц. р. з Відня надіслали ще одну частину нумізматичної збірки, на пропозицію директора бібліотеки вся нумізматична колекція 27 липня 1785 р. була передана під нагляд Г.Уліха¹³. До 1787 р., поки не було відкрито для доступу університетську бібліотеку, ця колекція монет зберігалася в податковому управлінні.

Г.Уліх відомий і як автор ряду історичних досліджень, зокрема про Баварську війну 1777-1779 рр. та битву під Віднем 1683 р. Останнє привертає увагу не лише коротким оглядом всіх турецьких облог столиці Габсбургів, але й детальним фактичним матеріалом. Автор подає перелік війська, зброї, амуніції, план облоги Відня, портрет Ю.Кульчицького. Значення цієї праці також у тому, що Г.Уліх використав не лише дослідження своїх попередників з цього питання, але й залучив чимало рукописних джерел.

Після смерті Г.Уліха допоміжні історичні дисципліни тимчасово (до кінця навчального року) викладав професор загальної історії Л.Е.Зенмарк. Згодом він спорадично ще кілька разів заступав в університеті та ліцеї професора допоміжних історичних дисциплін. Можна стверджувати, що він не був дилетантом у цій галузі. Йому належить окреме дослідження "Нарис викладу допоміжних історичних дисциплін" (*Leitfaden der Vorlesungen über historische Hilfswissenschaften*. — Lemberg, 1796). Книга складається з обширної вступної частини, яку можна умовно назвати "Вступ до історії". У ній ідеться про походження терміна та періодизацію історії, мету і предмет історичної науки, історичні джерела та їх значення в дослідженнях. Далі подаються спеціальні розділи, в яких Л.Е.Зенмарк виділяє такі допоміжні історичні дисципліни: хронологія, генеалогія, нумізматика, геральдика, дипломатика, історична географія, історична критика, антропологія, археологія, статистика. Завершує книжку інформація про найвідоміших істориків і географів.

Коли у 1805 р. університет й кафедра допоміжних історичних дисциплін припинили існування, Л.Е.Зенмарк наступ-

---

університетської бібліотеки у Львові (*Reifenkugel K. Bibliothek uniwersytecka we Lwowe //PNL*. — Lwów, 1873. — S. 185).

¹³ ДАЛО. — Ф. 26. — Оп. 4. — Од. зб. 951. — Арк. 57.

ного року просив дозволу безплатно читати ці курси у ліцеї. Такий дозвіл він отримав від Придвірної комісії лише 28 січня 1809 р. при безоплатній умові та відсутності державних витрат на кабінет нумізматики. Таким чином, допоміжні історичні дисципліни студенти служали протягом 1809-1811 рр.¹⁴

15 травня 1794 р. в усіх університетах Австрії було розписано конкурс на вакантну посаду професора дипломатики, геральдики та нумізматики. До числа тих, хто намагався її здобути, належав і словенець Тома Вучич (24 квітня 1768 р., Осієк — 18 червня 1818 р., Львів). Протягом 1785-1787 рр. він студював на філософському факультеті Львівського університету, де 10 січня 1804 р. здобув диплом доктора філософії. Після закінчення університету в 1788-1794 рр. працював професором поетики у Ряшівській гімназії.

Обійняти посаду викладача історичної дисципліни він намагався давно: як гімназійний викладач у Ряшеві, подавав у 1789 р. документи на посаду ліцейського професора загальної історії в Замості. Його прагнення увінчалися успіхом у Львові, коли 5 червня він став надзвичайним професором в університеті з річною платою 600 флоринів¹⁵. Як університетський професор, відзначався сумлінним ставленням до свого предмету. Це було помічено властями навчального закладу, а Т.Вучича нагороджено премією в розмірі 100 флоринів¹⁶.

Разом з кафедрою допоміжних історичних дисциплін перейшов до Т.Вучича і нумізматичний кабінет. Оскільки каталога цієї колекції у свій час складено не було, то 1800 р. Т.Вучич за дорученням губернської влади розпочав її науковий опис. Проте ця робота просувалася дуже повільно. До того ж кілька золотих монет пропало. З огляду на таку ситуацію губернська влада вирішила дати в помічники бібліотекаря М.Куральта, який би виконував одночасно й функції контролера. У відповідь на це Т.Вучич відмовився від допомоги і почав вимагати надання відповідного приміщення та швидко виготовлення скриньок для зберігання монет. Уже до кінця 1801 р. він описав 685 штук, однак своєї роботи не закінчив: на час переведення університету до Кракова науковий

---

¹⁴ Там же. — Арк. 33, 68.

¹⁵ Там же. — Арк. 65.

¹⁶ Там же. — Арк. 66.

опис мали лише римські монети до часів імператора Марка Августа.

1805 р., у зв'язку з ліквідацією університету у Львові, кафедра допоміжних історичних дисциплін була закрита, нумізматичний кабінет опечатано й перевезено до податкового управління. Там він зберігався до 1822 р.¹⁷

Після втрати Австрією Кракова, ряд професорів, не сприйнявши нового порядку, вирішили повернутися до Львова. Серед них був і Т. Вучич, котрий протягом 1812-1817 рр. працював бібліотекарем ліцею з річною платою 800 флоринів¹⁸.

1817 р. у Львові було відновлено університет, а Т. Вучичу, незважаючи на те, що спеціальна кафедра не відкрилася, було доручено читати допоміжні історичні дисципліни за річну плату 1200 флоринів. Після його смерті ці дисципліни не читалися. У 1820-1821 рр. лекції з дипломатики, геральдики та нумізматики взяв Й. Маусс, який читав їх для 28 студентів по дві години на тиждень.

12 листопада 1821 р. австрійський імператор видав декрет про поновлення у Львівському університеті надзвичайної кафедри допоміжних історичних дисциплін. Бажання її посісти виявив Л. Дласк з Чехії, проте не зумів пройти конкурс. Оскільки на розписаний конкурс інші кандидатури не були заявлені, Й. Маусс став надзвичайним професором допоміжних історичних дисциплін, зберігши за собою також посаду професора загальної історії. Таким чином, він не лише вів заняття з усіх, визначених програмою, історичних дисциплін, а й репрезентував ці науки у Львівському університеті до 1848 р. включно.

Заслуговує на увагу ще один штрих, пов'язаний з викладанням історичних дисциплін в університеті. Восени 1825 р. Й. Маусс захворів ангіною, яка дала ускладнення. Тому він практично на цілий рік змушений був відійти від педагогічної праці. Його курси з 21 листопада 1825 р. до кінця навчального року викладав¹⁹, як суплент, відомий літературознавець, вчений, який знав 19 іноземних мов, професор львівської гімназії при домініканцях словенець Матій Чоп (26 березня 1797 р. - 16 серпня 1835 р.). До Львова він прибув восени 1822 р. з конкретною метою - влаштуватися на роботу у гім-

¹⁷ Там же. — Арк. 68.

¹⁸ Там же. — Арк. 73.

¹⁹ *Slodnjak A., Kos J. Op. cit. — S. 310.*

назію і зайнятися філологічними дослідженнями. Про його фахову підготовку в галузі історії відомо тільки, що допоміжні історичні дисципліни він вивчав самостійно у Львові, очікуючи конкурс на професора гімназії при домініканцях. Так, у листі до Ф.Вільдея, професора історії Люблянського лицю, який датується орієнтовно березнем-квітнем 1823 р., М.Чоп зазначав: "Окремо студіюю дипломатику, щоб можна було читати рукописні документи у бібліотеках Венеції, Мілана і Відня"²⁰. З цього листа довідуємося також, що у бібліотеці він вже чотири місяці читає спеціальні праці з допоміжних історичних дисциплін (Б.Монфокона, Ж.Мабільйона. Й.Х.Едкхеля та М.Й.Вікоша).

Отже, під впливом революційних подій 1848-1849 рр. австрійський уряд провів реорганізацію системи освіти, в т.ч. університетської. Філософський факультет, після об'єднання лицей з гімназіями, перестав відігравати роль підготовчого відділення до інших факультетів і поступово був прирівняний до них. Професори здобули право вільного читання, а студент — вільного вибору лекцій. Усі семестрові та річні екзамени відмінялися, а натомість встановлювалися лише екзамени на докторський ступінь. Виникли нові умови для викладання історичних дисциплін та для розвитку історичної науки загалом.

---

²⁰ Ibid. — S. 64.

**УКРАЇНЬСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РАДА
ЗУНР-ЗОУНР: РЕКОНСТРУКЦІЯ ОСОБОВОГО СКЛАДУ
(ЖОВТЕНЬ 1918 Р. — ЧЕРВЕНЬ 1919 Р.)**

Однією з малодосліджених сторінок історії української революції є питання про персональний склад Української Національної Ради ЗУНР-ЗОУНР (далі — УНРади). Вітчизняній історіографії не відомий повний і детальний особовий склад законодавчого органу західноукраїнської республіки протягом її існування. Список учасників засідання Конституанту 18-19 жовтня 1918 р. з незначними розбіжностями був опублікований у львівських газетах “Діло” та “Українське Слово”. Найбільший список членів УНРади, поданий у праці М. Чубатого „Державний лад на Західній Області Української Народної Республіки“, включає 154 особи¹. Список М. Чубатого наводять у своїх працях І. Сохоцький² та М. Литвин і К. Науменко³, хоча автор, посилаючись на брак урядового списку, зазначив, що наведений ним перелік є неповним⁴. Очевидно і те, що він не відображає робочий склад західноукраїнської Конституанти в якийсь конкретний період, а охоплює тільки відомих автору членів УНРади ЗУНР-ЗОУНР.

Встановлення повного персонального складу УНРади в різні періоди її діяльності є важливим з огляду на те, що до неї входила фактично вся тогочасна політична еліта українців Галичини та Буковини. Склад УНРади ілюструє соціальну, партійну та регіональну репрезентативність західноукраїнського національного руху першої чверті ХХ ст. у своєму апогеї — в момент творення власної держави⁵. Водночас, визначен-

¹ Чубатий М. Державний лад на Західній Області Української Народної Республіки. — Львів, 1921. — С. 12-14.

² Сохоцький І. Будівничі новітньої української державности в Галичині. (Додатки) // Історичні постаті Галичини ХІХ-ХХ ст. — Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1961. — С. 234-240.

³ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. — Львів, 1994. — С. 83-88.

⁴ До цього списку не увійшов, зокрема, Теофіль Окуневський, який був членом Виділу УНРади.

⁵ Інститутом історичних досліджень Львівського держуніверситету в 1993-1995 рр. у рамках проекту „Українське національне відродження у Галичині ХІХ — поч. ХХ ст.: порівняльний аналіз соціально-

ня співвідношення вказаних аспектів представництва під час сесій у Львові та Станіславові допоможе зрозуміти характер законотворчого процесу в тимчасовому парламенті ЗУНР-ЗОУНР, доповнить фактографію історії української революції.

Метою даної розвідки є доповнення списку і спроба реконструкції персонального та кількісного складу УНРади в період із жовтня 1918 р. по червень 1919 р. — у час її сесій в умовах функціонування органів влади ЗУНР-ЗОУНР на теренах Галичини та Буковини⁶. Як підставовий матеріал для дослідження використано віднайдений список складу УНРади, поміщений у „Календарі“ 1919 р.⁷, списки складів її комісій⁸, список буковинської делегації УНРади⁹ що досі не використовувались в науковому обігу. Крім того, послуговуємося архівними матеріалами опублікованими в тогочасній періодиці звітими про засідання УНРади, мемуарною літературою, енциклопедичними виданнями.

Історію УНРади в часи ЗУНР-ЗОУНР, за місцем проходження її законотворчих сесій, можна умовно розділити на львівський (18 жовтня-21 листопада 1918 р.) та станіславівський (3 січня - 15 квітня 1919 р.) періоди.

Львівський період

Як відомо, УНРада як Конституанта українського населення Австро-Угорщини вперше була скликана у Львові 18 жовтня 1918 р. Згідно зі Статутом, прийнятим того ж дня, до неї увійшли українські послы та члени Палати Панів австрійської Державної Ради з Галичини та Буковини, українські пос-

---

го складу патріотичних груп⁴ здійснено квантативний аналіз складу УНРади (за списком М.Чубатого). Див.: Вісник інституту історичних досліджень Львівського державного університету ім. Івана Франка. — 1995. — Ч. 3. — С. 3.

⁶ Фактично останнє засідання повного складу УНРади відбулося у Станіславові 15 квітня 1919 р., але її делегати номінально залишилися уповноваженими до часу виборів Союму ЗОУНР, які були заплановані на кінець травня того ж року. Окрім того, в травні-червні 1919 р. у Станіславові відбувалися засідання окремих комісій та Відділу УНРади.

⁷ Українець. Календарик на звичайний рік 1919. — Станіславів, 1919. — С. 23-28.

⁸ Нове життя. — Станіславів. — 1919. — 7 січня. — С. 2; 19 лютого. — С. 2.

⁹ Буковина. — Чернівці, 1918. — 1 листопада. — С. 1.

ли Краєвих Соймів і делегати партійних організацій обох об-
ластей¹⁰.

Опубліковані у львівських газетах „Діло“¹¹ та „Українське Слово“¹² звіти про хід Установчих Зборів 18—19 жовтня 1918 р. (зі складом учасників)¹³ свідчать, що до Львова прибули не всі українські парламентарії та соймові послі з обох областей. Загалом у засіданнях Конституанти прийняли участь: 26 послів до австрійського парламенту¹⁴; 13 колишніх послів галицького сойму; 6 послів буковинського сойму; члени Палати Панів — митрополит А.Шептицький та радник О.Барвінський¹⁵; соймові вірилісти — єпископи Г.Хомишин та Й.Кочиловський; по три представники від українських партій Галичини та Буковини: Української Національно-Демократичної Партії (далі — УНДП), Української Радикальної Партії (далі — УРП), Української Соціал-Демократичної Партії (далі — УСДП) та Християнсько-Суспільної Партії (далі — ХСП); представники від молоді та преси. Радикальну партію від Буковини представляв у Львові лише І.Карбулицький. На засідання Конституанти з Чернівців прибули також делегати від Української Народної Партії¹⁶ (далі — УНП) — К.Білинський, М.Кордуба та Р.Цегельський¹⁷.

¹⁰ Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі Конституції України. — Київ, 1992. — С. 92.

¹¹ Діло. — 1918. — 22 жовтня. — С.1.

¹² Українське Слово. — 1918. — 22 жовтня. — С.2.

¹³ Окремого протоколу засідання не велося, тому список присутніх Степан Баран подав в “Українському Слові” з пам’яті (Іванович С. [Баран С.]. Українські прапори над Львовом. До історії З.У.Н.Р. в 1918 р. //Календар-альманах на ювілейний рік 1948. — Авсбург-Мюнхен, 1948. — С. 124.

¹⁴ Як вказано в переліку присутніх на зборах Конституанти, опублікованому в „Українському слові“, К.Трильовський і С.Онишкевич прибули до Львова 19 жовтня 1918 р. (Українське Слово. — 1918. — 22 жовтня. — С. 2).

¹⁵ Член Палати Панів І.Горбачевський надіслав на адресу зборів пояснення своєї відсутності.

¹⁶ Українська Народна Партія була утворена в Буковині у 1912 р. прихильниками Степана Смалья-Стоцького, після його конфлікту з Миколою Васильком.

¹⁷ Роман Цегельський прибув на засідання Конституанти, заступивши Агенора Артимовича, який не зміг виїхати до Львова (Кордуба М. Переворот на Буковині. З особистих споминів //Літературно-На-

19 жовтня 1918 р. УНРада утворила три делегації: репрезентативну й виконавчу (як тимчасовий уряд) — у Відні, галицьку — у Львові й буковинську — у Чернівцях. До віденської делегації було обрано парламентарних послів: Є.Петрушевича (голова), В.Бачинського, Л.Бачинського, М.Василька, Є.Левицького, А.Лукашевича К.Трилевського, Т.Окуневського¹⁸.

Посланці з Буковини, повернувшись до Чернівців, вирішили доповнити свій склад ще десятьма представниками, причому два місця було зарезервовано для делегатів від міщанства, одне — від жіноцтва¹⁹. 25 жовтня 1918 р. буковинська делегація, очолена Омеляном Поповичем, прийняла назву „Український Красвий Комітет Буковини“²⁰. У переліку розширеної буковинської делегації УНРади поміщеному в газеті „Буковина“ названо 39 осіб²¹. З інших джерел дізнаємося про участь в буковинській делегації В.Залозецького²², А.Ганицького, Кочергана²³ та І.Поповича²⁴.

7 листопада 1918 р., після перейняття українцями влади в Чернівцях та обрання О.Поповича президентом краю, „Красвий комітет“ отримав назву „Українська Красва Національна Рада“, на чолі якої став А.Артимович²⁵. Та в оновленому складі буковинська делегація УНРади діяла недовго. Вже 11 листопада 1918 р., після окупації Чернівців румунськими військами більшість делегатів були змушені залишити місто.

уковий Вістник (далі — ЛНВ). — Львів, 1923. — Кн. 10. — С. 137-138).

¹⁸ К.Левицького було обрано до складу віденської делегації, проте він очолив львівську делегацію (*Левицький К.* Розпад Австрії і українська справа (Політичні спомини з р. 1918). — Т. 3. — Ч. 1. — С. 13; Воля. — Відень, 1920. — 3 липня). На початку листопада Є.Левицький виїхав до Швейцарії з дипломатичною місією (Діло. — 1918. — 3 листопада. — С. 2).

¹⁹ *Кордуба М.* Вказ. праця. — С. 139; *Його ж.* В посольстві до гетьмана (Уривок із щоденника) // Літопис Червоної Калини. — Львів, 1930. — Ч. 10. — С. 12.

²⁰ *Жуковський А.* Історія Буковини // Буковина: її минуле і сучасне. — Париж-Філадельфія-Детройт, 1956. — С. 306.

²¹ Буковина. — 1918. — 1 листопада. — С. 1.

²² *Кордуба М.* В посольстві до гетьмана... — С. 13.

²³ *Жуковський А.* Вказ. праця. — С. 311.

²⁴ Українець. Календарик на звичайний рік 1919... — С. 27.

²⁵ Там же. — С. 310.

Основну роботу щодо організації української влади в республіці у зазначений період проводила галицька делегація УНРади²⁶. Вона уконституювалася під проводом Ю.Романчука на засіданні у Львові 27 жовтня 1918 р.²⁷ Головою галицької делегації обрали К.Левицького, одне з місць заступників залишили для представника УСДП. Проблема полягала в тому, що коли більшість УНРади 18-19 жовтня 1918 р. відмовились проголосити негайне приєднання до Наддніпрянської України, члени УСДП залишили зал засідань²⁸ і увійшли до складу львівської делегації УНРади лише 2 листопада 1918 р. — після захоплення українцями влади у Львові²⁹. Один із лідерів УСДП Л.Ганкевич лише тимчасово виконував обов'язки заступника голови УНРади (9-21 листопада 1918 р.), заступивши свого партійного товариша А.Чернецького, який увійшов до Ради Державних Секретарів³⁰.

Згадуючи про події кінця жовтня — початку листопада 1918 р., Л.Цегельський зазначав, що галицька делегатура УНРади складалась переважно з послів, які постійно проживали у Львові, бо решту депутатів роз'їхались по своїх округах³¹. Про особовий склад львівської делегації дізнаємося з оригіналу "Тимчасового основного закону про державно-правну самостійність українських земель бувшої австро-угорської Монархії". Цей документ, затверджений УНРадою підписали 15 осіб (члени УНРади та Ради Державних Секретарів)³².

Внаслідок розгортання боїв за Львів між поляками та українцями, що почалися в ті дні, частина членів УНРади залишилась на польському боці боєвої лінії і не могли брати

²⁶ М.Лозинський зазначає, що в львівським періоді під УНРадою треба розуміти тільки членів, присутніх у Львові (*Лозинський М.* Галичина в рр. 1918-1919. — Прага, 1922. — С. 42).

²⁷ Українське слово. — 1918. — 29 жовтня. — С. 1.

²⁸ Кордуба М. Переворот на Буковині... — С. 39.

²⁹ Стахів М. Західня Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918-1923. — Скреттов, 1959. — Т. 3. — С. 35.

³⁰ Там же. — С. 35-36.

³¹ Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні зв'язані з першим листопадом 1918 р. — Нью-Йорк-Філадельфія, 1960. — С. 33.

³² Archiwum zakładowe Biblioteki Narodowej w Warszawie. — Archiwum TNSH. — Skrz. 23, XXIV — 1 / 1460. XII. 2. — К. 29-29 v.

участь у засіданнях³³. Відтак під час роботи львівської делегації відчувався брак фахівців і непропорційне представництво від політичних партій³⁴. Тому на зборах галицької делегації 12 листопада 1918 р. до УНРади були кооптовані: В.Охримович, С.Томашівський, М.Лозинський, С.Витвицький, М.Сисак, М.Парфанович, К.Студинський, Ю.Дзерович, К.Кажникевич — від політичних партій; Д.Вітовський, О.Микитка, В.Караван — від війська³⁵. Того ж дня УНРада прийняла рішення про необхідність проведення додаткових виборів від громадських організацій повітів і міст обох областей. Згідно з „Постановою про доповнення Української Національної Ради“ від 15 листопада 1918 р.³⁶, такі вибори в більшості повітових центрів були проведені в кінці листопада-грудні 1918 р.³⁷

У „Прокламації“ від 19 жовтня 1918 р. УНРада закликала національні меншини також надіслати своїх представників до Конституанти³⁸, та вони з наданого їм права не скористались. Лише колишній парламентарний посол Ернест Брайтер 20 листопада 1918 р. у листі до польських часописів заявив про свій вступ до УНРади як представник польської меншини, проживаючої „на області володіння Укр. Ради“³⁹. Щоправда, в досліджуваній період Е.Брайтер постійно перебував у Відні, а в засіданнях делегації УНРади брав участь починаючи з осені 1919 р.

Після захоплення польськими військами Львова члени Ради Державних Секретарів, а разом із ними частина делегатів до УНРади були змушені ввечері 21 листопада 1918 р. залишити місто та тимчасово виїхати до Тернополя⁴⁰.

³³ Цегельський Л. Вказ. праця. — С. 33.

³⁴ Серед парламентаріїв та послів до сойму був лише один представник Християнсько-Суспільної Партії — член Палати Панів О.Барвінський.

³⁵ Українське Слово. — 1918. — 13 листопада. — С. 1.

³⁶ Діло. — 1918. — 18 листопада. — С. 1.

³⁷ Цегельський Л. Вказ. праця. — С. 117.

³⁸ Конституційні акти України... — С. 93.

³⁹ Стрийський Вістник. — 1918. — 3 грудня. — С. 1; Український Голос. — Тернопіль, 1918. — 7 грудня. — С. 2.

⁴⁰ Левицький К. Перший Державний Секретаріат у Львові // Український скиталець. — Відень, 1923. — Ч. 11. — С. 18; Цегельський Л. Вказ. праця. — С. 112-115.

Станіславський період

Доповнена представниками повітів і міст Галичини⁴¹ УНРада продовжила свої засідання на початку 1919 р. у Станіславові, де відбулися три пленарні сесії (2-4 січня; 4-15 лютого та 25 березня-15 квітня 1919 р.). У Статутах УНРади (від 18 жовтня 1918 р., і в доповнюючому — від 4 січня 1919 р.) не вказано про представництво від молоді, але у нарисі С.Стебельського, що був написаний в перші місяці 1919 р.⁴², зазначено, що до УНРади крім послів і відпоручників від міст і повітів Галичини та Буковини входять також 5 представників від молоді⁴³. У згаданих списках знаходимо імена 4-х делегатів від студентської молоді — О.Кульчицький, С.Полянський, С.Сілецький⁴⁴, С.Терлецький. Там же подано прізвища десяти членів буковинської делегації УНРади⁴⁵. Що ж до представництва від партій з обох областей, то укладач списку „Календаря“ 1919 р. від Буковини виділяє тільки представників УСДП.

Під час відступу зі Львова частина членів УНРади, з тих чи інших причин, залишилися у місті — зокрема всі представники УСДП та ХСП від Галичини. Як стверджує І.Сохоцький, з галицьких делегатів від УНДП львівського періоду в станіславських сесіях брали участь лише М.Лозинський та С.Витвицький, інші — zostалися під польською окупацією або виїхали за кордон⁴⁶. На заміну делегатів УСДП що залишилися у Львові, в Станіславові до УНРади ввійшли: В.Бирчак, М.Бойкович, І.Калинович, Р.Кулицький, І.Ліско-

⁴¹ Буковина на той час вже була повністю окупована румунськими військами, тому на території краю доповнюючі вибори до УНРади не відбулися.

⁴² Ст. Ст. [Стебельський С.]. Начерк державного устрою Західної області Української Народної Республіки //Українець... — С. 21-23.

⁴³ Як вже зазначалось, делегати від студентства брали участь у засіданнях УНРади ще у львівський період.

⁴⁴ Степан Сілецький у Станіславові виконував функції секретаря Президії УНРади.

⁴⁵ Буковинських делегатів, котрі брали участь у засіданнях Конституанти 18-19 жовтня 1918 р. як представники від політичних партій, у списках М.Чубатого та „Календаря“ віднесено до делегатів буковинської УНРади.

⁴⁶ Сохоцький І. Вказ. праця. — С. 238.

вацький, Г.Маріяш, Р.Скибінський⁴⁷. ХСП в УНРаді станіславівського скликання вже не мала окремого представництва.

Як свідчать щоденники В.Старосольського, в ніч з 10 на 11 грудня 1918 р. у Львові польськими властями було заарештовано його, І.Куровця, В.Бачинського та Ю.Романчука та тієї ж ночі етаповано до Перемишля⁴⁸. З них лише Ю.Романчука з огляду на вік та стан здоров'я повернено назад до Львова, решту — інтерновано в таборі в Баранові, а пізніше перевезено в Домб'ю. 23 грудня 1918 р. було заарештовано І.Кивелюка та К.Студинського⁴⁹. У своїй резиденції при соборі св.Юра під домашнім арештом перебував митрополит А.Шептицький⁵⁰. М.Лозинський переховувався від польських властей у Львові і прибув до Станіслава лише на початку березня, а С.Баран — в кінці квітня 1919 р.⁵¹

У Перемишлі залишилися Й.Коциловський і В.Загайкевич, в Ярославі — О.Погорецький⁵². Півтора місяці перебував у польському полоні і Т.Кормош⁵³, але зумів утекти й дістатися до Станіслава.

Окупувавши Буковину, румунська поліція ув'язнила провідних українських діячів, у тому числі членів „Українського Краєвого Комітету Буковини“ — Є.Пігуляка, В.Залозецького, Т.Драчинського, М.Литвиновича, Т.Іваницького, А.Малика⁵⁴. За спогадами О.Поповича, з буковинських делегатів у станіславівських сесіях брали участь лише А.Артемович, О.Безпалко, К.Білинський, О.Бурачинський, М.Кордуба, І.Попович та сам автор, а послі Т.Галіп, І.Семака, М.Спинул й інші виїхали до Відня⁵⁵.

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ ЦДІАЛ. — Ф. 360. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 150 зв.

⁴⁹ Там же. — Арк. 152; Република. — 1919. — 20 лютого. — С. 3.

⁵⁰ *Нагаєвський І.* Історія української держави двадцятого століття. — К., 1993. — С. 380.

⁵¹ Република. — 1919. — 1 березня. — С. 4; 17 мая. — С. 3.

⁵² *Цесельський Л.* Вказ праця. — С. 115-116.

⁵³ *Кривава книга.* — Дрогобич, 1994. — С. 30.

⁵⁴ *Жуковський А.* Вказ. праця. — С. 320; Република. — 1919. — 27 лютого. — С. 2; Український Голос. — 1919. — 2 марта. — С. 2-3.

⁵⁵ *Попович О.* Відродження Буковини (Спомини). — Львів, 1933. — С. 108.

В австрійській столиці постійно перебували М.Василько, С.Дністрянський та І.Горбачевський⁵⁶. С.Дністрянський деякий час виконував функції представника ЗУНР у Відні (за відсутності Є.Петрушевича)⁵⁷; пізніше на цій посаді були М.Василько та В.Сінгалевич⁵⁸. У дипломатичних відрядженнях за межами республіки перебували В.Панейко, О.Колесса, Є.Левицький. Епізодично брав участь у засіданнях УНРади в Станіславові Л.Цегельський⁵⁹. За даний період УНРада втратила двох осіб — 16 листопада 1918 р. помер посол до галицького союму П.Думка⁶⁰, 13 травня 1919 р. — довголітній голова УРП М.Лагодинський⁶¹.

Більшість авторів, котрі висвітлювали історію ЗУНР. ЗОУНР, вказують, що доповнена УНРада, яка збиралась на початку січня 1919 р. у Станіславові, складалася з 150 послів⁶². Проте, враховуючи відсутність названих делегатів, приходимо до висновку, що такий кількісний склад був номінальним (автори розвідок очевидно мали на увазі загальну кількість мандатів). Фактично, кількість осіб, що брали участь у засіданнях УНРади в Станіславові, є значно меншою: за списком М.Чубатого — 108 делегатів⁶³. У звіті з першої сесії УНРади в Станіславові, опублікованому в „Дрогобицькому Листку“ вказано про присутність на засіданні 118 делегатів⁶⁴. Показовим є, також, той факт, що до комісії УНРади: земельної, військової, законодавчої, технічної відбудо-

⁵⁶ Українське Слово. — 1918. — 30 жовтня. — С. 1; Цегельський Л. Вказ. праця. — С. 63.

⁵⁷ Діло. — 1918. — 13 листопада. — С. 3.

⁵⁸ Република. — 1919. — 13 квітня. — С. 3.

⁵⁹ Цегельський Л. Вказ. праця. — С. 118.

⁶⁰ Голос Поділля. — Тернопіль, 1918. — 24 листопада. — С. 2.

⁶¹ Република. — 1919. — 15 травня. — С. 3.

⁶² Литвин М., Науменко К. Вказ. праця. — С. 88; Лозинський М. Вказ. праця. — С. 62; Стахів М. Вказ. праця. — С. 47; Субтельний О. Україна: історія. — Київ, 1991. — С. 322; Ярославин Сидір [Сохоцький І.]. Визвольна боротьба на Західньо-Українських Землях у 1918-1923 роках. — Філадельфія, 1956. — С. 103. Лише Л.Цегельський зазначає: „...нова Українська Національна Рада мала мати 150 членів“ (виділено нами — О.П.). Див.: Цегельський Л. Вказ. праця. — С. 117.

⁶³ У своєму переліку автор виділив курсивом прізвища тих делегатів, котрі брали участь у станіславівських сесіях.

⁶⁴ Дрогобицький Листок. — 1919. — 12 січня. — С. 2.

ви, фінансової, шкільної, заграничних справ, суспільної опіки, комунікаційної (утворені 2-4 січня 1919 р.); адміністративної (утворена 15 лютого 1919 р.) увійшло, загалом, лише 75 осіб⁶⁵.

Відповідно, під час станіславських сесій міжпартійні кількісні співвідношення у складі західноукраїнського парламентаріату дещо змінилися. Зокрема, радикальний клуб створений в УНРаді на початку квітня 1919 р., налічував 31 особу⁶⁶. Взявши до уваги представників Селянсько-Радикальної Партії⁶⁷, що не увійшли до цього клубу, та делегатів від УСДП, можна стверджувати, що кількісна перевага УНДП в УНРаді станіславського скликання вже не була такою значною, як у складі Конституанти 18-19 жовтня 1918 р.⁶⁸

Підсумовуючи, виділяємо (за персональними параметрами) три склади УНРади в період з жовтня 1918 р. по червень 1919 р.:

І. Львівський період⁶⁹

1. Збори Конституанти у Львові 18-19 жовтня 1918 р.

2. Особовий склад делегацій у період із 25 жовтня по кінець листопада 1918 р: а) віденської делегації (далі — ВД); б) розширеної буковинської делегації — „Українського Краєвого Комітету Буковини“ (далі — БД); в) галицької (львівської) делегації, доповненої 2 листопада 1918 р представниками УСДП і 12 листопада 1918 р. делегатами від партій та війська (далі — ЛД).

⁶⁵ У списках комісії зустрічаємо прізвища Галібея, Гуркевича та Дужого, про участь яких в УНРаді не згадують інші автори (Нове життя. — 1919. — 7 січня. — С. 2; 19 лютого. — С. 2).

⁶⁶ Народ. — 1919. — 6 квітня. — С. 8.

⁶⁷ К.Трильовський, разом зі своїми прибічниками самостійно відновивши видання газети „Громадський голос“, утворив у Коломиї Селянсько-Радикальну Партію, за що його на Крайовому З'їзді було виключено з УРП (Народ. — 1919. — 10 березня. — С. 2).

⁶⁸ Перевага націонал-демократів в складі Конституанти 18-19 жовтня 1918 р. полягала в тому, що при рівному представництві від партій (по три особи), вони мали більшість серед українських членів Державної Ради (25 із 33-х) та галицького сойму (24 із 34-х). Див.: Ярославин Сидір [Сохоцький І.]. Вказ. праця. — С. 82.

⁶⁹ М.Стахів розрізняв два склади УНРади у львівський період — склад Конституанти 19 жовтня 1919 р. і склад галицької делегації, доповненої представниками політичних партій (Стахів М. Вказ. праця. — С. 35-37).

II. Станіславівський період

3. Склад доповненої УНРади станіславівського періоду (далі — СП).

На основі досліджених матеріалів загальний список делегатів, котрі входили до складу УНРади в період з жовтня 1918 р. по червень 1919 р. доповнено до 191 особи⁷⁰:

1. Алиськевич Андрій — місто Перемишль (СП).
2. Андріящук Гриць — делегат УСДП від Буковини (К, БД).
3. Артимович Аґенор — дел. УНП від Буковини (БД; СП.).
4. Банах Павло — пов. Сокаль (СП).
5. Бандера Андрій — пов. Калущ (СП).
6. Баран Степан — дел. УНДП від Галичини (К; ЛД; СП).
7. Бараник Василь — пов. Заліщики (СП)⁷¹.
8. Барвінський Богдан — дел. ХСП (К, ЛД).
9. Барвінський Олександр — член Палати Панів (К, ЛД).

⁷⁰ У реконструйований загальний список увійшли особи, стосовно яких віднайдена інформація про їх входження до складу УНРади в добу ЗУНР-ЗОУНР. Список подано із зазначенням представництва та участі делегата в конкретному складі УНРади (в Конституанті, в одній з делегацій, в сесіях станіславівського періоду). Не вказуємо представництво членів буковинської делегації («Українського Краєвого Комітету Буковини»), які не приймали участі в засіданні Конституанти (18-19 жовтня 1918 р.) у Львові. В окремих енциклопедичних виданнях зустрічаємо прізвища ще кількох осіб, про яких зазначено, що вони були членами УНРади. Але така інформація потребує детальної перевірки — можливо, йдеться про участь у Повітових УНРадах чи про період, коли ЗУНР-ЗОУНР як державне утворення фактично перестала існувати. Окрім того, в пресових звітах із засідань УНРади в Станіславові зустрічаються ще декілька прізвищ виступаючих, які відсутні в згаданих списках: Роман Грушка, Тушик, Єрчинський (Нове життя. — 1919. — 12 січня. — Ч. 8. — С. 2; 12 лютого. — Ч. 33. — С. 1). Розшифровані польськими дослідниками підписи під зверненням групи членів УНРади до Президії Ради Державних Секретарів (від 14.02.1919 р.) доповнюють список прізвищами: Гапович, Давидюк (ДАЛЮ. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 163. — Арк. 1 зв.). Проте інформація щодо приналежності цих осіб до УНРади потребує підтвердження додатковими джерелами.

⁷¹ У переліку М.Чубатого прізвище делегата від повіту Заліщики вказано з помилкою — Бархник (*Чубатий М.* Вказ. праця. — С. 12).

10. Бачинський Володимир — парламентарний та соймовий посол із Галичини (К, ВД).
11. Бачинський Лев — парламентарний посол із Галичини (К, ВД, СП).
12. Безпалко Осип — дел. УСДП від Буковини (К, БД, СП)
13. Бирчак Володимир — дел. УСДП від Галичини (СП).
14. Білінський Клавдій — дел. народної партії від Буковини (К; БД, СП)
15. Бойкович Никола — дел. УСДП з Галичини (СП).
16. Бойцун Олександр — місто Самбір (СП).
17. Брайтер Ернест —представник польської меншини (перебував у Відні).
18. Бриндзан Касіян (БД)
19. Будзиновський Вячеслав — парламентарний посол із Галичини (К).
20. Бурачинський Осип — соймовий посол із Буковини (К, БД, СП).
21. Ваньо Теодор — соймовий посол із Галичини (СП).
22. Василько Микола — парламентарний посол із Буковини (К, ВД).
23. Весоловський Остап — місто Стрий (СП).
24. Винничук Лазар — соймовий посол із Галичини (СП).
25. Височанський Степан — пов. Перемишляни (СП).
26. Витвицький Степан — дел. УНДП від Галичини (ЛД — з 12.11.1918 р., СП).
27. Вітик Семен — парламентарний посол із Галичини (К, СП).
28. Вітовський Дмитро — представник війська (ЛД — з 12.11.1918 р., СП).
29. Гаврищук Микола— соймовий посол із Буковини (БД).
30. Галібей Михайло — член комісії для технічної відбудови (СП)⁷².
31. Галіп Теодот — соймовий посол із Буковини (БД, СП).
32. Ганицький Антін (БД).
33. Ганкевич Лев — делегат УСДП від Галичини (ЛП — з 9.11.1918 р.).
34. Ганкевич Микола — делегат УСДП від Галичини (К).
35. Глушок Роман — пов. Бережани (СП).
36. Голубович Ізидор — парламентарний та соймовий посол із Галичини (К, ЛД, СП).

⁷² Припускаємо, що М.Галібей представляв в УНРаді місто Львів.

37. Гончарюк Сень (БД).
38. Горбачевський Антін — соймовий посол із Галичини (К, СП).
39. Горбачевський Іван — член Палати Панів (постійно перебував у Відні).
40. Гординський Ярослав — дел. ХСП від Галичини (К).
41. Гуркевич Володимир — (СП)⁷³.
42. Данилович Северин — дел. УРП від Галичини (К, СП).
43. Демчук Михайло — пов. Перемишль (СП).
44. Дзерович Юліян — дел. ХСП (ЛД, з 12.11.1918 р.).
45. Дикий Дмитро — пов. Бібрка (СП).
46. Дністрянський Станіслав — парламентарний посол із Галичини (постійно перебував у Відні).
47. Добрянська Ксеня (БД).
48. Домбровський Августин — пов. Товмач (СП).
49. Драчинський Теофіль — віцемаршалок буковинського сойму (К, БД).
50. Дрогомирецький Николай — дел. УНДП від Буковини (К, БД).
51. Дувіряк Гриць — пов. Печеніжин (СП).
52. Дужий Іван — пов. Рава-Руська (СП).
53. Думка Павло — соймовий посол із Галичини (помер 16.11.1918 р.).
54. Загайкевич Володимир — парламентарний посол із Галичини (К).
55. Загульський Микола — пов. Золочів (СП).
56. Замора Теодор — пов. Городенка (СП).
57. Залеський Тадей — пов. Самбір (СП).
58. Залозецький Володимир (БД).
59. Іваницький Омелян — дел. УНДП від Буковини (К, БД).
60. Іваницький Теодор — соймовий посол із Буковини (К, БД).
61. Калинович Іван — дел. УСДП від Галичини (СП).
62. Капустинський Олександр — соймовий посол із Галичини (К, СП).
63. Караван Василь — представник від війська (ЛД — з 12.11.1918 р.).
64. Карачевський Теофіль — пов. Старий Самбір (СП).

⁷³ Представництво В.Гуркевича невідоме, проте знаходимо його прізвище в списках законодавчої та військової комісії УНРади.

65. Карбулицький Іларіон — дел. УРП від Буковини (К, БД, СП).
66. Карманський Петро — пов. Тернопіль (СП).
67. Карпінський Плятон — пов. Теревовля (СП).
68. Каржун Спиридїон — дел. ХСП (К).
69. Касяян Іван (БД)
70. Кажникевич Кирило — дел. ХСП (ЛД — з 12 листопада 1918 р.).
71. Качмарський Евстахій — пов. Сколе (СП).
72. Кивелюк Іван — соймовий посол із Галичини (К, ЛД).
73. Когут Лев (БД).
74. Козаневич Маріян — місто Дрогобич (СП).
75. Колесса Олександр — парламентарний посол із Галичини (К).
76. Кордуба Мирон — дел. УНП від Буковини (К, БД, СП)
77. Кормош Теофіль — соймовий посол із Галичини (К, СП)
78. Корольок Мартин — пов. Станиславів (СП).
79. Король Михайло — соймовий посол із Галичини (К, СП).
80. Костишин Ілія — пов. Зборів (СП).
81. Кожановський Іван — соймовий посол із Галичини (К, СП).
82. Коциловський Йосафат — соймовий віриліст (К).
83. Кочерган Михайло (БД)
84. Крупа Осип — дел. УСДП (К, ЛД).
85. Крушельницький Антін — дел. УРП (К, СП).
86. Кузів Гриць — пов. Дрогобич (СП).
87. Кулицький Роман — дел. УСДП (СП).
88. Кульчицький Олександр — дел. від студентської молоді (СП).
89. Кунько Антін — пов. Тернопіль (СП).
90. Курбас Роман — пов. Борщів (СП).
91. Куриш Марко — соймовий посол із Буковини (БД).
92. Куровець Іван — соймовий посол із Галичини (К, СП).
93. Лаврук Павло — парламентарний посол із Галичини (К, СП).
94. Лагодинський Микола — парламентарний посол із Галичини (К, СП, помер 13.05.1919 р.).
95. Левандовський Николай (БД).
96. Левицька Михайлина (БД).

97. Левицький Євген — парламентарний посол із Галичини (К, ВД, СП).
98. Левицький Кость — парламентарний та соймовий посол із Галичини (К, ЛД, СП).
99. Левицький Лев — парламентарний та соймовий посол із Галичини (К, СП).
100. Левицький Микола — пов. Жидачів (СП).
101. Левицький Модест (БД, СП).
102. Левицький Теодор — соймовий посол із Буковини (К, БД).
103. Лисан Юрій — соймовий посол із Буковини (К, БД, СП).
104. Лисенецький Гедимин (К, БД).
105. Лисяк Микола (?)⁷⁴.
106. Литвинович Михайло (БД).
107. Лісковацький Іван — дел. УСДП (СП).
108. Лозинський Михайло — дел. УНДП (ЛД — з 12.11.1918 р., СП — з березня 1919 р.).
109. Лукашевич Антін — парламентарний посол із Буковини (К, ВД, БД)⁷⁵.
110. Макух Іван — соймовий посол із Галичини (К, СП).
111. Малик Артур — соймовий посол із Буковини (БД).
112. Манько Андрій — пов. Доброміль (СП).
113. Марітчак Олександр — пов. Рудки (СП).
114. Маріяш Гриць — дел. УСДП (СП).
115. Маркус Яким — пов. Стрий (СП).
116. Матковський Северин — пов. Гусятин (СП).
117. Метелля Северин — соймовий посол із Галичини (СП).
118. Микитка Осип — представник війська (ЛД — з 12.11.1918 р.).
119. Мицак Осип (БД).
120. Музичка Андрій — член радикального клубу УНРади (СП)⁷⁶.

⁷⁴ Представництво М.Лисяка, який зазначений у „Календарі“ 1919 р. як соймовий посол, не встановлено.

⁷⁵ Прізвище А.Лукашевича є в списках віденської та водночас буковинської делегацій.

⁷⁶ Прізвище вчителя Тернопільської гімназії А.Музички відсутнє в переліках М.Чубатого та „Календаря“ 1919 р., проте зустрічається в пресових звітах із засідань УНРади в Станиславові та в списку чле-

121. Нагірняк Василь — пов. Надвірна (СП).
122. Назаревич Степан — пов. Броди (СП).
123. Назарук Осип — дел. УРП від Галичини (К, ЛД, СП).
124. Новаківський Михайло — соймовий посол із Галичини (К, СП).
125. Окуневський Теофіль — парламентарний та соймовий посол із Галичини (К, ВД, СП).
126. Онишкевич Степан — парламентарний посол із Галичини (К, СП).
127. Онищук Антін — пов. Снятин (СП).
128. Осадець Николай — соймовий посол із Буковини (БД).
129. Охримович Володимир — дел. УНДП від Галичини (ЛП).
130. Павлюх Гнат — місто Станіславів (СП).
131. Паневник Дмитро — пов. Богородчани (СП).
132. Панейко Василь — дел. УНДП від Галичини (К, ЛД, СП).
133. Парфанович Микола — дел. УСДП від Галичини (ЛД — з 12.11.1918 р.).
134. Пачовський Михайло — пов. Долина (СП).
135. Перфецький Роман — соймовий посол із Галичини (К, ЛД, СП).
136. Петрицький Михайло — парламентарний посол із Галичини (К, СП).
137. Петрушевич Євген — парламентарний та соймовий посол із Галичини (К, ВД, СП).
138. Петрушевич Лев — місто Бережани (СП).
139. Петрушевич Степан — пов. Радехів (СП).
140. Пігуляк Єротей — соймовий посол із Буковини (БД).
141. Плиска Михайло — пов. Бучач (СП).
142. Погорецький Омелян — парламентарний посол із Галичини (К).
143. Полянський Степан — дел. від студентської молоді (К).
144. Попович Ілько (БД, СП).
145. Попович Омелян — соймовий посол із Буковини (К, БД, СП).
146. Рожанковський Теодор — соймовий посол із Галичини (К, СП).

нів радикального клубу УНРади. Припускаємо, що він був делегатом від міста Тернополя.

147. Романчук Юліян — парламентарний посол із Галичини (К, ЛД).
148. Рутко Антін — пов. Мостиська (СП).
149. Сандуляк Іван — соймовий посол із Галичини (К, СП).
150. Семака Ілія — парламентарний посол із Буковини (К, БД, СП)⁷⁷.
151. Сенчина Іван — пов. Рогатин (СП).
152. Сербинюк Юрій (БД, СП).
153. Сілецький Степан — дел. від студентської молоді (СП).
154. Сінгалевиц Володимир — парламентарний і соймовий посол із Галичини (К, СП).
155. Сіак Остап — місто Бучач⁷⁸ (СП).
156. Сисак Микола — дел. УСДП від Галичини (ЛД — з 12.11.1918 р.).
157. Скибінський Рудольф — дел. УСДП (СП).
158. Смаль-Стоцький Степан — парламентарний посол із Буковини (К, БД, СП).
159. Содомора Михайло — пов. Підгайці (СП).
160. Сороневич Володимир — дел. УСДП від Буковини (К, БД.).
161. Спенул Микола⁷⁹ — парламентарний посол із Буковини (БД).
162. Старух Антін — пов. Лісько (СП)
163. Старух Тимотей — парламентарний та соймовий посол із Галичини (К, СП).
164. Стефаник Василь — парламентарний посол із Галичини (СП).
165. Стефанович Олександр — дел. УНДП від Галичини (К, ЛД).
166. Студинський Кирило — дел. ХСП (ЛД, з 12 листопада 1918 р.).
167. Сушко Никола — пов. Львів-Щирець⁸⁰ (СП).

⁷⁷ На відміну від О.Поповича, М.Чубатий вказує на присутність цього делегата в Станиславові. Прізвисьце І.Семаки є і в списку членів комісії УНРади (Нове життя. — 1919. — 7 січня. — С. 2).

⁷⁸ У списку „Календаря“ 1919 р. (с. 27) зазначено, що Остап Сіак представляв Бучачський повіт, а в списку М.Чубатого (с. 13) — місто Бучач. Вірна остання інформація.

⁷⁹ За іншими даними — Спенул Николай.

168. Темницький Володимир (СП)⁸¹.
169. Терлецький Гриць — місто Борислав (СП).
170. Терлецький Стефан — дел. від молоді (СП).
171. Тершакевич Гриць — соймовий посол із Галичини (К, СП).
172. Тимощук Гриць — пов. Коломия (СП).
173. Томашівський Степан — дел. УНДП від Галичини (ЛД — з 13.11.1918 р., СП).
174. Трильовський Кирило — парламентарний посол із Галичини (К — з 19.10.1918 р, ВД, СП).
175. Устиянович Осип — місто Станіславів-Княгинин (СП).
176. Федевич Іван — пов. Турка (СП).
177. Федорович Володимир — дел. УНДП від Буковини (К, БД).
178. Філяс Плятонід — пов. Жовква (СП).
179. Хомишин Григорій — соймовий віриліст (К, СП).
180. Цегельський Лонгін — парламентарний і соймовий посол із Галичини (К, ЛД, СП).
181. Цегельський Михайло — пов. Камінка Струмилова (СП).
182. Цегельський Роман — дел. народної партії з Буковини (К, БД).
183. Чайківський Теодор — пов. Яворів (СП).
184. Чернецький Антін — УСДП (К, ЛД — з 2.11 до 9.11.1918 р.).
185. Чернявський Іван — місто Коломия (СП).
186. Шекерик-Доників Петро — пов. Косів (СП).
187. Шептицький Андрей — Палати Панів (К).
188. Шмігельський Андрій — пов. Збараж (СП).
189. Юрик Степан — місто Золочів (СП).
190. Юрчинський Остап — пов. Чортків (СП).
191. Яворський Іван — соймовий посол із Галичини (СП).

Питання про кількісний та персональний склад УНРади ЗУНР-ЗОУНР на кожній із сесій зокрема ще потребує деталь-

⁸⁰ У переліку „Календаря“ 1919 р. (с. 28) Никола Сущко поданий як делегат від Стрийського повіту.

⁸¹ Представництво В.Темницького достовірно не встановлено. Відомо про його виступи на станіславській сесії як референта законодавчої комісії (Золочівське Слово. — 1919. — 17 квітня. — С. 2). Припускаємо, що він був делегатом від УСДП.

ного уточнення. Важливим є визначення соціального статусу та партійної належності делегатів до УНРади, збір біографічних даних цих діячів. Встановлення вичерпного списку членів УНРади ЗУНР — ЗОУНР упродовж всієї її діяльності (після окупації польськими військами Галичини окремі делегації УНРади в 1919-1923 рр. проводили свої засідання у Відні та Львові) доповнить базу даних для укладення біографічних словників та енциклопедій.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ АВСТРІЙСЬКИХ УКРАЇНЦІВ (1912—1918 РР.)

Орієнтація на зовнішній впливовий чинник важила для українського національно-політичного руху в Австро-Угорщині надзвичайно багато. Цей пласт нашої історії є досить великим і водночас маловивченим. На початку викладу зробимо декілька уточнень та пояснень стосовно термінів, винесених у назву статті. Отже, вжите тут означення „зовнішньополітичні” включає всі орієнтації на зовнішні, позаукраїнські чинники. Використане в назві статті означення „австрійські” вказує на те, що мова йтиме лише про український рух у Галичині та на Буковині, оскільки в угорській частині імперії він не набув до того часу організованих та структурованих форм.

У 1912 р. у результаті чергового загострення відносин між Росією й Австро-Угорщиною українське питання знову потрапляє в орбіту загальнодержавної австрійської політики, але цього разу як міжнародна проблема. З огляду на зміну зовнішньої кон'юнктури, українські політичні партії постали перед проблемою остаточного визначення своїх зовнішніх орієнтирів у разі війни. Для вироблення спільної позиції до Львова було скликано на нараду представників всіх українських партій. Результатом нарад стала заява про те, що у разі війни українці підтримають Австро-Угорщину, а отже, блок Центральних держав¹.

Напередодні війни німецькі та австрійські власті почали активно розробляти можливі варіанти послаблення Росії зі середини та використання з цією метою національних рухів в імперії². Такі наміри держав Центрального блоку позитивно зустріли українські галицькі політики. Погоджуючись на участь у цих заходах, українські політичні кола переслідую-

¹ Лозинський М. Українська революція. Галичина в 1918-1920 рр. — Відень, 1922. — С. 11.

² В архіві австрійського міністерства закордонних справ зберігається низка документів, що засвідчують підвищене зацікавлення зовнішньополітичного відомства цією проблемою: Österreichische Haus-Hof — und Staatsarchiv Wien. — Politisches Archiv (далі — ÖStA Wien. — HHStA). — PA. I. — Ktn. 523, 829, 902, 903, 923.

вали такі цілі: залучити на свій бік центральну австрійську владу для вирішення тривалого польсько-українського протистояння в Галичині, підтримати переслідуваний у Російській імперії український рух та перетворити цей регіон на плацдарм для утворення майбутньої Української держави.

Незважаючи на те, що українські політичні партії прийняли чітку заяву про прихильність до австрофільського напрямку, а отже, пов'язали реалізацію національно-політичного ідеалу з Австро-Угорщиною, в програми партій не було внесено жодних змін. Навіть найпотужніша серед українських галицьких партій — Українська національно-демократична партія (далі — УНДП), яка відчувала за собою могутню підтримку в краєвому масштабі, до проводу якої входили відомі політики, юристи, керівники фінансово-господарських установ, не запропонувала нового плану дій. Програма цієї партії передбачала об'єднання українських етнічних територій в окремий коронний край шляхом поділу Галичини та Буковини³, залишаючи поза увагою українські землі в складі угорської частини імперії. Партія збиралася зав'язати з ними „тісні взаємини” з метою „витворення подібного руху національного, який є між галичанами і буковинцями”⁴.

За прикладом Головної Руської Ради, що в 1848 р. проголосила етнічну єдність українців по обох боках кордону, УНДП збиралася лише „скріпляти та розвивати почуття національної єдності з російськими Українцями” задля „витворення разом з ними культурної одноцільності”. У політичному плані стосовно Росії, національні демократи підтримували ідею імперії „з абсолютистської і централістичної в державу конституційно федералістичну, оперту на автономії народностей”⁵. У такому формулюванні українська національна ідея залишалася незмінною майже до 1918 р. Варто зауважити, що плани щодо російської України реально були набагато радикальнішими, проте вони не могли бути оприлюднені публічно, оскільки це могло зіпсувати і без того критичні від-

---

³ Баран С. Наша програма і організація. Програма і організація Української національно-демократичної партії. — Львів, 1913. — С. 9-10.

⁴ Наша партія, її програма і організація //Будучність. — 1899. — Ч. 11. — С. 6.

⁵ Там же.

носини з Росією⁶. Відомі факти, коли при найменшій критиці політики російського уряду галичанами-українцями, посол Росії негайно заявляв протест австрійському урядові⁷.

Міжнародна криза 1912 р. не лише надала українській проблемі міжнародного значення, але й знайшла відображення в концепціях побудови Української держави на базі українських земель у Росії. З цього року в українському політичному житті починають домінувати дві тактичні лінії щодо реалізації поставленого ідеалу: 1) через загальноєвропейський збройний конфлікт; 2) через соціальну революцію та відцентрові рухи в Росії. Стороннім орієнтиром для підтримки цих намірів, безумовно, стає Австро-Угорщина⁸.

Німецький дослідник цього періоду Армін Міттер вважає, що австрофільський напрямок став домінуючим в українській галицькій політиці завдяки дії трьох чинників: 1) запровадження в Австро-Угорщині загального виборчого права; 2) репресії національних рухів у Росії; 3) напруження відносин між Австро-Угорщиною та Росією в результаті балканської кризи 1908-1909 рр⁹. Крім того, він заперечує твердження Роберта Каяна про те, що наприкінці XIX ст. у Галичині витворилася окрема австро-русинська національна свідомість,

---

⁶ Реальні плани українських галицьких політиків відносно територій, відвоєваних від Росії, проявилися лише з початком Першої світової війни. Головною трибуною для проголошення цих ідей стали видання "Союзу визволення України" (далі — СВУ). І хоча це була організація українських політемігрантів з Росії, все ж під її егідою досить часто з'являлися і праці галиччан. Наприклад, у брошурі, виданій у 1915 р. Л.Цегельським, читаємо: "Коли б українські землі з-під Росії дісталися під Австрію, тоді ці землі враз з Галичиною і Буковиною мали б право самі собою порядкувати, як окремий край, з окремим українським Соймом, себто дістали б свою українську автономію. [...] Найкраще для нас, Українців, було-б, щоби Росію так розгромлено, аби від неї відпали всі українські губернії аж по Дон та Кубань. Повстала-б тоді велика самостійна Україна" (Цегельський Л. З чого виникла війна та що вона нам може принести. — Відень, 1915. — С. 8-10).

⁷ Mitter A. Galizien — Krisenherd in den Beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und Russland (1910-1914) // Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Ländern Europas. — 1984. — N 28. — S. 214-215.

⁸ Лозинський М. Вказ. праця. — С. 7-8.

⁹ Mitter A. Op. cit. — S. 211.

трактуючи це явище як повне утвердження австрофільського напрямку в українській політиці¹⁰.

Названі цим дослідником фактори мали дуже важливе значення для появи такого курсу, але, на нашу думку, обраний українськими політиками шлях, впливав із самої природи тогочасного українського національного табору, а основними джерелами українського політичного австрофільства були лоялізм, легітимізм і прагматизм.

Лоялізм до держави та династії в австрійських українців був не тільки історичним¹¹, але й політичним. У передмові до книги „Золоті ворота”, оцінюючи передвоєнну українську політику, Василь Кучабський називає такі джерела галицького лоялізму: „З уваги на безсилля українського народу були дуже небажані хоч би й найменші перешкоди з боку займанщицьких держав — Австрії та Росії. Тому одною з найважливіших функцій української політики мусіло стати переконування займанщицьких держав, що скріплення національної свідомості й культури українського народу не ослабить його лояльності до здобувчої держави. Тактика лоялізму, на якій ніби-то в українським національним інтересі не сміла впасти тінь підозріння, перемінилася в аксіому української політичної думки”¹². До цього твердження можна додати, що жодна з українських політичних партій не допускала варіанта, пов'язаного з насильницьким завоюванням влади. Всі вони були прихильниками еволюційного розвитку подій, а отже, для них всяка влада мала бути легітимною¹³. У даному разі джерелом легітимності по відношенню до майбутньої Української держави австрійські українці вважали Австро-Угорську монархію. З огляду на цей аспект майже всі

---

¹⁰ Ibid.

¹¹ Його коріння сягає часів йосифінізму, коли після тривалого періоду беззаконня та анархії в Речі Посполитій українці були визнані державою Габсбургів. Так само дістала правову основу єдина українська інституція — Греко-Католицька Церква. Саме ці зміни перетворили українське населення Австрії у лояльних громадян держави.

¹² Золоті ворота. Історія Січових Стрільців 1917-1919. — Львів, 1937. — С. 6.

¹³ Тут позначилося те, що провід найвпливовішої української партії в Галичині — УНДП — майже на 70 відсотків складався із фахових правників і адвокатів.

українські державницькі концепції будувалися на австро-філійській платформі.

Що ж до прагматизму, то варто зважити на те, що в українському національно-політичному русі Австро-Угорщини провідною політичною структурою була не просто партія центристського типу, а партія, в якій переважали дрібні чиновники, адвокати, фінансисти. Для цих людей на першому плані стояли, безумовно, їхні життєві інтереси, що значною мірою залежали від державної влади.

Проте, цей рух не був однорідним. Напередодні війни в ньому визначилося два напрямки. Перший представляла „могутня трійка”: Євген Олесницький, Кость Левицький, Микола Василько. Іншу, опозиційну групу репрезентували: Лонгин Цегельський, Євген Левицький, Євген Петрушевич. Обидва підходи нічим суттєво не відрізнялися — це була радше спроба молодших перебрати кермо проводу у старших. Перші, частково завдяки своєму аристократичному походженню, а частково завдяки неодноразовому обранню їх депутатами, змогли налагодити добрі контакти в міністерських колах Відня, які використовували у політичній діяльності (причому часто кулуарно).

Належність до першої групи політиків Миколи Василька означала беззастережну підтримку репрезентованого ним курсу Буковиною. Про нього можна сказати, що це був звичайний на той час тип „шварцгельба”¹⁴, що вчасно змінив свою політичну орієнтацію. На зламі століть він залишив Староруську партію і перейшов на національно-демократичні позиції¹⁵. Цей „впливовий терезіанець”, як його називали, очоливши українську буковинську політику, підпорядкував собі майже всі українські інституції краю. Він очолив також і український парламентський клуб від Буковини в австрійській державній раді. Треба також зазначити, що і в австрійських міністерських колах часто прислухалися до його думки.

---

¹⁴ „Шварцгельб” (за кольорами чорно-жовтого габсбурзького прапора) — люди, цілком і повністю віддані правлячій династії та державі.

¹⁵ Належність до русофільського напрямку на цей час могла позбавити можливості зробити політичну кар’єру в Австро-Угорській державі і це навіть загрозувало переслідуванням з боку офіційних властей.

Саме Василько першим з українських політиків виголосив під час нарад австрійських делегацій промову відверто антиросійського змісту. Він критикував дискримінаційну політику російського уряду в українському питанні. Його промова на засіданні делегацій у 1911 р. засвідчила, що у разі збройного конфлікту між Росією та Австро-Угорщиною симпатії українців будуть на боці останньої¹⁶. Для австрійських властей особливо важливим було те, що промовець говорив від імені православної Буковини, позиція якої викликала найбільше побоювань.

Ще одним політиком, котрий значно активізувався і поширював думку про необхідність застосування впливового австрійського фактора для реалізації українського національного ідеалу, був Євген Олесницький — єдиний з українських політиків, який зустрічався з ерцгерцогом Францом-Фердинандом, котрого інформував про стан і перспективи українського руху в Росії¹⁷. У той час активно поширювалися чутки про те, що престолонаслідник розробляє план перебудови імперії на федерацію національностей. Євген Олесницький не міг пропустити такої нагоди, щоб не нагадати і про існування українців у державі. В листопаді 1912 р. він, зустрівшись з австрійським міністром закордонних справ графом Берхтольдом, переконував його в тому, що не лише австрійські українці лояльні до своєї держави, але й у російській Україні австрофільські настрої є досить сильними. Він передбачав, що коли революція призведе до соціальних заворушень у Росії, це можна буде використати в інтересах Австрії, „диригуючи” українським рухом за допомогою емісарів зі Львова¹⁸. Є.Олесницький зробив при цьому важливе застереження — якщо центральні власті захочуть віддати галицьких українців до Королівства Польського, то українці негайно змінять орієнтацію¹⁹. Контакти Євгена Олесницького з шефом австрійського зовнішньополітичного відомства продовження не мали, оскільки в 1913 р. настало певне послаблення у відносинах Росії й Австро-Угорщини.

---

¹⁶ *Mitter A. Op. cit. — S. 215.*

¹⁷ *Баран С. Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. — Мюнхен, 1947. — С. 65.*

¹⁸ *Mitter A. Op. cit. — S. 226.*

¹⁹ *Ibid. (Автор цитує за: Aufzeichnungen Berchtolds 28.11.1912 //ÖStA Wien. — HHStA. — XL/Internat., Liasse. — XLV/9, Ktn 222).*

У цей час на політичній арені Галичини серйозно заявляє про себе молодь. З характерною радикальністю, наслідуючи приклад чеських і польських парамілітарних організацій, українська молодь починає творити свої загони мілітарного типу. Найактивнішим було студентство. Проте й український студентський рух розпався на два табори: мілітарний та прихильників „плекання культурних цінностей”²⁰. Другий напрямок був суто еволюційним і нічим не відрізнявся від курсу старшого покоління. З появою мілітарного напрямку в українському політичному русі з’являється ідея збройної боротьби, тобто певною мірою орієнтація на власні сили. Але з підписанням у березні 1913 р. Бухарестського мирного договору, т. зв. „мілітаристи” на певний час втрачають ґрунт і тому їхня діяльність завмирає.

Важливими в цьому плані були з’їзд Українського студентського союзу та конгрес радикальної молоді, які завершилися прийняттям відомих „сепаратистичних резолюцій”. На радикальному конгресі виступив студент Євген Яворський з рефератом „Самостійність України і наші домагання в межах Австрії”. Але і цей референт вбачав можливість „реалізації самостійності України в орієнтації на одну з держав, що під ту пору володіли Україною”²¹. Згодом Дмитро Донцов, тоді один із найактивніших учасників, згадував: „Нашій сепаратистичній резолюції противилися соціалдемократи, які чиплялися своєї вмираючої „дійсності” і тому „не стреміли тепер до зреалізованя самостійності України”. До сеї ж резолюції вносили додаток націоналдемократи, які найважнійшою задачею дня уважали використання нашої „перемоги” на щойно відбутих виборах до галицького сейму[...]”²². Отже, навіть молодіжні форуми висловилися за австрофільську орієнтацію.

Проте, все ж основною лінією української політики в Австро-Угорській державі був курс, репрезентований Українською національно-демократичною партією, зокрема К.Левицьким, Є.Олесницьким і М.Васильком. То ж року народний з’їзд УНДП обговорював питання ролі та значення української проблеми у внутрішній політиці Австрійської держави. Знову

²⁰ Голубець М. Двадцять літ тому //Новий час. — 1934. — Ч. 151. — С. 2.

²¹ Там же. — Ч. 161-162.

²² Донцов Д. За завтрішний день //ЛНВ. — Львів, 1928. — Т. ХСV. — Кн. 1. — С. 84.

йшлося про утворення української автономної області в межах імперії Габсбургів. У роботі з'їзду взяв участь Іван Франко, який, підводячи підсумки, також висловився на підтримку австрофільського напрямку: „Є вимогою реальної політики ставити такі домагання, щодо яких є вигляди на здійснене. Клич Самостійної України вимагає від нас, щоби ясно поставити нашу політичну орієнтацію. Наша орієнтація може опиратися тільки на ґрунті Австрії, де можемо здобути умови розвитку і свободу нашому народови”²³.

Перед початком війни міністерство закордонних справ Австрії знову зацікавилася можливістю використання українського чинника у боротьбі проти Росії. Цього разу зацікавлення міністерства набрало реального, конкретного змісту. Австрійське дипломатичне відомство підготувало поширений документ про “австро-угорську ідею” і плани стосовно майбутнього польських та українських етнічних територій, відвоєнованих від Росії²⁴. Полеміка навколо цієї проблеми породила в дипломатичних колах ще низку документів про можливі варіанти подальшого вирішення українського питання. На початку війни найбільш ймовірним видавався план, що передбачав приєднання до австрійських земель колишнього ареалу поширення Греко-Католицької Церкви: Холмщини, Підляшся, Волині та Поділля. Названі території мали бути об'єднані в окрему українську автономну область у складі імперії Габсбургів. Водночас ця тактика зацікавила і Німеччину, про що свідчать донесення австрійських дипломатів і приватних осіб²⁵. У німецьких урядових колах більше схилилися до ідеї утворення поясу буферних держав на кордоні з Росією²⁶. Правда, закінченої концепції врегулювання української проблеми на початку війни Німеччина ще не мала. Не однозначними були відносини і німців та поляків, будь-які плани сто-

²³ *Левуцький К.* Історія політичної думки галицьких українців. — Львів, 1926. — С. 494.

²⁴ ÖStA Wien. — HHStA. — PA. I. — Ktn. 522 / Liasse 11 (Diverse über die Zukunft Rußland abzunehmene Gebiete 1914-1915).

²⁵ Ibid. (“Abschrift eines Privatschreibens an Graf Szögyeny in Berlin, de dato Wien, 12. August 1914; Telegramm vom Graf Szögyeny aus Berlin nach Wien, 11. August 1914).

²⁶ *Fischer F.* Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18. — Kronberg, 1977. — S. 102.

совно польського питання звичайно призводили до конфлікту з Австро-Угорщиною.

Невідворотність війни з Росією змусила австрійські власті активізувати свої дії в українському питанні. Для ознайомлення зі ситуацією в українських політичних колах Галичини до Львова прибув досвідчений дипломат Емануїл Урбас. Після перших днів перебування у Львові він доповідав міністерству про те, що ним встановлено контакти з емігрантами-українцями з Росії. Відтоді Е.Урбас стає куратором такої організації, як „Союз визволення України”. У цей же час у митрополичих палатах церкви св. Юра відбулися ряд таємних нарад, в яких узяли участь Е.Урбас, митрополит Андрей Шептицький, шеф генштабу 11 корпусу полковник Ріммель, депутат К.Левицький та інші провідні українські політики. Темою нарад були: справа організації українського добровільного збройного легіону та перспективи української державності²⁷.

Відповідаючи на донесення Е.Урбаса, гр. Гойос від імені міністерства закордонних справ заявив, що Австрія не зможе витримати приросту українського населення в 30 млн. чоловік. Тому в разі перемоги над Росією Австрія підтримає українську державну формацію настільки, наскільки це буде можливо, але при умові її цілковитої незалежності. Для задоволення домагань австрійських українців, він підтримував програму-мінімум українських галицьких партій, тобто рекомендував зупинитися на справі поділу Галичини, утворенні окремого коронного краю та відкритті українського університету у Львові. Цікавим є те, що Урбас не тільки повідомив Гойоса про основні теми нарад, але й подав як один із можливих варіантів ідею утворення Української незалежної держави на чолі з гетьманом, кандидатуру якого повинна була запропонувати Австрія²⁸. Цю ж ідею знаходимо і в листі митрополита А.Шептицького до Урбаса, датованому 15 серпня 1914 р.²⁹. Отже, як один із варіантів повоєнного устрою виникає ідея утворення Української держави, зв'язаної персональною унією з Австрією. Ця версія набирає реальних рис

²⁷ Honykiewicz T. Ereignisse in der Ukraine 1914-1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe. — Philadelphia, 1966. — Bd. 1. — S. 4 -7 (Доповідна записка Е.Урбаса графові Гойосу, 6 серпня 1914 р.).

²⁸ Ibid. — S. 8-10.

²⁹ Ibid.

пізніше, з появою на політичній арені ерцгерцога Вільгельма Габсбурга.

Згаданий лист митрополита А.Шептицького є одним з перших реальних планів у тогочасній політичній думці щодо втілення українського національного ідеалу. Цей план передбачав дії в трьох напрямках: 1) організація мілітарної справи; 2) реформа соціально-правової сфери; 3) справа реорганізації Церкви. Всі ці заходи передбачалося здійснювати на українських територіях, відвоєваних від Росії. Правда, варто зазначити, що в цілому австрійське дипломатичне відомство не було оптимістично налаштованим щодо можливості уконституювання України. Консул Урбас розглядав такі варіанти: а) Україна під німецьким протекторатом; б) Україна під спільним австро-німецьким протекторатом; в) Україна в персональній унії з Румунією. Головною умовою існування такої держави Е.Урбас вважав протекторат неросійської держави³⁰.

Жодна з цих концепцій не викликала протиріч, оскільки визначальною рисою тогочасних українських орієнтаційних моделей була їх антиросійська та антипольська спрямованість³¹. Тобто, український політичний рух у Галичині виключав можливість тактичного союзу як з Росією, так і з майбутньою Польщею. З початком війни навіть ті українські галицькі політики, що досі допускали можливість польського посередництва у відносинах з центральною владою, тепер вступили на шлях суто австрійської орієнтації³².

Певні застереження з боку австрійських властей відносно появи незалежної України існували ще й через популярність на цих землях радикальних соціалістичних ідей. Антимонархічні настрої в Росії та поширеність соціалістичних ідей,

³⁰ Ibid. — S. 14-16 (Донесення Е.Урбаса графові Гойосу — Anhang zu obigen Memorie über drei verschiedene Möglichkeiten zur Schaffung eines ukr. Staates; 20. August, 1914).

³¹ Саме такий висновок зробив на підставі аналізу брошур і листівок "Союзу визволення України" німецький вчений Рудольф Марк (*Mark R. Zur ukrainischen Frage im Ersten Weltkrieg: Flugschriften des "Bundes zur Befreiung der Ukraine" und ihm nahestehender Publizisten, 1914-1916 //Zeitschrift für Ostforschung. — Bd. 33. — S. 196-225*).

³² Один із колишніх лідерів полонофільського напрямку та фундатор політики "нової ери" — Олександр Барвінський — ясно засвідчив зміну своїх поглядів, написавши розділ "Die politischen und kulturellen Beziehungen der Ukrainer zu Westeuropa" — *Die Ukraine. — Berlin, 1916*.

на думку австрійських дипломатів, могли призвести до утворення радикальної соціалістичної республіки, „що матиме спільний кордон з Австрією”³³. Через це австрійська сторона старалася зберегти вплив на український політичний рух і в Галичині, і в російській Україні. Австрійські політики прагнули спрямувати український національно-політичний рух у Росії в русло, по якому рухалася українська політика в Галичині. У перші місяці війни австрійське міністерство закордонних справ виділило на пропагандистські цілі 400 тис. корон та 60 тис. рублів³⁴. Отримувачами цих грошей були представники закордонної екзекутиви Української партії соціалістів-революціонерів і СВУ.

Коли австрійські власті дізналися, що виділені кошти використовуються також на зміцнення позицій українського руху в Галичині, все той же Е.Урбас поставив вимогу перед українськими емігрантськими організаціями негайно залишити імперію і переміститися до Константинополя, а СВУ до 18 грудня представити графові Гойосу повний фінансовий звіт про свою діяльність.

Партія спробувала самостійно вислати делегацію до Бухареста, щоб налагодити шляхи транспортування пропагандистської літератури в Росію. Але виникли внутрішні суперечності в СВУ і на цьому спробі знайти союзників серед альянтів Австро-Угорщини на Південному Сході закінчилися. Розробка цього напрямку почалася ще в серпні 1914 р. Представники „Союзу визволення України” та Головної Української Ради³⁵ були відряджені до Болгарії, Румунії і Туреччини³⁶. Ці делегації ставили перед собою завдання ознайомити урядові кола названих держав з українською справою. Зрозуміло, що українські делегати не могли вплинути на внесення української проблеми до програм зовнішньополітичної діяльності названих держав, але вже сам пропагандистський ефект був позитивним результатом.

---

³³ Ibid.

³⁴ ЦДІАЛ. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 2032. — Арк. 24-25 (Машинопис статті невідомого автора: "Ukrainische Frage und die österreichische Diplomatie").

³⁵ Головна Українська Рада утворилася влітку 1914 р. з метою координації діяльності українських політичних партій в Австро-Угорщині.

³⁶ Баран С. Наша стріча з представниками Туреччини // Діло. — 1924. — Ч. 94. — С. 2.

Після виникнення розходжень усередині СВУ двох його членів, звинувачених у діяльності на користь держав Антанти, — М.Цеглинський та Степанківський — виїхали до нейтральної Швейцарії. Там, частково в російській соціалістичній пресі, частково в заснованих ними франкомовних українських виданнях, вони проводили лінію орієнтації на держави Антанти. Згодом Цеглинський виїхав до Америки і там видавав дві газети, що мали протиавстрійське спрямування. Цією групою обмежується коло українських політиків, орієнтованих на Антенту.

Іншим важливим напрямком стало налагодження контактів з Німеччиною. Для Костя Левицького та Миколи Василька було зрозумілим, що рішення про утворення чи то Королівства Польського, чи то Української держави, не належатиме до компетенції однієї Австро-Угорщини. Особливо настоювали тенденції, що з'явилися в німецькій політиці стосовно відносин з Австро-Угорщиною. Вони вказували на необхідність активізації німецького напрямку. Німецький канцлер Бетман Гольвег не був прихильником подальшої „слов'янізації Австрії”. На його думку, критична ситуація, в якій опинилася Австро-Угорщина, була викликана надмірною кількістю слов'янського елемента в державі. Він вбачав єдиний вихід зі ситуації в укладанні союзу двох держав. В австро-німецьких переговорах щодо вирішення польської та української проблем німецька сторона особливо наголошувала на неможливості інкорпорування Австрією ще 16 мільйонів поляків³⁷.

Позиція німецького канцлера з кожним роком війни ставала все радикальнішою, цілком збігаючись із платформою Пангерманського союзу. У 1915 р. канцлер відверто висловився, що перебудова Дунайської монархії на тріалістичну державу (третій елемент — Польща) не може гарантувати німецькому населенню збереження провідних позицій в імперії. У травні 1916 р. держсекретар Німеччини фон Ягов поділився з австрійським послом у Берліні припущеннями про можливе утворення "буферної держави" на кордоні з Росією. В жовтні того ж року відбулася зустріч представників держав-союзниць у справі майбутнього впорядкування територій. Від Німеччини були присутні:

³⁷ ÖStA Wien. — HHStA. — PA. I. — Ktn. 501. — Liasse XLVII/3. — Subzahl 10-12. — Geheimakten. Krieg 1914-1918.

канцлер Бетман Гольвег, держсекретар фон Ягов, генерали фон Гінденбург та Людендорф. Австрійську сторону представляли: міністр закордонних справ гр. Буріан, посол фон Метрою та генерал Гетцендорф. На нараді були затверджені основні принципи та підходи вирішення польського й українського питань³⁸. У цих документах йшлося про об'єднання польських земель, але без Східної Галичини.

Як подає у своїй книзі польський історик та політик Леон Василевський, Миколі Василькові порадив розробляти німецький напрямок австрійський прем'єр-міністр гр. Штюрк³⁹. Перші контакти К.Левицького та М.Василька із заступником держсекретаря Німеччини Ціммерманом та представником „Ostmarkenferrein” Шульце показали, що Німеччина підтримує ідею поділу Галичини за етнічним принципом. У 1915 р. українські політики розширили поле діяльності, нав'язавши контакти в німецькому генеральному штабі⁴⁰. Як зазначає у своїх спогадах Б.Гуттен-Чапський, про сепаратистичні плани Головної Української Ради стосовно українських земель у Росії німецьким урядовим колам стало відомо від німецького консула у Львові. Він також пише, що німецький уряд вважав, що поряд з польською акцією українська є не тільки можливою, але й необхідною, однак підтримувати її потрібно в міру⁴¹.

На відміну від австрійців (в Австро-Угорщині справою використання українського руху в Росії займалося міністерство закордонних справ), у Німеччині цим питанням більше цікавився генеральний штаб. Як стверджує Б.Гуттен-Чапський, спочатку австрійські власті скептично дивилися на український рух, але з другої половини серпня 1914 р. ситуація почала кардинально змінюватися. Граф Берхтольд і прем'єр гр. Штюрк були схильними підтримати український рух, але зазначили, що не зможуть йому надати суттєвої матеріальної

³⁸ Ibid.

³⁹ Wasilewski L. Kwestja ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe. — Warszawa, 1934. — S. 95.

⁴⁰ Б.Гуттен-Чапський писав у своїх спогадах: "Для німецького генерального штабу було важливо залучити також євреїв та українців для німецьких антиросійських військових цілей" (*Hutten-Czapski B. Sześćdziesiąt lat życia politycznego i towarzyskiego.* — Warszawa, 1936. — Т. 2. — S. 185).

⁴¹ Ibid. — S. 185-186.

підтримки. Відразу після цього послідувала заява німецького імператора Вільгельма про те, що ця місію бере на себе німецька сторона⁴². Саме в цей сприятливий момент до Берліна прибув Кость Левицький.

Наступні візити виявилися не зовсім вдалим, на їх результативність серйозно вплинули внутрішні непорозуміння серед українських політиків. Опозиція до репрезентованого К.Левицьким курсу вирішила скористатися зі ситуації, що виникла навколо цісарського маніфесту про розширення автономії Галичини. Появу цього документа опозиція розцінила як нищівну поразку політики старого курсу і спробувала усунути від політичного керма К.Левицького та М.Василька. Під тиском громадської думки М.Василько був змушений залишити галицьку політику і зосередитися на буковинських справах, а контакти з німецькими урядовими колами повністю перейшли до К.Левицького⁴³.

Поїздки останнього у 1915 р. суттєво не вплинули на ситуацію, вони мали радше демонстративний характер. Крім того, К.Левицький намагався скоординувати дії представника Головної Української Ради та Дмитра Донцова, щоб незгоди між ними не виплеснулися назовні і тим самим не зашкодили загальній справі. Відсутність суперечностей між галичанами та наддніпрянцями мали засвідчити перед німецькими політиками єдність інтересів українців по обох боках кордону. Все ж, у цілому політика орієнтування на Німеччину принесла і позитивні результати. Переговори з німецькими урядовцями завершилися наданням українському рухові матеріальної підтримки та внесенням питання про необхідність вирішення української проблеми в зовнішньополітичні плани Німеччини. Політика орієнтування українських кіл на Німеччину набрала реального змісту⁴⁴.

Ситуація змінилася і в самій Австро-Угорщині. Зміни були викликані появою на політичній арені молодого політика, члена правлячої династії Вільгельма Габсбурга. Все частіше стали з'являтися повідомлення про молодого архикнязя та про можливість утворення Української гетьманської дер-

⁴² Ibid.

⁴³ Євген Олесницький уже був на той час важко хворим і тому не брав активної участі в політиці.

⁴⁴ ЦДАЛ. — Ф. 385. — Оп. 3 т. — Спр. 166 (лист Вільгельма Габсбурга до митрополита А.Шептицького від 18.05.1917).

жави⁴⁶. Ця ідея з'явилася ще у серпні 1914 р. під час нарад з консулом Емануїлом Урбасом. Спочатку вона втратила актуальність у зв'язку з російською окупацією Львова та Галичини, а також з арештом і депортацією вглиб Росії митрополита Андрея Шептицького. Але в 1916 р. починаються контакти ерцгерцога Вільгельма з українцями, що перебували в австрійському війську. Через них він налагоджує зв'язки з українськими політиками. Посередником між архикнязем та українськими політиками був староста Сокаля полковник К. Гужковський. У перші місяці молодий ерцгерцог вивчає видані українськими політичними партіями програми, меморандуми та звернення для того, щоб глибше вникнути в українське питання⁴⁶. Саме полковник Гужковський знайомить Вільгельма Габсбурга з Євгеном Олесницьким та Костем Левицьким, які пробують використати прихильність члена правлячої династії до української справи, пов'язують з ним певні плани та надії.

Уже в листах, датованих 1916 р., знаходимо цілі абзаци про плани ерцгерцога Вільгельма щодо майбутнього України. Так, наприклад, у листі від 15.10.1916 р. він пише, що прагне вести всіх українців до мети (утворення незалежної держави. — В.Р.) і хоче, щоб в основу цієї держави були покладені такі принципи, як законність і рівність⁴⁷. Через місяць у архикнязя Вільгельма визріває власний план розв'язання української проблеми, який ґрунтується на перебудові всієї монархії. В листі до Казимира Гужковського в листопаді 1916 р. він пише про те, що у віденських політичних колах все частіше обговорюється питання перебудови монархії Габсбургів на федеративних засадах. У зв'язку з цим ерцгерцог Вільгельм викладає такий план: „Австрія перетвориться на федерацію — Австрія, Угорщина, Чехія — як окремі королівства, воеводство об'єднаних південних слов'ян та велике князівство Україна“⁴⁸. Всі ці землі об'єднував би спільний імператор, а у

⁴⁶ *Honykiewicz T. Ereignisse in der Ukraine 1914-1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe. — Philadelphia, 1966. — Bd. 1. — S. 8-11 (лист митрополита А. Шептицького Е. Урбасу від 15.08.1914).*

⁴⁶ ЦДІАЛ. — Ф. 408 т. — Оп. 1. — Спр. 567. — Арк. 17 (лист Вільгельма Габсбурга до Казимира Гужковського від 17.11.1916).

⁴⁷ Там же. — Арк. 4 (лист Вільгельма Габсбурга до Казимира Гужковського від 15.11.1916).

⁴⁸ Там же. — Арк. 13-16 (лист Вільгельма Габсбурга до Казимира Гужковського від 17.11.1916).

федераціях урядували б австрійські ерцгерцоги-регенти. На думку Вільгельма Габсбурга, Австро-Угорська монархія му-сила дати життя ряду молодих монархій, серед них і Україні зі столицею в Києві.

Водночас він намагається популяризувати українську ідею у вищих австрійських сферах, використовуючи для цього своє походження та зв'язки. Хороші стосунки з молодим імператором Карлом давали йому змогу самостійно діяти в цьому напрямку. Правда, молодий імператор був не настільки впливовим, як його попередник, і не настільки сміливим у питанні реформування імперії, як Франц Фердинанд. У листопаді 1916 р. ерцгерцог Вільгельм звернувся з листом до головнокомандуючого австрійською армією ерцгерцога Фрідріха (свого дядька), щоб дізнатися думку генерального штабу щодо перспектив українського руху. Той відповів, що не бачить умов для реалізації такого плану⁴⁹. Отже, австрійський генеральний штаб, на відміну від німецького, не проявляв зацікавлення українською справою.

Така відповідь не зупинила молодого ерцгерцога, він і далі діяв у цьому ж напрямку. Після того як у 1917 р. Вільгельм Габсбург познайомився з провідними українськими політиками, в його листах з'являються вже не просто декларації, а конкретні пункти програми австрійських українців. Зрозуміло, що це були: справа поділу Галичини й утворення окремого українського коронного краю в межах Австрії, відкриття українського університету та призначення намісником Галичини військового німця.

Як бачимо, в цей час у Вільгельма Габсбурга відбувається осмислення української проблеми. В його проектах багато романтичного та фантастичного, відірваного від реального ґрунту. Важко встановити причини, що спонукали його навернення до українства. Відомо, що він захоплювався українцями, називав їх своїм "бравим народом", особливо цінував мужність українських вояків.

Діяльність Вільгельма Габсбурга в Україні викликала побоювання у підтримуваного Німеччиною гетьмана Павла Скоропадського. Він остерігався, щоб молодий австрійський архикнязь не склав йому конкуренції у боротьбі за український престол. На його прохання німецькі урядові та політичні кола поспішили застерегти австрійського імператора Карла,

---

⁴⁹ Там же. — Арк. 8.

щоб Австрія не втручалася в їхнє поле інтересів. Ставка, зроблена німецькою стороною на Павла Скоропадського, звела нанівець плани та заходи молодого австрійського архикнязя. Та й сам імператор Карл вбачав у діяльності ерцгерцога більше негараздів, ніж користі. До того ж ця діяльність ерцгерцога Вільгельма Габсбурга значно ускладнювала відносини з Німеччиною⁵⁰ і наражала на конфлікт у вирішенні польського питання⁵¹. Таким чином, плани щодо майбутньої української монархії із Габсбургами на чолі провалилися.

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що орієнтаційний принцип займав центральне місце в політиці австрійських українців. В основу цієї політики було покладено австрофільство. Другою за значенням була орієнтація на Німеччину. Решта напрямків, на думку українських політиків, не мали важливого значення і тому не розроблялися.

---

⁵⁰ Окрім кандидатури П.Скоропадського, після підписання Брестського мирного договору, Німеччина серйозно розглядала кандидатуру ще одного претендента — сина німецького імператора Вільгельма — принца Йоахіма Пруського.

⁵¹ Bihl W. Beiträge zur Ukraine-Politik Österreich-Ungarns 1918 // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. — Wiesbaden, 1966. — Bd. 14. — Heft 1. — S. 51-52; *Ejusd. Zur Tätigkeit des ukrainophilen Erzherzogs Wilhelm nach dem Ersten Weltkrieg* // *Ibid.* — Bd. 19. — Heft 4.

РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ В ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ЖИТТЯ

В останній рік існування Австро-Угорської монархії майже все свідчило про те, що грядуть великі зміни. Це передбачення не обминуло й українців. Українська національно-демократична партія (УНДП) як провідна політична сила українського суспільства намагалася підготувати населення своїх етнічних територій на випадок розвалу держави й організувати його для боротьби за утворення власного державного організму. Ще в 1919 р. Кость Левицький писав: „Освідомлювання народних українських мас про грозу хвилі, про потребу безпроривної народної організації та освідомлення босвих кадрів для добуття державно-правної самостійности українського народа — отсе був клич діяльности нашого сторонництва“¹. Фактично партія вела подвійну гру, одночасно розробляючи варіант орієнтації на перебудову федерації та готуючи підвалини власної державності. Депутат австрійського парламенту й один із найяскравіших самостійників у УНДП Лонгин Цегельський писав у своїх спогадах так: „Назверх ми були лояльні Австрійці, але приготовляли переворот. Якби Австрія ще врятувалась, ми входили б у її федеративну побудову. Якщо б вона розпалася, ми були рішені й приготовані проголосити нашу самостійну державу, готову на евентуальну злуку з Великою Україною“².

Про це згадував також голова Народного Комітету УНДП К. Левицький. Він писав, що станом на 1918 р. українські націонал-демократи чітко сформулювали свої вимоги перед центральною австрійською владою: „[...] або українські області австрійської монархії дістануть при Австрії належний їм окремий державно-правний устрій з виключенням польського верховодства, або — як Австрія сего не скоче чи не може перевести — наша дорога іде не до Варшави, але до Київа, аби

¹ *Левицький К.* Національно-демократичне сторонництво в 1918 р. // Республіка. — 1919. — 1 квітня.

² *Цегельський Л.* Від легенд до правди. Спомины про події в Україні зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. — Нью-Йорк-Філадельфія, 1960. — С. 33.

з'єдинитися з Українською державою, що Українською Центральною Радою в Києві проголосила була свою самостійність³.

Певною мірою сподівання на можливість реформування Австро-Угорської монархії посилили події, пов'язані з підписанням Брестського мирного договору, за яким держави Четвертного союзу не тільки визнавали існування суверенної Української Народної Республіки, але й таємним додатком гарантували утворення української національно-адміністративної автономії в складі монархії Габсбургів. З цієї нагоди відбулося надзвичайне засідання Народного Комітету. В прийнятій на ньому резолюції УНДП вітала визнання факту існування Української держави та заявляла, що і „весь український нарід Галичини зголошує своє право до державности в межах габсбурзької монархії“⁴.

Але подальші події швидко змінили ці настрої. Польське населення Східної Галичини відповіло на умови Брестського договору страйками та мітингами, чим намагалось приупинити виконання Австрією згаданих зобов'язань. І хоча УНДП змогла протиставити ще більш масовий рух за дотримання прийнятих у Бресті зобов'язань, все ж австрійський уряд не поспішав з їх виконанням⁵.

Ще одним ударом по автономістичній ідеї став переворот у Києві. Німецькі війська, розігнавши Українську Центральну Раду, підтримали новий уряд гетьмана П.Скоропадського. Ця подія суттєво зменшила можливість маневру для австрійських українців, які втрачали вплив через погрози об'єднатися в одну Українську державу. Кость Левицький розглядав три варіанти виходу із цієї ситуації: „Три шляхи української політики станули перед нами: один годиться з гетьманом, бо гетьман має добрі наміри в справі самостійности української держави, другий — союзом українських партій побороти гетьманську владу, на річ демократизації української держави, третій — чи підмагати австро-німецький рух на Україні“⁶.

³ *Левицький К.* Вказ. праця.

⁴ З Народного Комітету // Українське слово. — 1918. — 15 лютого.

⁵ На надзвичайних зборах Народного Комітету 18 лютого 1918 р. було прийнято рішення провести 3 березня у всіх повітах святкову маніфестацію під гаслом: „Нехай живе українська державність в Габсбурзькій монархії“ (Українське слово. — 1918. — 20 лютого.).

⁶ *Левицький К.* Вказ. праця.

На засіданні Народного Комітету 11 травня 1918 р. була прийнята недвозначна резолюція з осудженням брутального втручання Німеччини у внутрішні справи України та фактичним розривом брестських зобов'язань⁷. Провід УНДП визнавав право подальшого формування державної влади за політичними організаціями, що творили Українську Народну Республіку. Крім того, Народний Комітет заявляв, що „[...]осередні держави домагаючися від УНР виконання Берестейського договору і його додаткових умов, є правно і морально зобов'язані виконати рівночасно всі свої зобов'язання, прийняті Берестейським договором і всіми додатковими, як явними, так і довірочними умовами супроти УНР і цілого українського народу. 4. По думці цих зобов'язань НК домагається передачі Холмщини і Підляшя УНР. 5. З приводу наміреної австрійським правительством державно-правної перебудови держави НК підносить однодушне домагане українського народу, щоби австрійське правительтво по думці своїх зобов'язань перевело поділ Східної Галичини з Буковиною в окремий державний організм в рамках Австрії“⁸.

Вже на початок 1918 р. майже не залишилось політиків, які не бачили, що розпад Австро-Угорської імперії є невідворотним. Із цього часу починають творитися різні таємні групи, що розробляли моделі подальшого уконституювання української держави. В УНДП можна виділити два такі утворення, які персонально майже збігалися зі складом партійної більшості й опозиції. Триваючий і далі поділ на офіціоз і опозицію завдавав непоправної шкоди українській ідеї, оскільки зводив нанівець орієнтаційну політику і заважав об'єднанню сил напередодні важливого моменту.

Політики старшого покоління ніяк не могли відійти від принципу обов'язкової легітимності влади, тому і надалі старались будувати плани, роблячи кореляцію на Австрійську державу⁹. Наприклад, група К.Левицького спромоглася лише

⁷ Народний Комітет про державний переворот у Києві і парламентарну кризу в Австрії // Діло. — 1918. — 14 травня.

⁸ Там же.

⁹ Коли імператор Карл I відхилив вимогу українців про поділ Галичини і коли стало зрозумілим, що навіть згідно з новим принципом перебудови монархії створення української автономії не передбачається, галицькі українські політики продовжували чекати на відповідний законодавчий акт. Саме тому вони проголосили об'єднання українських етнічних територій в Австро-Угорщині

на вимогу проведення аграрної реформи, яку розцінювала як надзвичайно радикальний крок і прирівнювала до замаху на австрійську владу: „Тоді уже (осінню 1918. - В.Р.) ставало нам ясно, що мусить прийти до перевороту. І тоді виринула думка на Народнім Комітеті, що мусимо приступити до державного замаху під кличем аграрної реформи по мислі програми нашого сторонництва, котра постановляє домагання викупу землі, передовсім більшої посілости на загальну власність народу і достатчування тої землі: нашим безземельним і малоземельним селянам-хліборобам під догідним для них умов'ям“¹⁰.

Але ставити таку вимогу в умовах, коли інші народи імперії заявляли про творення власних держав, було запізнілим і неідеальним. Тому керівництво Народного Комітету змінює основне гасло своєї діяльності і розпочинає підготовку державного перевороту. Секретар Народного Комітету Степан Баран згадував про це історичне рішення управи УНДП: „Для нас оставало одно, в останній хвилі приготовитися як слід, щоби українські землі Австро-Угорщини не попали в чужу кормигу. Це і було причиною, що я по повороті з села з початком вересня 1918 р. на першому поферійному засіданні НК, що до цього часу задержав провід нашого внутрішнього політичного життя в краю, дня 7 вересня 1918 р. порушив jako секретар НК повищу справу, вказуючи на потребу підготовки наших сил на хвилину розвалу Австро-Угорщини, коли зайде потреба творення власного державного організму“¹¹.

На засіданні Народного Комітету, що проходив в умовах суворої конспірації, було вирішено створити постійно діючий координуючий орган для підготовки державного перевороту. З цією метою при Народному Комітеті були утворені дві додаткові комісії: „[...] комісію організаційну для інформації органів в справі перейму адміністрації східно-галицького краю, як також комісію військову, аби підготовити оружну силу до переведення державного перевороту“¹².

лише після появи маніфесту імператора Карла I про перебудову Австрії (16 жовтня 1918 р.) (*Kutschabsky W. Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918-1923. — Berlin, 1934. — S. 31*).

¹⁰ Левицький К. Вказ. праця.

¹¹ Баран С. До історії повстання ЗУНР // Діло. — 1923. — 6 січня.

¹² Левицький К. Вказ. праця.

До організаційної комісії ввійшли В.Охримович, В.Панейко, С.Баран. Ця комісія не залишила по собі ніяких документів, оскільки її робота була визнана „строго конспіративною“¹³. На засіданнях Народного Комітету робилися лише усні звіти про виконану роботу. Зв'язок з Українською Парламентарною Репрезентацією (УПР) здійснювався через К.Левицького, котрому було доручено поінформувати УПР про розроблений Народним Комітетом план. Але окремі члени УПР мали свій план підготовки повстання¹⁴. Лідерами цієї альтернативної групи були о.Йосиф Фолис, Іван Кивелюк та Лонгин Цегельський. Спочатку вони схилялися до ідеї „перебудови Австро-Угорщини на федеративних основах“¹⁵, зміст якої полягав у тому, щоб переконати австрійського імператора „[...] зробити державний замах згори — цебто розв'язати чи завісити парламент та ввести цісарським едиктом нову державну конституцію, а саме окремі автономні, національні краї-держави, сфедеровані під одним монархом і в одному федеральному парламенті для закордонних і воєнних справ“¹⁶.

Для здійснення цього плану о.Й.Фолис та Л.Цегельський встановили контакти із представниками національно-політичних рухів словенців, хорватів і чехів. На спільній нараді восени 1918 р. ці представники прийняли рішення домагатися в імператора Карла „[...] до часу перевороту так позміняти командантів і військові залоги у національних столицях, щоб вони пішли на руку національним конституантам і здавили всякі заворушення, звернені проти перевороту“¹⁷. Про ці наміри були поінформовані Ю.Романчук, Є.Левицький, В.Бачинський, Є.Петрушевич, о.Т.Войнаровський, С.Смаль-Стоцький, С.Голубович, І.Кивелюк, о.О.Стефанович, митрополит А.Шептицький¹⁸, В.Панейко, В.Охримович та о.Лежогубський¹⁹.

¹³ Баран С. Вказ. праця.

¹⁴ Про те, що в УПР існував свій окремий план, дає підставу говорити розбіжність інформації у спогадах Л.Цегельського та С.Барана.

¹⁵ Цегельський Л. Вказ. праця. — С. 25.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же.

¹⁸ У 1918 р. митрополит Андрей Шептицький в основному підтримував самостійницький напрямок в українській політичній палітрі. Наприклад, у листі Г.Микитея до митрополита Шептицького, датованому 2 лютим 1918 р., подається повний звіт

Як бачимо з наведеного списку, більшість цієї групи склали представники опозиції. Для проведення підготовчої роботи серед українців у австрійських збройних формуваннях було вибрано поручника Бубелу. Його помічниками стали сотник В.Огоновський та четар Д.Паліїв²⁰. Через несподівану смерть о.Й.Фоліса план частково було зірвано. Але „трійка для проведення військового перевороту“ все ж виконала своє головне завдання, не тільки розробивши процедуру зміни влади, але й визначивши проукраїнські сили в австрійських збройних формуваннях та об'єднавши їх у систему таємних організацій. Політичне керівництво згаданою „трійкою“ здійснювала комісія, вибрана Українською Національною Радою в складі І.Кивелюка, Л.Цегельського та В.Панейка²¹. Ця комісія також мала таємний характер і, за словами Л.Цегельського, 25 жовтня 1918 р. вже могла „повідомити загально львівську Делегатуру Української Національної Ради та віденську Делегатуру про закінчення підготовки до перевороту на просторі від Сяну по Збруч“²².

Цілоком інакше відбувалося виконання плану, підготовленого Народним Комітетом УНДП. За словами С.Барана, НК створив спеціальну комісію для здійснення перевороту, яка і зайнялась реальною підготовчою роботою. Степан Баран писав у 1923 р., що ініціатива створення військового комітету належала саме йому: „Знаючи, що до переведення нашого завдання треба військової організації, вже на других сходи-

---

про настрої, що панують в українських колах Відня. Провідною думкою цього листа є ідея необхідності плекання самостійницького напрямку: "Одинока орієнтація для нас і надалі повинна бути чисто самостійницька" (ЦДАЛ. — Ф. 408 т. — Оп. 1. — Спр. 573. — Арк. 2). З тону листа та розставлених у ньому акцентів видно, що автор пише людині, яка цілоком поділяє його погляди.

¹⁹ Цегельський Л. Вказ. праця. — С. 26.

²⁰ У своїх спогадах Л.Цегельський писав: "Переворот тайно був вирішений провідниками Української Національної Ради ще в серпні 1918 р., коли ставало ясно, що Австрія не вимине катастрофи. Тоді вже намічено на організатора перевороту поручника австрійської армії Бубелу, людину рішучу, спокійну, зрівноважену та дискретну. Вибір цей зроблений був о.Йосифом Фолісом, парламентарним і соймовим послом із Львівщини, що саме помер, не дочекавшись перевороту" (Там же. — С. 17).

²¹ Там же. — С. 35.

²² Там же. — С. 36.

нах рішено підшукати наших певних людей з української військової старшини у Львові і утворити окремий військовий комітет, що мав би завдання перевести військову організацію. Я звернувся до знаних мені четаря Людвика Огоновського і хорунжих Василя Бараника і Івана Ватрана. Нашу комісію поширили ми, покликуючи до неї д-ра Степана Томашівського, д-ра Михайла Лозинського та Омеляна Саєвича²³.

Старшини, що прибули на заклик комісії, погодилися на створення окремого українського військового комітету. Є підстави вважати, що саме цей комітет відіграв визначальну роль у підготовці Першого листопада. Ще один учасник цих подій також підтвердив його персональний склад та основні напрямки діяльності. Василь Панейко писав, що після повернення зі Швейцарії він узяв участь в організації таємного комітету, до якого увійшли: В.Охримович, С.Рудницький, М.Лозинський, С.Томашівський, О.Назарук²⁴. Цей комітет збирався в музеї НТШ і підтримував контакти з військовим комітетом²⁵.

Від його імені В.Панейко виїхав на Буковину, щоб налагодити зв'язок із Українськими Січовими Стрільцями, добитися їх переведення до Львова і визначити коменданта повстання. Не будучи впевненим у відданості українській справі Вільгельма Габсбурга - військового коменданта легіону УСС, за допомогою О.Луцького Василь Панейко добився призначення на цю роль Д.Вітовського²⁶.

У свою чергу, Степан Баран запросив українських отаманів Т.Рожанковського та Н.Гірняка на нараду до Львова. В його спогадах про цю зустріч значиться: „Перед ними відкрив я наші пляни і вони згодилися дати нам до організаційної праці в краю українських січових стрільців. Рівночасно увій-

²³ Баран С. До історії повстання ЗУНР // Діло. — 1923. — 6 січня.

²⁴ Панейко В. Вказ. праця.

²⁵ До складу військового комітету, окрім названих військовиків, входили такі цивільні особи: І.Кивелюк, С.Баран, В.Панейко, О.Назарук і М.Лозинський (Військовий комітет // Діло. — 1923. — 1 листопада).

²⁶ В.Панейко був незадоволений цим вибором і тому наполягав у військовому комітеті на призначенні іншого організатора повстання. Він добився дозволу поїхати до Кисва, "щоб Гетьман призначив когось на коменданта". У плани галицьких політиків входила особа Удовиченка, але гетьман не підтримав цю кандидатуру (Панейко В. Вказ. праця).

шли в зносини з військовим комітетом і від цієї пори провів військової організації спочив у стрілецьких руках²⁷. Комісія, створена Народним Комітетом, передавши військовому комітетові повноваження в сфері підготовки збройних формувань, припинила своє існування. Зайнятих організацією цивільної влади комісія доручила секретареві Народного Комітету Степанові Барану.

Знаючи про те, що інші українські партії не мають відповідної організаційної мережі в краю, С.Баран вирішив об'єднати зусилля у підготовці першолистопадового перевороту: „Я рішив запросити до Львова виднійших діячів з повітів без ріжниць партій, беручи на раз по кілька до кільканайцять сусідніх повітів. Таких нарад з кінцем вересня і з початком жовтня 1918 р. відбулося кілька. На мої приватні запитання являлися майже всі запрошені, бо всі цікавилися переломовими подіями, про прихід яких ніхто не сумнівався. Зібраним представив я наше положення, як його сам знав, а як найблизчу нашу діяльність на місцях, поставив я домагання створення місцевих комітетів по повітах що у відповідну хвилину мали би перебрати владу і випукати підходячих людей на місцеві державні становища“²⁸. Таким чином, є безпідставними твердження деяких тогочасних політиків та істориків про те, що переворот Першого листопада був авантюрою, виник спонтанно і ніким не готувався.

Загальнополітичне керівництво процесом формування української держави було вирішено передати конститuantі під назвою Українська Національна Рада²⁹ (рішення від 10 жовтня 1918 р. на засіданні УПР). Статут Української Національної Ради доручили підготувати членові УПР Євгенові Левицькому, за процедуру скликання української конститuantи був відповідальним В.Бачинський³⁰. Резолюції, які проголосив Є.Петрушевич на зборах 18 жовтня 1918 р., не задовольнили представників Української соціал-демократичної партії, проти них також виступила частина радикалів і націонал-демократів. Причиною розбіжностей стала відсутність пункту про

²⁷ Баран С. Вказ. праця.

²⁸ Там же.

²⁹ Лозинський М. Українська революція. Галичина в рр. 1918-1920.

— Відень, 1922. — С. 27.

³⁰ Баран С. Вказ. праця.

об'єднання українських земель Австро-Угорщини з Українською державою³¹.

Але провід української галицької політики розумів, що для того, щоб проголосити об'єднання земель у соборну Українську державу, вони ще не мають достатньо сил. Адже потрібна була така сильна революційна влада, яка змогла б відірвати українські землі від Австро-Угорщини, протиставитися польським намаганням захопити владу в краю і провести об'єднання з Наддніпрянською державою. Тому все-таки були прийняті попередні резолюції.

Того ж 19 жовтня на засіданні Української Національної Ради у Львові було вирішено утворити виконуючу делегацію УНРади у Відні, галицьку делегацію у Львові та буковинську в Чернівцях³². Конкретна підготовча діяльність львівської делегації розпочалася з 25 жовтня. При делегації утворили організаційне бюро під керівництвом Р.Перфецького, який видав інструкції для повітових і міських організацій стосовно процедури встановлення української влади. А 31 жовтня Народний Комітет УНДП „передав всю свою підготовчу роботу в руки делегації Української Національної Ради у Львові“³³. Отже, Українська національно-демократична партія в особі Народного Комітету брала якнайактивнішу участь у підготовці утворення української держави і, з появою виконавчого органу цієї влади, делегувала йому свої повноваження, оскільки партійний поділ в умовах революції міг лише заважати бажаному розиткові подій.

---

³¹ Лозинський М. Вказ. праця. — С. 31.

³² Там же.

³³ Левицький К. Вказ. праця.

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА В АВСТРО-УГОРЩИНІ 1915-1918 РР.

У Центральному державному історичному архіві у Львові зберігається окремий фонд № 391 „Загально-Українська культурна рада у Відні“. Великий комплекс документів, зібраний у цьому фонді, охоплює незначний відрізок часу — період 1915-1918 рр. Утворення та існування ЗУКР пов'язане з політичними змінами у ході Першої світової війни.

Російський наступ наприкінці 1914 р. викликав хвилю біженців з Галичини та Буковини вглиб території Австро-Угорщини. У вихорі війни спалено сотні сіл і містечок, розпорошено тисячі людей. Зазнало непоправного удару українське шкільництво (початкове та середнє). Зруйновані школи, закриті гімназії, сотні учителів опинилися в армії або на еміграції. За офіційними даними у різних місцевостях Австрії та Чехії опинилося понад 90 тис. українських біженців. (Ця проблема потребує окремого вивчення, бо наведена цифра фіксувала лише тих осіб, котрі перебували під опікою держави). Для емігрантів-утікачів та інтернованих утворюються концентраційні табори біженців у Гмінді, Вольфсберзі, Кірхберзі, Вельвармі, Гредіг-Нідеральмі, Хоцені, Моравській Требові.

Падіння Львова, Чернівців спричинило евакуацію державних установ Галицького та Буковинського намісництва. Чимало українських товариств і організацій переноситься до столиці Австрійської держави Відня. З ініціативи українських учителів при Загальній Українській Раді утворено організацію “з характером приватного комітету” для упорядкування культурного життя в період війни під назвою Загально-Українська культурна рада (у документах — Українська культурна рада, або просто Культурна рада). Перші наради ініціативної групи відбулися у січні-лютому 1915 р. Організаційне тіло творили представники всіх культурних, наукових і політичних об'єднань: „Просвіта“, Шкільний Союз, Учительська громада, Товариство ім. Петра Могили, Українське Педагогічне товариство, Наукове Товариство ім. Шевченка, Музичне товариство, Руська бесіда (м. Чернівці), Інформаційний комітет українського учительства, Український парламентарний клуб, Союз буковинських послів, Союз виз-

волення України, Український запомоговий комітет, товариство молоді „Січ“, представники духовенства та українського письменства¹.

Під час нарад було розглянуто низку питань щодо діяльності новоствореної організації. Серед її першочергових завдань бачимо: 1) заснування народних і середніх шкіл у колоніях українських переселенців; 2) відновлення українських шкіл у звільнених від російського війська галицьких повітах; 3) удержавлення приватних гімназій; 4) фінансова підтримка Наукового Товариства ім. Шевченка та українських видавництв. ЗУКР ініціювала ряд депутацій до австро-угорського уряду у справі українського університету. У 1915-1916 рр. організовані школи для українських дітей у всіх таборах біженців; у великих містах (Відні, Празі тощо) поряд з народними школами постають гімназійні та семінарські учительські курси.

Документи фонду ЗУКР назагал не використовувалися у наукових дослідженнях. В основному це папери поточного діловодства: протоколи, звіти, офіційне листування, фінансові розрахунки. Окремі дослідники зверталися до деяких справ у пошуках додаткової інформації біографічного характеру (наприклад, стосовно Степана Рудницького або Богдана Лепкого). Багата джерельна база дає змогу докладно простежити етап зародження та існування Культурної Ради, ширше охопити і доповнити знання про стан українського шкільництва у складний час війни й розрухи. Спробую подати короткий огляд важливих архівних матеріалів придатних для опрацювання.

Найціннішу групу фонду становлять протоколи засідань Президії та Головної управи Культурної Ради за 1915-1918 рр. (спр. 8), протоколи конференцій, нарад і засідань Секції Ради за 1916-1917 рр. (спр. 9); протоколи засідань Секції шкільництва за 1915-1918 рр. (спр. 10; 11) та протоколи засідань українських професорів і доцентів про відкриття українського університету у Львові (спр. 15).

Перш ніж перейти до розгляду документів, потрібно з'ясувати структуру Загально-української культурної ради. За напрямками праці ЗУКР ділилася на три секції: 1) народне шкільництво; 2) середнє шкільництво; 3) популярних викла-

---

¹ Діло. — 1915. — Ч. 101. — С. 2.

дів літератури, науки і мистецтва. П'ять делегатів з кожної секції становили Головну управу ЗУКР, до складу якої увійшли послы австрійського парламенту та Галицького сойму Юліян Романчук (голова), Олександр Колесса (заступник і фактичний керівник), Лев Левицький, Іван Макух, Омелян Попович, Ярослав Веселовський, Василь Щурат, Андрій Жук; священники Іван Чапельський, Теодозій Лежогубський, Йосиф Жук; політичні діячі Володимир Бачинський, Микола Ганкевич, Іван Боберський, народні учителі Генрих Коваль, Денис Стельмах і Антон Гранківський (секретар)². У декількох випадках відбулася зміна членів керівного органу ЗУКР.

Для офіційного визнання австрійською владою повноважень ЗУКР був підготовлений спеціальний меморіал, що розглядався на одному з засідань президії і в чорновому варіанті звучав як „Меморіал української політичної репрезентації в справі легалізування ЗУКР в міністерії просвіти і міністерії внутрішніх справ, обіймаючий враз з'ясовані постулати ЗУКР до культурно-просвітних потреб української воєнної еміграції. Відень 26/4 1915“³. Основні положення діяльності викладені в „Меморіалі“ — це опіка над біженцями (згідно з розпорядженням державного Міністерства внутрішніх справ за № 45164 від 1914 р.) і безпосереднє підпорядкування місцевим законам краю, де перебували українці. Далі у цьому меморандумі читаємо рішуче застереження керівництва ЗУКР проти будь-яких втручань представників Галицької крайової шкільної ради у культурно-просвітні справи українських біженців. Свою діяльність ЗУКР „провадить у рамках компетенції та юрисдикції територіальних органів влади“. Цей протест викликаний урядовою візитацією віце-президента Галицької шкільної ради Ігнатія Дембовського, здійсненою до української гімназії у Відні без відома і уповноваження ЗУКР. У жовтні у зв'язку з визнанням австрійським урядом повноважень для ЗУКР приймається рішення опублікувати відозву в українській пресі⁴.

Поряд зі згаданим меморіалом, зберігся детальний звіт за кілька років роботи Культурної ради і ще один особливий до-

---

² ЦДІАЛ. — Ф. 391. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 50.

³ Там же. — Спр. 1. — Арк. 1.

⁴ Там же. — Спр. 8. — Арк. 11.

кумент, який, мабуть, спричинив виникнення попереднього. 15 липня 1917 р. у Відні на зборах учителів народних, середніх і вищих шкіл була прийнята важлива резолюція, надіслана до Президії ЗУКР. У ній читаємо, що „ЗУКР під теперішню пору переважних завдань ні в дрібній частині й у ніякім напрямі не сповнила...“ Тому присутні вимагали перебудови організації на громадсько-демократичній основі, скликання загальних зборів у місячний термін і складення звіту зі своєї діяльності, а також рішуче ставили умову „щоби проф. Колесса негайно зложив своє містоголовство в ЗУКРаді“⁶. Наведений факт не викликає сумнівів у доцільності існування ЗУКР. Він тільки зайвий раз переконує, що варто ґрунтовно й об'єктивно вивчити місію ЗУКР у воєнний період з усіма проявами і додатнього, і від'ємного характеру.

До секції народного шкільництва були обрані Андрій Алиськевич, Олександр Барвінський, Володимир Бачинський, Степан Дністрянский, Федір Іваницький, Володимир Кабаровський, Генрик Коваль, Лев Левицький (голова), Іван Макух, Омелян Попович, Денис Стельмах (секретар), Іван Чапельський, Андрій Яворський⁶. У лютому 1915 р. відбулися перші засідання, на яких полагодуєні організаційні питання та визначена програма діяльності. Передовсім це відкриття народних шкіл і навчальних курсів у місцях розміщення біженців. Разом з тим на секції розглядалася глобальна справа підготовки законопроекту для майбутньої української автономної шкільної ради у Галичині. Основою для цього мали послужити вироблені українською парламентарною репрезентацією положення національної автономії, а взірцем — існуючі шкільні закони у Чехії та Моравії⁷.

Продовженням сказаного було обговорення на одному із засідань реферату І.Макуха „Наше шкільництво по повороті до Галичини“, що торкався передумов політичної, організаційно-педагогічної відбудови та націоналізації українського шкільництва. Для цього автор пропонував якнайшвидше розпочати підготовку законодавчої бази та внутрішнього устрою шкільництва. У поданому проекті законопроекту він виділив вісім пунктів:

---

⁵ Там же. — Спр. 1. — Арк. 20.

⁶ Там же. — Спр. 9. — Арк. 1.

⁷ Там же. — Арк. 4.

- 1) загальні закони про ціль і роди народних шкіл;
- 2) шкільні власті і надзір (тобто організація місцевих окружних і краювої шкільних рад та шкільних інспекцій);
- 3) організація шкіл (приміщення, розпорядки);
- 4) установи для підготовки народних учителів;
- 5) учителі та їхнє службове становище;
- 6) шкільна наука (типи шкіл, підручники, виховні плани);
- 7) приватні народні школи;
- 8) школи національних меншин.

У висновках І.Макух зазначав: „Цей проект може бути підготовлений тоді, як відомі будуть загальні рамки національно-політичних відносин“⁸. Зачитаний реферат викликав широку дискусію. Б.Лепкий уважав працю, представлену доповідачем, потрібною і актуальною: „Рамки для неї — се ідеал самостійної або автономної України, тому і тип нашої школи мусить бути сконструйований, як взір для цілої України“⁹. Зі свого боку шкільний краювий інспектор Іван Копач застеріг, що подібні шкільні закони ще не на часі і радив, натомість, обговорити педагогічні питання, організації різних типів шкіл. А для цього пропонував „відсвіжити матеріали анкети Українського педагогічного товариства з 1914 р., що ізза воєних подій не могла довершитися“¹⁰. Остаточо вирішено провести серед українських учителів анкету про головні засади української національної педагогіки. Підготовку цієї анкети доручено шкільній комісії. Про хід згаданої анкети детально дізнаємося з „Книги звітів і засідань шкільної комісії“ (Спр. № 11). Записи в протоколах свідчать про значний резонанс запроваджені педагогічної анкети. На засіданнях 21 і 24 квітня 1915 р. були зачитані основні реферати: Іван Копач „Ціль і середники виховання“, Антін Крушельницький „Національне виховання“, Северина Кабаровська „Душа української дитини“ і Богдан Заклинський „Українські підручники для народних шкіл“. Після виголошення цих доповідей тривали довгі дебати, про що красномовно свідчать близько 20 сторінок тексту „Книги“. Проллюструємо ці дебати хоча б одним фрагментом з виступу посла др. І.Макуха: „У нас ціла суспільність поділена на два табори: є люди пози-

⁸ Там же. — Спр. 10. — Арк. 19.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же.

тивно думаючи, а 90 % неґація. Вміють сказати „зле“, але показати як добре не вміють. Се витвір наших відносин в Галичині і се фатально відбивають ся на нашій суспільности, бо нас нищать. Як тепер дістанемо більшу свободу, мусимо виторювати позитивні уми. Мусимо мати і свій учительський персонал, бо чужий лише шкодить. Активність, позитивність — се мусить бути поставлений постулат до школи. Наша суспільність тепер нічого не годна робити, бо нема позитивізму і активізму. Як дістанемо визволення - але у нутрі своєму не будемо визволені, то ніяка праця не піде добре. Се буде залежати від виховавців, щоби нашу суспільність перероджувати до активності, бо інакше — не скоро до чогось дійдемо¹¹.

У роки війни українські державні представники активно включились в акцію узаконення в поточному діловодстві Австрійської держави та повсякденному використанні терміна „український“. На одному із засідань секції народного шкільництва виступав А.Алиськевич, який повідомив про заходи для вирішення цього питання, про переписку з Галицькою красвою шкільною радою у Бялій та досягнення певних успіхів в урядових та військових колах¹². Ідентична національно-політична справа мала місце у Хорватії, де шкільна красава рада під тиском „політичної ірреденти“ офіційно змінила термін „сербо-хорватський“ на „хорватський“¹³.

Необхідні матеріали до історії змагань за український університет знаходимо в справах № 14 та № 15. Так, 15 серпня 1915 р. у Відні відбулося засідання комісії українських професорів і доцентів Львівського університету. Були запрошені О.Колесса, С.Рудницький, В.Вергановський, С.Томашівський, П.Стебельський, котрі перебували у Відні (останні двос не з'явилися). У протоколі зазначено, що проф. С.Дністрянський покликаний до військової служби, М.Грушевський та І.Свенціцький у російському полоні, а проф. К.Студинський виїхав до Львова. Присутні ухвалили меморіал („першого загальноукраїнського постуляту“) до президента міністрів, міністра освіти та головної воєнної команди Австро-Угорщини у справі заснування українського університету¹⁴.

---

¹¹ Там же. — Арк. 6.

¹² Там же. — Спр. 9. — Арк. 10.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же. — Спр. 15. — Арк. 2-3.

У склад наукової 3-ї секції входили Олександр Колесса (голова), Ярослав Веселовський (секретар), Йосиф Жук, Богдан Лепкий, Богдан Заклинський, Василь Пачовський, Іван Раковський, Степан Рудницький, Євген Олесницький, Олександр Скоропис, Микола Ганкевич¹⁶. У рамках діяльності секції у домі німецького учительства у Відні виступили з науковими викладами О.Колесса, Б.Лепкий, М.Ганкевич, В.Щурат. У протоколах подається перелік 14 лекцій і літературно-музичних вечорів¹⁶.

З ініціативи НТШ і ЗУКР для допомоги молодим адептам науки, а також здібним студентам у навчанні 1 червня 1916 р. засновано новий „Комітет наукової помочи“. Керівний склад: Ю.Романчук (голова), О.Колесса (заступник), В.Вергановський (касир) і І.Раковський (секретар). Повідомлення про заснування комітету з пропозиціями співпраці були надіслані до Івана Горбачевського, Івана Пулюя, Степана Смаль-Стоцького, Станіслава Дністрянського, Степана Рудницького та Степана Томашівського¹⁷. У часописах з'являється інформація про утворення комітету і звернення до осіб, котрі займаються науковими дослідженнями, повідомити свою адресу голові. У фонді ЗУКР збереглися листи-відгуки на цей заклик дев'яти чоловік. Так, Юліян Гірняк, учитель академічної гімназії у Львові, мав намір (зважаючи на те, що справа його габілітації на доцента Львівської політехніки затягнулася) на літні канікули виїхати до Праги або Градця, „щоби там спробувати досягнути доцентури з теоретичної земії“, і для цього потребував матеріальної підтримки¹⁸. Серед інших кандидатур зустрічаємо імена др. Йосипа Пеленського (служив у санітарному відділі 89-го полку піхоти у Переворську)¹⁹, Ярослава Пастернака (поручник 41-го полку піхоти)²⁰, Володимира Коцовського (керівник українського відділу цензурного комітету у Відні)²¹, Йосипа Філяса (лікар у таборі Гмінд)²². Хочу виділити дві досить показові кореспонденції. У своєму листі

---

¹⁶ Там же. — Спр. 1. — Арк. 16.

¹⁸ Там же. — Спр. 2. — Арк. 14.

¹⁷ Там же. — Спр. 14. — Арк. 12.

¹⁸ Там же. — Арк. 15.

¹⁹ Там же. — Арк. 23.

²⁰ Там же. — Арк. 25.

²¹ Там же. — Арк. 24.

²² Там же. — Арк. 17.

студент права Львівського університету Іван Богун, який на той час перебував у війську, пише про своє бажання студіювати історію та географію („спеціально України і Сходу“) і просить перевести його до австрійської військової частини, розташованої у Туреччині (Константинополь), що дасть змогу „пізнати край, людей і навчитися по-турецьки“²³. В іншому листі від Володимира Чоля, народного учителя з Перегінська, читаємо: „Я не чоловік науки — але питаю пасічництва, сго розвою — поширення знання про культуру пчоли і т. д. хочу поставити на належну височину“; а далі висуває ідею утворення спеціальної академії пасічництва для виховання фахівців — інструкторів пасічництва²⁴. Загалом за час існування Комітету понад 230 студентів (серед них 23 жінки) щомісячно користувалися фінансовою підтримкою ЗУКР²⁵.

Важливу акцію для забезпечення народних шкіл викладацьким складом провела ЗУКР у вересні-жовтні 1915 р. Сотні українських вчителів народних і середніх шкіл, котрі перебували на фронтах у складі австро-угорського війська, отримали шанс перегляду їх військової повинності. З цього приводу в українських часописах „Діло“, „Українське слово“ друкується звернення такого змісту: „Президія загально-української культурної ради звертається отсим до всіх Вп. Панів Учителів шкіл середніх і народних, котрі тепер служать при війську, щоби в своїм інтересі в як найскоршім часі подали свою теперішню точну адресу і місцевість посади, яку занимали перед війною та прислали се до канцелярії загально-української культурної ради Wien VIII Pirstengasse 17. Mezz. 5 на руки секретара п. Антона Гранківського“²⁶.

На адресу ЗУКР за короткий термін (15 вересня — 3 жовтня) надійшло близько 600 листів і поштових карток з різних куточків монархії. Ці епістолярії розміщені за алфавітом, зберігаються у папках № 84-86. Окрім цього, існує папка № 87 під назвою „Списки вчителів, які знаходяться на військовій службі, в шпиталях та таборах Австро-Угорщини“. Очевидно, цей документ є підсумковим звітом про надходження кореспонденцій.

---

²³ Там же. — Арк. 19-20.

²⁴ Там же. — Арк. 26.

²⁵ Там же. — Арк. 12.

²⁶ Діло. — 1915. — Ч. 33. — С. 3. Повторно друкувалося у чч. 36, 42, 46.

Загалом мова документів лаконічна. У них зафіксовано основні дані про багатьох народних учителів з галицьких сіл, міст і містечок: 1) ім'я та прізвище; 2) місцевість і фахова посада до початку війни; 3) військова адреса. У великому масиві документів є й автографи відомих осіб, які, очевидно, заслуговують пильнішої уваги. Так, наприклад, у двох листах Йосипа Пеленського (на той час доктора філософії, автора ґрунтовної праці про архітектуру княжого Галича "Halicz w dziejach sztuki sredniowiecznej") знаходимо важливі доповнення до біографії ученого; коротку автобіографію подає книговидавець із Коломиї Дмитро Николишин. Потрібно згадати також окремі вістки про Івана Зілинського, Антона Лотоцького, Осипа Маковея, Михайла Галушинського, Петра Франка, Костя Кракалія, Іллю Гаврилюка. Перелік імен охоплює представників майже усіх українських державних і приватних гімназій Львова, Перемишля, Коломиї, Тернополя, Станиславова, Рогатина, Чорткова, Яворова, Городенки, Буська, Копичинців, Кіцмані, Вижниці та деяких професорів-українців, котрі працювали у польських гімназіях.

Найявні джерела мають важливе значення у вивченні деяких питань військової історії, зокрема структурної будови австро-угорської армії, рекрутування серед українського населення Галичини, дислокації військових частин протягом вересня-жовтня 1915 р.

Реально справа звільнення українського вчителства від військової служби не набула широкого розповсюдження. У грудні 1917 р. на зустрічі з президентом міністрів Зайдлером О. Колесса ще раз порушив справу відбудови українського шкільництва та "зажадав виконання даних вже зобов'язань увільнення українських учителів від військової служби"²⁷.

У звільнених від російської окупації галицьких повітах активно здійснювалися заходи щодо відновлення шкільного навчання. Рідкісний джерельний матеріал до історії української приватної гімназії у Яворові містить справа № 16. Управитель гімназії Ярослав Біленький з січня по червень 1916 р. вів жваве листування у справі матеріальної допомоги з боку ЗУКР, формування учительського складу гімназії, а також склав звіт з діяльності за два місяці від початку

---

²⁷ Там же. — Спр. 9. — Арк. 15.

навчання²⁸. В Яворові спеціально існував гімназійний комітет на чолі з парохом Львом Левицьким.

Становище українського шкільництва у роки війни виглядало невтішно. Порівняно з передвоєним часом кількість учнів в українських школах скоротилася на половину. Прочитую витяг з листа від 9 грудня 1915 р. від товариства „Учительська громада“, підписаного Ю.Стефановичем і В.Кучером: „Нам грозить в найближчій будучисті брак інтелегентних сил, і то дуже діймаючий“²⁹. На засіданні ЗУКР 23 грудня 1915 р. В.Кабаровський ставить питання „Страти учительства у часі війни“. На що Ю.Романчук висловлює сумнів, „чи ся акція підпадає під круг діланя К. Ради“. Очевидно, на той час подібна проблема не могла бути вирішена, проте з історичної перспективи вона є надзвичайно актуальною у сучасних наукових дослідженнях. Значні людські втрати серед українського учительства й студентства позначилися на культурному, економічному та політичному розвитку українського населення Галичини.

На особливу увагу заслуговує один факт, що мав місце на засіданні президії ЗУКР 16 березня 1916 р. Управитель учительської семінарії у Відні о.Йосип Застирець висунув на розгляд справу Нобельської нагороди для Івана Франка. Ю.Романчук інформував, що це справа Наукового товариства ім.Шевченка, а О.Колесса „вказав неможливість сего“, бо сам Франко „одинокий чоловік“ (тобто без підтримки). Омелян Калитовський висловив думку доручити веденя цієї справи професору С.Рудницькому, а Зенон Кузеля нагадав про умови висунення кандидатури: „перша основа - це праця про Франка та два томи перекладів його творів“³⁰. Серед поточних справ вирішувалися нагальні питання надання матеріальної допомоги Ользі Кобилянській³¹; репродукуванню мистецьких робіт художника Олекси Новаківського³²; відкриття українського воєнного музею у Відні³³. Різномісність діяльності ЗУКР ілюструють і такі епізоди: Я.Веселовський наполягав, за прикладом шкільної ради у Празі, вилучити з

²⁸ Там же. — Спр. 16. — Арк. 55.

²⁹ Там же. — Арк. 19.

³⁰ Там же. — Спр. 8. — Арк. 29-30.

³¹ Там же. — Арк. 17.

³² Там же. — Арк. 21.

³³ Там же. — Спр. 1. — Арк. 10; Спр. 8. — Арк. 14.

українських бібліотек твори Сенкевича³⁴; катехит і професор жіночої учительської семінарії у Львові Іван Рудович здійснив перегляд 24-х навчальних підручників різними мовами (німецькою, чеською, словінською, італійською, для середніх шкіл Австро-Угорської монархії і прийшов до висновку, що „в книжках уложених стараннійше і совістнійше або зовсім не говориться про українців, або подається дуже мало, в підручниках же редагованих менш дбало подаєсь вісти і дати, які баламутять молодіж“³⁵. Як доказ він подає ретельний аналіз помилок і недоречностей з двох „найбільш захвалюваних книжок“: Z. Weingartner. Zander und Volkkerkunde f(r 2 und 3 klasse der Mittelschuler.-Wien, 1912 і M(llner J. Erdkunde f(r Mittelschuler. Teil V.-Wien, 1910³⁶.

Видавнича діяльність ЗУКР не отримала належного розвитку. У бібліографії українських друків воєнного періоду, складеній Іваном Чепигою, є тільки сім назв книг³⁷ видавництва ЗУКР у Відні. Б.Лепкий накладом ЗУКР випустив у світ кілька книжок і брошур. Відомо, що 1917-1918 рр. Лепкий перебував у таборі Ведляр, де існувала друкарня. Листування ЗУКР з видавництвом у цьому місті про підготовку друку українського букваря та шкільних підручників відклалися в справі № 90. Схожі матеріали у справі № 91 — листування з віденською картографічною фірмою „Г.Фрайтаг і Бердт“ про випуск у світ карти України; у справі № 92 - фінансові розрахунки з друкарнею Хольцгаузена у Відні; а в справі № 93 — листування з музикантами та письменниками про видання їхніх творів та виплату гонорарів. За фінансової підтримки ЗУКР виходить у Львові газета „Учительське слово“³⁸, журнал „Наша школа“³⁹.

---

³⁴ Там же. — Спр. 18. — Арк. 39.

³⁵ Там же. — Спр. 16. — Арк. 16.

³⁶ Там же.

³⁷ З великих днів. Літературна збірка. — Відень, 1915; Звідомлене управи курсів учительського семінаря з українською викладавою мовою. — Відень, 1916; Колесса Ф. Воєнні квартети на мужеський хор. — Відень, 1916; Коренець О. Молитвенник для жовнів українців-католиків. — Відень, 1915; його ж. Читання і розважання з нагоди світової війни. — Відень, 1916; „Слово о полку Ігоревім“ у віршованих перекладах. — Відень, 1915; Щурат В., Колесса Ф. Жовнірські пісні О.Ю. Федьковича. — Відень, 1916.

³⁸ ЦДІАЛ. — Ф. 391. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 13.

Окремі рукописи, надіслані на адресу ЗУКР, так і не були опубліковані. Серед них мемуари Василя Бачинського про перебування російських військ в Галичині 1914-1915 рр.⁴⁰; стаття Гілляра Бачинського про українське шкільництво в Галичині до війни⁴¹; збірка віршів Б.Лепкого „Тисяча днів“ 1917 р.⁴²

Великий видавничий проект „Атлас української вишивки“ розглядався на одному із засідань ЗУКР. З цього приводу 25 січня 1916 р. з доповіддю виступив З.Кузеля, відзначивши, що насамперед маємо зібрати все і „відповідно після того пускати між люди“. Він пропонував використати вишивки хорватські, румунські, болгарські, південих слов'ян, і навіть мотиви вишивок у Новій Гвінеї, а також збірки Хойнацького-Вербицького, пані Бачинської, пані Стефанюкової з Буковини, вишивки Косачевої з України⁴³. До цієї роботи планувалося залучити Музей НТШ, Національний Музей у Львові. У виданні „Атласу“ ініціатори сподівалися на фінансову підтримку державних міністерств, Австрійської академії наук, управи шкільної галицької та буковинської, намісництв і навіть “німців-капіталістів“. На опублікований у пресі заклик про допомогу у збиранні матеріалів відгукнулася Володимира Журавецька (учитель відлової школи у Коломиї), засновниця „Школи шиття і вишивок у Коломиї“. У своєму листі вона слушно зауважує, що „Великий атлас українських взорів“ треба видавати з кожного повіту по тому⁴⁴.

Підсумовуючи вибірковий огляд документів, можна констатувати, що фонд ЗУКР, як важливе джерело до вивчення стану українського шкільництва в роки війни, потребує більш серйозної уваги дослідників. Перша світова війна стала своєрідним водорозділом між процесом становлення українського громадянства у рамках Австро-Угорської монархії та подальшим розвитком в умовах польської окупації і денационалізації 20-30-х рр. ХХ ст.

---

³⁹ Там же. — Спр. 16. — Арк. 13.

⁴⁰ Там же. — Спр. 94.

⁴¹ Там же. — Спр. 95.

⁴² Там же. — Спр. 98.

⁴³ Там же. — Спр. 8. — Арк. 19.

⁴⁴ Там же. — Спр. 16. — Арк. 13.

АРХІВ ЄВГЕНА АРХИПЕНКА В НАЦІОНАЛЬНІЙ БІБЛІОТЕЦІ У ВАРШАВІ

Під час продовження документаційної роботи над впорядкуванням архіву Наукового товариства ім. Шевченка, що зберігається тепер у Національній бібліотеці в Варшаві, в квітні 1994 р. було завершено працю над Архівом Євгена Порфировича Архипенка (1884-1959), вченого-агронома, міністра в уряді Української Народної Республіки.

Євген Архипенко народився в Києві*, в сім'ї Порфира Антоновича Архипенка, слюсаря в університеті Св. Володимира в Києві, та Поліни Матковської. Закінчив три класи Першої київської гімназії (1893-1896), потім вчився в Комерційній школі у Києві (1899-1900), де слухав лекції проф. О.Фортунатова.

У 1906-1910 рр. працював редактором часопису „Українське Пасішництво” в Санкт-Петербурзі. 1910 р. заснував у Києві часопис „Рілля”. Від 1 вересня 1910 по 1 вересня 1911 р. — служба у війську. У 1916-1917 рр. займав ряд посад у відділі Уповноваженого Міністерства Землеробства у Київській губернії із закупівлі худоби для діючої армії. 13 липня 1917 р. призначений на посаду Директора агрономічної допомоги в Народному Міністерстві Земельних Справ, де працював до гетьманського перевороту. З 1917 р. співпрацював у часописі „Хліборобська справа”, який виходив у Києві. У 1918-1919 рр. займав ряд посад у Міністерстві Земельних Справ УНР — у кабінетах С.Остапенка, В.Прокоповича, А.Лівицького. 21 січня 1919 р. разом з урядом Директорії евакуювався з Києва. 13 лютого 1919 р. призначений Міністром Земельних Справ УНР (до 11 квітня 1919).

У липні 1919 р. брав активну участь у заснуванні Селянської Соціалістичної Партії, Національно-Державного Союзу. 27 липня 1919 р. призначений радником Міністерства Фінансів

---

* У різних джерелах подане різне місце народження: Кагарлик, Київської губернії (Енцикл. Українознавства), Александрія, пов. Рівне (паспорт Є.Архипенка, виданий у Рівному польською владою). В автобіографії [1919] і паспорті УНР вказано, що Є.Архипенко народився в Києві.

УНР; 8 вересня 1919 р. затверджений на посаді приват-доцента сільськогосподарського факультету Кам'янець-Подільського державного університету з викладанням курсу лекцій на кафедрі економіки і статистики сільського господарства. Його дружина, Ганна Істратова, була в цей час (1919-1920 рр.) студенткою правничого факультету університету.

У цей період Є. Архипенко розпочав займатися кооперативною діяльністю, брав участь у з'їзді Продовольчих комітетів залізниць (2 жовтня 1919 р. у Кам'янці-Подільському). У жовтні 1919 р. організував у Кам'янці Українське агрономічне товариство, установчі збори якого відбулись 2 жовтня 1919 р. в „Українклубі” і де Архипенка було обрано тимчасовим головою УАТ. Основоположник Товариства хліборобів, Всеукраїнського пасічницького союзу, Димерського кооперативного союзу, Чорнобильського сільськогосподарського товариства, ініціатор скликання агрономічного з'їзду. У травні 1920 р. працював у Центральному українському сільськогосподарському кооперативному союзі „Централ” над організацією сільськогосподарських кооперативних товариств у Східній Україні.

27 травня 1920 р. призначений Міністром Народного Господарства УНР (у кабінеті В.Прокоповича). На цій посаді був до листопада, коли на нього покладено обов'язки т.в.о. Міністра Фінансів, 25 грудня 1920 р. у Ченстохові подався до дімісії.

У червні-серпні 1920 р. займався організацією партії Українське Народне Об'єднання, у березні 1921 р. був обраний головою Тимчасового Народного Комітету УНО. 25 квітня 1921 р. призначений членом Фінансово-закупівельної комісії армії УНР, на цій посаді працював до кінця року.

З огляду на матеріальну скруту, в жовтні 1921 р. змушений був відправити з Тарнова свою сім'ю: дружину, Ганну Істратову з синами Юрком та Ігорем до родичів у Бессарабію — в с. Леонтєво поблизу Кишинєва. Приблизно тоді ж Є.Архипенко переїжджає на Волинь, де займається кооперативною й видавничою роботою. У 1921-1926 рр. працює в різних кооперативних організаціях: у Бюро волинської кооперації в Луцьку, 1922 р. — в Остриському Союзі кооперативів, займається організацією Кооперативної бурякової спілки в Рівному (1923), активно листується з іншими волинськими кооперативними організаціями, де зосередилась велика частина УНР-івської еміграції.

Є.Архипенко повертається до свого фаху, відновлює видання часопису „Українське Пасічництво” у Львові (1921-1928), видає часопис „Сільський Світ” у Львові-Перемишлі (1923-1925), ряд підручників з пасічництва (1924 і пізн.). У 1924-1925 рр. є членом управи Товариства допомоги емігрантам з Великої України у Львові.

У 1925 р. обговорюється питання про призначення Є.Архипенка в.о. доцента на кафедрі сільського господарства в Українській Господарській Академії в Подєбрадах, але з політичних причин МЗС Чехо-Словаччини відмовляє у його затвердженні на цій посаді**.

З 1944 р. Є.Архипенко переїхав з родиною до Німеччини. Займався геральдиком. Помер 14 липня 1959 р. у Дорнштадті.

Архів Є. Архипенка складається з 6 пачок, документи розміщені за традиційною схемою опису особистих фондів. Матеріали охоплюють, в основному, 1917-1926 рр. і становлять:

I. Особисті документи.

II. Документи та матеріали службової діяльності.

III. Листування.

IV. Матеріали фінансово-організаційного характеру та документи зібрані фондоутворювачем.

Опис архіву Євгена Архипенка

I. Особисті документи Є.Архипенка та його дружини Г.Істратової.

1. Автобіографічні матеріали. Службовий листок Є.Архипенка.

2. Особисті документи (паспорт, посвідчення, перепустки, заяви про призначення та звільнення з посад).

3. Щоденники. Записники (службові записки про засідання Ради Республіки 1920-1921).

4. Блокноти.

5. Адресна книга (фрагменти). Візитні картки.

6. Реферати Є.Архипенка.

** Відсутність пізніших документів не дозволяє встановити роду занять Є.Архипенка протягом наступних 20 років.

7. Матеріали політичного характеру, зібрані Є.Архипенком. Вірші.

П.1. Матеріали службової діяльності. Уряд УНР.

1. Кабінет Народних Міністрів УНР. Кабінет С.Остапенка (березень-червень 1919).
2. Антін Оскілко і доба після нього (жовтень 1919).
3. Денні рапорти полків Запорізької збірної дивізії армії УНР (грудень 1919 — січень 1920).
4. Кабінет В.Прокоповича (червень-липень 1920).
5. Службове листування Є.Архипенка на посаді Міністра Народного Господарства УНР (червень 1920— березень 1921).
6. Матеріали про підготовку Конституції УНР (1920).
7. Документи уряду УНР (жовтень 1920-1921).
8. Документи діяльності Фінансово-закупівельної комісії армії УНР (травень-грудень 1921).

П.2. Матеріали службової діяльності. Кооперативна діяльність.

1. Документи діяльності Бюро волинської кооперації, Луцьк (1921-1926).
2. Острівський Союз кооперативів (1922).
3. Матеріали про організацію Кооперативної бурякової спілки, Рівне (1923).
4. Справа організації бурякової площі для Бабинецької цукроварні (1923).
5. Листування з кооперативними організаціями (1921-1925).
Співпраця з іншими організаціями.
6. Листування з Українським Національним Об'єднанням УНО (1922)^{***}.
7. Судова справа з І.Гловацьким (1922).
8. Матеріали діяльності Українського Центрального Комітету (1923-1924 рр.).
9. Студентські організації (1923-1924).
10. Листування з Українською Господарською Академією в Подєбрадах (1925).

---

^{***} Документи УНО зберігаються окремо: скр.18, м/ф № 68909, але походять, очевидно, з архіву Є.Архипенка, як голови ЦК УНО.

П.3. Матеріали службової діяльності. Редакційні матеріали.

1. „Українське пасічництво”. Редакційні матеріали. Листування (1921-1925), Львів.
2. „Сільське господарство”, „Селянин”. Проекти видань (1922), Рівне.
3. „Сільський світ”. Редакційні матеріали. Листування (1923-1925), Перемишль-Львів.
4. „Кооперативна справа”. Підготовчі матеріали (1923-1924), Рівне.
5. Підручник з пасічництва (1924). Листування в справі видання.
6. Відривні календарі на 1923 і 1925 рр. Підготовчі матеріали.

П. 1. Листування. Листи різних кореспондентів до Є.Архипенка.

П. 2. Листування з родиною.

1. Листи дружини Ганни Істратової (Нюсі) (1920-1925).
2. Листи синів Юрка та Ігоря Архипенків (1921-1925).
3. Листи матері Павлини Матковської.
4. Листи батька Порфира Антоновича Архипенка.
5. Листи брата Олександра Архипенка **** .
6. Листи сестри Мані.
7. Листи племінників: Тані, Волі, Лева.
8. Листи дядька [А.Махова].

IV. Матеріали фінансового й організаційного характеру, зібрані фондоутворювачем.

1. Рахунки, перепустки, квитанції, квитки (1920-1924).
2. Особисті рахунки Є.Архипенка (1921-1923).
3. Запрошення на концерти, виставки, вечірки (1920-1924).
4. Витинки з преси, часописи, друки, афіші, оголошення, реклами тощо (1920-1924).

**** Всесвітньовідомий скульптор Олександр Архипенко (1887-1964).

5. Образотворчі матеріали. Ілюстрації, малюнки, поштові картки.

6. Фотографія 1919 р. "Отаман Оскілко на Київському фронті".

7. Конверти від листування з кооперативними організаціями. Поштові марки (збірка).

Складено схему опису збірки, біографічну довідку про фондоутворювача та список кореспондентів. Варто зазначити, що особливу вартість у цій збірці мають документи уряду УНР, зокрема, документи різних кабінетів, міністерств, матеріали про підготовку Конституції УНР.

Але найбільший інтерес викличуть у дослідників, очевидно, листи всевітньовідомого скульптора О.Архипенка до брата, Є.Архипенка (11 листів за 1921-1923). Для тих, хто не займався спеціально дослідженням життя О.Архипенка, несподіванкою виявиться те, що хоч і писані вони російською мовою, проте містять надзвичайно цікаві міркування про національне й вселюдське в мистецтві. Так, наприклад, у листі з 20 грудня 1923 р. митець пояснює братові: „Основное расхождение наше (въ искусствѣ) в томъ, что Ты націоналисте и на искусство Ты смотришь через призму национальности, а я художникъ и на национальность смотрю через призму искусства. Я могу отразить себя в искусстве и если в моей крови есть доля украинской эстетики (не сюжеты), то она отражается въ моих формахъ. [...] Писать украинскій бытъ это еще не есть укр[аинское] творчество. Писали и немцы и французы, но это все не то. Нуженъ стиль, а он былъ в старыхъ древнихъ украинцев, правда подъ влияніем востока, но все же было чтото и своего да умерло, не сумели развить”.

Поза сумнівом, ці листи заслуговують на публікацію в повному обсязі. Архів Є.Архипенка весь змікрофільмований. Мікрофільмами документів можна користуватися в читальному залі ЦДІА. Вони загалом нараховують 12 шпудль, №№ 79910 (чч. 1, 2), 79911 (чч. 1, 2), 79912 (чч. 1, 2, 3), 80286 (чч. 1, 2, 3, 4).

ЛИСТИ Є.МАЛАНЮКА ДО Д.ДОНЦОВА ЗА 1924-1925 РР. ПРОБЛЕМИ ПЕРЕДАЧІ ТЕКСТІВ

Євген Маланюк, чие 100-річчя відзначалося в Україні у січні 1997 р., є для одних "найбільшим українським поетом ХХ ст.", для інших — не є поетом "світовим". Довгі десятиліття його виклинали на Батьківщині, разом з Дмитром Дондовим, як "запроданця й фашиста", а тепер включили до навчальних програм у школах та університетах. Останніми роками вийшло кілька збірок творів Євгена Маланюка¹: добре словацьке видання "Земна Мадонна", яке містить не лише поетичні, а й літературно-критичні тексти Маланюка та статті й спогади про нього; вибрані "Поезії" та збілочка-метелик "Собор", видані у Львові; його вірші увійшли до хрестоматії "Українське Слово", і нарешті, опубліковано фрагменти з двотомника "Книга спостережень". Зрозуміло, що після ювілейних святкувань і конференцій з'явиться ще багато публікацій, присвячених Маланюкові та його творчості. Вони, напевно, допоможуть зрівноважити контрверсійність оцінок цього "великого поета української еміграції"².

Проте серед них, очевидно, буде не надто багато нових документальних матеріалів, які доповнять наше розуміння Маланюкового життя і творчості автентичною інформацією з першоджерел. Зокрема, це стосується епістолярію поета. А листи, як відомо, є досить специфічним жанром творчості, у якому фіксуються нецензуровані думки й безпосередні спостереження, що не потрапляють до готованих самими авторами видань. Тому епістолярна спадщина здебільшого дістається таки не сучасникам, а нащадкам. Воно й не дивно: опубліковані за життя листи досить часто викликали такі бурі й скандали, що справді, мабуть, варто таки дати часові

¹ Маланюк Є. Земна Мадонна. Вибране. — Братислава-Пряшів-Лондон, 1991; Його ж. Поезії. — Львів, 1992; Його ж. Собор. Поезії. — Львів, 1992; Євген Маланюк //Українське слово: Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. — К., 1993. — Т. II. — С. 147-148, 158-170; Маланюк Є. Книга спостережень. — К., 1995.

² Лучук І. Чому Євген Маланюк не світовий поет //Нова хвиля. — Львів, 1997. — Ч. I. — С. 36-37.

встоятися. І вже крізь спокійне плесо десятиліть вдивлятися у вижовклі фотографії чи списані розгонистим почерком по горизонталі й вертикалі картки листів і рукописи творів.

Отак і з листами Маланюка. Навіть опубліковані через десяткі років після смерті поета, вони не залишають читача байдужим, збуджують контроверсії. Наприклад, вміщені в томі листування з американських архівів листи закоханого Євгена Маланюка до Наталії Лівичької³ отримали досить-таки зневажливу оцінку одного вельми заслуженого критика: Маланюк видався йому кумедним, патетично-риторичним, смішним позером, який у житті більше скидався "на плюшового медведика"⁴. (А цю кумедну плюшевість можна так ефектно протиставити хрестоматійному образу "залізних імператор строф"). Юрій Шерех взагалі вважав окреслені Донцовим прикмети Маланюка як "націоналістичного волюнтариста", політичного борця, "трагічного оптиміста" — "несуттєвими для поета (і поезії взагалі), зате знайшов у ньому майстра власної поетично-історіософської концепції-образу України, про емігранта з своєю нацією"⁵.

Окрім Маланюка, в нашій літературі був ще один запеклий "фашист" — Донцов, і їхні імена досить часто згадувались поряд у цьому контексті. Цікаво, що зараз, відсвіваючи те, що було б корисним для сучасної "демократичної" Української держави, намагаються відокремити Маланюка від Донцова. "Реабілітуючи" ім'я Євгена Маланюка, багато літературознавців вдаються до пояснень, що "навіть за всієї близькості до Донцова він був набагато ширший за нього і зберігав суверенність бачення світу"⁶. Або намагаються переконати українського читача, що Донцов був людиною "незмірно нижчою духово від Липи або Маланюка — інтелектуально та

---

³ Опубл.: Джерела до новітньої історії України. — Нью-Йорк, 1992. — Т. 3: Матеріали до новітньої історії літератури і громадської думки. Листування з американських архівів 1857-1933 /Ред. Б.Струтинський і М.Скорупська у співпраці з Е.Касинцем і Н.Лівичькою Холодною. — С. 227-334.

⁴ Шерех Ю. Скарби, якими володіємо //Сучасність. — К., 1993. — Ч. 6. — С. 155.

⁵ Поет своєї епохи //Українська літературна газета. — 1957. — Ч. 2. Опубл.: Українське слово. — К., 1994. — Кн. 2. — С. 149.

⁶ Дзюба І. Поезія вигнання //Прапор. — Харків, 1990. — № 1. — С. 131-136. Опубл.: Маланюк Є. Земна Мадонна... — С. 403.

й емоційно"⁷. Й це при тому, що, як знаємо зі спогадів сучасників, сам Маланюк "обожнював Донцова. Коли в розмові [...] заходила згадка про Донцова, то Маланюк називав його шанобливо "Доктор", а не на ім'я. Донцов був нажив собі багато публіцистичних ворогів. І коли хто прямо виступав проти Донцова, то Маланюк обурювався і вважав це великим злочином"⁸. Та якими б не були мотиви таких спроб, вони можуть призвести лише до нового фальшування історії нашої понівеченої літератури. Гадаю, справедливою є думка, що "Маланюкова поезія, поряд з публіцистичними працями Донцова, мала великий вплив на формування волюнтаристичного світогляду українців на еміграції та в Галичині під польською займанщиною"⁹. А сам Маланюк у статті "Спізнене покоління" 1958 р. залічував себе до "спізненого" покоління, сформованого під впливом ідей Донцова і "Листів до братів-хліборобів" його антагоніста В'ячеслава Липинського.

Можливо, колись вдасться опублікувати всі, тобто близько двох сотень листів Маланюка до Донцова за період 1924-1939 рр., які зберігаються в архіві Дмитра Донцова в Національній бібліотеці у Варшаві. Цікаво було б, звичайно, подати комплекс епістолярію з відповідями другої сторони, але в архіві УВАН у Нью-Йорку, у великій збірці документів Євгена Маланюка збереглися лише листи Донцова з 1950-60 рр. Тому листування Є.Маланюка з Д.Донцовим є унікальним джерелом для вивчення життя поета та ідейного підґрунтя його творчості. Вибір листів, підготованих до публікації¹⁰, обмежений двома першими (1924-1925) роками цього п'ятнадцятирічного письмового спілкування лише з огляду на обсяг.

Отже, маємо спрагу з листами, які об'єднують у собі дві яскраві та непересічні особистості на початку їхнього знайомства, коли позбавлені змоги спілкуватися безпосередньо, вони дуже багато справ і проблем змушені були обговорювати й з'ясовувати саме в листах. Уже перший лист, з грудня 1924 р., вводить нас у передісторію знайомства. Маланюк мав на

⁷ Шерех Ю. Скарби, якими володіємо... — С. 157.

⁸ Лиман Л. Про щирого друга //Маланюк Є. Земна Мадонна... — С. 384-385.

⁹ Славутин Яр. "Мій ярий крик, мій біль тужавий" //Літературна Україна. — К., 1992. — 14 травня. — С. 7.

¹⁰ Тексти листів мають бути опубліковані в щорічнику "Україна. Наука і культура" за 1998 р.

той час за собою і героїчне військове минуле старшини армії УНР, й перебування в польських таборах для інтернованих українських вояків у Щипйорні (1923 р.) та Каліші. У каліському таборі виходив літературний місячник "Веселка", заснований групою молодих таборових літераторів. З другого року редакція перейшла до рук Євгена Маланюка та Михайла Селегія. Дмитро Донцов, ще молодий тоді редактор перебраного ним 1922 р. "Літературно-Наукового Вістника" у Львові, тільки починав формувати ідейне обличчя та коло авторів свого журналу. У 1923 р. він виступив із програмною статтю "Кріза української літератури", де обґрунтовував необхідність вольового світогляду, активного ставлення до життя: "Одиноким джерелом поступу і правдивої краси — є енергія і сила, стремління і воля"¹¹. Можна уявити, наскільки відповідними були такі гасла для молоді, а особливо для вчорашніх військових, зокрема, для Маланюка.

Невдовзі виникла дискусія, спровокована критичною оцінкою "Веселки" в літературному огляді "ЛНВ", написаному Олесем Бабієм¹². Євген Маланюк, як редактор "Веселки", відгукнувся відкритим листом до Донцова як редактора "ЛНВ" Д. Донцов відповів статтю "Про "молодих", де вказав на потребу критики й розвинув програму праці емігрантської літератури¹³, а Євген Маланюк - "Про динамізм" (з приводу статті Др-а Донцова "Про молодих")¹⁴.

Незабаром Маланюк, після різних перешкод, став студентом гідротехнічного відділу Української господарської академії в Подєбрадах, створеної за підтримки уряду Чехословаччини та її президента Томаша Масарика для української молоді. Під кінець 1923 р. Маланюк переїжджає до Подєбрадів. Про період його життя від січня до квітня 1924 р. (стільки тривав роман) найбільше можна довідатися з листів Маланюка до Наталії Ливицької. Груднем 1924 р. датуються перші листи до Донцова, в яких біографічні відомості трапляються досить рідко: це згадки про скрутне студентське існування (іноді не вистачає грошей на марку до листа), про навчання

---

¹¹ ЛНВ. — Львів, 1923. — Кн. 4. — С. 370.

¹² Бабій О. Літературні журнали в 1922-23 р. //ЛНВ. — 1923. — Кн. 7. — С. 273-274.

¹³ ЛНВ. — 1923. — Кн. 9. — С. 267-280.

¹⁴ Веселка. — 1923. — Ч. 11. — С. 45-48.

— "геодезія, будівництво, гідротехніка etc. — як обухом по голові" (лист від 27 грудня 1924 р.), згадка про одруження з Зоєю Равич: "заки дістав Вашу відповідь на листа, — вспів одружитися... Так, так — це не кепський анекдот". (Лист від 8 вересня 1925 р.). І все. Ще в іншому місці згадка про "емігрантське щастя", завдяки якому з'явився новий цикл віршів. Взагалі про існування середовища української та російської еміграції зустрічаємо багато цікавих міркувань, але оцінка свого власного становища емігранта вкрай негативна. Може, трохи патетично звучить: "Але якби Ви знали, що я сюди приїхав з енергією Ніагари, а нині иноді не здолаю запалити свічки щоденного життя, то Ви б може до кінця зрозуміли, що таке бути українським емігрантом епохи 1920-25 р.р." (Лист від 11 грудня 1925 р.), тим більше, що Донцов сам був політичним емігрантом з великим стажем. У цей період Маланюк ще готує весняний випуск "Веселки" (який вже не вдалось видати через фінансову скруту), пише вірші й літературні огляди, починає публікувати свої твори у "Студентському вістнику", органі ЦЕСУС у Празі. Серед авторів журналу були колеги Маланюка, студенти, — Олекса Стефанович, Юрій Ліпа, Олесь Бабій, Олесь Ольжич, Юрій Косач, Борис Гомзин, Леонід Мосендз, Микола Чирський, Юрій Шкрумеляк, Михайло Мухин та ін. Проте сторінок видання не вистачало для всіх молодих літературних сил, зосереджених у Чехословаччині. Тому молодша генерація національно свідомих митців починає звертатися до львівського "ЛНВістника". Д.Донцов підкреслював, що "за спеціальну свою заслугу уважає ЛНВ, що дав притулок цілому рядові "дебютантів" — як Маланюкові, О.Стефан[ов]ичеві, Ю.Ліпі, У.Самчукові, А.Крижанівському, Ю.Косачеві, Вол. Кучабському, Б.Кравцеву і ин."¹⁵.

Починаючи з грудня 1924 р., листування Маланюка з редактором "ЛНВ" усе частішає й в окремі періоди у 1930-і роки стає мало не щоденним. Як пише Маланюк у першому листі, він "щасливий читати Ваші [Донцова] листи і, може, підтримуватись ними в скрутні моменти". Вже з перших сторінок видно, що Маланюк повністю довіряє Донцову, щиро повідомляє про все, що його хвилює, спішить поділитися враженнями від кожної літературної й політичної новини,

---

¹⁵ Донцов Д. Post scriptum //ЛНВ. — 1930. — Кн. 12. — С. 1110.

прочитаної статті й книжки. На думці Донцова, йому дуже важить, проте він відстоює і свої погляди. Його цікавить широке коло інтересів, але здебільшого це справи літературні. Він турбується долею поетів, що залишились в радянській Україні. У листі від 15 квітня 1925 р. Маланюк запитує, хто це — "Марко Антіох, надзвичайно міцними ямбами якого я тут з Мужинюм захоплювався, читаючи "Науку й Письменство"? Наколи це він, то маємо до діла з надзвичайно цікавою фігурою в укр[аїнській] поезії. Вороний-батько може пишатися цим своїм єдиним дійсно поетичним "твором". Не пересічна також і Могилянська: у неї є свій рисунок і є та жіночість, якої бракує нашим поетесам" (Лист від 15 квітня 1925 р.). Він просить Донцова дізнатися про долю Галини Журби, допомогти їй вихати. "У неї кошмарне становище. Вона в Здолбунові, сюди чомусь не можна перетягти її. А людина — не щоденна і письменник — значний" (Лист від 25 січня 1925 р.). Підряд у трьох листах він знову й знову запитує Донцова: "Вчора одержано відомости, що Галину Журбу заарештовано — бідна жінка! Чому Ви мені про неї не пишете?" (Лист від 17 квітня 1925 р.). Як відомо з біографії Галини Журби, її таки вдалося спровадити спершу до Львова, потім — до Польщі й Чехословаччини.

Одна з найрізкіших оцінок, які зустрінемо в листах Маланюка, викликана його болючим розчаруванням від зустрічі з Павлом Тичиною, своїм "першим коханням" у поезії, — в січні 1925 р. у Празі. Після довгої розмови з Тичиною про атмосферу в українському радянському літературному житті Маланюк констатує: "О, він далеко не наївний поет! Для цього він занадто хитрий хахол. Він чудесно (може хіба — не до кінця) розуміє всю підлоту свого пантофледілування. І вся розмова це був крик про "відпущення гріхів" і самооправдування". А як найбільший докір Тичині-поетові звучить те, що він втратив свій музичний слух (властивий кожному поетові) до подій історії, що він оглух. "І Тичина — це той рупор, та рурка, крізь яку намагався кричати геній Нації!" Ці слова перегукуються з дошкульним образом у циклі "Сучасники. Павлові Тичині" (Листопад. 1924) — образом "пофарбованої дудки", в яку перетворився поетів кларнет, коли "...в окри- вавлений Жовтень — ясна обернулась Весна." Причому Михайло Мужин згадує, як Маланюк у тексті присвяти П.Тичині сквално виправив одне слівце: варваризм "рурку" замінив на "дудку". Про зустріч з радянськими поетами у Празі Мужин

залишив дуже безпосередні спогади¹⁶. Очевидно, саме йому, відомому своїм сатиричним талантом у стилі Салтиков-Щедріна, належить більшість їдких епітетів, наведених у листі Маланюка: Валеріан Поліщук у нього — "Моя Порнографіст", Олесь Досвітний — "лічність вообщє бледная". Вони обоє — "старшіє городовіє", "із малоросов" — конвоїри Тичини". Слова "конвоїри Тичини" вжиті теж у Мухина.

Проте спогади Миколи Неврлого свідчать, що Тичина був потім вдячний саме Маланюкові за сказану в очі гірку правду: "він єдиний мене зрозумів, він єдиний сказав мені правду... А інші мені кадили... Так воно й сталося... Від кларнета мого пофарбована дудка осталась... Всі мені кадили, а він один сказав мені правду"¹⁷.

Але й після саркастичних слів про Тичинине "пантофле-цілування", Маланюк, опонуючи Донцову, тим не менше, не змішує понять особи й поета, вважаючи окремі твори Тичини поезією європейського рівня: "Що до значіння Тичини, то я буду з Вами завше суперечатися. Приймайте його в пляні, навіть, техніки, це ж просто зверхнатуральна дематеріалізація слова. А "Замість сонетів і октав" - хіба це не - що до техніки - безприкладна річ в сучасній європейській літературі? Його остання збірка "Вітер з України" - носить всі прикмети падіння морального і, головне, крутого спаду ліричного, але - там є речі - неймовірної краси (дві - три) і майстерства" (Лист від 7 березня 1925 р.).

Цікаво, що подібна текстуальна ситуація пов'язана зі ще одним великим Маланюковим захопленням в літературі — Миколою Хвильовим. Якщо не знати інших літературно-критичних статей поета про Хвильового, цікавих оцінок його творчості під час великої літературної дискусії 1927-1930 рр. і, особливо, статті, написаної відразу після звістки про самогубство Хвильового¹⁸ (навіть з кресленого і правленого рукопису, який виразно засвідчує хвилювання автора, видно, як боляче вдарила Маланюка ця трагічна смерть), — за тими кількома фразами, які трапляються в текстах цих листів

¹⁶ *Гридень К.* З минулих літ //Сучасність. — 1968. — № 8. — С. 39-41. Фрагменти спогадів і, зокрема, "Зустріч з Тичиною" опубл. в: *Маланюк Є.* Земна Мадонна... — С. 336-340.

¹⁷ *Маланюк Є.* Земна Мадонна... — С. 20.

¹⁸ Стаття "13 травня 1933 року" //ЦДІАЛ. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 1632. — Арк. 20-25.

("Винниченко N 2", "Валаамова ослиця"), — у читача може скластися хибне враження про ставлення Маланюка до Хвильового.

Про власну поетичну творчість Маланюк пише досить самокритично, а часом з гіркою іронією: "Вірші мої не філософічні, а історіософічні, але тепер вже боюся Вам висилати. Ліпше пришлю звичайну лірику емігрантську. Коли пишеш гнівні речі, то нема де друкувати, а доморощені Меріями взивають це "лайкою". Лірика ж, певно що — "безплідна" й "перечулена", як Ви кажете. Ах, це-ж не стеги мої херсонські, це ж — Подєбради всього лишень" (Лист від 11 грудня 1925 р.). Пропонуючи видати свою збірку "Стилет і стилос" у Львові, він застерігає, що "Зміст досить немилий для хуторянсько-українофільського уха, і тому, можливости видати її — не має тут. За міцність конструкції віршів, грамотність і металічність — можу Вам ручитись. Що до ліричної температури — Ви знаєте, певно, мою ахілсову п'яту — то, признаюся, вона невисока" (Лист від 7 березня 1925 р.). Коли збірка нарешті вийшла у Празі, — "Як це завше буває, книжка мені по видрукуванні дуже не подобається і я її тепер гостро ненавижу" (Лист від 15 квітня 1925 р.). І далі: "Нетерпляче чекаю на Ваш вирок що до "Стил[ет] і Стилос". І хочеться й колеться знати. Сам тепер гостро ненавижу свою книжку і не можу їй об'єктивно придивитися".

Листи Євгена Маланюка до Дмитра Донцова, сподіваюсь, не лише дозволять наблизити його постать до сучасника, а й дадуть відповіді на деякі питання і поставлять нові, дещо уточняють у біографії поета з цих менше відомих дослідникам, але важливих у житті Маланюка років, підтвердять знані вже факти, а щось, може, й заперечать. Одне поза сумнівом — всі тексти несуть на собі яскраву печать духу Маланюка, його широкої ерудиції, підвищеної емоційності, поетичної образності й метафоричності. Він сам визнавав, що не може бути надто безстороннім у оцінках: "На жаль я трохи "поет" і людина з занадто "синтезуючим" розумінням" (Лист від 29 січня 1925 р.). Тому і сприймати ці тексти варто не буквально, а з урахуванням пристрасної, широкої степової природи автора, яка часом перебільшувала і в симпатіях, і в антипатіях, творчо модифікувала реальність. Бо твереза, раціональна, "об'єктивна", так би мовити, оцінка Маланюкових текстів часом може привести до хибних висновків. З іншого боку, це аж ніяк не свідчить про неправдивість авторських тверджень.

Але, зрештою, це вже справа читача — довіряти чи не цілком "довіряти" Маланюкові.

Треба зазначити, що часом парадоксальні, часом в'їдливі, не завжди справедливі оцінки Маланюком окремих осіб та явищ, які нерідко можна спростувати на підставі його ж інших текстів і фактів біографії, є часто виявом любові до влучності вислову, дотепу, того, що називають "задля красного слівця", або, як пояснював він сам, "публіцистичного натхнення" чи "ліричної температури". Тільки поет, напевно, може висловити свої почуття в такий спосіб, щоб, зустрівши у книжці думки, співзвучні своїм, "аж затанцювати з радості". Чи, побачивши нарешті свою довго очікувану книжку видаю, "гостро її зненавидіти". Варто запитувати один такий уступ і спробувати перекласти його на мову стилістично нейтральної, не забарвленої емоційно лексики: "Якось захотілося перечитати "Підстави нащ[ої] політ[ики]" (я її вперше прочитав в 1923 році і ... здеревянів, а потім затанцював з радості: така паралельність в моїх "кустарно"-вистражданих думках була з Вашими!) і, що ж Ви думаете? - в Академії, в "гнезде осінном мазепінства" - був лише один-однісенький примірник, зачитаний уцент, тай той - приватний. І стало страшно. Адже ж ця книжка для кожного, хто так чи інакше опинився в наших шерегах, - є "азбукою Бухаріна"... А цю книжку читало в Академії (щиро читало) - раптом два десятки студентів. Це дрібний (позірно!) факт, але який він символічний і страшний". (Лист від 25 січня 1925 р.). А йдеться тут про те, що книжка повністю відповідала думкам читача і треба було б набути більшу кількість примірників, щоб усі студенти могли її прочитати. Свідченням підвищеної емоційності є і велика кількість знаків оклику, питання, тире (їх буває по два підряд, так, ніби поетові бракує простору: це ж не степи херсонські!).

Варто зробити ще кілька зауважень про мову листів Маланюка. Навіть у порівнянні з мовою інших літераторів-емігрантів з Великої України, впадає в око велика кількість російської лексики. Коли приглянутися, то можна виокремити впізнавані літературні цитати, вжиті в певному саркастичному забарвленні, щоб вказати на чужий колорит. Їх можна зауважити й завдяки підкреслено російській транскрипції, іноді вони взяті ще і в лапки: "старшіє городовіє", з "іхнею супругою", "пощочіну абщественному вкусу", "откровеніє в грозе і буре", "со страхом божіім", "чем би дітя не тешілось"

та ін. Очевидно, що таке вживання має певне семантичне навантаження і не обов'язково свідчить про незнання українських відповідників. Є випадки русизмів: "пустяк", "теми не прощупати", вживання російських слів в українізованій формі: "воля до преодоління", "напам'ятали" (нагадали), "середь", "не хотять"; неправильне відмінювання: "статтюю", тощо. Те саме дуже часто можна знайти у мові листів Михайла Мужина, людини, котра з дитинства володіла багатьма мовами. Не треба забувати ще й про певну специфіку подебрадського студентського середовища, яке складалось здебільшого з вихідців зі східної, підросійської України та окремих інтелігентських родин, де російська мова була не чужою. Час від часу то одному, то іншому з них закидали, що вони є "людьми російської культури". В певному сенсі з цим доводиться погоджуватися, оскільки українська культура не існувала автономно. Є й окремі варіанти полонізмів у модифікованих українських формах. Доволі дивно для мови східного українця звучить, скажімо, новотвір "змертвихпоставша сензація" чи "інтензивно", які вказують вже на спілкування з польськими приятелями — "скамандритами". Водночас бачимо і багато галицизмів: "будете мали", "до сього часу", "наколи", "конечности", "прошпацерувати" тощо. Іноді трапляються й реліктові слова та вирази: "воропаючий" хахол або церковнослов'янське "і паки й паки". Коли говорити про правопис, то він у Маланюка не усталений. І у віршах (до редакторського втручання), і в листах існує поліваріантність написання ("Стиллет і стилос" — "Стілет і Стілос", "Стиллет і стилос"; зустрінемо "зформування" і "сформування" тощо. Листи також пересипані багатьма іншомовними, здебільшого, французькими виразами. Мова Маланюка стихійна, винесена з батьківського дому і збагачена під час перебування в різних місцевостях та спілкування з різними знайомими. І разом із цим засвоєнням почутого в багатомовному оточенні, що свідчить ще й про загострений музичний слух, Маланюк виявляє до мови велику увагу. Він пише про заслугу Подебрадської академії в українізації вчорашніх "малоросів": "Досить того, що біля 500 малоросов мусять щоденно долбити собі, що "перпендикуляр" є "простопад" — і, знаючи яку магічну силу має в собі слово, можна бути спокійними: ці студенти вже зіпсовані (принаймні!) — українством і матеріалом для Росії будуть досить кепським — "надолго і всерьоз" (Лист від 27 грудня 1924 р.).

Усі ці особливості потрібно брати до уваги при підготовці до публікації епістолярію Євгена Маланюка та інших "вістників". Вважаємо доцільним передавати тексти всіх його листів без жодних змін і втручань навіть на рівні розділових знаків (що є загальноприйнятою серед видавців практикою при передачі текстів цього жанру ХІХ-ХХ ст.), оскільки вони мають значне смислове, інформаційне й емоційне навантаження. Як бачимо з уже наведеного матеріалу, публікація листування вимагає великого досвіду й цілковитої коректності від археографа, який береться до його опрацювання. Тут не можна допускатися тієї сваволі, яку часто-густо спостерігаємо на сторінках популярних видань, де немилосердно калічать тексти, викидаючи з них все, що не подобається публікаторові чи редакторові, не вказуючи джерела публікації, зрештою, іноді взагалі не завдаючи собі труда не лише з коментуванням текстів, а й зі звичайною перевіркою правильності й відповідності оригіналу в написанні прізвищ чи назв. Не кажучи вже про іншомовні цитування, які здебільша наводяться у спотвореному й перекрученому вигляді.

Нерідко такі публікації подібні, якщо доречно таке порівняння, до картини, витягненої зі своєї рами, подряпаної невмілими руками, "підправленої" новітнім малярем-невдахою подекуди свіжою фарбою, та ще й із обдертими краями. А добрий публікатор мав би бути схожим на майстерного реставратора, який не нищив би давнього твору, а з усією сумлінністю намагався б відтворити автентичність його первісного вигляду.

Йі тоді перед нами, можливо, знову з'явиться з-поміж давніх рядків молодий Євген Маланюк.

ЛИСТУВАННЯ „ВІСНИКІВЦІВ” В АРХІВІ Д.ДОНЦОВА: ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПУБЛІКАЦІЇ

Формування ідеології цілого покоління українців під впливом Дмитра Донцова та його друкованих органів "Літературно-Наукового Вістника" і "Вістника" у Львові не було б таким ефективним, якби він не залучив до співробітництва у своїх журналах стількох талановитих літераторів. Вістниківське середовище становило творчу еліту тієї частини української нації, яка опинилась поза Україною після поразки визвольних змагань. Український літературний процес 1920-30-х рр. був штучно поділений на ці два русла, одне з яких, на підрадянській Україні, документів, зібраний у цьому фонді, охоплює незначний відрізок часу — період 1915-1918 рр. Утворення та існування ЗУКР пов'язане з політичними змінами у ході Першої світової війни.

Російський наступ наприкінці 1914 р. викликав хвилю біженців з Галичини та Буковини вглиб території Австро-Угорщини. У вихорі війни спалено сотні сіл і містечок, розпорошено тисячі людей. Зазнало непоправного удару українське шкільництво (початкове та середнє). Зруйновані школи, закриті гімназії, сотні учителів опинило майже повністю знищене у 30-і рр., а те, що залишилось — придушене й морально знівечене тоталітарною сталінською системою.

Тим більшого значення набуває процес кристалізації української ідеї у молодого покоління письменників у Галичині й на еміграції, об'єднаних поняттям "вістниківської" школи. Спільними для них була не стилістика, а риси світогляду, віри, ідеології. Спільною була віра в існування окремішньої української "національної духовості" і воля до її осягнення. І віра в те, що знайдення "національної духовості" приведе до "осягнення своєї самостійної державності". Власної неповторної духової традиції шукали в історії, у фольклорі. І втілювали — в історії княжої доби — Олег Ольжич і Оксана Лятуринська, в козачо-бароковій — Юрій Липа, у своєрідній панепохальній історіософії — Євген Маланюк. До цієї гердерівсько-романтичної, а почасти й гегеліанської культурно-літературної ідеології додавалася, нашаровуючись на неї, типова

для міжвоєнної Європи вже політична ідеологія сильної людини, аристократа, державника, воюючого, лицаря¹.

"ЛНВ" і згодом "Вістник" ставив своїм першочерговим завданням формування національної ідеї, нації як об'єкта історії. Завдяки знанню Донцовим обставин життя і проблем Східної України видання було у той період чи не єдиним всеукраїнським журналом. Воно познайомило читача з новими поетами й белетристами: Євгеном Маланюком, Юрієм Липою, Галею Мазуренко, Леонідом Мосендзом, Василем Кучабським, Андрієм Крижанівським. Із ним співпрацювали науковці — д-р Мирон Кордуба, проф. Василь Біднов, проф. Степан Смаль-Стоцький, Володимир Дорошенко, Іван Гончаренко, Микола Гнатшак, Ярослав Гординський. Статті до "ЛНВ" писали публіцисти різних політичних орієнтацій — Володимир Залозецький, Дмитро Дорошенко, адмірал Ярослав Окуневський (монархісти-гетьманці), на його сторінках точилась полеміка з В'ячеславом Липинським.

Очевидно, ця палітра стосується, в основному, ще "Літературно-Наукового Вістника" (1922-1932), початковий склад авторів якого включав і Василя Стефаника, Марка Черемшину, Катрю Гриневичеву, Василя Бобинського, Олеся Бабія, Богдана Лепкого, Михайла Рудницького, Ярослава Гординського, Петра Карманського, Івана Крушельницького. Дуже виразно можна простежити еволюцію вістниківської автури, порівнявши зміст річників кінця 1920-х рр., коли знаходимо і твори Максима Рильського, Євгена Плужника, Павла Филиповича, Миколи Хвильового з 1932-м, межовим у боротьбі Донцова за "Вістник".

Книжки "Вістника" 1932 р. містять, переважно, поезію Євгена Маланюка, Олега Ольжича, Олени Теліги, Олексія Стефановича, Леоніда Мосендза, прозу Уласа Самчука, Андрія Крижанівського й публіцистику Антона Крезуба (псевдонім Осипа Думина), Андрія Річинського, Луки Луціва та ін. У наступному 1933 р., коли Донцов нарешті повністю перебирає видання у свої руки, серед поетів, котрі пишуть до "Вістника", з 16 осіб можна назвати найвідоміших: Б.-І.Антонича, Ю.Клена (Бурггардта), Б.Кравціва, Н.Лівицьку-Холодну, Є.Маланюка, Л.Мосендза, О.Ольжича, О.Телігу (у 1939 р. з

---

¹ Шерех Ю. Третя сторожа. — К., 1993. — С. 445.

них залишаться тільки Клен, Маланюк та Теліга). Із 14 авторів белетристики й споминів до 1939 р. залишаться один Л. Мосендз. Подібна картина спостерігається і серед літературної критики. Більшість авторів 1939 р. сховані під псевдонімами й криптонімами, зміст журналу досить-таки нецікавий.

Ю. Шерех у "Третій сторозі"² пише про внутрішню вичерпаність "празької" школи, приховану тим, що її чільні діячі загинули під час війни. Так і з "вістниківською" школою. У катастрофі Другої світової війни не тільки були фізично знищені О. Ольжич, О. Теліга, О. Стефанович, Ю. Ліпа, — зникла сама можливість дальшого існування цієї школи, хоч, звісно, внесок її до української літератури й культури лишився високозначущим. Цей кінець був наче символом зміни діб. Але змінився й увесь світ. І повоєнна творчість Є. Маланюка, Ю. Клена, У. Самчука має вже інші риси, інші стильові й ідейні особливості.

У вибраних творах О. Ольжича³, Є. Маланюка⁴, в 2-й частині тому джерел УВАН, присвяченій листуванню з Н. Лівницькою-Холодною⁵, вміщено чимало документальних матеріалів — спогадів, листів, статей, що стосуються "вістниківського" середовища. Гадаю, введення до наукового обігу великого архіву Донцова та редактованих ним часописів, який зберігається тепер у Варшаві, зокрема, публікація величезного листування, дозволить порівняти й, у ряді випадків, скоригувати усталені вже погляди на розвиток літературного процесу в Галичині й на еміграції в міжвоєнний період.

Дуже цікавим є листування Донцова з пізнішими суперниками, згрупованими навколо літературних журналів, котрі намагалися конкурувати з "ЛНВ" та "Вістником" — Андрієм Крижанівським, Іваном Дубицьким, Іваном Чернявою (журнал "Ми"), Михайлом Рудницьким і Ярославом Гординським

---

² Там же. — С. 447.

³ *Ольжич О.* Цитаделя духа. — Братислава-Пряшів-Лондон, 1991; *Його ж.* Незнаному Воякові. — К., 1994.

⁴ *Маланюк Є.* Земля Мадонна...

⁵ Джерела до новітньої історії України. — Нью-Йорк, 1992. — Т. 3. У частині листів до Н. Лівницької-Холодної вміщені листи Є. Маланюка, Ю. Ліпи, Д. Донцова й О. Теліги. Рецензія: *Шерех Ю. (Шевельов).* Скарби, якими володіємо // Сучасність. — К., 1993. — Ч. 6. — С. 147-164.

(журнал "Назустріч"), Авеніром Коломийцем та Юрієм Косачем (журнал "Нові шляхи") й іншими літераторами.

У разі конфліктів з окремими особами подекуди збереглися парні листи, де є чернетки відповідей Донцова (це стосується Ілька Борщака, Івана Черняви, Юрія Липи, Юрія Косача, Олександра Кошиця, Володимира Дорошенка⁶ та ін.).

Цілі комплекси листування поетів і прозаїків "вісниківської" школи з редактором "ЛНВ" і "Вістника" Д.Донцовим дозволяють простежити історію їх знайомства і розвитку контактів. Іноді за листами можна виявити впливи й взаємовпливи автора і критика-редактора. Разом з тим ці листи завжди неспростовно свідчать про тісні стосунки, часом творчі, часом приятельські, а іноді суто "редакційні" та задокументовують історію їхніх стосунків.

Під цим оглядом листи Є.Маланюка, Л.Мосендза, Ю.Клена, М.Мухина, У.Самчука, О.Теліги та інших авторів до Донцова — поза сумнівом, безцінні і для дослідження суспільно-політичної історії, розвитку української думки й літератури "трагічних оптимістів" та її взаємовпливів з ідеологією.

Після видання листування з Н.Лівицькою-Холодною в Америці, та появи їдкої рецензії Шевельова в "Сучасності", думаю, просто необхідно зрівноважити терези історичної правди про "вісниківську" школу та її представників, перш за все поетів, котрі входили до "вісниківської квадриги": Є.Маланюка, О.Телігу, О.Ольжича та Ю.Клена. Троє з них вже дочекалися більш-менш повного перевидання своїх творів на батьківщині, Телігу знаємо поки що, в основному, з окремих публікацій у часописах та з еміграційних збірок. Обов'язково треба опублікувати також листи Л.Мосендза, спадщина й листи котрого, як твердить у своїй брошурі колишній вісниківець Р.Задеснянський⁷, після смерті Мосендза були спотворені цензурно й пофальшовані "МУР"івською групою.

Повна публікація епістолярної спадщини "вісниківців" стала б неопіненним джерельним матеріалом для дослідження

---

⁶ Фрагменти листа В.Дорошенка до Є.Маланюка та відповідь Д.Донцова на цей лист опубліковані в журналі: Українські проблеми. — К., 1997. — № 1. — С. 142-148.

⁷ Задеснянський Р. Правда про Мосендза і його твори. — Торонто, 1977 (Р.Задеснянський — один із псевдонімів колишнього "вісниківця" Романа Бжеського, з яким Л.Мосендз приятелював багато років).

національного громадського, політичного й культурного життя 20-30-х рр. ХХ ст. (не кажучи вже про велику літературну цінність і красу листів, написаних талановитими людьми).

З огляду на все це, стає дуже актуальним питання публікації епістолярної спадщини "вістниківської" школи, починаючи від її чільних представників. В архіві Донцова зберігаються листи більше ніж 560 кореспондентів, у т. ч. значні збірки окремих авторів, які становлять цілість, об'єднану тематично й логічно завершену хронологічно.

Варто згадати більші за обсягом збірки листів до Д.Донцова⁸:

Андрієвський Віктор (7 листів, 1920-34 рр., Каліш)

Андрієвський Дмитро (42 листи, 1922-35 рр., Брюссель)

Антонович Дмитро (4 листи, 1919-23 рр., Рим)

Антонович Михайло (11 листів, 1934-38 рр., Прага, Берлін)

Бабій Олесь (10 листів, 1925-29 рр., Прага)

Бажанський Михайло (5 листів, 1932-35 рр., Прага)

Бжеський Роман (Іван Мазепинець, І.М., Дажбожич, Характерник) (57 листів, 1925-34 рр., Ковельщина, Волинь)⁹

Біднов Василь (21 лист, 1923-33 рр., Подебради, Прага, Варшава)

Бірчак Володимир (8 листів, 1922-31 рр., [Чернівці])

Богацький Павло (9 листів, 1913-14, 1922, 1926-27 рр.; ред. "Української хати", Київ)

Бурггардт Освальд (Юрій Клен, Гордій Явір) (46 листів, 1933-39 рр., Мюнхен, Мюнстер)¹⁰

о.Волохатюк Теодор (17 листів, 1935-38 рр., Сван Плейн, Саск., Канада)

Гаврилюк Ілько (14 листів, 1924-33 рр., Сабо, Бессарабія)

Гайворонський Михайло (5 листів, 1926-32 рр., Нью-Йорк)

Геродот Дмитро (7 листів, 1922-35 рр., Бухарест)

---

⁸ У переліку виділені півжирним шрифтом прізвища кореспондентів, листи яких планується опублікувати в першу чергу, підкреслені прізвища — у другу чергу.

⁹ Листи опубліковані: Українські проблеми. — К., 1999. — Ч. 1-2. — С. 177-219.

¹⁰ Стаття про листування Р.Бжеського з Д.Донцовим опублікована в: Українські проблеми. — 1997. — Ч. 2. — С. 144-149.

Гікавий Михайло (59 листів, 1923-31 рр., Закопане, Сколе, Лавочне; листи Д.Донцова до нього)

Гнатипак Михайло (8 листів, 1928-29 рр., Берлін)

Гончаренко Іван (74 листи, 1927-39 рр., Омекур, Нансі, Вадемон, Пешельброн)

Городянин-Лісовський Юрій (Горліс-Горський) (7 листів до Д.Донцова і М.Гікавого [1920-33 рр.], Рівне)

Господин Андрій (8 листів, 1932-39 рр., Вінніпег)

Гоца Мирослав (4 листи, 1933-35 рр., Белз)

Грицай Остап (18 листів, 1924-37 рр., Відень)

Гузарева Ольга (22 листи, 1927-39 рр., Чернівці)

Геркен-Русова Наталія (1 лист з 1935 р., б.м.н.)

Дорошенко Володимир (25 листів, 1909, 1913-29 рр., Київ, Карлсбад)

Дорошенко Дмитро (11 листів, 1922-35 рр., Берлін, Прага)

Дригинич Ярослав (Ярий) (10 листів, 1930-33 рр., Болежів)

Думин Осип (Антін Крезуб) (23 листи, 1927-38 рр., Берлін, Кенігсберг)

Душник Володимир (7 листів, 1935-38 рр., Ловран (Бельгія), Нью-Йорк)

Єндик Ростислав (13 листів, 1935-37 рр., Єна, Ляйпціг, Берлін, Комарно)

Залозецький Володимир (3 листи, 1925 р., Відень)

Калинів Іван (7 листів, 1929-1930 рр., Тернопіль, Львів)

Карашевич А. (13 листів, 1925-1929 рр., Дермань)

Кедро Ростислав (5 листів, 1933-34 рр., б.м.н.)

Кедровський Володимир (8 листів, 1923, 1926-34 рр., Баден, Нью-Йорк)

Коровицький Іван (5 листів, 1935-38 рр., Варшава)

Королева Наталена (8 листів, 1926-33 рр., Прага)

Косач Юрій (8 листів, 1928-33 рр., Ковель, Варшава, Прага)

Крижанівський Андрій (19 листів, 1927-32 рр., Бересть, Краків, Познань; 1 відповідь Д.Донцова від 19.X.1932)

Крупницький Борис (3 листи, 1931, 1934 рр., Берлін)

Крушельницький Іван (5 листів, 1927-33 рр., Стрий, Львів)

Кубійович Володимир (6 листів, 1933-35 рр., Краків)

Куликівна Софія (8 листів, 1924-39 рр., Кути)

Кушніренко Сергій (22 листи, 1936-39 рр., Варшава)

Лагутенко Олександр (14 листів, 1927-38 рр., Париж)

- Липа Юрій** (37 листів, 1925-36 рр., Познань, Варшава)¹¹
Липовецька Млада (14 листів, 1924-31 рр., Італія)
Лисяк Павло (5 листів, 1920, 1931 рр., Відень, [Львів])
Лівицька-Холодна Наталія (5 листів, 1932-33 рр., Варшава)
Лукашевич Євмен (13 листів, 1919, 1926-28 рр., Відень, Варшава)
Луців Лука (Л.Граничка) (11 листів, 1927-37 рр.; 3 рецензії, Самбір)
Мазуренко Галя (9 листів, [1926]-29 рр., Розтоки б. Праги)
Маланюк Євген (2 томи листування, 1924-39 рр., Варшава)¹²
Мицюк Олександр (13 листів, 1927-30 рр., Прага)
Морей де Моран І.Л. (3 листи, 1933 р., Париж)
Мосендз Леонід (90 листів, 1931-39 рр., Брно, Ужгород, Братислава)
Мухин Михайло (43 листи, 1920-38 рр., Прага, Ужгород)
Наріжний Олександр (14 листів, 1931-38 рр., Ужгород, Дубровка)
Наріжний Симон (6 листів, 1929-36 рр., Добржіховіце)
Неділько Олександр (7 листів, 1933-39 рр., Богосудов (Чехія), Мост, Брікс (Німеччина))
Огієнко Іван (5 листів, 1926-35 рр., Варшава)
Окуневський Ярослав (6 листів, 1925-26 рр., Городенка)
Олявчин Дмитро (4 п/к, 1934-39 рр., Мюнстер, Штутгарт)
Ольжич О. (псевд. Кандиби Олега) (42 листи, 1931-38 рр., Прага)¹³
Омелянович-Павленко М. (5 листів, 1929-37 рр., Прага)
Омельченко Григорій (7 листів, 1926-27 рр., Прага)
Онацький Євген (32 листи, 1923-35 рр., Рим)
Островерха Михайло (7 листів, 1931-39 рр., Львів, Рим, Нью-Йорк)
Павченко-Юревич Володимир (Sarmatus, В.П.Ю.) (11 листів, 1933-39 рр., Дортмунд, Вюртемберг)
Пачовський Василь (5 листів, 1924-29 рр., Берегово)

¹¹ Листи Ю.Липи до Д.Донцова опубліковані: Українські проблеми. — К., 1995. — Ч. 3-4. — С. 130-160.

¹² Листи Є.Маланюка за 1924-25 рр. опубліковані в щорічнику: Україна. Наука і культура. — К., 1998. — С. 262-284.

¹³ Листи О.Ольжича до Д.Донцова опубліковані: Українські проблеми — К., 1994. — Ч. 4-5. — С. 128-146.

- Пашенко Сергій (8 листів, 1923-24 рр., Відень, Тулуза)
 Пеленський Євген-Юліан (2 листи, 1927, 1935 рр., Конюхи)
- Петрів Всеволод, ген. (7 листів, 1928-30 рр., Лазне-Подебради)
- Процишин Жигмонт (5 листів, 1932-37 рр., Лювен, Брюссель, Львів)
- Річинський Андрій (16 листів, 1928-34 рр., Володимир, Ворохта)
- Русов Юрій (17 листів [1931-38] рр., Бухарест, Закарпаття)
- Самчук Улас (55 листів, 1926-38 рр., с.Тілявка, Кременець, Прага)
- Сірополко Степан (25 листів, 1926-34 рр., Горні Черношіце, Прага)
- Скегар Г.Г. (Гр. Ватаманюк) (20 листів, 1927-38 рр., Чикаго, Нью-Йорк)
- Смаль-Стоцький Степан (14 листів, 1927-33 рр., Прага)
- Сосенко Ксенофонт (10 листів, 1928-32 рр., Конюхи)
- Стахів Володимир (5 листів, 1937 р., Берлін)
- Стефанович Олекса (3 листи, 1931, 1939 рр., Прага)
- Теліга Олена (4 листи, 1928-39 рр., Подебради-Лазне)
- Токаржевська-Карашевич Ольга (13 листів, [1930-і]-38 рр., Тарнів, Рим)
- Токаржевський-Карашевич Ян, кн. (9 листів, 1921-35 рр., Царгород, Тарнів, Париж)
- Трильовський Кирило (13 листів, 1912, 1916, 1923, 1926-38 рр., Яблонів, Борислав, Відень, Гвіздець)
- Филипчак Іван (4 листи, 1928, 1935, 1936 рр., Самбір)
- Черкасенко Спиридон (5 листів, 1923-29 рр., Ужгород)
- Чехович Костянтин (5 листів, 1929-31 рр., Прага)
- Чикаленко-Келлер Ганна (30 листів, 1928-39 рр., Кіль, Женева, Тьубінген)
- Чирський Микола (3 листи, 1929, 1934, 1937 рр., Ужгород, Угорські Яновиці)
- Шелухин Сергій (2 листи, 1931 р., Ржевніце б. Праги)
- Шлемкевич Микола (16 листів, 1928-33 рр., Сновидів, Відень, Джурич)
- Штуль Олег (9 листів, 1937-38 рр., Варшава)
- Шумовський Арсен (21 лист, 1925-33 рр., Хшанів, Краків)
- Яремченко Олексій (13 листів, 1922-25 рр., Берлін, Париж)

**ДОКУМЕНТИ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ
ГЕРАЛЬДИЧНОЇ СЛУЖБИ В ГАЛИЧИНІ
В КІНЦІ ХVІІІ СТ.**

З включенням Галичини до складу Австрійської монархії 1772 р. перед місцевою шляхтою постало надзвичайно актуальне завдання - підтвердити перед новою владою своє шляхетство. Воно було підставою збереження суспільного статусу, майнового стану, давало певні переваги при отриманні державної служби, оподаткуванні і т. п. Установами, які займалися цим питанням, були Становий сейм (Landstunde), покликаний до життя 1775 р. за зразком інших т. зв. коронних земель Австрії¹, і його виконавчий орган - Становий комітет, пізніше названий Крайовим комітетом (Landes Ausschuss). Становий сейм складався з представників двох станів: магнатів (титулована знать і вище духовенство) та лицарів (шляхти). Натомість до складу Станового комітету входило по два представники від духовенства, магнатів і шляхти й один від міської верхівки. І сейм, і комітет очолював галицький губернатор. Цісарський патент від 13 квітня 1817 р.² однією з функцій Станового сейму визначав затвердження станових звань і завідування шляхетською метрикою. Відповідно одним із чотирьох відділів Станового комітету був відділ шляхетських метрик. Свої функції, в т.ч. і щодо підтвердження шляхетства³, Становий сейм виконував аж до 1845 р. Після революції 1848-1849 рр. сейм не відразу поновив свою діяльність. У 1861-1914 рр. він називався Крайовим сеймом. У ЦДІАЛ відклався окремий фонд № 575 Станового комітету. Він має 401 справу за 1774-1887 рр. У літературі, як ми вже вказували, побутувала хибна думка про ліквідацію Станового комітету

---

¹ Учреждения Западной Украины до воссоединения ее в едином Украинском Советском социалистическом государстве. Справочник. — Львов, 1955. — С. 42-43.

² Continuatio edictorum et mandatorum Regnis Galiciae et Lodomeriae promulgata. — Leopoli, 1817; Extrakt cyrkularów i ustaw. — Lwów, 1817.

³ Фонд Галицького станового сейму (N 163) у ЦДІАЛ містить лише 302 справи. Це виключно протоколи засідань сейму з 1783-1845 рр.

разом із сеймом 1845 р. Насправді ж формально це сталося щойно 1861 р.⁴, після рескрипту Міністерства станів, а документи фонду сягають 1887 р. Це виключно справи про шляхетство: цісарські патенти, обіжники губернаторства у шляхетських справах, матеріали на підтвердження шляхетства, подання на шляхетські титули, генеалогічні таблиці, альбом гербів. Останні вилучені з основних справ з огляду на нестандартний формат і об'єднані в окрему справу. Значно більше справ про шляхетство відклалося у фонді 165 (Крайовий комітет), який містить загалом понад 15 тисяч справ за 1757-1924 рр. Документи про шляхетство зосереджені в 3 описі. Понад 5 тисяч справ просистематизовані за першою літерою прізвища й тепер укладаються за строгим алфавітом.

При Крайовому сеймі, крім Крайового комітету, діяли архіви гродських і земських актів у Львові й Кракові. Перший з них на чолі з регентом Антоном Полетилом створено вже 1784 р. під назвою "Цісарсько-королівська установа (officium) гродських і земських актів та корроборації документів"⁵. Архів у Кракові створили щойно 1878 р.⁶, передавши йому гродські й земські акти Краківського воєводства зі Львова⁷. Архіви, про що вже писалося⁸, відіграли в процесі підтвердження шляхетства першорядну роль.

Найменше проблем у 1772 р. мала вища аристократія: кільком князівським родинам титули було підтверджено негайно; родам, представники яких за Речі Посполитої займали посади воєвод, каштелянів чи інші коронні посади вищого

---

⁴ ЦДАЛ. — Ф. 165 (Крайовий комітет, м.Львів). — Оп. 6 а. — Спр. 39. — Арк. 361.

⁵ Сварнык И.И. Старейшему архивохранилищу Украинской ССР — 200 лет // Советские архивы. — Москва, 1985. — N 3. — С. 21.

⁶ Chwałewik E. Zbiory polskie. — Warszawa-Kraków, 1926. — T. 1. — S. 191.

⁷ Автоній Шнайдер у 1 томі "Encyklopedyi do krajoznawstwa Galicyi" (Lwów, 1869. — S. 151) стверджує, що Архів гродських актів існував у Кракові ще перед 1868 р.

⁸ Сварнык І. Архіви і затвердження шляхетства (кінець XVIII — початок XIX ст.) // Шоста наукова геральдична конференція. Матеріали. — Львів, 1997. — С. 140-142.

рангу⁹, надано графські титули; інші родини, які могли довести, що їхні предки в часи Польщі займали повітові посади, отримували титул барона¹⁰. Всі ці вищі титули затверджував особисто цесар. Справами рядової шляхти й видачею легітимацийних декретів спочатку займалася т. зв. Комісія Магнатів, до якої входили п'ять графів: В.Сераковський, Я.Замойський, Ю.Вандалін Мнішек, І.Цетнер і С.Потоцький. Декрет могли підписати три з п'яти членів Комісії. Однак у 1782 р., коли з'ясувалося, що кількість дрібної шляхти значно перевищує можливості Комісії, цю функцію було покладено на гродські й земські суди, які продовжували діяти з часів Речі Посполитої. Вони, з огляду на розосередженість на території Галичини (на українських теренах ці суди діяли в Белзі, Буську, Галичі, Жидачеві, Львові, Перемишлі, Переворську, Сяніку й Тереховлі), були набагато доступнішими для місцевої шляхти. Ці суди на підставі поданих документів засвідчували шляхетство до 1788 р. Згодом справами шляхетства займався Становий комітет. Свої легітимації шляхта мусила іматрикулювати, тобто внести до т. зв. маєстатичних книг реєстрації шляхти (*Libri Majestatorum*)¹¹ або, як їх називали, шляхетської метрики. Однак процес пошуку підтвердних документів часом часто затягувався, оскільки був пов'язаний з архівами, що опинилися поза кордонами імперії. Неодноразово шляхта, не маючи змоги роздобути всі необхідні підтвердження, вдавалася до посвідчення шляхетства родини з боку сусідів-шляхтичів. Частими були й випадки непідтвердження шляхетства через брак документів або ж коштів, які треба було сплатити за підтвердження. Процеси підтвердження нерідко тривали десятиліттями, а часом розтягалися й на довший час. Серед таких справ трапляються документи, видані в різних країнах, однак найчастіше вони походять з теренів колишньої Речі Посполитої та її архівів. Це свідоцтва хрещення, одруження, королівські привілеї, витяги з сеймових конституцій (постанов) і т. п. Дуже поширеним було залучення геральдичної літератури XVI-XVII ст. (гербарі Папроцького, Несецького, Бонецького), зокрема в

⁹ Див.: *Góralski Z. Urzędy i godności w dawnej Polsce. — Warszawa, 1983.*

¹⁰ *Poczet szlachty galicyjskiej i bukowskijskiej. — Lwów, 1857. — S. 1.*

¹¹ Ці книги зосереджені тепер у: Ф. 165. — Оп. 6 а.

питанні гербів. Але збірки гербових рисунків дають і новий матеріал, особливо щодо гербів, присвоєних у кінці XVIII і в XIX ст.¹², так званих індигенатів, мають високу мистецьку вартість. Серед шляхетських матеріалів трапляються, хоча досить рідко, також справи про підтвердження гербів міст Галичини.

Очевидно, з огляду на постійні реорганізації і наявність різних установ, що займалися подібними справами, прохання про надання шляхетства, про підтвердження графських, баронських та інших титулів, привілеїв, скеровані до найвищої посадової особи в Галичині - губернатора, в значній кількості відклалася також у найбільшому за обсягом фондів ЦДІАЛ - N 146 (Галицьке намісництво)¹³. Вони зосереджені переважно в колишній групі Publico-Politica (тепер описи 85-88) і, частково, в групі Besondere Akten (Президіальний відділ), у сучасних описах 1, 4-8. Підтвердження й надання шляхетства, хоча не в таких масштабах, як у XVIII ст., тривало аж до Першої світової війни, а спорадично й пізніше.

Свого часу відомий історик Микола Голубець, починаючи видання фундаментальної енциклопедії української шляхти (на жаль, опубліковано було лише 1-й зошит до гасла "Бірбаші" з 15 запланованих), писав: "Характер нашої праці компілятивний. Тільки в невеличкому відсотку випадків могли ми спертися на власних, архівальних дослідках та нахідках"¹⁴. Шляхетські матеріали з фондів ЦДІАЛ дають змогу продовжувати цю вкрай потрібну справу на підставі сотень збережених справ українських шляхтичів.

---

¹² Див., напр., збірник гербів у: Ф. 575. — Оп. 1. — Спр. 273.

¹³ Див.: Галицьке намісництво (1772-1921): Архівно-бібліографічний фондний покажчик. — К., 1990. — С. 41-42.

¹⁴ Голубець М. Золота книга українського лицарства. — Львів, 1939. — С. 6.

ПОЛЬСЬКІ ОФІЦІЙНІ ДОКУМЕНТИ ПРО АКЦІЮ „ВІСЛА”

Протягом 1994-1995 рр. я працював над перекладом збірника документів „Акція «Вісла»”, виданого 1993 р. у Варшаві керівником Українського архіву Євгеном Місилом¹. Актуальність оприлюднення цих документів у наш час, коли між Польщею та Україною вперше за багатовікову історію встановлено рівноправні стосунки, очевидна. Неможливо будувати взаємини на недовірках, міфах і фальсифікаціях. Це повною мірою стосується періоду Другої світової війни й перших повосенних років, коли з СРСР до Польщі було депортовано й переселено поляків із Західної України і, відповідно, з Польщі було насильно виселено до УРСР значну кількість українців, а решту депортовано в ході акції „Вісла” на т. зв. „довернені землі” у північно-західні воєводства.

Збірник „Акція «Вісла»” містить 241 документ виключно офіційного походження з архівів: Центрального Військового, ЦК ПОРП, Нових Актів, Управління Охорони Держави (МГБ), МЗС, Архіву м.Варшави, воєводських архівів та ін. Документи військового характеру, а вони загалом переважають у збірнику, відібрані дуже старанно. Скажімо, інформація вищих військових органів (МО, Генштаб, Командування Оперативної Групи „Вісла”) директивного характеру доповнюється донесеннями й рапортами командирів дивізій і полків про виконання окремих наказів, хід операцій, відхилення від планів і необхідність їх коригування. Особливу увагу присвячено підготовці акції „Вісла”. Адже в польській історіографії, а особливо у громадській думці до останнього часу побутувала й пропагувалася теза про те, що депортація українців з Надсяння й Лемківщини була вимушеним кроком, відповіддю на спробу УПА „відірвати” від Польщі етнічні українські землі й утворити на них незалежну Україну. Або ж: розгул бандитизму (УПА) змусив владу до радикальних кроків. Як впливає з публікованих документів, задум акції

---

¹ Akcja „Wisła”. Dokumenty opracował E.Misyło. — Warszawa, 1993. Укр. переклад вийшов у Львові 1997 р. як ч. 8 “Українознавчої бібліотеки” НТШ.

„Вісла”, тобто військового, силового вирішення українського питання належав військовим, зокрема Генеральному Штабові, але формальне рішення приймав ЦК ПОРП, точніше його Політбюро. У збірнику наведено всі, крім одного, який не знайдено, протоколи засідань Політбюро, що стосувалися українського питання. Як зазначає Є. Місило в історичній передмові (вона, до речі, подає ґрунтовний огляд подій, що передували власне акції „Вісла”), комуністи фактично втілили в життя міжвоєнну ендецьку ідею розв’язання українського питання у Польщі. Історикам варто було б простежити ще й вплив Москви на формування повоєнної внутрішньої політики Польщі. Значна кількість документів присвячена вбивству генерала К. Свєрчевського, тодішнього заступника міністра оборони Польщі, й „ув’язуванню” його згодом з акцією „Вісла”, запланованою у переддень вбивства генерала. Як впливає з документів розслідування обставин загибелі Свєрчевського, жодних доказів про причетність УПА до цієї події безпосередньо після неї виявлено не було. Більше того — військові слідчі прямо пишуть про неможливість з’ясування цих обставин. Свого часу польські історики мали докази про причетність НКВД до цього вбивства. Отож механізм фальсифікації причинно-наслідкових зв’язків і дезорієнтації громадської думки шляхом роздмухування антиукраїнської кампанії в засобах масової інформації простежується досить чітко. Є. Місило досить скупко, буквально кількома документами, ілюструє цю тенденцію польських газет і радіо.

Початок акції „Вісла”, як впливає з донесень командирів 8 і 9 Дивізій піхоти, що діяли на південно-східних теренах Польщі, з військового погляду був абсурдом, так само, як і гасло „захисту мирного населення” від УПА, оскільки в 1946 р. кількість жертв серед мирного населення була мізерною. УПА й ОУН у Польщі, зазнавши великих втрат протягом попереднього періоду, змінили тактику й уникали безпосередніх сутичок з військом, з лісу переходили до підпілля, взяли за агітацію та пропаганду.

Як видно з документів збірника, польська влада використала боротьбу з ОУН-УПА виключно як привід для депортації українців. Адже виселенню підлягали всі, навіть міліціонери й працівники безпеки та їхні родини, не кажучи вже про вчорашніх партизанів і бійців Червоної Армії та Війська Польського. Українськими вважали й усі змішані родини, незалежно від ступеня їх лояльності щодо режиму. Дуже ці-

кавим у цьому плані є ставлення місцевих членів партії до депортації українців. Неоднозначною була й позиція місцевого польського населення. В ряді місцевостей воно надавало допомогу українцям, переховувало втікачів. Моральну підтримку переслідуваним висловлювали й окремі представники Католицької церкви. Місцеве духовенство масово підробляло для українців документи метричного характеру.

Цінним у збірнику є й наведення низки документів про умови й методи розселення українців на т. зв. „повернених землях”. Метою розселення було створення оптимальних умов (шляхом розпорошення, аж до розділення родин) для асиміляції української меншини в Польщі. Деякі документи є прямим звинуваченням у геноциді українців. Процеси, започатковані акцією „Вісла”, до певної міри й досі продовжуються у Польщі, свідченням чого є масова еміграція української молоді на Захід.

Цілком виразним постає в документах і „лемківське питання”, яке й досі по-різному трактується у Польщі. Для комуністичного керівництва 1946 р. було цілком зрозуміло: лемки — це ті ж українці, оскільки вони однозначно підтримують національно-визвольну боротьбу й надають повстанцям різнобічну допомогу. Звичайно, всі вони підлягали виселенню. Річ у тім, що з лемків, які свого часу підтримували московільство, а згодом комуністів, частина добровільно виїхала до УРСР у 1944-1945 рр., частина була депортована силою. Тож на Лемківщині „народна” влада на 1946 р. практично не мала вже жодної підтримки, натомість дуже зріс авторитет ОУН-УПА як єдиного захисника від насильства влади.

Досі у польській, та і в українській історіографії поза увагою залишалася провокаційна діяльність польської служби безпеки й НКВД. Документи збірника вперше оприлюднюють відомості про створення в східних теренах Польщі т. зв. „розвідувальних загонів” при кожній дивізії Війська Польського, які під виглядом підрозділів УПА мали провадити розвідувально-провокаційну діяльність. За взірець польське командування брало подібну діяльність НКВД на теренах СРСР, починаючи з 1942-1943 рр.

Достовірність, особливо щодо цифр, багатьох документів не абсолютна (Є. Місіло неодноразово зазначає це в примітках), але їх порівняльний аналіз дозволяє робити логічні висновки. Особливе значення даного збірника полягає саме в

тому, що наведені документи є офіційними, вони виходили з польських державних, партійних і військових установ, отже, автоматично відпадає звинувачення в їх тенденційності чи прихильності до українців. Звісно, ми можемо ствердити їх виразну антиукраїнську спрямованість, однак факти й цифри промовляють самі за себе. Документи доповнюються суттєвими додатками (їх є 19) про статистику виселення українців, засуджених на смерть у цей період, становище господарства східної Польщі після депортації українців та ін. Надзвичайно насиченим інформацією є науково-довідковий апарат (подокументні примітки) з відомостями про учасників як українського підпілля, так і керівництво ОГ „Вісла”, польських державних, політичних, військових діячів.

З мого боку при перекладі вносилися певні зміни: виправлялися окремі помилки, „українізувалися” імена й географічні назви. Вказаний збірник видає НТШ у Львові.

Переклад польських документів про акцію „Вісла” мав би підштовхнути й українських істориків до пошукової та публікаторської роботи в цьому напрямку. Лише співставлення офіційних польських та радянських документів і документів УПА, з одного боку, а з іншого - польського підпілля (АК, НЗС, ВіН) уможливить об'єктивне вивчення перебігу складних історичних процесів на прикордонні України й Польщі й усунення недомовок і фальсифікацій у польсько-українських стосунках ХХ ст.

РАДЯНСЬКІ ДОКУМЕНТИ 1939 Р. У ФОНДІ НАРОДНИХ ЗБОРІВ ЦДІА УКРАЇНИ У ЛЬВОВІ

Доля архівів Галичини часто складалася драматично. У незначній кількості, наприклад, дійшли до нас документи 1939-1941 рр. Через стрімкий відступ Червоної армії в червні 1941 р. більшість установ не встигла евакуювати своїх архівів, документи часто спалювалися чи були згодом утилізовані німцями. До того ж найважливіші з них, зокрема ті, що стосувалися політичної й економічної ситуації Галичини в 1939 р., встановлення тут радянської влади, опору населення, репресій проти політичних лідерів і партій тощо, зосереджувалися не у Львові й навіть не в Києві, а в Москві, оскільки там вирішувалися всі найсуттєвіші питання життя УРСР. Саме тому розрізнені радянські документи з цього періоду, що збереглися в різних фондах ЦДІА України у Львові, є унікальним історичним джерелом. Один із таких фондів - фонд Народних Зборів Західної України (N 859), переданий до архіву щойно в 1979 р. з Партархіву Інституту історії партії ЦК КПУ. Початково він зберігався у т. зв. Таємному архіві (на обкладинці є ще підзаголовок "особий сектор ЦК КП(б)У"), та й у ЦДІАЛ до 1989 р. був на таємному збереженні. Загальну характеристику цього порівняно невеликого комплексу документів¹ мені вже довелося дати при публікації архівних джерел про вибори до Народних Зборів². Звичайно, основна їх частина стосується підготовки та проведення Українських Народних Зборів (так вони називались у 1939 р.). Однак у фонді є ряд документів, що не мають безпосереднього відношення до Народних Зборів і потрапили до цієї збірки випадково. Найбільше їх у справі 10 із заголовком "Різні матеріали, зв'язані з роботою групи ЦК КП(б)У у Львові під час визволення Західної України. Списки осіб, скерованих на партійну і радянську роботу в Західну Україну". Найбільший

---

¹ Фонд налічує лише 10 справ (трохи більше як 1000 аркушів документів).

² Сварник І.І. Маловідомі сторінки з історії "золотого вересня" //Український археографічний щорічник. — К., 1992. — Вип. I. — С. 401-415.

інтерес викликають оригінали й копії документів вищих посадових осіб - Хрущова, Бурмистенка, Серова. Це, зокрема, телеграма Хрущова Сталіну про висунення уповноважених з питань організаційно-партійної роботи в областях: у Львівській - М.Мацька, колишнього зав. шкільним відділом ЦК КП(б)У, у Станіславській - М.Груленка, в Тернопільській - Л.Грищука, 1-го секретаря Київського сільського райкому комсомолу, в Луцькій - В.Бегму, секретаря Київського ОК по кадрах³. З цих чотирьох урядовців, які очолили обкоми партії, на той момент лише Мацько мав вищу освіту. Втім, про загальний культурний рівень "визволителів" промовисто свідчить інший документ - список 91 "демобілізованих" комуністів, присланих агітаторами в Галичину. Причиною відкликання 28 з них була їх національність (євреї), 57 - нижча й неповна середня освіта. Характерно, що в СРСР це не заважало їм займати керівні посади - начальника райвідділу міліції, секретарів парткомів, заввідділу РК комсомолу, заст. редактора газети, керуючого "Головсолі", замполіта МТС, політрука рай. ОСО, заввідділу технавчання й навіть директора школи! Втім, серед відряджених до Галичини були також письменники - Панч, Ле, Яновський, Фефер, Рильський, Копиленко, Усенко, Первомайський, Дмитерко, Стебун; діячі науки й мистецтва - Луфер, Лятошинський, Василь Кричевський, Юра Калинович, Фраймович. Цікаві спогади про цей період залишив О.Довженко. Письменників і журналістів (Лисенка, Бажана, Павленка та ін.) за рішенням Політбюро ЦК⁴ включили до редколегії Народних Зборів. Жоден з них не був ні галичанином, ні депутатом Зборів. Правки, внесені до стенограми, з одного боку, усунули окремі політичні нонсенси. Наприклад, як докази миролюбності Радянського Союзу в доповіді М.Панчишина (написаній, як і доповідь Студинського, у Москві) наводилися "угоди про дружбу і ненапад... між СРСР і Естонією, Латвією, Литвою, Туреччиною, Фінляндією і Румунією". В остаточному тексті три останні країни було викреслено. Адже агресія СРСР після пакту Молотов-Ріббентроп була скерована саме проти цих сусідніх країн. З іншого боку, правки довели до абсурду окремі частини тексту: у до-

³ ЦДАЛ. — Ф. 859. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 52.

⁴ Там же. — Спр. 8. — Арк. 85. Витяг з протоколу, що має гриф "цілком таємно", підписав М.Хрущов.

повіді Панчишина "83% населення голосувало за кандидатів, виставлених народом"⁵. Ця нереальна цифра⁶ в остаточному тексті виправлена на 92,93%. Зрештою, аналіз матеріалів Народних Зборів потребує окремого текстологічного та джерелознавчого дослідження. Безсумнівним є одне - всі матеріали, в т. ч. й основні доповіді та резолюції Зборів, писалися у Москві й візувалися Сталіним. Крім редакторських функцій, діячі культури мали в Галичині й інші завдання. Скажімо, М.Бажан разом з працівником ЦК І.Сіриком склав доповідну записку секретареві ЦК Бурмистенкові про стан і завдання львівських музеїв⁷. У записці пропонувалося здійснити розподіл музеїв між двома відомствами: у відання Наркомосу мали відійти музей Дідушицьких (флора, фауна, етнографія), Геологічний музей НТШ, музей НТШ (історія, етнографія), музей м.Львова, музей ім. Собеського, Бібліотеку ім. Оссолінських, Бібліотеку НТШ; до управління у справах мистецтва - Національний музей (образотворчий), Картинна галерея (польська), Картинна галерея західноєвропейська (колекція Ожеховича) та Музей художнього промислу. Ліквідації підлягали музеї "Молодої громади" й Українського війська, всі документи з них планувалося передати Центральному архівному управлінню НКВС (у т. ч. Архів Шлезвіцького в-ва), речові експонати - знищити, а військові ордени й відзнаки - передати в... банк.

Кілька документів є виразним свідченням методів "визволення єдинокровних братів і сестер", яких, за словами бригадного комісара Герасименка, "польський нерозумний уряд втягнув... у війну (!) ...а потім збанкрутілі боягузливі державні діячі кинули населення... і втекли закордон"⁸. Як в окупованій країні поведився комендант Львова Іванов. Він конфіскував меблі з музею, на фабриці "Бранка" забрав авто, виселив з квартири, що впала йому в око, професора й оселився у ній. Така сваволя змусила голову Тимчасового управління Львова Єременка написати доповідну. Різку резолюцію на ній написав сам Хрущов. 15 жовтня 1939 р. нарком внутрішніх

---

⁵ Там же. — Спр. 1. — Арк. 38.

⁶ Див. доповідні записки про хід виборів: *Сварник І.І.* Вказ. праця. — С. 404-414.

⁷ ЦДАЛ. — Ф. 859. — Оп. 1. — Спр. 10.

⁸ Там же. — Спр. 1. — Арк. 37.

справ УРСР комісар держбезпеки Серов надіслав таємного листа секретарю ЦК Бурмистенкові про те, що "за щоденними агентурними матеріалами відзначається посилена закупівля частинами РСЧА всіх товарів у м. Львові та інших містах, у зв'язку з чим є провокаційні розмови серед населення, що Радянський Союз віддає територію Західної України Німеччині, тому Червона Армія вивозить усі товари, аби не залишити німцям"⁹. На ім'я Берії, тодішнього наркома важкої промисловості СРСР, зі Львова надсилалися експертні висновки про стан вугле-, нафто- й газовидобувної галузей, можливості їх інтенсифікації¹⁰. Парадоксально, але в червні 1941 р. німецькі літаки, що бомбардували Львів, були заправлені бензином саме з Галичини, оскільки договір СРСР з Німеччиною 1939 р. передбачав поставки великої кількості нафти та іншої сировини найкоротшим шляхом. Цікавою, на мій погляд, є й висока оцінка експертами з Москви, Києва, Донбасу стану сільського господарства в Галичині, зокрема досягнень української кооперації в галузі переробки та збуту продукції. Українське масло та інші сільськогосподарські продукти в 1939 р. експортувалися до Бельгії, Голландії, Німеччини й були конкурентоспроможним товаром на європейському ринку.

Яскравим свідченням радянської внутрішньої політики в Галичині є також два німецькі донесення з початкового періоду німецької окупації Львова: доповідні записки Архівного управління у Львові губернаторові Галичини й Дирекції архівів у Кракові з 1941 р.¹¹

В обох - інформація про арешт органами НКВД наприкінці 1940 р. 5000 галичан (у другому донесенні 4909) як контрреволюціонерів чи політично непевних осіб згідно з відомостями Історичного архіву (в другому донесенні - на підставі списків, складених відділом таємних фондів Державного архіву у Львові). Очевидно, йдеться про картотеки членів політичних партій і організацій, поліцейні картотеки націоналістів, членів УВО й ОУН, січових стрільців, пластунів і т. д. Подібні картотеки склалися в архівах (до 1958 р. вони входили в систему НКВД) і в повоєнний період для подібного

---

⁹ Там же. — Спр. 10. — Арк. 50.

¹⁰ Там же. — Спр. 9.

¹¹ Там же. — Ф. 755 (Архівне управління, м. Львів). — Оп. 1. — Спр. 99, 121.

використання "в оперативних цілях". Окремі документи періоду "перших визволителів" відклалися й в інших фондах архіву — в архівах НТШ, митрополита Шептицького та ін.

Радянські документи 1939-1941 рр., попри їх фрагментарну збереженість у фондах ЦДІАЛ, дають змогу по-новому оцінити радянську внутрішню політику в Галичині, уточнити ряд недостатньо висвітлених моментів щодо включення Західної України до складу СРСР.

**ПРОТОКОЛИ ЗАСІДАНЬ
ГОЛОВНОГО ВИДІЛУ ТОВАРИСТВА "ПРОСВІТА"
(1868-1923): З НАДБАНЬ ЦДІА У ЛЬВОВІ**

У 1993 р. з Варшавської національної бібліотеки (Польща) до ЦДІАЛ надійшло 6 справ Протоколів загальних зборів та засідань Головного Віділу товариства "Просвіта"¹. Вони поповнили архів "Просвіти" та зберігаються в фонді товариства (Ф. 348. — Оп. 1. — Спр. 7628-7633). Протоколи охоплюють період з 1868 р., тобто від перших загальних зборів товариства, до 1923 р.

У ЦДІАЛ зберігаються протоколи загальних зборів "Просвіти" з 1921 по 1936 р. (Спр. 163). Таким чином, разом з новими надходженнями з Польщі, архів отримав майже повний набір матеріалів, що, однозначно, є надзвичайно цінним надбанням.

Загалом кожна з цих справ має по 200-500 аркушів. Загальні збори товариства скликалися 1 раз на рік, а Головний Віділ проводив засідання 1-3 рази на місяць. Тож протоколи є своєрідною хронікою життя та діяльності товариства "Просвіта".

Проте це не тільки джерело до історії вивчення окремого товариства. Охоплюючи матеріали від зародження "Просвіти", протоколи ілюструють організаційне становлення народовецького руху в Галичині, як політичної течії в другій половині XIX ст. І хоча І.Франко з притаманною йому влучністю і водночас нищівністю оцінок твердив, що народовство поза теоретичну оборону малоруської народності не вийшло, не можна не погодитися з М.Драгомановим, що ґрунт для галицького радикалізму готувало все-таки українофільство та народовство 60-х рр. XIX ст. Безперечно і те, що "Просвіта" стала потужною альтернативою москвофільському рухові в Східній Галичині.

---

¹ Згадка про нові надходження до архіву подана: *Сварник Г.* Архів Дмитра Донцова // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ у Львові (лютий 1992 р. — жовтень 1993 р.). — Львів, 1994. — С. 105.

Історія "Просвіти" вже давно є предметом зацікавлень науковців в Україні, ще раніше над нею працювали дослідники за кордоном (С.Шах, С.Волинець, В.Дорошенко та ін). Проте вужчі проблеми, вивчення яких, як відомо, дозволяє глибше вникнути в суть питання, залишались поза увагою дослідників. Відсутність першоджерел, очевидно, була однією з причин таких прогалин.

Візьмемо хоча б таке питання: хто ж заснував "Просвіту" та як змінювався соціальний склад його членів протягом перших років чи десятиліть діяльності товариства?

Частково необхідну інформацію дають Головні книги реєстрації членів товариства, котрі зберігаються в фонді "Просвіти" (спр. 772, 775). Проте, зазначені в них дані обмежуються такими формулюваннями, як "парох", "слухач філософії", "академік", "літерат". Часто (в 20%) прізвища не супроводжуються жодною інформацією. Головний же Виділ, фіксуючи в Протоколах засідань нових членів, звичайно вказував не тільки професію новоприбулого, а й місце його праці. Отже, наведені в протоколах дані дають змогу проаналізувати не лише професійний склад товариства та зміни в ньому, а й, так би мовити, "активність повітів" Галичини. В цьому відношенні Протоколи є цінним джерелом для красназавчих досліджень.

Наведемо кілька конкретних прикладів. Ретельне дослідження, проведене проф. І.-П.Химкою, ілюструє соціальний склад товариства "Просвіта" в 1868-1874 р. Зібрані Інститутом історичних досліджень (ІІД) при Львівському університеті дані про особовий склад "Просвіти" виявили тільки незначне розходження в цифрах. Для порівняння: духовенство — 33% (31%), службовці — 25% (30%), педагоги — 20% (23%), землевласники — 0,4% (0,8%) і т. д.

Не важко за "Справозданнями", "Вписовими книгами" та іншими архівними матеріалами визначити і кількісний склад товариства на той чи інший рік його діяльності. Але саме Протоколи засідань Головного Виділу дають унікальну, на наш погляд, інформацію про реальну активність членів "Просвіти".

На засіданнях Головного Виділу загальна кількість вписаних до товариства людей чи організацій (читалень, товариств, братств і т. д., котрі входили до "Просвіти" на правах колективного члена) поділялися на "платячих" і "неплатячих". Без сумніву, своєчасну сплату внесків вже можна класифікувати,

як певну ступінь активності. Проте, Головний Виділ у межах "платячих" виділяє ще групу "діючих" членів. Так, якщо в 1893 р. товариство нараховує 6842 члени, то серед них "платячих" - 3313 (49%), а "діючих" 1846 (27%). Зазначимо, що "Звіти з діяльності "Просвіти" чи інша вторинна література, очевидно в цілях самореклами, подають тільки максимальну кількість членів, вписаних до товариства. Отже, дослідження, проведені для внутрішнього вжитку, не вводилися в науковий обіг.

Цікаві факти стали доступними для дослідників правопису популярних видань "Просвіти". Не виникає сумніву, що проблема вживання фонетичного чи етимологічного правопису набула в Галичині виразно політичного забарвлення. "Просвіта" перейшла на фонетичний правопис тільки в 1899 р. Цей факт давав підстави критикувати товариство за поступки старорусинам; воно прикривалось тим, що етимологічний правопис є обов'язковим для вивчення в школах, хоч у 1893 р. Сейм вже ухвалив використання в школах фонетичного правопису. Отримані "Протоколи" ілюструють розбіжність думок і гостру боротьбу, що розгорнулася навколо цього питання всередині самого товариства.

Виявляється, вже на 4-му засіданні Головного Виділу, котре відбулося 21 лютого 1869 р. (засноване товариство 8 грудня 1968 р.), 15 членів "Просвіти" (23%) подали письмову пропозицію: "щоб всі прилюдні заявленія Виділу печаталися в тій правописі, котра всіма ученими узнана за найлучшу і за найдогіднішу для народного образования, тобто в правописі фонетичній"². На наступному засіданні С.Супшкевич оголосив відповідь, у котрій відмова від фонетики пояснювалася тим, "що в школах народних так звана етимологічна правопись уживається", "що велика часть нашої інтелігенції тої правописі придержується", "що многі передові люди в Галичині за додержання тої правописі взивали".

Категоричність відповіді відклала розгляд питання про вибір правопису на довгі роки. Тільки на початку 1897 р. (16 лютого) знаходимо "жадання Михайлевича, щоби його "Пасіку" надрукували правописом фонетичним із зазначенням: "на виразне бажання автора". На цьому ж засіданні автор однієї з

---

² ЦДІАЛ. — Ф. 348. — Оп. 1. — Спр. 7628. — Арк. 9.

найпопулярніших книжечок "Просвіти" отримує відповідь: "жадання не узглядено"³.

У жовтні цього ж року Головний Виділ приймає рішення половину накладу (5 тис. прим.) Молитовника надрукувати фонетичним правописом. Проте вже наступне засідання Виділу відміняє попередню ухвалу⁴. Лише Надзвичайний Загальний збір 1 лютого 1899 р. наважується визнати, що "народ уже досить освідомлений, щоби через правопис відкидати книжечки "Просвіти"⁵.

Коротке повідомлення не дає змоги навіть стисло окреслити коло питань, відповіді на які можна знайти в Протоколах загальних зборів та засідань Головного Виділу "Просвіти". Назвемо хоча б такі, як взаємовідносини між культурними товариствами різних політичних та національних спрямувань, ставлення до цих проблем урядових органів; народовецький рух і справа погодження українських партій 70-90-х рр. ХІХ ст; боротьба за впровадження української мови в школах; взаємини галицьких установ з Буковиною, Закарпаттям і Великою Україною та багато інших.

Отже, фонд "Просвіти" доповнено великою кількістю (понад 2 тис. аркушів) надзвичайно цінних історичних документів, цікавих для широкого кола дослідників.

---

³ Там же. — Спр. 7630. — Арк. 167.

⁴ Там же. — Арк. 200.

⁵ Там же. — Арк. 236.

**ДОКУМЕНТИ АРХІВУ КАМ'ЯНЕЦЬКОЇ
УНІАТСЬКОЇ КОНСИСТОРІЇ XVIII СТ. У ФОНДАХ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА**

Реформа організаційної структури Уніатської Церкви на Замоїському синоді 1720 р. передбачала запровадження нової для східних церков структури - інституту окружних офіціалів, на який покладалося завдання судівництва, адміністративного контролю за духовенством і вірними на території офіціалатів. Згідно з постановами синоду, якщо єпархія мала декілька катедральних церков, то при кожній з них мав бути окремий офіціал¹. Ця ухвала насамперед стосувалася Львівської єпархії, що номінально складалася з трьох частин - Галицької, Кам'янецької та Львівської «єпархій». Обсяг компетенцій уніатських офіціалів наближався до повноважень латинських вікаріїв², тому організація офіціалатів у Львівській єпархії дуже нагадувала відповідну практику в римо-католицьких дієцезіях.

На Поділлі, що власне й складало Кам'янецьку «єпархію» Львівського владитства, посаду офіціала запроваджено, очевидно, вже на початку XVIII ст. У Замоїському синоді в числі інших ієрархів брав участь о. Дионісій Машкевич, ігумен василіанського монастиря св. Онуфрія у Львові й водночас кам'янецький офіціал³. У своїх рішеннях (розділ 7 «De Officialibus») синод зобов'язав ієрархів запровадити посаду писаря в єпархіях не пізніше ніж через два місяці після офіційного проголошення прийнятих на ньому ухвал, погрожуючи санкціями в разі їх невиконання⁴. Як відомо, постанови си-

¹ Synodicon Ecclesiae Ruthenae. – Cracoviae, 1880. – P. 8.

² Litak S. Od Reformacji do Oświecenia. Kościół katolicki w Polsce nowożytny. — Lublin, 1994. — S. 177.

³ Synodus provincialis ruthenorum Habita in Civitate Zamosciae Anno MDCCXX sanctissimo domino nostro Benedicto PP. XIII dicata. — Romae, 1724. — P. 11.

⁴ Ibid. — P. 102 (розд. 8 «De Notario, et taxa Episcopali»: «Quia praeter Officiale, Episcopo summe necessarius est Cancellarius, sive Notarius; statuit Synodus, ut quilibet ipsum assumat post duos menses a promulgatione horum Decretorum, alias pro negligentibus a Metropolitano constituatur»).

ноду були опубліковані в 1724 р., а наступна згадка про кам'янецького уніатського офіціала датується 1727 р.⁵ Очевидно, приблизно в перших роках XVIII ст. у Кам'янці-Подільському почала діяти й консисторія. Нагромадження судово-адміністративних актів, офіційної кореспонденції та інших документів, вимагало їх впорядкування, а отже, й створення архіву. До цього офіціала зобов'язувало церковне законодавство: *Замойський синод вимагав від консисторського писаря «якнайстаранніше зберігати акти процесів як цивільних, так і карних, має також мати книжку, в котрій мають вписувати свої імена ті, що склали Ісповідання віри; окрім того книгу Рукоположення...; також книгу візитацій, в котрій списується те, що відноситься до кожної церкви, а накінець книгу рескриптів, котрі називаються Gratiiosa, а саме розрешень і всіх речей, котрі належать до правдивої ласки...»*⁶.

Не зупиняючись тут на характеристиці діяльності Кам'янецької консисторії, зазначимо тільки, що в кінці XVIII ст. вона, як і решта уніатських адміністративних установ на Поділлі, була офіційно ліквідована царською владою. Архів консисторії дістався у спадок «Відомству православного віросповідання» - духовному правлінню при Подільському єпископові. Таким чином, документи архіву втратили своє практичне значення й майже не використовувались канцелярією православного єпископа. Поступово архів «розповзався»: окремі його акти потрапляли у Львів, Київ, приватні колекції. Ймовірно, що частину архіву в 90-х рр. XVIII ст. вдалося переправити в консисторію львівського греко-католицького єпископа у Львові; цю гіпотезу підтверджують записи на деяких документах у ЦДІА України (Львів)⁷. У 1854 р., під час т. зв. «подільської тривоги», спровокованої чутками про підготовку Австрії війни проти Росії, уніатський архів разом з іншими архівами державних і церковних установ Кам'янця-Подільського в супроводі двох співпрацівників православної консисторії було вивезено до Брацлава. Відомо, що до його документів належали протоколи візитацій, метричні книги,

---

⁵ Національний музей у Львові. — Відділ рукописів та стародруків (далі — НМЛ). — Ркл-13. — Арк. 1 зв., 11, 29 зв., 34 зв., 43 зв., 102 зв. (згадки про кам'янецького офіціала Римбалу (ім'я не вказано) як візитатора церков Скальського деканату).

⁶ *Synodus provincialis...* — Р. 102.

⁷ ЦДІАЛ. — Ф. 201. — Оп. 1, 4, 5.

ерекційні грамоти⁸. Як часто трапляється в подібних випадках, деякі документи під час переїзду зазнали пошкоджень, окремі ящики виявилися розпломбованими, що не виключало можливості їх пограбування. Втім, вже на початку 1856 р. архів знову повернувся на своє попереднє місце зберігання⁹.

Від подальшого знищення архів Кам'янецької уніатської консисторії врятувало розгортання на Поділлі, починаючи з 60-х рр. XIX ст., науково-краєзнавчих досліджень, у т. ч. з історії Церкви. Для виправдання російської колоніальної політики на Правобережній Україні, «історичної» місії Православної церкви, дискредитації унійної ідеї та заперечення будь-якого позитивного значення Уніатської церкви для українського населення, офіційній владі було необхідне наукове обґрунтування своїх великодержавних ідей. З іншого боку, царський уряд намагався скерувати зростаюче зацікавлення місцевої інтелігенції минулим рідного краю у вигідне для себе русло. За таких обставин постав у 1865 р. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, який розробив широку програму збору документальних і археологічних пам'яток давнини¹⁰. Поглиблене вивчення історії православ'я на Поділлі вимагало залучення уніатських за своїм походженням джерел. Створення історико-статистичних описів парафій також було неможливе без використання церковних документів XVIII ст. Тому незабаром місцевий уніатський архів опинився в центрі уваги дослідників¹¹. Збереженню

---

⁸ Яворовский Н. Перевозка архивов и ценного имущества духовного ведомства из г.Каменца в более отдаленные от границы места в 1854 году из опасения войны с Австрией //Труды Подольского церковного историко-археологического общества (далі — Труды...). — Каменец-Подольск, 1911. — Вып. 11. — С. 385.

⁹ Там же. — С. 386, 390.

¹⁰ Баженов Л.В. Историчне краєзнавство Правобережної України XIX — на початку XX століть. — Хмельницький, 1995. — С. 65.

¹¹ Див., наприклад: Длугопольский А. Историко-статистическое описание местечка Гусятина и церквей его //Труды... — 1876. — Вып. 1. — С. 206-273; Курчинский А. Историко-статистическое описание прихода и церкви села Почапинец (Каменецкого уезда) //Там же. — С. 152-205; Лобатынский С. Ставленные грамоты униатских митрополитов и епископов в Брацлавщине //Подольские епархиальные ведомости (далі — ПЕВ). — 1890. — № 32. — С. 713-725; Орловский П. Материалы для истории православия в Брацлавщине в

документів архіву сприяло утворення на його базі в 1890 р. Давньосховища старожитностей — першого на Поділлі історичного музею. Згідно з даними його довголітнього директора Є.Й.Сіциньського, Давньосховище мало в своєму розпорядженні 7684 речових і писемних пам'яток старовини¹². На жаль, у той час не було опубліковано докладного реєстру рукописів Давньосховища, тому на сьогодні дуже важко реконструювати первісний склад архіву.

З ліквідацією в 1920 р. Подільського церковно-археологічного товариства Давньосховище було реорганізоване в історичний музей, який під час Другої світової війни зазнав суттєвих втрат; було пограбовано або знищено й більшість документів уніатської консисторії. І тільки завдяки самовідданій праці працівників Кам'янець-Подільського музею протягом 60-80-х рр. деякі акти консисторії вдалося повернути у його фонди (зокрема, окремі книги надійшли зі сховища місцевого римо-католицького кафедрального костюлу)¹³. Як наслідок, про існування Кам'янецького уніатського архіву в складі рукописної збірки КПМЗ більшість українських науковців у радянські часи й не здогадувалися.

Відсутність достатньої джерельної бази з історії унії на Поділлі змусили автора статті розпочати цілеспрямовані пошуки втрачених колись парафіяльних і консисторських архи-

---

1766-1768 годах // Там же. — 1892. — № 34. — С. 619-626; № 36. — С. 647-653; *Сициньский Е.* Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. Ушицкий уезд // Труды... — 1911. — Вып. 11. — С. 1-144; 1916. — Вып. 12. — С. 145-208; *Он же.* Исчезающий тип деревянных церквей // Там же. — 1904. — Вып. 10. — С. 393-416; *Он же.* Приходы и церкви Подольской епархии // Там же. — 1901. — Вып. 9. — С. 1-1064; *Стефановский В.* Историко-статистическое описание села Лядавы Могилевского уезда Подольской епархии // ПЕВ. — 1863. — № 3. — С. 97-108; *Сулковский И. Я.* Судьбы православия в Подолии в период унии // Труды... — 1916. — Вып. 12. — С. 1-114; *Яворовский Н.* Историко-статистическое описание местечка Жванца, его церкви и прихода (Каменецкого уезда) // Там же. — 1876. — Вып. 1. — С. 90-151; *Он же.* Историко-статистическое описание с. Паневец // Там же. — С. 283-320; *Он же.* Историко-статистическое описание церкви и прихода с. Исаковед // Там же. — С. 174-283.

¹² *Баженов Л.В.* Вказ. праця. — С. 69.

¹³ Див. картотеку фондів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (далі — КПМЗ).

вів Львівської єпархії. Організована в лютому 1997 р. перша така експедиція до Кам'янця-Подільського дала справді вражаючі результати: протягом тижня було виявлено та описано десятки документів з колишнього консисторського архіву Подільського офіціалату. Всі вони датуються XVIII ст. та зберігаються у фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. На переважній більшості документів є відтиски печаток й штемпелів колишнього Подільського церковно-археологічного товариства або Давньосховища. Незважаючи на фатальні в багатьох випадках умови зберігання, часті переміщення, виявлені документи порівняно добре збереглися. За видовою ознакою їх можна поділити на такі групи:

— матеріали судово-адміністративної діяльності консисторії (протоколи засідань, декрети);

— протоколи генеральних і деканських візитацій церков Кам'янецької «єпархії»;

— документи парафіяльних архівів (витяги з актів генеральних візитацій, ерекційні грамоти тощо);

- метричні книги парафій.

Книги Кам'янецького консисторського суду. Найдавніша судова книга Кам'янецької консисторії датується 1732-1736 рр.¹⁴ На її форзаці зберігся старий номер архіву консисторії (№ 15), а також колишній номер рукописної колекції Давньосховища Подільського церковно-археологічного товариства (XXVII. — № 8). Безперечно, книжковий спосіб ведення записів практикувався в консисторії й раніше, однак жодних інших документів перед 1732 р. виявити не вдалося. Самі писарі дали книзі такий заголовок: «Akta Metropolitanskie Konsystorskie Kathedralne Kamienieckie»¹⁵. Така, здавалося б на перший погляд, невідповідність заголовка книги її внутрішньому змісту, пояснюється дуже просто. Річ у тім, що львівський єпископ Атанасій Шептицький (1715-1746) у той час одночасно був наділений гідністю київського митрополита (з 1729 р.), а кам'янецький офіціал здійснював судово-адміністративну владу від його імені. З іншого боку, на засіданнях консисторського суду розглядалися також справи, що стосувалися духовенства та вірних української частини Київської

¹⁴ КПМЗ. — Фонди. — СТП-187.

¹⁵ Там же. — Арк. 1.

митрополичої єпархії (Брацлавське і Київське воєводства), оскільки на ці землі фактично поширювалася юрисдикція львівського єпископа¹⁶. Тому суд у Кам'янці й фігурує в актах як «митрополичий консисторський кам'янецький». Що ж до змісту книги 1732-1736 рр., то більшість протоколів стосуються розгляду скарг намісників на парафіяльне духовенство, парафіян на священників тощо. Трапляються обляти угод парохів з коляторами, вписи презент коляторів для кандидатів на духовний сан. В актову книгу вносилися й маніфестації парафіян у сімейно-побутових справах.

Інша виявлена у фондах КПМЗ актова книга - це декрети Кам'янецької уніатської консисторії за 1747-1750 рр. обсягом 177 аркушів¹⁷. На корінці фоліанта фігурує номер Давньо-сховища (№ XXXI), а на оправі чорнилом зроблено помилковий запис: «Деканата Каменецкаго Декреты». Автентичний заголовок книги зберігся на першому аркуші: «Acta Consistorii Generalis Ritus Graeci Latino uniti Camenecensis Podoliae sub Perillustri et Reverendissimo Joanne Pliski Officiali Cathedrali Came[ne]censi Podoliae Conscripta». На жаль, дві інші книги декретів духовного суду в Кам'янці-Подільському за 1738-1742 та 1751-1754 рр., описані свого часу Ю.Сіциньським¹⁸, не збереглися.

Протоколи єпископських і деканських візитацій. Оскільки одним з головних обов'язків офіціала було заступати єпископа в якості генерального візитатора, то й документація, що продукувалася до, під час і після візитації, осідала в його

---

¹⁶ Про спроби львівських єпископів зберегти під своєю юрисдикцією частину деканатів Брацлавського та Київського воєводств у XVIII ст. див.: Головацький Я. Львовская руская епархия перед стома леты, описана по донесенню, поданому до Римской курии Преосвященнейшим Львом Шеггицким, єпископом Львовским, Галицким и Каменецким (напечатано из «Зори Галицкой-Альбума на год 1860»). — Львов, 1860; Описаніє документів архива западно-русских униатских митрополитов. — Санкт-Петербург, 1907. — Т. 2: 1701—1839. — С. 45-46 (док. № 1196), 138 (док. № 1563), 156 (док. № 1602); Великий А.Г. З літопису християнської України. — Рим, 1973. — Т. VI: XVIII ст. — С. 199; *Bieńkowski L. Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce XVI-XVIII w. // Kościół w Polsce. - Kraków, 1969. - Т. 2. - S. 860-861.*

¹⁷ КПМЗ. — Фонди. — СТП-239.

¹⁸ Труды... — Каменец-Подольск, 1889. — Вып. 4. — С. 48.

канцелярії. Як наслідок, чи не найбільшою групою консисторського архіву є протоколи генеральних візитацій, які особисто проводив кам'янецький офіціал на Поділлі в другій половині XVIII ст. Знову ж таки, доводиться констатувати досить відчутний некомплект цього виду джерела в фондах КПМЗ. Якщо станом на 1889 р. у Кам'янецькому Давньосковиці зберігалось щонайменше 9 візитаційних книг¹⁹, то на сьогодні їх виявлено всього 2. Найдавнішою з них є протоколи генеральної візитації Подільської «епархії» 1758-1764 рр., проведеної апостольським протонотарієм і кам'янецьким офіціалом Іваном Громницьким. Вони охоплюють 248 церков Гусятинського, Плоскіровського, Сатанівського, Скальського, Солобківського, та Червоногородського деканатів²⁰. Крайні дати документів - 5 січня 1759 р. і 1 березня 1762 р. Книга у фонди КПМЗ надійшли в серпні 1976 р. зі сховища місцевого римо-католицького кафедрального собору²¹. Оправа шкіряна, на картонній основі, розміри книги - 19х33. Окрім оригінальних аркушів, підклеєно складений пізніше (очевидно, Є.Сідинським) географічний покажчик до тому. На останньому, 564-му аркуші текст обривається; цілком можливо, що книга дійшла до нас не в повному вигляді й містила описи церков інших деканатів.

Наступний документ — протоколи генеральної візитації Барського деканату 1771 р.²² На титульній сторінці поміщено помилковий запис: «Книга актів и визитов католических костелов Барского деканата», хоча насправді описи стосуються виключно уніатських церков. На відміну від попередньої книги, тут, окрім візитаційних протоколів, вписано «інструмент» - письмове повноваження (дозвіл) львівського єпископа Лева Шептицького від 19 серпня 1771 р. Іванові Любінському, кам'янецькому кафедральному архидияконові й водночас Брацлавському офіціалові на візитації, а також пастирське послання того ж єпископа до духовенства та вірних про початок генеральної візитації 8 деканатів Барського офіціалату від 2 квітня 1771 р.²³ Обидві об'яги належать до категорії т. зв. довізитаційної документації й не часто трапляються в книгах

¹⁹ Там же. — С. 46-48.

²⁰ КПМЗ. — Фонди. — СТП-198.

²¹ Див. картотеку фондів КПМЗ.

²² КПМЗ. — Фонди. — СТП-231.

²³ Там же. — Арк. 1-6 зв.

ревізій уніатських єпархій²⁴. Решту 140 аркушів книги складають описи 53 церков Барського деканату, що хронологічно охоплюють серпень 1771 р. - лютий 1772 р. Отже, цей том перша з кількох книг генеральної візитації Поділля 1771-1772 рр.; описи решти 7 деканатів виявити не вдалося.

Документи парафіяльних архівів. Хоча Замоїський синод і вимагав від парохів упорядкованого ведення діловодства, на практиці парафіяльні архіви в сучасному розумінні цього слова з'явилися на Поділлі аж у другій половині XVIII ст. Дуже часто єдиною оправленою книгою парафіяльного архіву була книга генеральних і деканських візитацій даної церкви, в яку переважно вносилися й записи про майново-господарські справи парафії, вписували презенти, інсталляційні грамоти священників тощо. У тих випадках, коли розглядалися справи про юридичний статус парафії, право на володіння земельними ділянками, суперечки між кліром, вірними, колятором, Кам'янецька консисторія вимагала представлення перед духовним судом відповідних документальних підтверджень, які містилися в актах парафіяльних архівів. Таким чином деякі з них опинилися в архіві уніатської консисторії в Кам'янці-Подільському.

У фондах КІМЗ виявлено рештки парафіяльних архівів с.Винниківці²⁵, с.Кривчики²⁶, с.Кульчіївці²⁷, с.Любомирка²⁸, с.Почапинці²⁹ та с.Чернятин³⁰. Церковні документальні збір-ки сіл Винниківці, Кривчики, Любомирка, Почапинці містять виключно протоколи єпископських і деканських візитацій, які є засвідченими копіями з оригінальних актів. Якщо з Кривчицького та Почапинського архіву збереглися тільки акти генеральної візитації 1790-1791 рр., то в книгах Винниківської та Любомирської церков зустрічаємо також і записи

---

²⁴ Зазначені документи були відомі подільському дослідникові С.Дложевському, який використав їх у своїй статті про уніатські візитації XVIII ст. Див.: *Д[ложевский] С. О визитация или ревизии церквей во времена унии // ПЕВ (Прибавление). — 1886. — № 43. — С. 867-884.*

²⁵ КІМЗ. — Колекція документів д/п. — № 1317.

²⁶ Там же. — № 1397.

²⁷ Там же. — СТП-236.

²⁸ Там же. — СТП-237.

²⁹ Там же. — Колекція документів д/п. — № 1390.

³⁰ Там же. — СТП-191.

візитаторів-деканів («Ех actis annuae Visitationis Decanalіs Extractt.») відповідно за 1764, 1765, 1766, 1767, 1770, 1773 рр. та 1785, 1786, 1787, 1791 рр. Натомість у парафіяльну книгу с.Кульчиївці, окрім протоколів генеральних (1759, 1791 рр.) та деканських (1761, 1766, 1768, 1774, 1781, 1784, 1785 рр.) візитацій, додатково внесено інвентарний опис місцевої церкви 1785 р., складений, ймовірно, у зв'язку з передачею парафії іншому священикові³¹.

Більш різнопланово представлено документи парафії села Чернятин XVIII - початку XIX ст. Серед розмаїття актів знаходимо не тільки протоколи генеральної (1783 р.) та деканських (1767, 1768, 1769, 1770 рр.) ревізій, але й дві презенти князя Любомирського. Останні, як з'ясувалося, подають надзвичайно цікаві відомості про секту пилипонів на Поділлі. Зокрема, зазначається, що презента надається «після виходу [з села] пилипонів за границю», а місцева церква стоїть на тому місці, де колись була «каплиця по забраних пилипонах»³².

Метричні книги. Цей вид джерел переважно надходив до архіву консисторії разом з іншими документами парафіяльних архівів, у зв'язку з розглядом духовним судом різноманітних зловживань духовенства. Колекція метричних книг XVIII ст. у фондах КПМЗ є чи не найбільшою з-поміж решти його «уніатики». Збереглися метричні записи церков сіл Божикова (XVIII ст.)³³, Васютинців (1790-1794)³⁴, Карвасарів (1786-1791)³⁵, Пикова (1751-1790)³⁶, Рашкова (1774)³⁷, Рудої (1767-1793)³⁸ та ін. Не вдаючись до їх текстуального аналізу, зауважимо тільки, що в той час вони ще не мали усталеної форми запису, велися з численними пропусками, про що свідчать відмітки візитаторів на окремих сторінках метрик³⁹. Детальний розгляд питання про практику обліку природного

³¹ Там же. — СТП-236. — Арк. 1-2.

³² Там же. — СТП-191 (справа не пронумерована).

³³ Там же. — СТП-183.

³⁴ Там же. — СТП-192.

³⁵ Там же. — СТП-202.

³⁶ Там же. — СТП-201.

³⁷ Там же. — СТП-208.

³⁸ Там же. — СТП-198.

³⁹ Див., зокрема, метричну книгу с.Пикова (Там же. — СТП-210. — Арк. 7, 41, 43, 48).

руху населення на Поділлі у XVIII ст. вимагає залучення значно ширшого кола джерел, насамперед з фондів Центрального державного історичного архіву України у Києві⁴⁰.

Виявлені у фондах КІМЗ рештки архіву Кам'янецької уніатської консисторії XVIII ст. мають справді важливе значення для історії культури, мистецтва, архітектури, міжконфесійних стосунків на Поділлі. Вони ще раз спростовують сучасні стереотипні уявлення про майже суцільне винищення місцевих рукописних збірок за часів СРСР, особливо в роки Другої світової війни. Знахідка підтверджує, що тільки цілеспрямовані евристичні дослідження дають змогу творити справді повноцінну джерельну базу для студій з церковної історії в Україні.

---

⁴⁰ Про уніатські метричні книги з Поділля у фондах ЦДА у Києві див.: *Любченко В.Б.* Колекція подільських метричних книг XVIII ст. — як джерело історико-краєзнавчих досліджень // *Матеріали IX-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Кам'янець-Подільський, 1995.* — С. 170-173.

НЕОПУБЛІКОВАНА ПРАЦЯ З ІСТОРІЇ УНІАТСЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У ХVІІІ СТ.

Історія Церкви та міжконфесійних відносин в Україні, незважаючи на помітні зрушення останніх років, залишається однією з найбільш занедбаних ділянок наукових студій. Серед багатьох дослідників як в Україні, так і за кордоном, є поширеною думка, що в попередній період (ХVІІІ - початок ХХ ст.) церковні історики у своїх працях нібито не виходили за межі єпархій і митрополії (православної чи уніатської), до яких вони належали. Якщо для ХVІІІ - першої половини ХІХ ст. це справді так, то в пізніший період зростає зацікавлення минулим не тільки своєї Церкви, але й інших конфесій на території теперішньої України. Зокрема, простежується не-прихована зацікавленість православного середовища історією унії. На жаль, значна частина його наукової спадщини ще й дотепер мало вивчена; багато робіт через різні причини взагалі не опубліковано. Тут йдеться про доробок Київської церковно-історичної школи, а саме про багатющу рукописну колекцію дисертацій Київської духовної академії (далі - КДА). На її безсумнівну вартість вперше звернув увагу В.Ульяновський у своєму синтетичному дослідженні з історії церкви в Україні¹, де, до речі, використано й неопубліковані дисертації КДА.

У колекції дисертацій КДА, що зберігається тепер в Інституті рукопису ім. В.Вернадського НАН України (ф. 304), нашу увагу привернула курсова робота студента 4 курсу КДА Петра Левицького «Униатские визиты, или ревизии приходов, 18 столетия как церковно-исторический материал»². Дисертаційне дослідження було успішно захищене в 1908 р., за що його автор отримав ступінь кандидата богослов'я³. Робота,

¹ Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3 кн. — Київ, 1994. — Кн. 1-2: Середина ХV — кінець ХVІ століття. — С. 18.

² ІР ЦНБ. — Ф. 304. — Спр. 2029.

³ Отчет о состоянии Киевской Духовной Академии за 1908-1909 учебный год //Труды Киевской Духовной Академии. — Киев, 1909. — Кн. 11. — С. 458, 461-462.

як свідчить автограф на її останній сторінці, була завершена 15 серпня того ж року⁴. Хто був науковим керівником дисертанта, з'ясувати не вдалося. Про самого автора в науковій літературі також не віднайдено достовірних відомостей. З цього випливає, що він, очевидно, після завершення навчання в КДА не продовжив дослідження вибраної теми й, мабуть, обрав для себе душпастирське служіння в одній з парафій Російської православної церкви. Можна припустити, що П.Левицький народився або принаймні проживав деякий час на Поділлі, оскільки в дисертації він детально, зі знанням справи, перелічує поширені в цій місцевості церковні терміни, порівнює систему оплат в уніатських парафіях XVIII ст. з відповідною практикою, що склалася на Поділлі початку ХХ ст.⁵

Дисертація П.Левицького опрацьована в тверду паперову обкладинку темно-червоного кольору, текст написаний на цупкому білому папері чорним чорнилом, зі слідами авторських правок, а також правок хімічним олівцем іншої особи, очевидно керівника дисертації. Характер почерку дає змогу припустити, що робота писалася в кілька етапів і зазнала серйозної наукової редакції. Під час брошурування книги було неправильно пронумеровано деякі аркуші: так, після 404-ої с. текст обривається, а його продовження знаходимо аж на с. 429-432.

Виходячи з наявного в його розпорядженні джерельного матеріалу, автор досить вдало визначив структуру дисертації. Вона складається зі вступу (с. I-XVII), п'яти основних розділів і коротких, але змістовних висновків (с. 615-616). У першому розділі виділено три параграфи: «Зовнішня перевага унії над православ'ям у XVIII столітті в межах Польсько-Литовської держави, що визначилася в кінці XVII-го і [на] початку XVIII століття» (с. 1-50), «Коротка історія Замойського собору (1720 рік) і огляд його постанов» (с. 51-188) і «Вироблена Замойським собором інструкція для візитаторів і впорядкування ним візитацій уніатських церков і парафій у XVIII ст.» (с. 189-236). Наступні чотири розділи не структуровані й мають такі назви: «Уніатська парафіяльна церква; її виникнення, устрій, стан і майно, яке в ній знаходиться» (с.

---

⁴ ІР ЦНБ. — Ф. 304. — Спр. 2029. — С. 616.

⁵ Там же. — С. 469, 531-536.

237-356), «Склад парафії; причет і миряни» (с. 357-432), «Джерела матеріального забезпечення парафіяльної церкви та причту» (с. 433-542) і «Релігійно-моральне життя причту та парафіян і заходи щодо його напрями в бажаному уніатській адміністрації душі» (с. 543-614).

Дисертація П.Левицького за вибраною тематикою, колом залучених джерел, спробою по-новому глянути на історію унії XVIII ст. з дуже незвичного для тогочасної історіографії кута зору, суттєво відрізняється від інших досліджень церковних істориків другої половини XIX - початку XX ст. Автор взявся вивчати не біографії видатних представників Уніатської церкви, не історію церковних інституцій, окремих епархій, монастирів або церков - традиційних у той час тем для дослідників, а внутрішнє життя уніатських парафій, побут (т. зв. щоденне життя) духовенства, морально-релігійні практики парафіян, а також організаційну структуру Київської митрополичої епархії. Написання такого типу дослідження стало можливим насамперед тому, що офіційна православна ідеологія з її беззастережним запереченням унії вимагала від вчених підтвердження своїх постулатів про засилля католицизму в Україні, поверховий, штучний, примусовий характер релігійних переконань основної маси віруючих-уніатів, поширення унії переважно серед верхніх прошарків духовенства та мирян. Як не парадоксально, але саме завдяки цьому дисертація П.Левицького фактично стала однією з небагатьох праць, що започаткували новий напрям в українській церковній історіографії — дослідження історії, баченої знизу, тобто вивчення щоденного побуту населення, у т. ч. й парафіяльного духовенства. Правда, дотримуючись загальних вимог тогочасної російської науки, автор для означення мирян-уніатів і духовенства Правобережної України тільки одного разу вжив термін «українці», в решті випадків трактуючи їх просто як уніатів або православних⁶.

Для вирішення таких складних і новаторських завдань необхідно було залучення нетрадиційних для православної церковно-історичної школи джерел. П.Левицький успішно вправся з цим завданням, вперше в Україні широко використавши таке масове й універсальне джерело, як протоколи де-

---

⁶ Там же. — С. 419.

канських та єпископських візитацій. Автор опрацював ті з них, що зберігалися тоді в бібліотеці Києво-Софійського собору (більшість рукописів введено в науковий обіг вперше). Це, зокрема, протоколи генеральної візитації 9 деканатів Київської митрополічної єпархії (Київське воеводство) 1739-1742 рр.⁷, генеральної візитації Мошенського деканату 1789 р.⁸, генеральної візитації Канівського деканату 1792-1793 рр.⁹, а також «Зведені таблиці деканатів» 1789 р., що склалися деканами на основі проведених ними візитацій для наступного представлення генеральним конгрегаціям Київської митрополічної єпархії¹⁰. Між тим, попри залучення значної за обсягом та інформаційним наповненням кількості джерел, автор опустив багато інших однотипних рукописних доку-

---

⁷ Тепер ця книга зберігається в: ІР ЦНБ. — Ф. 233. — Додат. опис. — Спр. 19. Свого часу вона не була описана М.Петровим (він довів свій каталог до № 743, а книга візитації мала старий інв. № 748) і тому не використовувалася дослідниками, у т.ч. й сучасними. Зокрема, зазначені акти візитації 1739-1742 рр. були невідомі А.Л.Перковському та М.Г.Крикунові, котрі чи не єдині з вчених-істориків радянської доби широко залучали візитаційні матеріали до своїх студій з історичної демографії України XVIII ст. (див.: *Крикун Н.Г.* Документальные источники по демографии Правобережной Украины XVIII века //Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Межвуз. сб. науч. трудов. — Днепропетровск, 1983. — С. 81-88; *Перковский А.Л.* Народонаселение Украины в XVIII веке. Автореф. дисс. канд. ист. наук. — К., 1968; *Він же.* Демографічне джерело для використання в нарисах з історії міст і сіл УРСР //УІЖ. — 1965. — № 6. — С. 106-111; *Він же.* Структура українського поселення на Південному Правобережжі в другій половині XVIII ст. (історико-географічний нарис) //Історичні джерела та їх використання. — К., 1966. — Вип. 2. — С. 149-162).

⁸ На сьогодні зберігається в: ІР ЦНБ. — Ф. 233. — Додат. опис. — Спр. 12.

⁹ Цей рукопис вже був описаний до його використання П.Левіцьким: *Петров Н.И.* Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. — Москва, 1904. — Вып. 3. — С. 141. — № 420 (732): «Wizyta generalna Dekanatu Kaniowskiego 1792 y 1793 roku odprawa...».

¹⁰ Тепер зберігається в: ІР ЦНБ. — Ф. 233. — Додат. опис. — Спр. 11.

ментів, що зберігалися в Києві. Насамперед йдеться про ту ж саму генеральну візитацію Київської митрополичої єпархії за 1743 р.¹¹ та інші візитації XVIII ст. Їх використання суттєво розширило б можливість для аналізу унійних процесів на Правобережжі та дало б змогу робити більш вивірені авторські узагальнення й висновки.

Великий масив інформації, що містився у візитаційних матеріалах, вимагав їх критичного аналізу та відповідної методології опрацювання. Натомість, автор звів критику джерел до узагальнення, що «наявний у них церковно-історичний матеріал, за незначними винятками, може бути прийнятий з повним довір'ям»¹². Він переконує читача, що духовна влада сама була зацікавлена в отриманні достовірної інформації про стан підлеглих йому парафій, духовенства та вірних, тому візитатори й намагалися виявити на місцях усі зловживання та упущення в духовному житті. Це справді так, однак завжди треба мати на увазі, що великий простір єпархій і обмежені часові рамки не давали церковним ревізорам змоги з однаковою ретельністю обстежувати всі парафії. З іншого боку, не всюди візитатори могли розраховувати на отримання достовірної інформації, особливо щодо морального обличчя парохів. У деяких випадках відомості в протоколах візитацій є неповними, а то й поверховими. Тому, використовуючи такий тип джерела, слід обережно підходити до наявних у ньому даних, особливо щодо оцінки побуту мирян і духовенства, їхньої масової свідомості (у т. ч. й релігійності). У зв'язку з цим критичного переосмислення вимагає 5 розділ дисертації, де йдеться про релігійно-моральне життя уніатського населення Правобережжя України.

Мету роботи П.Левицький сформулював лаконічно: «У можливо повному... виявленні всього наявного в них (візитаційх. — І.С.) церковно-історичного матеріалу для того, щоб надати людям... змогу звірити, наскільки справедливими є наші міркування про згадані візити»¹³. Попри те, автор зосередився не тільки на джерелознавчому аналізові протоколів візитацій як історичного джерела (до чого його зобов'язувала назва дисертації), а й на вивченні внутрішнього життя пара-

¹¹ Там же. — Спр. I, 2463. — Арк. 266-298.

¹² Там же. — Ф. 304. — Спр. 2029. — С. XII.

¹³ Там же. — С. XIV.

фій Київської митрополичої єпархії, що виявилось дуже продуктивним і багатообіцяючим напрямком церковної історіографії.

Фактичний матеріал поданий у дисертації досить рівномірно. Вибіркова збірка покликань з оригіналами документів, використаних автором у праці й наявних тепер в ІР ЦНБ, не виявила якихось розбіжностей. П. Левицький успішно застосовує традиційну методологію дослідження, його узагальнення й висновки вкладаються в логічну схему: аналіз джерел - підсумок - висновки в кінці кожного розділу - загальна оцінка. Такий системний підхід дав йому змогу зробити огляд дуже різних за тематикою проблем, відповісти на багато запитань, пов'язаних з візитаційною практикою, співставити джерелознавчу вартість протоколів візитацій з можливостями використання наявної в них інформації в історичних дослідженнях.

Оскільки автор репрезентував православне церковне середовище та практично здобув вищу богословську освіту, від нього слід було б сподіватися еkleзіологічної оцінки візитації як пастирського чину, її біблійних витоків та хронології поширення в ранньохристиянському світі. Однак дисертант, на жаль, опустив ці важливі моменти зі свого поля зору, побіжно звернувши увагу тільки на православну візитаційну традицію за часів Петра Могили¹⁴. Він правильно визначив, що система регулярних візитацій у Київській православній митрополії була введена Петром Могилою під впливом католицької Контрреформації, що характерно для всієї діяльності цього видатного діяча православ'я. Правда, автор помилково вважає, що після переходу більшості єпархій Київської православної митрополії на унію візитаційна практика, що там існувала, була перейнята уніатськими владиками. Більше того, він схиляється до думки про відсутність візитацій в уніатських єпархіях до кінця XVII ст., тобто до часу масового переходу православних в Україні на унію (до Замоїського синоду йому відома тільки одна опублікована уніатська візитація - ревізія Збарзької протопресвітерії 1700 р.¹⁵). Насправді

---

¹⁴ Там же. — С. 191-195.

¹⁵ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов. — К., 1871. — Ч. I: Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси. — Т. 4. — С. 140-144, 148, 153.

візитаційна практика в єпархіях Київської уніатської митрополії була впроваджена від перших років існування унії. Вона базувалася на папських буллах, розпорядженнях Конгрегації поширення віри, а пізніше - на конституціях генеральних конгрегацій і постановах місцевих синодів¹⁶. Викликає подив відсутність у праці даних про систему пастирсько-адміністративного контролю в часи Київської держави XII-XIII ст., яку описав Євстафій Голубінський у вже виданому тоді першому томі своєї «Истории Русской Церкви»¹⁷. Це тим більше важливо, що тогочасна практика поширилася пізніше на православні єпархії Польсько-Литовської держави й з деякими видозмінами проіснувала там аж до початку XVIII ст.

Незважаючи на обмежене використання фахової та спеціальної літератури, дисертант все ж вказав відмінності між візитаціями до- та післязамойського періоду: перші складалися менш ретельно й не мали чіткої системи викладу, а православні візитації XVII ст., окрім завдань пастирського характеру, були покликані забезпечити своєчасний збір податків з духовенства для ієрархії.

Найкраще авторові вдалося дослідити візитаційну систему в Уніатській церкві, прийнятту на Замойському синоді 1720 р. Він акцентував увагу на важливому значенні синоду для зміцнення церковної дисципліни та створення справді дієвої системи адміністративного контролю, важливим елементом якої були канонічні візитації. Цьому питанню П.Левицький приділяє особливу увагу, що цілком виправдано. Насамперед він дає побіжний огляд постанов Замойського синоду, переважно повторюючи погляди представників традиційної російської історіографії (В.Антонович М.Коялович, М.Бантш-Ка-

---

¹⁶ Див., наприклад, звіт митрополита Йосифа-Веляміна Рутського про візитацію волинських церков у 1628 р. (*Epistolae metropolitanorum kioviensium catholicorum: Josephi Velamin Rutskyj (1613-1637)* /Ed. Т.Т.Налульчунський et А.Г.Велукуй. — Romae, 1956. — Р. 208-209) та інформацію про заходи в цьому напрямку Конгрегації поширення віри (Плохий С.Н. Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI-XVII вв. — Киев, 1989. — С. 108-109, 130).

¹⁷ Голубинский Е. История Русской Церкви. — Москва, 1901. — Т. 1. — Ч. 1. — С. 363-369.

менський, І.Чистович та ін.). Основна теза цього розділу - намагання унії поширитися за рахунок православ'я, визнання факту переваги унії над православ'ям на Правобережній Україні вже в кінці XVII ст. Утім, в окремих випадках автор відходить від традиційної для православної історичної традиції інтерпретації подій. Так, він твердить, що рішення Замойського синоду не були нововведеннями в Уніатській церкві; вони тільки санкціонували ті зміни, що сталися в ній протягом попереднього періоду існування. Цікавою видається авторська інтерпретація угруповань серед уніатської ієрархії. П.Левицький протиставляє тогочасного митрополита Лева Кішку (він трактує його як православно-уніата) та біле духовенство решті достойників Церкви. Автор вважає, що митрополит багато нововведень запроваджував під тиском обставин, намагаючись (де була така можливість) протистояти зростаючій латинізації¹⁸. Дослідник загалом оцінює Замойський синод як компроміс між латино-уніатами та православно-уніатами (згідно з авторською класифікацією), що задовільнив обидві сторони.

Найбільший позитив Замойського синоду, на думку П.Левицького, полягав у створенні нормативної бази для впорядкування церковної дисципліни в Уніатській церкві. Для успішного проведення візитацій були визначені рамки повноважень єпископів, деканів, візитаторів, умови та спосіб проведення генеральної візитації тощо. Дослідник виділяє заходи візитаторів щодо підвищення релігійно-морального стану духовенства. Єпископські ревізори зобов'язувалися застосовувати якнайсуворіші заходи до порушників церковної дисципліни: ув'язнення в монастир, тілесні покарання, «батьківське» напімнення, позбавлення парафії і т. д.¹⁹

Особливу вагу мала вироблена синодом детальна візитаційна інструкція, опублікована в його постановках. Автор дисертації подає довгий перелік питань, наведених в інструкції, однак не вдається до їх детального аналізу. Зокрема, він не виділяє не властиві українській церковній традиції латинські запозичення, внесені в питальник, які на вимогу візитаторів повинні були впроваджуватися в повсякденне життя уніатсь-

---

¹⁸ ІР ЦНБ. — Ф. 304. — Спр. 2029. — С. 68, 109.

¹⁹ Там же. — С. 597-600.

ких парафій. У тексті дисертації згадується тільки питання про особливі гробниці для дітей у церквах, чого в православній традиції не було²⁰. П.Левицький основне завдання інструкції вбачає у визначенні кола питань, які візитатор мав розглядати в парафії. Він зауважує суттєвий недолік візитаційної інструкції - поверхове ставлення до вірних, нехтування питаннями релігійно-морального життя парафії.

Підсумовуючи огляд постанов Замойського синоду, що стосуються унормування візитаційної практики в Уніатській церкві, автор відзначає їх системний і цілеспрямований характер. Основною метою візитації було намагання уніатської ієрархії сформувати надійні канали надходження достовірної інформації про церковно-релігійне та моральне життя в парафіях, отримувати точні відомості про матеріальний стан церков і духовенства. Візитації повинні були впроваджувати в практику постанови Замойського синоду, а також стежити за їх дотриманням у парафіях. П.Левицький наполягає на тому, що візитації одночасно сприяли латинізації Уніатської Церкви²¹, з чим, загалом, можна погодитися.

Автор побіжно заторкує питання деканських візитацій, не вдаючись, однак, до їх детального розгляду. Про способи та практику проведення візитацій він також нічого не говорить, за винятком відомостей про їх довготривалість у пересічній парафії та припинення огляду церков на час різдвяних і пасхальних свят.

Виходячи з наявного в протоколах візитацій фактичного матеріалу, дисертант окремий розділ присвятив парафіяльній церкві. Дослідник правильно підмітив, що й сам заголовок актів візитацій, і їх зміст, стосуються церкви²². Візитатори від зовнішнього огляду будівлі переходили до опису її внутрішнього опорядження, що визначило структуру й послідовність опису. Єпископські комісії цікавилися датою побудови церкви та визначали, хто й чиїм коштом її споруджував. Автор виділяє три категорії ктиторів уніатських церков на Правобережжі: власники сіл, парафіяни та дрібні шляхтичі. Особливе зацікавлення викликає участь у будові святинь т. зв. околичної шляхти, яка вирізнялася з-поміж селян і мі-

---

²⁰ Там же. — С. 218.

²¹ Там же. — С. 232-233.

²² Там же. — С. 239.

щан-одновірців вищим загальнокультурним рівнем та кращим матеріальним станом. Причинами, що спонукали мирян будувати храми Божі, П.Левицький називає духовні («зростання хвали Божої») й матеріальні цілі. Останнє найбільше стосується парафіяльного духовенства, яке безпосередньо було зацікавлене в збільшенні числа церков. Він звернув увагу на те, що в багатьох парафіях візитатори мали проблеми із визначенням їх датування (в деяких актах навіть є пропуски на місці року побудови церкви), тому вони обмежувалися шаблонними записами. Ці труднощі, особливо щодо старовинних церков, П.Левицький пояснює свідомим замовчуванням уніатськими ревізорами датування колишніх православних церков для того, щоб представити ці храми як «чисто уніатські»²³. Дуже рідко авторові трапляються відомості з історії парафій, складені на основі документів місцевого парафіяльного архіву та усних розпитувань мирян; зазвичай такі дані візитаторів не цікавили. Зауважимо, що достовірність й інформативність візитацій 90-х рр. значно більша, ніж аналогічних протоколів документів 40-х рр.

Дисертант звертає увагу на те, якому зі святих присвячені ті чи інші церкви. На підставі цього він визначив, що на Правобережжі найбільш поширеним був культ Пресвятої Богородиці, а також Празників у честь Ісуса Христа й Пречистої Діви Марії. Деяко меншою популярністю користувалися Архангел Михаїл, Архангел Гавриїл, апостоли Петро та Павло, Андрій Первозваний, Йоан Богослов. Знаменно, що вже в другій половині XVIII ст. з'являються церкви Непорочного Зачаття Пресвятої Богородиці.

Щодо архітектурних особливостей церков, то київські візитації багаті на різноманітну інформацію. П.Левицький виділяє відомості про матеріал, з якого вони вибудовані, спосіб побудови, опис церковного подвір'я та дзвіниці. Ретельний перегляд ним протоколів візитацій довів, що практично всі церкви Правобережжя в той час будувалися з дерева (лише один з храмів Овруча був мурованим), переважали трикупольні церкви, дахи покривались гонтою та дошками. Якщо візитація 1739-1742 рр. тільки згадує про школи та дзвіниці, то ревізія 1789-1793 рр. розглядає ці та інші питання більш

---

²³ Там же. — С. 262.

скрупульозно (наприклад, наводиться точне число дзвонів, їх місцерозташування).

Описи внутрішньої частини храмів у візитаційних матеріалах 40-90-х рр. вражають розмаїттям відомостей про ікони, богослужбові книги, священничі ризи, церковний інвентар тощо. П.Левицький, теолог за освітою, фахово аналізує багатосторінкову інформацію про внутрішнє опорядження храмів і пояснює такий детальний перелік богослужбових предметів особливостями християнського віровчення, згідно з яким центральне місце у Святій Літургії займає Тайна Євхаристії, для уділення якої необхідне відповідне начиння²⁴. Від себе додамо, що із впровадженням латинських практик в уніатське богослужіння у XVIII ст. виробилося переконавання про особливе почитання Пресвятої Євхаристії, тому й візитатори так ретельно описували умови та спосіб зберігання Запасних Дарів у кивоті.

Для вивчення масштабів латинізації в сільських парафіях Київської єпархії важливе значення мало з'ясування термінології різноманітних предметів і речей, що згадуються в протоколах візитацій. Автор виконав це завдання, навівши до того ж православні та латинські паралелі в назвах. Дисертант доводить, що у цьому проявлялася т.зв. повзуча латинізація; її наслідком було майже повсюдне витіснення з практичного вжитку давньоукраїнської церковної термінології.

На відміну від опису церковного опорядження, в дисертації дуже поверхово висвітлюється історія українського малярства. Побіжно згадується про наявність у церквах Деїсусів, звертається увага на окремі описи прикрас на іконах, з'ясовується, що таке «бляти»²⁵. Варті уваги відомості про «царські врата», описані візитаторами практично в кожному храмі. Це є особливістю перших генеральних візитацій Київської єпархії, оскільки у візитаціях 20-30-х рр. Львівської єпархії, у відповідних розділах про іконостас, «царські врата» згадуються дуже рідко²⁶. П.Левицький також зауважив

---

²⁴ Там же. — С. 299.

²⁵ Там же. — С. 315.

²⁶ Див.: *Скочиляс І. Генеральна візитація Львівської єпархії 1726-1733 років: зміст та структура опису // Україна в минулому. — Київ-Львів, 1996. — Вып. 9. — С. 186-203.*

ще одну цікаву особливість київських візитацій 40-х рр.: в опрацьованих описах більш як 300 парафій зафіксовано тільки 2 плащениці, а свяченої води при церковних дверях, на чому настійливо наполягала візитаційна інструкція, в більшості церквах не було.

Порівняння структури протоколів візитацій Київської єпархії за різний часовий проміжок привело автора до дуже цікавого висновку: виявляється, під час повторних візитацій однієї й тієї ж церкви єпископські ревізори часто не складали нового протоколу візитації, а занотовували відомості (особливо це стосується опису церковного інвентаря) з акту давнішої візитації, використовуючи таким чином працю своїх попередників²⁷.

Досить фахово в дисертації проаналізовано парафіяльні бібліотеки. П.Левицький наголошує, що вже у візитаціях 40-х рр. простежується тенденція до більш ретельного опису богослужбових книг; звертається увага не тільки на їх назву та походження, але й на їх вік, стан збереженості, розміри, наявність оправи, власників (розрізняються книги парафіяльні й книги пароха). Не в усіх візитаціях подається повний перелік богослужбових книг. Автор наводить приклад Ходорковського деканату, де ревізори обмежувалися стереотипними нотатками про наявність усіх необхідних для богослужіння книг. Підсумовуючи огляд парафіяльних бібліотек, він підкреслює, що назагал уніатські церкви Правобережної України, особливо в другій половині XVIII ст., були забезпечені достатньою кількістю богослужбових книг, іноді навіть у кількох примірниках²⁸.

Прискіпливу увагу дисертанта привернуло також питання про практику ведення метричних книг у Київській єпархії. Опираючись на багаті відомості протоколів ревізій, він констатує, що, на жаль, реєстрація природного руху населення в парафіях 40-х рр. була вкрай незадовільною (у більшості церков візитатори просто не виявили жодної метричної книги!). Візитатора цікавив виключно факт, чи веде парох книги, чи ні, тобто застосовувався суто адміністративно-каральний підхід. П.Левицький пояснює відсутність усталеної традиції ве-

---

²⁷ ІР ЦНБ. — Ф. 304. — Спр. 2029. — С. 320.

²⁸ Там же. — С. 346.

дення метричних книг неосвіченістю духовенства, його непристосованістю до канцелярської роботи, загальним нехтуванням своїми душпастирськими обов'язками²⁹. Разом із тим обмежений вибір джерел не дав змоги дисертантові достатньо повно висвітлити це питання. Зокрема, при його розгляді напрошується думка про необхідність хоча б вибіркового перегляду самих метричних книг XVIII ст., яких на час написання роботи було чимало в консисторських і парафіяльних архівах Волинської, Київської та Подільської губерній.

Загальний ж висновок автора по розділу доволі оптимістичний: «Візити за багато років однієї й тієї ж території можуть служити нам матеріалом [...] значною мірою достатнім для історії уніатських церков [...], а також дадуть нам право зробити ті чи інші висновки про [їх] загальний стан у XVIII ст.»³⁰.

Заторкуючи питання церковного причту, П.Левицький звертає увагу на двоякий характер відомостей у протоколах візитацій: перший пласт інформації стосується територіального розміщення причту, а другий - чисельності, матеріального й морального стану духовенства та його пастви. Як з'ясував автор, візитації 40-х рр. майже не згадують про низову ланку церковного причту, обмежуючись характеристикою особи священника, інколи - також дяка та паламаря. Незважаючи на вимоги візитаційної інструкції, диякона описано в протоколі візитації тільки однієї церкви.

Дисертант скурпульозно перелічує всі правові документи, що підтверджували легітимність перебування священника у парафії та нормували його відносини з колятором парафії, вірними й церковною владою. Він також вивчає механізми та умови отримання кандидатом на духовний сан єпископських свячень. Детально з'ясовується термінологія актових документів, їх юридичний статус. П.Левицький виявив, що в багатьох парафіях Правобережжя, особливо в 40-х рр., перебувало чимало священників, висвячених православними ієрархами, у т.ч. й у Волощині. У протоколах візитацій 90-х рр. можна натрапити на дані про станове походження духовенства, його сімейний стан, стосунки з паствою та колятором.

---

²⁹ Там же. — С. 350.

³⁰ Там же. — С. 356.

На жаль, підкреслює дослідник, такими відомостями візитації 40-х рр. не диспонує.

Дуже тенденційно в дисертації характеризуються відносини між духовенством і парафіянами. Наслідуючи тогочасну православну офіційну ідеологію, автор подає ці стосунки як цілком ворожі, оскільки перші були, за його висловом, уніатами, а другі - прихованими православними³¹. Розвиваючи цю думку, він пояснює невисокий авторитет парохів, їх низький моральний і культурний рівень небажанням «православних» вірних (які в душі, нібито, ставилися до них з презирством) визнавати за ними авторитет.

Параграф про парафіян є одним з небагатьох у дисертації, де автор застосовує критичний метод дослідження. Він зазначає, що хоча протоколи візитацій 1739-1742 р. й переважно подають відомості про число вірних у парафіях, однак вони хибують неповнотою та неточностями. На його слушну думку, це пояснюється незадовільним станом ведення метричних книг, що унеможливило складення більш-менш достовірних реєстрів парафіян. У підсумку дисертант відмовляється визнати будь-яку цінність статистичних даних про кількість вірних в уніатських парафіях першої половини XVIII ст.³² Він обмежується загальним твердженням про збільшення більш як удвічі чисельності населення в уніатських парафіях і пропонує краєзнавцям використовувати статистичні дані візитацій для визначення кількості жителів у кожному поселенні зокрема.

П.Левицький намагається з'ясувати надзвичайно важливе для історії питання масової свідомості (менталітету) уніатського населення, однак над ним тяжіють стереотипи православної історіографії та відсутність у той час належної методології дослідження. (До речі, ця проблема практично не розробляється історичною наукою в Україні й сьогодні). Наприклад, він твердить, що протоколи візитацій містять відомості не «про справді переконаних уніатів [...], а про офіційно зареєстрованих уніатів з примусу»³³. Згідно з цією теорією, важко, а той й неможливо, визначити, скільки ж справді було уніатського населення на Правобережжі у XVIII ст.

---

³¹ Там же. — С. 395.

³² Там же. — С. 404-405.

³³ Там же. — С. 414.

Характеризуючи діяльність церковних братств, автор звертає увагу на зацікавленість візитаторів документами братських архівів і матеріальною опікою церков. Дисертант змушений констатувати, що «візити не дають нам ясної уяви про устрій братств і [їх] діяльність», хоча в другій половині XVIII ст. візитатори вже вимагали, щоб «братства [...] сприяли запровадженню в життя парафій добрих, християнських звичаїв і боролися з негативними язичеськими звичаями»³⁴. Що стосується згадок у протоколах візитацій про наявність на території парафій помешкань для дяків, то автор схильний вважати їх церковними школами, які безпосередньо не підлягали юрисдикції місцевих священників, і діяльність яких великою мірою залежала від приватної ініціативи дяків і мрян.

Окремо П.Левицький висвітлює питання про джерела матеріального забезпечення парафіяльного духовенства. Наведений у дисертації фактичний матеріал, а також деякі узагальнення автора, й дотепер не втратили своєї актуальності. Для прикладу, в найкращому синтетичному дослідженні з історії православної та уніатської церков у Речі Посполитій XVI-XVIII ст., що належить перу польського вченого Людомира Беньковського³⁵, тільки поверхово вивчаються питання про рівень забезпеченості уніатського кліру, систему податків парафіян на його користь, тоді як П.Левицький розглядає їх значно ширше та ґрунтовніше. Так, дисертант першим зауважив, що протоколи візитацій Київської єпархії XVIII ст. в описі умов життя духовенства обмежуються головним чином відомостями про готівкові кошти в церковних касах, видатки парафій, а з джерел матеріального забезпечення кліру - про т. зв. кануни - традиційні добровільні датки парафіян, які приурочувалися до храмових чи церковних свят річного циклу. Автор детально описує особливості проведення канунів у різних частинах єпархії, визначає величину прибутків від них і значення канунів у забезпеченні церков воском, медом і готівковими грошима. Одночасно він наголошує, що матеріальна допомога парафіян своїм церквам не обмежувалася тільки одноразовими грошовими датками. Ступінь релігій-

---

³⁴ Там же. — С. 428.

³⁵ Bienkowski L. Organizacja Kościoła wschodniego... — S. 781-1049.

ності населення проявлявся ще й у тому, що багато людей, незалежно від свого суспільного статусу, жертвували церквам предмети та речі, необхідні для проведення Св. Літургії, уділяння Св. Тайн тощо. Зокрема, протоколи візитацій дуже часто згадують про «проскурне» - обов'язок вірних виготовляти просфори для відправи, та «роковщизну» - грошові й натуральні датки на утримання церковного причету³⁶.

П.Левицький ставить у залежність рівень матеріального забезпечення духовенства від політики коляторів парафій (у даному разі - польської шляхти). Юридичним підґрунтям землеволодіння та інших «вольностей» уніатського кліру були т. зв. презенти та ерекційні грамоти, які на власний розсуд видавалися власниками маєтків. Такий механізм ґрунтувався на праві патронату, що, на думку автора, вело до повної залежності священників від доброї волі коляторів. Дисертант підкреслює важливе значення т. зв. ерекцій і презент для вивчення еволюції церковного землеволодіння. Він встановив, що візитатори не вносили в протоколи візитацій повного їх тексту, а обмежувалися коротким описом земельних угідь (причому вони намагалися точно визначити границі та розміри земельних наділів) і переліком привілеїв, наданих пароху; для ревізорів найважливішою справою було встановлення дійсного матеріального стану парафій. У дисертації наводиться детальний перелік усіх 22 виявлених у протоколах візитацій 40-х рр. ерекційних грамот, найдавніші з яких були надані київському духовенству українськими магнатами Іваном Немиричем і Костянтином Острозьким відповідно в 1541 та 1591 рр.³⁷ Отже, з більш як 300 описаних у візитаціях 40-х рр. церков тільки незначна їх частина мала правно-юридичне підтвердження своїх бенефіцій. З іншого боку, зі середини XVIII ст. простежується тенденція до збільшення земельного фонду уніатських парафій; майже кожна з них тоді володіла орними ділянками, пасовищами або сіножатями.

Останній розділ дисертації присвячений релігійно-моральному життю духовенства та вірних. Автор відразу ж зазначає, що матеріали візитацій, особливо першої половини XVIII

---

³⁶ ІР ЦНБ. — Ф. 304. — Спр. 2029. — С. 468-469.

³⁷ Там же. — С. 494.

ст., досить поверхово висвітлюють це питання, особливо коли йдеться про парафіян. Вражає майже повсюдна відсутність позитивних характеристик на священників. Дослідник подає довгий перелік³⁸ зловживань кліру, фактів його аморальної поведінки, занедбання своїх душпастирських обов'язків. На основі цих даних він приходить до висновку, що уніатське парафіяльне духовенство, опираючись латинським нововведенням в обрядах, щоденному побуті, «досить ясно та відкрито висловлювало своє незадоволення посиленням католицького впливу, і, навпаки, відданість, хоча й придушену та приховану, до залишків православ'я»³⁹. Автор навіть наводить непоодинокі приклади непокори священників вищій церковній владі, що трактуються ним як свідчення відкритого невизнання уніатської ієрархії. Укотре, знову ж таки, доводиться констатувати тенденційність П.Левицького в оцінці характеру вірувань, глибини побожності населення Правобережної України в другій половині XVIII ст. Не вдаючись тут до детальнішого розгляду справи, зауважимо тільки, що не можна зводити дуже складну проблему до «перетягування канату» й пошуку відповіді на питання: «Ким були українці Правобережжя - уніатами чи православними?». Натомість перспективнішим видається шлях якнайповнішого опрацювання збережених автентичних джерел і на їх основі відтворення об'єктивної картини участі вірних у релігійних практиках, періодичності відвідування богослужб, «народного» розуміння віри, ототожнення своєї національної та конфесійної самобутності з тою чи іншою Церквою тощо.

Оцінюючи джерелознавчу вартість протоколів візитацій 80-90-х рр., автор відзначає їх більшу інформативність в описі релігійного життя духовенства й особливо вірних. Він наводить приклад, що у протоколі візитації Мошенського деканату 1789-1790 рр. дано характеристику кожному з членів церковного причету!⁴⁰ Тоді ж з'являються більш-менш достовірні відомості про періодичність відвідування церков парафіянами, більше уваги приділяється рядовим членам церковної громади, їхньому ставленню до християнського вчення, богослужіння тощо.

---

³⁸ Там же. — С. 549-577.

³⁹ Там же. — С. 579.

⁴⁰ Там же. — С. 602.

Викладені в дисертації основні положення щодо оцінки протоколів візитацій як історичного джерела для дослідження різних аспектів внутрішнього життя Уніатської церкви XVIII ст. можна звести до таких пунктів:

1. Протоколи генеральних і деканських візитацій XVIII ст. за багатством інформації є першорядним джерелом з історії Уніатської церкви, зокрема уніатських парафій і духовенства. Достовірність наведених у них відомостей, за незначними винятками, не підлягає сумніву.

2. Практика регулярних канонічних візитацій була запроваджена в Уніатській церкві тільки на початку XVIII ст. і значною мірою ґрунтувалася на традиції Православної Церкви часів Петра Могили. Візитаційна система унормована постановами Замойського синоду 1720 р.; особливе значення мала розроблена отцями синоду обширна візитаційна інструкція.

3. Метою проведення візитацій було намагання уніатської ієрархії отримати достовірну й вичерпну інформацію про стан парафій, морально-релігійне життя духовенства та вірних, контроль за дотриманням постанов Замойського синоду.

Дисертація П.Левицького є першим в українській історіографії системним дослідженням, в якому зроблено спробу джерелознавчого аналізу візитаційної документації XVIII ст. Хоча над автором в окремих випадках й тяжіли православні стереотипні ідеологеми, під які «підганявся» фактичний матеріал, загалом йому вдалося подолати конфесійну упередженість до «уніатських» за змістом і походженням джерел (якими й були протоколи візитацій) та створити одне з кращих піонерських досліджень Київської церковно-історичної школи початку XX ст., що не втратило свого практичного значення ще й дотепер. Залишається тільки шкодувати, що, на відміну від інших вартісних дисертацій⁴¹ Київської духовної академії, робота П.Левицького не була опублікована, а сам її автор не пов'язав своє майбутнє з науковою діяльністю.

---

⁴¹ Згадаймо хоча б: *Недельский С. Униатский митрополит Лев Кишка... (1886) //ІР ЦНБ. — Ф. 304. — Спр. 1015; Павлович С. Замойский униатский собор 1720 года (1900) //Там же. — Спр. 1648; Курганович С. Дионисий Жабокруцкий, последний православный и первый униатский епископ лудский и Лудская епархия в его время (1911) //Там же. — Спр. 2155.*

ПАСТИРСЬКІ ВІЗИТАЦІЇ В ХРИСТИЯНСЬКІЙ СПІЛЬНОТІ: БІБЛІЙНІ ДЖЕРЕЛА, НАСТАНОВИ ОТЦІВ ЦЕРКВИ ТА ПАРТИКУЛЯРНЕ ЗАКОНОДАВСТВО (ДО ПОЧАТКУ X СТ.)

Канонічні (апостольські, митрополіти, єпископські, архи-
дияконські та деканські) візитації своїми витокami сягають
перших віків нашої ери. Нашим завданням у даній статті
буде вивчення відповідних уступів зі Святого Письма, творів
Отців Церкви, постанов помісних і вселенських соборів у кон-
тексті ранньохристиянської історії, що дасть змогу систе-
матизувати наявні в цих джерелах відомості про генезу,
характер і особливості пастирської опіки в перших христия-
нських громадах Сходу та показати, якою мірою центра-
лізований контроль (державний чи релігійний) за життям
спільноти (насамперед в Іудеї — колиці християнства) в до-
християнський період вплинув на становлення інституту
пастирських візитацій у середньовічній Церкві. Звернення
уваги на першовиток візитацій допоможе дати відповідь на
принципове для розуміння даної проблеми питання: чим були
в латинській і православній Церквах канонічні візитації:
виявом пастирської опіки її ієрархії над своєю паствою чи
добре продуманою системою церковно-адміністративного
контролю за релігійними інституціями та всіма сферами
духовного життя парафіян, а також яку трансформацію вони
пройшли впродовж першого тисячоліття історії християнства?

I. Церковна дисципліна та система адміністративного контролю в релігійних громадах древньої Іудеї

При розгляді історії Церкви, а особливо історії церковних
інституцій і законодавства, треба завжди пам'ятати, що вони
ґрунтуються насамперед на текстах Святого Передання, й
саме воно є тим першоджерелом, на основі якого Церква
створювала й вдосконалювала свою ієрархічну та організа-
ційну структуру.

Щодо старозавітної традиції дуже цікаве дослідження
текстів п'ятої книги Мойсеєвої «Второзаконня» та Книг Исто-

ричних провів відомий німецький теолог Бернгард Лянґ¹, на яке ми й будемо опиратися при розгляді організованого життя релігійної спільноти в Іудеї. Древня Іудеї залишила для людства не тільки багату духовну спадщину, але й регламентовану законами релігійну й звичасву дисципліну, порядок у церковному житті громад².

У стародавньому світі, як і в пізніші часи, держава та релігія були тісно пов'язані між собою. Старозавітні сюжети, в яких так наполегливо підкреслюється, що «релігійна громада не може існувати без авторитету, керівництва та дисципліни»³, складені якраз на основі багатовікового досвіду «співпраці» (якщо можна так висловитися) між Державою та Церквою перед появою перших християнських спільнот в Іудеї. Єдність релігійної громади, чистота віри, дотримання церковних приписів - все це ранніми християнами було запозичено з досвіду співжиття іудейських релігійних спільнот, системно викладених у Старому Завіті (йдеться насамперед про «П'ятикнижжя» Мойсеєве та Книги Історичні). Б.Лянґ переконливо довів, що саме Мойсей був творцем (у зв'язку з релігійним рухом в Іудеї в 6-5 ст. до н. е. за визнання Ягве єдиним богом) всеохоплюючої системи обов'язкових правил співжиття в релігійній громаді, характерними особливостями якої було встановлення однорідності в обрядах та боротьба з єресями⁴. П'ята книга Мойсеєва «Второзаконня» якраз уособлює релігійну нетерпимість і всеохоплюючу систему контролю над громадами, що панували в ранній Іудеї за часів царя Йосія (глава 13)⁵. Приклади такого жорсткого релігійного контролю знаходимо в ряді глав «Второзаконня». Зокрема, в наставленні до народу Ізраїля не піддаватися намовлянням служити іншим Богам говориться: «Кожне слово, що я

---

¹ Lang B. George Orwell im gelobten Land. Das Buch Deuteronomium und der Geist kirchlicher Kontrolle //Kirche und Visitation: Beiträge zur Erforschung des frühneuzeitlichen Visitationswesens in Europa /Hrsg. von E.W. Zeeden und P.T. Lang. — Stuttgart, 1984. — S. 21-35.

² Schaefer H.H. Esra der Schreiber. — Tübingen, 1930. — S. 3.

³ Kirche und Visitation... — S. 9.

⁴ Lang B. Op. cit. — S. 22-23.

⁵ Ibid. — S. 23, 28.

наказую його вам, будете додержувати виконувати, - не додаси до нього, і не відіймеш від нього»⁶.

Починаючи з 9 ст. до н. е., Іудея перебувала у сфері впливу Ассирійського царства, яке справило помітний вплив на її культуру та духовне життя. Саме система специфічного державного контролю в Ассирії, що базувалася на васальних договорах з їх обов'язковими атрибутами вірності, любові до володаря, застосування покарань до порушників Закону, слугувала старійшинам релігійних громад Іудеї за зразок для впорядкування церковної дисципліни⁷. Тому немає нічого дивного в тому, що подібні категорії мислення ми знаходимо в ряді глав «Второзаконня»⁸. На думку Б. Лянга, тут містяться перші прямі вказівки в Біблії на безпосередній зв'язок між державним механізмом контролю та вірою іудеїв, а витоки впорядкованої системи нагляду за життям релігійної спільноти слід шукати в державній системі Ассирійського царства⁹.

Тісне переплетення інтересів релігії та держави (часто невловиме для ока дослідника) в Ассирійському царстві призвело до встановлення довготривалої практики використання державних службовців для залагодження конфліктних ситуацій у релігійних громадах і встановлення надійного контролю за їх діяльністю. Розширення ассирійських володінь, наявність ассирійської громади в сусідніх державах зменшили можливості контролю за релігійними спільнотами з боку старійшин і світського володаря. Тому ассирійські, а пізніше й перські володарі, змушені були посилати у віддалені краї спеціальних світських посланців, що виконували функції суддів і наглядачів у релігійних справах. Так у Передній Азії з'явилися перші прототипи церковних візитаторів.

Першим відомим таким «візитатором», згідно зі Старим Заветом, був книжник Ездра. Святе Письмо оповідає, що перський цар Артаксеркс вибрав священника Ездру для подорожі в Іудею: «...ти посланий від царя та семи його дорадників, щоб дослідити про Юдею та про Єрусалим за

⁶ Святе Письмо. — 5 М, 13:1 (тут і далі цитати наводяться за українським перекладом видання 1993 р. Українського біблійного товариства).

⁷ Lang B. Op. cit. — S. 29-31.

⁸ Див. книгу «Второзаконня». — 5 М, 12:8; 13:1-19; 17:2-7.

⁹ Lang B. Op. cit. — S. 31.

правом твого Бога, правом, що в руці твоїй»¹⁰. Цей священик мав не тільки докладно вивчити релігійне життя місцевої вавилонської діаспори, але й здійснювати суд над порушниками Закону та навчати віри: «А ти, Ездра, за мудрістю Бога твого, яка в руці твоїй, попризначай суддів та виконавців Закону, щоб судили для всього народу, що в Заріччі, для всіх, хто знає закони твого Бога, а хто не знає, тих навчите»¹¹. Як відомо, в той час (5-4 ст. до н. е.) верховенство у релігійних справах в Іудеї належало єрусалимському священикові, влада якого поширювалася й на деякі групи в діаспорі¹². Згідно з гіпотезою Гуго Мантеля, Ездра візитував єрусалимську громаду, можливо, не за особистим наказом перського царя, а від імені старійшин вавилонської діаспори; в такому разі його «візитація» мала б стосуватися тих осіб, що вже повернулися з Вавилону на батьківщину, в Єрусалим, і які все ще зберігали духовну єдність з вавилонською діаспорою та не були інтегровані в єрусалимську єврейську спільноту¹³. Оскільки Єрусалиму, як і всій Іудеї, перськими володарями було надано автономію в самоврядуванні й іудеї могли керуватися Старим Законом (Законом старійшин), Ездра, як видається, мав обмежені повноваження під час цієї «візитації». Згідно з Б.Лянгом, «він не міг у своїх реформаторських починаннях погрожувати санкціями, а мусив використовувати харизму релігійного проповідника»¹⁴. Видається, в Єрусалимі «візитація» Ездри мала справді пастирський характер з елементами проповіді та «батьківської настанови», тоді як в решті Західного Євфрату (там іудейські громади не отримали від персів самоврядування) він міг покладатися в своїх спробах навернення люду до послуху й дотримання чистоти віри на державний примус, особливо коли доходило до покарання порушників релігійного спокою.

Таким чином, встановлення в Іудеї релігійної дисципліни та всеохоплюючої системи контролю за діяльністю спільноти й окремих осіб, згідно зі старозавітною традицією, опиралося на тісний зв'язок держави з релігією, причому першість у ви-

¹⁰ Святе Письмо. — Езд., 7:14.

¹¹ Там же. — Езд., 7:25.

¹² Lang B. Op. cit. — S. 32.

¹³ Mantel H. The Dichotomy of Judaism During the Second Temple // Hebrew Union College Annual. — 1973. — Vol. 44. — S. 55-87.

¹⁴ Lang B. Op. cit. — S. 32. Див. також Книгу Ездри, 9:3; 10:6.

рішеннях релігійних справ громади належала церковним старійшинам. Витоки жорсткої системи нагляду за паствою треба шукати в особливостях державної влади східних деспотій, насамперед Ассирії та Персії. Саме з Ассирії здійснив свою знамениту «візитацію» до Єрусалиму Езра; «Второзаконню» християнська Європа має завдячувати появі там такого дієвого інституту контролю за діяльністю релігійних спільнот, як генеральні візитації. Нагляд за членами релігійної громади в Іудеї здійснювався з метою встановлення строгої церковної дисципліни та відповідальності за «єресь» (включно зі смертною карою), що, згідно з текстами Старого Завіту, мала зміцнювати серед іудеїв віру в єдиного бога Ягве, виявляти фальшивих пророків, дотримуватися однорідності в богослужінні, трактуванні та застосуванні Закону, впорядкувати культ і приписи щодо віри й у кінцевому підсумку підтримувати релігійну єдність єврейської спільноти.

II. Проповідь Ісуса Христа та подорожі апостолів у Новому Завіті як приклад пастирської опіки Церкви над вірними

Якщо старозавітна традиція мала опосередкований вплив (особливо щодо встановлення строго регламентованого релігійного контролю та введення в церковну практику покарання за «гріхи») на формування інституту канонічних візитацій у християнському світі, то Новий Завіт був для церковної ієрархії безпосереднім свідченням про особистий приклад Ісуса Христа та посланих ним апостолів у справі пастирського наставництва та форм духовної опіки над вірними. Безперечно, досвід древніх іудеїв в управлінні релігійними громадами в тій чи іншій мірі використовувався першими християнами, які намагалися впорядкувати у себе організоване церковне життя. Однак вже на прикладі апостола Павла можна простежити визрівання конфлікту між старою системою релігійного контролю, що практикувалася єврейською громадою в Єрусалимі ще з часів древньої Іудеї, та набагато ефективнішою в духовному вимірі практикою пастирських подорожей перших апостолів. Річ у тім, що для єврейської спільноти постала проблема легітимації відвідин

апостолами перших християнських громад¹⁵, адже, з одного боку, християни для євреїв були насамперед відступниками від справжньої віри й порушниками їхнього Закону, а з другого - членами громади, які підлягали їхньому релігійному контролю. Та все ж, як покаже наступний розгляд сюжетів, традиція Нового Завіту, на відміну релігійної традиції Іудеї, мала інше духовне підґрунтя, завдяки чому візитації ранньої Церкви набули того євангельського духу безкорисливого служіння ієрархії своїй пастві, без якого вони б втратили своє первісне призначення й звелися б до механічного контролю, тобто примусу.

У зв'язку з цим розглянемо біблійні сюжети, де йдеться про подорожі Ісуса Христа та апостолів як вияв їхнього сопричастя з релігійною спільнотою та турботи про вірних. Для нас важливо також з'ясувати мету та завдання апостольських подорожей, на які, що примітно, дуже часто покликалося церковне законодавство, наголошуючи на обов'язкові єпископів систематично відвідувати свою паству¹⁶. У Євангелії від Матея чільне місце посідає проповідь Ісуса Христа як засіб навернення та покути за гріхи людські. Вперше про подорож Христа йдеться у 4-й главі, коли Господь перебував в Іудеї: «Із того часу Ісус розпочав проповідувати й промовляти...»¹⁷.

У новозавітній традиції подорожі Христа представлені не стільки як спроби поширити своє вчення серед люду та просвітити його, а насамперед як вияв пастирської опіки над вірними, публічний вияв Божої любові та турботи над

---

¹⁵ *Schmidt M. Visitation //Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft. — 1962. — Bd. VI. — Col. 1412.*

¹⁶ Наприклад, виданий у 1721 р. для Російської Православної Церкви «Духовний регламент» Петра Першого недвозначно вказував церковній ієрархії, що «того ради подобает епископу в год, или в два года однажды обйти, и посетити епархию свою; и есть сего, кроме многих иных, великий образ Павла Апостола, якоже является в Деянии глава 14, стих 21,22, и Деянии глава 15, стих 36; Римляном 1, стих 11, 12; I Коринфяном глава 4, стих 12; I Солуняном глава 3, стих 2; I Солуняном глава 3, стих 10» //Духовный регламент Петра Великого... 1721 г. — Киев, 1823. — С. 64-65.

¹⁷ Святе Письмо. — Мт, 4:17.

ними¹⁸. У розповіді про подорожі Ісуса по Галілеї Марко наголошує на їхньому євангелічному характерові: «І обходив Ісус всі міста та оселі, навчаючи в їхніх синагогах, та Євангелію Царства проповідуючи, і вздоровляючи всяку недугу та неміч усяку»¹⁹. Ісус Христос проповідував Добру Новину до своїх учнів і простих людей²⁰, про що неодноразово згадується в Євангелії: «Я повинен звіщати Добру Новину про Боже Царство, - бо на те мене послано». І він проповідував по синагогах Галілеї»²¹. Новий Завіт розповідає про кілька таких подорожей Ісуса, у т. ч. і в його рідний Назарет та по селах Кесарії Пилипової²².

Особливе зацікавлення викликають ті місця Нового Завіту, де наводяться ряд прикладів уздоровлення Христом немічних і хворих²³. Не вдаючись до еклезіологічної оцінки цих уступів зі Святого Письма, звернемо увагу на їхнє значення для пастирської практики ранньохристиянської Церкви. Якщо поглянути на ці висловлювання з точки зору їхнього використання як зразка для наслідування, то можна твердити, що, очевидно, саме цей особистий приклад Ісуса Христа надихав перших ієрархів на самовіддану працю по напрямі («уздоровленню») церковного життя. У такому разі біблійна традиція зобов'язувала єпископів завжди й повсюдно чувати над наближенням церковного організму до рівня новозавітних зразків; у дальшій перспективі ці обов'язки покладалися на спеціально делегованих для цього духовних осіб - візитаторів, що також переймалися духом новозавітної традиції пастирського «уздоровлення» вірних. Зрештою, ідеал Доброго Пастиря для християн проголошує сам Ісус: «... хто входить дверима, - той вівцям пастух. Воротар відчиняє йому, і його голосу слухають вівці; і свої вівці він кличе по

---

¹⁸ *Євсевій Памфіл*. Церковная история. — Москва, 1993. — Кн. 1. — 4:23; 5:1; 5:16.

¹⁹ Там же. — 9:35. Див. також: Мт, 4:23, Лк, 8:1.

²⁰ Там же. — Мт, 5:1.

²¹ Див., зокрема, проповіді Христа у Галілеї (Мр, 1:14-15; 1:38-39).

²² Там же. — Ів, 7:1; Ів, 10:40-42; Лк, 4:16; Мр, 6:1-2; Мр, 8:27; Мт, 11:1; Мт, 13: 53-54; Мт, 19:1-2.

²³ Типовими прикладами є уздоровлення людей у Віфсаїді (Мр, 8:22-25), землі Генісаретській (Мр, 6:53, 6:56), в Іудеї (Мт, 19:1-2) та Касернаумі (Лк, 4:31-32).

йменню, і випроваджує їх, [...] він іде перед ними, і вівці слідом за ним ідуть, бо знають голос його»²⁴.

Про поставлення Ісусом дванадцяти апостолів йдеться в 10-й главі «Євангелія» від Матея. Очевидно, в цьому конкретному випадку церковна традиція навізується до досвіду іудейських громад у впорядкуванні релігійного життя, яке не могло обійтися без осіб, що наглядали за чистотою обрядів та підтримували серед іудеїв віру в єдиного бога Ягве. Подібні мотиви знаходимо й у діях Ісуса: «І закликав Він дванадцятьох Своїх учнів, і владу дав їм над нечистими духами, щоб їх виганяли вони, щоб уздоровляли всіляку недугу та неміч всіляку»²⁵. Однак принципово відмінною від старозавітної традиції рисою діянь апостолів є проповідування Царства Небесного, наближення дня спасіння роду людського²⁶, що було так важливо для першого покоління християн - сучасників Христа. Головним завданням апостолів, згідно з Євангелієм, уважалося саме проповідування слова Божого, чування над потребами пастви та боротьба з відступниками від віри: «І ...зачав їх по двох посилати, ... і проповідували, щоб каялися, ... і вздоровляли»²⁷. Причому подорожі апостолів передували самому прибуттю Христа до цих міст і сіл: «... і послав їх... до кожного міста та місця, куди сам мав іти»²⁸. Вони мали бути також відповідним чином підготовлені: «Я ж боюся, щоб, прийшовши, не знайшов вас такими, якими не хочу, і щоб мене не знайшли ви таким, якого не хочете, хай не будуть між вами суперечка, заздрість, гніви, обмани, свари, нашепти, пики, безладдя...»²⁹.

Особливістю перших подорожей апостолів була їхня територіальна обмеженість, бо вони охоплювали виключно Ізраїль і його корінних мешканців, ігноруючи поган. Про це свідчать і накази Христа апостолам: «На путь до поган не ходіть, і до самарянського міста не входьте, але йдіть раніш до овечок загинулих дому Ізраїлевого»³⁰. Проте невдовзі по смерті Христа ситуація кардинально змінилася: завдяки апостолам

²⁴ Там же. — Ів, 10:2-4. Див. також: Ів, 10:7, 10:9-11, 10:14, 10:16.

²⁵ Там же. — Мт, 10:1. Див. також: Мр, 3:14-15.

²⁶ Там же. — 10:7.

²⁷ Там же. — Мр, 6:7,12-13.

²⁸ Там же. — Лк, 10:1.

²⁹ Там же. — II Кор, 12:20; див. також: 12:21, 13:1-4.

³⁰ Там же. — Мт, 10:5-6.

та учням Ісуса за досить короткий проміжок часу Церква утвердилася в більшості земель Європи, в Північній Африці та в Передній Азії. Видатний теолог Уїльм Берклі особливо виділив той факт, що з допомогою апостольських подорожей «Церква зовсім несвідомо зробила один із найважливіших в історії людства кроків і зрозуміла, що Христос належить всім народам всього світу»³¹.

Для наступних поколінь християн, а насамперед для церковної ієрархії, особливим авторитетом користувалися діяння апостолів Петра та Павла, котрі чи не найбільше причинилися до розбудови Церкви й навернення до Христової віри поган³². Як і решта апостолів, Петро і Павло в своїх подорожах використовували дуже поширену в той час форму проповіді - дідахе, що найбільше надавалася до навчання християнської віри³³. Це свідчить про те, що в апостольські часи учні Христа відвідували релігійні громади насамперед для поширення віри та ознайомлення з її основними догматами³⁴. Значно більше відомостей маємо про відвідини Павла. Географія подорожей Павла була дуже обширною — його особистої присутності удостоїлися Ахая, Галатія, Італія, Кападокія, Карія, Лікія, Македонія, Памфимія, Сирія, Фінікія, Фрігія, острів Кіпр тощо³⁵. Найбільше він прославився, проповідуючи Євангеліє поганам³⁶, тому його іноді ще називають апостолом поган.

Один з авторів Євангелія — Йоан — відвідував місцевості в околицях Ефесу³⁷. Іншим відомим проповідником Євангелія був Варнава, який разом з Павлом і Марком проповідував на Кіпрі, в Антіохії, Селевкії та інших місцях³⁸. Соратник Павла, Тимофій, став першим єпископом Ефеської Церкви,

³¹ Берклі У. Толкование к Деяниям Святых Апостолов. — 1982 [без м. в.]. — С. 70.

³² Святе Письмо. — Дії, 9:32.

³³ Берклі У. Указ. соч. — С. 22.

³⁴ Евсевий Памфил. Указ. соч. — Кн. 3. — С. 80.

³⁵ Святе письмо. — Дії, 13:4-6; 13:13-16; 14:6-7; 16: 1; 16:5-12; 17:1-2; 17:10; 17:15; 18:1; 18:18-19; 18:22-23; 19:1; 19:8; 19:21-22; 20:1-3; 20:13-16; Рим, 1:15; I Кор, 4:16-17; I Кор, 16:5-9; II Кор, 1:16; II Кор, 1:23; II Кор, 2:12-13; I Сол, 2:1-3.

³⁶ Там же. — Рим, 15:14-24; Гал, 2:9.

³⁷ Евсевий Памфил. Указ. соч. — Кн. 3. — С. 98.

³⁸ Святе Письмо. — Дії, 11:22; Евсевий Памфил. Указ. соч. — Кн. 2. — С. 71.

проповідуючи перед тим разом з іншими апостолами³⁹. Згідно з церковним переданням, багато апостолів і учнів Христа, проповідуючи за жеребом в Азії, Африці та Європі, стали засновниками місцевих Церков. Так, Тома отримав Парфію, Йоан — Асію, Петро опікувався євреями, розсіяними по багатьох землях, а Андрій мав проповідувати в Скіфії⁴⁰. Активну місійну діяльність провадив апостол Марко. Разом з Павлом і Варнавою він відвідав Кіпр, Селевкію й врешті у Єгипті заснував Церкву. Звідтіля апостол здійснював подорожі у внутрішню Африку, будучи там першим провісником Євангелія. Інший євангелист — Лука, згідно з Переданням, також прославився своїми місійними проповідями, зокрема під час другої подорожі Павла, в Римі, Ахайї, Лівії та Фіванді⁴¹. Деякі з апостолів діставалися найвіддаленіших куточків тодішньої Римської імперії і не тільки. Зокрема, Яків Зеведеїв проповідував в Іспанії, а Варфоломей — в Індії та Вірменії. Після апостолів Євангеліє народам продовжували нести інші мученики за віру, пастирські подорожі яких значною мірою спричинилися до заснування Церков у тих місцях, де вони проповідували.

Окрему увагу звернемо на дуже популярну літописну легенду про св. Андрія Первозванного, оскільки вона безпосередньо нав'язує новозавітну традицію до України. Згідно з літописною версією, апостол Андрій, проповідуючи в Скіфії, здійснив подорож з Херсонеса вгору по Дніпрі, зупинився на Київських горах, де встановив хрест, а далі направився в землю слов'янів, на місце майбутнього Новгорода, й голосив там Євангеліє⁴². Незважаючи на те, що вже в другій половині XIX ст. такі авторитетні російські церковні історики, як митрополит Макарій (Булгаков), який піддав сумніву достовірність розповіді⁴³, та Євстафій Голубінський, котрий оста-

³⁹ Святе Письмо. — I Сол, 3:2; I Сол, 3:5-6; I Тим, 1: 3-4.

⁴⁰ *Євсевій Памфіл*. Указ. соч. — Кн. 3. — С. 78.

⁴¹ Там же. — Кн. 1. — С. 29, 34.

⁴² Розповідь про подорож Андрія на Русь наведено в: *Літопис Руський* (за Іпатським списком пер. *Леонід Махновець*). — К., 1989. — С. 3-4.

⁴³ *Макарій (Булгаков)*. История Русской Церкви. — Москва, 1994. — Кн. 1. — С. 91-104.

точно заперечив її правдивість⁴⁴, довели її легендарний характер, вона довгий час служила й продовжує слугувати історичним і еклезіологічним обґрунтуванням апостольського походження Київської Церкви. Легенда настільки глибоко вкоренилася в свідомості православної спільноти Української та Російської православних Церков, що навіть тепер деякі їхні представники намагаються науково обґрунтувати її історичність⁴⁵. У своїй основі легенда про св. Андрія Первозванного, якщо дивитися на неї з “державницьких” позицій, проголошувала рівноправність Києва та Візантії (оскільки Андрій проповідував і на Русі, і на місці майбутнього Царгорода), відкидаючи зверхність Царгородського патріархату над руськими землями, та в кінцевому підсумку була віддзеркаленням ідеї про імперський характер київської держави⁴⁶. Якщо ж застосувати для розуміння проблеми еклезіологічний підхід, то стає цілком зрозумілим прагнення літописця «прив’язати» св. Андрія Первозванного до Русі. «Для перших поколінь християн на Русі, — пише Софія Сенік, — переважало почуття вдячності Господеві за те, що він осінив їх знанням про єдиного Бога та його сина Ісуса Христа»⁴⁷. На переконання літописця, цю Благую Вість Русь могла отримати тільки від апостола, а це свідчить про те, що апостольські подорожі в ув’язненні русичів були дієвим засобом поширення Христової Церкви та можливістю отримати пастирське благословення. Не мало значення навіть те, що Русь однією з останніх, згідно з легендою, прийняла знамення Христа; тут

---

⁴⁴ Голубинский Е. История Русской Церкви. — Москва, 1901. — Т. 1. — Ч. 1. — С. 19-34.

⁴⁵ Характерними прикладами такого підходу до проблеми в останні роки є: Біланюк П. Апостольське походження Української Церкви //Збірник праць Ювілейного Конгресу у 1000-ліття хрищення Руси-України. — Мюнхен, 1988/1989. — С. 61-71; Беляев С.А. Вступительная статья //Макарий (Булаков). Указ. соч. — С. 37-51 (там же див. ретельний аналіз теми та докладний перелік літератури).

⁴⁶ Дашкевич Я. Легенда про св. Андрія Первозванного та її трансформації //Історія релігій в Україні. Тези повідомлень III круглого столу (Львів, 3-4 травня 1993 р.). — Київ-Львів, 1993. — С. 43-45; Його ж. За стародавні традиції нового герба Києва //Знак (вісник Українського геральдичного товариства). — Львів, 1993. — № 2 (липень). — С. 2.

⁴⁷ Senyk S. A history of the Church in Ukraine. — Rome, 1993. — Vol. I: To the End of the Thirteenth Century. — P. 5.

йшлося про те, що Київ взагалі отримав благословення від учня Ісуса, як у євангельській притчі не мало значення, хто скільки часу працював, щоб отримати однакову платню. Наведені міркування відкривають перед нами особливості світосприйняття перших сповідників Христа на Русі, для яких присутність апостола Андрія на київських пагорбах була виявом пастирської турботи про руську спільноту, свідченням єдності Київської Церкви зі вселенським християнством. Вірогідно, апостольська традиція Русі якоюсь мірою впливала на перших руських єпископів, які, слідуючи настановам учнів Христа, мали б так само ревно опікуватися русичами й уділяти їм Дари Святого Духа, як це робив, згідно з літописною легендою, Андрій Первозванний.

На перший погляд може здатися, що події, описані в Новому Завіті, дуже опосередковано впливали на формування та еволюцію інституту канонічних візитацій в християнській церкві. Однак насправді в багатьох розділах церковних канонів XVI-XVIII ст., що регламентують періодичність проведення, характер і завдання візитаційних подорожей ісраїлів, натрапляємо на безпосередні вказівки про досвід ранньої Церкви та прямі цитати зі Святого Письма. Таким чином, впорядковуючи організаційну структуру Церкви, її зверхники безпосередньо навязують її до апостольської традиції. І в цьому немає нічого дивного, адже пізніші покоління християн «бачили в єрусалимській спільноті, в апостольській проповіді, в житті та вченні Павла зразок і мірило на всі часи, начало, яке надихало, — джерело й основу всієї її подальшої історії»⁴⁸.

Євангелії Івана, Луки, Марка, Матея, а особливо «Діяння апостолів» і послання Павла, переконливо свідчать, що подорожі апостолів для вірних означали передусім живе свідчення про Ісуса Христа, його вчення й були кінцевими для їхнього спасіння, адже Ісус Христос і його учні звіщали про Царство Небесне, яке буде їм дане. Головна теза усіх розповідей про проповіді Христа та апостолів — голошення Євангелія, Доброї Новини, наближення спасіння роду людського, в напруженому очікуванні якого й жили перші покоління християн, про що свідчать слова одного з апостолів: «І з певністю цієї хотів я давніше прийти до вас,

---

⁴⁸ Шмеган А. Указ. соч. — Москва, 1993. — С. 10.

щоб мали ви благодать удруге»⁴⁹. Наступний важливий момент новозавітних розповідей про апостолів — проповідь ними слова Божого та навернення до віри Христової, причому головним знаряддям навернення виступає навчання та переконання. Саме так розумів свою місію Павло: «І слово моє й моя проповідь - не в словах переконливих людської мудрості, але в доказі духа та сили, щоб була віра ваша не в мудрості людській, але в силі Божій!»⁵⁰. Інший важливий момент апостольських подорожей — утвердження пастви у вірі; в цьому контексті прихід до релігійної громади апостолів був для вірних незвичайною видимою дією Духа Святого⁵¹. Для незаснованих християнських громад відвідини апостолів були також свідченням Божої ласки, пастирською турботою старших Церкви про свою паству, а самі апостоли своє служіння спільноті розуміли не як вияв влади над вірними, а як безкорисливу духовну й практичну допомогу тим, хто її потребував: «... не прийшов у Коринт дотепер, не тому, ніби ми беремо владу над вашою вірою, але вашої радості помічники ми»⁵². Для перших поколінь християн, які наважилися прийняти нову віру в атмосфері зростаючих переслідувань з боку римських властей і зневажливого ставлення співвітчизників-євреїв, дуже важливе значення мала особиста присутність серед них апостолів, котрі власним прикладом надихали їх на служіння Христу. Наприклад, апостол Павло так обґрунтовує своє бажання відвідати римлян: «Бо прагну вас бачити, щоб подати вам якого дара духовного для зміцнення вас, щобто потішитись разом між вами спільною вірою - і вашою, і моєю»⁵³. У кількох місцях «Діянь» також спеціально наголошується, що апостоли не будуть обтяжувати громади своєю присутністю та збирати там датки. Можна припустити, що деякі апостоли навіть складали письмові або усні звіти св.Петру зі своїх подорожей.

Поряд із суто пастирським характером апостольських подорожей, у ряді глав «Нового Завіту» натрапляємо на свідчення про використання відвідин християнських громад

⁴⁹ Святе Письмо. — II Кор, 1:15.

⁵⁰ Святе Письмо. — I Кор, 2:4-5.

⁵¹ *Аверкий, архієпископ.* Руководство к изучению священного писания Нового Завета. — Санкт-Петербург, 1995. — С. 97.

⁵² Святе Письмо. — II Кор, 1:24.

⁵³ Там же. — Рим, 1:11-12.

для контролю за дотриманням Закону та для встановлення церковної дисципліни. Зокрема, так чинив апостол Петро, а також Варнава, якого послали в Антіохію для попередження можливих непорозумінь у місцевій громаді⁵⁴. Пастирські подорожі слугували апостолам також для поширення та утвердження церковного законодавства в релігійних громадах. Так, Павло, здійнюючи місійну подорож по Сирії та Кілікії, проголошував по містах і селах рішення Апостольського собору, закликаючи віруючих виконувати їх: «...щоб вони берегли оті постанови, які видали в Єрусалимі апостоли та старші»⁵⁵. Отже, вже в період раннього християнства набирає сили тенденція до поєднання євангелічного духу Церкви з організованим і контрольованим Законом життям спільноти. Цей первісний досвід поєднання адміністративного контролю з пастирським покликанням Церкви чітко простежується в пізніших постановах помісних (провінційних) соборів, які намагалися запровадити в своїй Церквах візитаційну систему одночасно для проповідування слова Божого й для нагляду за релігійним життям в місцевих громадах. Здавалося б, Церква Апостольських часів мала б відкидати примус у дотриманні чистоти віри та наверненні людей, однак у своїй основі це твердження є не чим іншим, як нашим стереотипним уявленням про первісну Церкву. Як зауважив Олександр Шмеман, ранню християнську спільноту не можна протиставляти «організованій» Церкві, ділити її історію на Релігію Духа та Релігію Авторитету: «Насправді в самому понятті «церква»... вже була закладена ідея організованого суспільства і немає нічого більш відчуженого ранньохристиянській свідомості, ніж яке б це не було протиставлення духу-формі або свободи-організації»⁵⁶.

Таким чином, Церква апостольських часів дала наступним поколінням християн не тільки багату духовну спадщину, але й започаткувала організоване життя пастви, яка потребувала нагляду й контролю над собою, що в кінцевому підсумку призвело до канонічного уконституювання візитацій, які опиралися на Святе Передання та увібрали в себе досвід пастирського служіння й нагляду за дотриманням «чистоти віри» в широкому розумінні цього слова. Разом з тим, необ-

⁵⁴ *Аверкий, архиепископ.* Указ. соч. — С. 107.

⁵⁵ Святе Письмо. — Дії, 16:4.

⁵⁶ *Шмеман А.* Указ. соч. — С. 21.

хідно звернути увагу на ту обставину, що пастирський характер відвідин апостолами громад, насамперед язичницьких («поган»), відкидав можливість застосування примусу⁵⁷, і, як наслідок, релігійні громади самі вирішували, приймати у себе апостола, чи ні. Локальні спільноти певною мірою гальмували процес трансформації практики періодичного відвідування апостолами християнських громад у регламентовану систему контролю за їхньою діяльністю. Це й стало причиною того, що канонічне оформлення інституту візитацій, який поєднав би євангельський характер апостольських подорожей з пастирським наставництвом як формою церковного контролю, було відкладено в Християнській Церкві на кілька століть.

III. Зародження та канонічне уконституювання інституту пастирських візитацій у Християнській Церкві

Вже у Новому Завіті ми бачимо початки ієрархічної розбудови Церкви. Поставлені апостолами пресвітери та єпископи⁵⁸ мали зберігати й поширювати в своїх локальних громадах вчення Ісуса, підтримуючи єдність Церкви - містичного Тіла Христового. Апостол Павло, звертаючись до ефеських пресвітерів, наголошував: «Пильнуйте себе та всієї отари, в якій Святий Дух вас поставив єпископами, щоб пасти Церкву Божу...»⁵⁹. Подібні настанови знаходимо й у першому соборному посланні Петра: «Тож благаю між вами пресвітерів..., пасіть стадо Боже, що у вас, наглядайте не з примусу, але добровільно по-Божому, не для брудної наживи, а ревно, не пануйте над спадком Божим, але будьте для стада за взір»⁶⁰. Вже в уявленні сирійських дидакалів — харизматичних мандруючих вчителів Церкви — перші єпископи мали всі земні права як зверхники Церкви, однак безпосередніх згадок про їхнє право нагляду за релігійними

⁵⁷ *Schmidt M. Visitation... - Col. 1412.*

⁵⁸ Роль єпископату в становленні організаційної структури Церкви часів раннього християнства детально розглянуто в: *Rostworowski J. Charakter i znaczenie biskupstwa w pierwszych dwóch wiekach dziejów kościoła. Przyczynek do badań nad początkiem episkopatu. — Kraków, 1925.*

⁵⁹ Святе Письмо. — Дії, 20:28.

⁶⁰ Там же. — I Петр, 5:2-3.

громадами в дидакалів ще немає⁶¹. Канонічне оформлення права й обов'язку церковної ієрархії наглядати за своєю паствою пов'язано зі становленням системи управління Церкви, збільшенням числа парафій і розширенням географічних меж християнства, особливо його виходом за межі міських мурів.

Ріст чисельності віруючих, а також територіальне розширення Церкви в II-III ст. створили значні труднощі для подальшої розбудови її організаційної структури. Якщо на початку головним осердям християнства було місто, жителі якого могли щодня спілкуватися з «старшими» Церкви та отримувати від них благословення, то з поширенням нової віри серед населення значно зросла кількість церковних громад у сільській місцевості, часто дуже віддалених від міських осередків, що утруднювало безпосередній контакт між вірними та їхніми пастирями. Локальні християнські спільноти - парафії, що в ті часи ототожнювалися з єпархіями (фактично кожне місто, навіть малочисельне, творило окрему єпархію⁶²), все важче було охоплювати церковним наглядом. Наслідком цього явища було збільшення кількості парафіяльного кліру та зростання автономії місцевих релігійних громад⁶³.

Давні й організаційно міцні Церкви в Північній Африці (насамперед Єгипетська) намагалися втримати під своїм контролем паству шляхом збільшення числа єпархій за принципом «окреме поселення - окрема єпархія» (у V-VI ст. в Африці налічувалося аж близько 500 єпархій)⁶⁴. У цій частині християнського світу влада єпископа, будучи майже необмеженою в границях парафії, водночас регламентувалася канонами та вищою церковною ієрархією. Так, згідно з рішеннями одного з помісних соборів, єпископ не мав права втручатися у внутрішні справи іншої єпархії чи уділяти пастирську опіку християнам із сусідньої громади: «Єпис-

⁶¹ Schmidt M. Visitation... — Col. 1412.

⁶² Адміністративний поділ первісної Церкви взурувався на систему управління Римської імперії, де низинною адміністративною структурою було місто з навколишньою округою — діоцезом (Літц Д. Середньовічна церква. — Київ, 1994. — С. 33).

⁶³ Kłoczowski J. Wspólnoty chrześcijańskie. Grupy życia wspólnego w chrześcijaństwie zachodnim od starożytności do XV wieku. — Kraków, 1965. — S. 28.

⁶⁴ Ibid. — S. 29.

копъ да не приходить в иный градъ, не подчиненный ему, ни в селеніе сму не принадлежащее...»⁶⁵. На відміну від Західної Європи, де над єпископом не було ще однієї ієрархічної надбудови, в Північній Африці, а також в інших східних Церквах, за діяльністю єпископів наглядали митрополити. Ця посада з'явилася в зв'язку з різким збільшенням числа єпархій, які важко піддавалися контролю з боку церковної ієрархії й тому потребували добре структуризованої системи управління та залежності від більших релігійних центрів, якими були тоді Александрія й Карфаген⁶⁶. Подібна ієрархія управління Церквою утвердилася також у Передній Азії, а саме в Антіохійській та Єрусалимській Церквах.

Саме із саном митрополита пов'язана перша безпосередня згадка про практику канонічних візитацій у християнському світі: під час Антіохійського помісного собору, що відбувся в 341 р., його отці визнали право візитації єпархій у своїй церковній провінції за митрополитом (правило 9 собору)⁶⁷. У Північній Африці інститут візитацій протягом IV-VI ст. увійшов у душпастирську практику місцевих ієрархів і набув нових форм, притаманних пізніше Християнській Церкві ряду країн Західної Європи. Про це свідчать постанови Карфагенських помісних соборів III-V ст. Згідно з 52-м правилом Карфагенського собору, візитації єпархій мали поєднуватися з церковним судом у місцевостях, куди скеровувалися єпископи. Таким чином, щоб регулярно проводити виїзні засідання суду, єпископ був зобов'язаний щороку відвідувати своїх парафіян⁶⁸. Цікаво, що на цю давню практику африканських церков покликалися в Київській Церкві, коли йшлося про обґрунтування необхідності збору данин і

⁶⁵ Правила Святого Поместнаго Собора Антиохийскаго // Книга правилъ Святыхъ Апостолъ, Святыхъ Соборов Вселенских и поместных, и Святыхъ Отец (далі — Книга Правил). — Санкт-Петербург, 1843. — С. 148 (сторінкова пагінація кирилицею).

⁶⁶ *Kłoczowski J.* Op. cit. — S. 28.

⁶⁷ *Hack H.* Visitation // *Lexikon für Theologie und Kirche.* — Freiburg, 1965. — Bd. 10. — Col. 813.

⁶⁸ *Болховитинов Е.* Описание Киевософийского собора и Киевской иерархии, с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное. — К., 1825. — С. 260. З деякими скороченнями праця недавно перевидано: *Болховитинов Є.* Вибрані праці з історії Києва. — К., 1995. — С. 36-270; див. аналогічний текст на стор. 224.

церковного суду під час приїздів єпископів чи митрополитів у міста і села Руської держави⁶⁹. У Північній Африці в перші століття християнства також було прийнято засаду, щоб щорічним зібранням єпископів передували візитації їхніх єпархій. Про це вперше згадує 63-є правило Карфагенського собору, в якому йдеться про скаргу двох єпископів на те, що Мавританія, одна з найвіддаленіших від Карфагену церковних провінцій, не відвідується вчасно напередодні скликання соборів. Єпископи так обґрунтовують своє прохання: «Словесно поручено такожде нам просити, чтобы по определению Иппонийскаго собора, яко подобает во время Собора каждой области посещаемой быти, по порядку посещаемая была и Мавритания, что вы отлагали от года до года»⁷⁰.

Дещо по-іншому формувався інститут канонічних візитацій у ряді Церков Малої Азії, а також у Галії, Іспанії, Північній Італії, де міська мережа ще була нерозвиненою, й територіальну владу єпископа значно обмежували. Тут сільські поселення не перетворювалися в окремі єпархії й не ставали місцем осідку єпископа, як це було в Північній Африці. Як наслідок, інституційний зв'язок єпископа з сільськими релігійними громадами послаблювався, що применшувало авторитет ієрарха серед населення й водночас призводило до зростання автономії місцевої спільноти⁷¹. Тому, щоб відновити status quo, у віддалені місцевості спрямовували пресвітерів, які безпосередньо підлягали єпископам. З часом, коли сільська громада міцніла, там осідав т. зв. сільський єпископ, або хорєпископ, який вперше згадується в постановах Антіохійського помісного собору (на думку деяких дослідників, їх появу слід віднести до I ст. н. е.)⁷². Однак, починаючи з IV ст., простежується тенденція до обмеження влади хорєпископів, що пов'язано із намаганнями зміцнити владу єпископів і розширити сферу їхнього впливу. Вже Сардикійський собор (343-344 рр.) заборонив надсилати

⁶⁹ Там же.

⁷⁰ Правила Святого Поместнаго Собора Карфагенскаго // Книга Правиль. — С. 180.

⁷¹ Handbuch der Kirchengeschichte /Hrsg. H.Jedln. — Freiburg-Basel-Wien, 1985. — Bd. 2: Reichskirche nach Konstantin dem Grossen. — S. 226-227.

⁷² Поснов М.Э. История Христианской Церкви (до разделения Церквей — 1054 г.). — Брюссель, 1964. — С. 303.

нових хорепископів у поселення, «щоб не принижувалося єпископське ім'я та влада»⁷³. Четвертий Вселенський собор у Халкедоні 451 р. (правило 17) остаточно закріпив сільські парафії (спархії) за єпископами, якщо вони перебували під зверхністю єпископів не менше як 30 років⁷⁴. Як твердять окремі вчені, на останньому Вселенському соборі — Другому Нікейському (787 р.) — хорепископи перебували в якості простих пресвітерів і не мали реальної церковної влади⁷⁵.

Позбувшись конкуренції з боку хорепископів, єпископи потребували помічників, які могли б підтримувати сталий ієрархічний зв'язок з локальними релігійними громадами поза катедральними містами та здійснювати нагляд за життям спільноти у віддалених парафіях. Тож Лаодикійський собор 380 р. замість хорепископів призначив періодевтів (περιοδεύται)⁷⁶ — спеціальних єпископських післанців, головним обов'язком яких було періодичне відвідування парафій: «Не подобаєть вь малыхъ градахъ и селахъ поставляти єпископовъ, но периодевтовъ: а поставленнымъ уже прежде, ничего не творити безъ воли єпископа града...»⁷⁷. Отже, в діяннях Лаодикійського собору маємо під 380 р. першу безпосередню згадку про єпископських уповноважених — візитаторів. Поява інституту періодевтів обумовлювалася тим, що сільські парафії не гідні єпископського сану та що парафіяни не в змозі

---

⁷³ Там же. — С. 304.

⁷⁴ Дѣянія Вселенскихъ Соборовъ. — Санкт-Петербург, 1996. — Т. 3: IV Собор (часть вторая), V Собор. — С. 140.

⁷⁵ Там же. — Т. 4: VI Собор, VII Собор. — С. 614 (правило 14); Робертсон Д.С. История христианской церкви. — Санкт-Петербург, 1890. — Т. 1: от апостольского века до разделения церквей. — С. 283.

⁷⁶ Згідно з В.Болотовим, у кореневій основі цього слова лежить грецьке *обос*, *періодос*, що буквально означає обхід. У древніх жителів Сходу та в еллініській цивілізації слово *періодеуеіо* розумілося як періодичний лікарський обхід хворих у місті, а в побуті «періодевт» означав практикуючого лікаря (Болотов В.В. Лекции по истории древней Церкви. — Москва, 1994. — Т. 3: История Церкви в период Вселенских Соборов. — С. 201).

⁷⁷ Правила Святого Поместнаго Собора Лаодикійскаго //Книга Правил. — С. 159.

належним чином утримувати ієрарха й це, згідно з висловлюванням Зонари, «легко веде до знищення архисреїства»⁷⁸.

Вірогідно, періодекти існували й перед 380 р., будучи наділені гідністю пресвітерів і виконуючи спеціальні доручення єпископів. Час від часу вони обходили малі поселення в межах єпархії та складали своєму зверхникові звіти про стан місцевих церков. Припускають, що обов'язки періодектів виконували св.Августин (354-430), найвидатніший з Отців Церкви, який мав доручення візитувати церковні громади Африки, та св.Мартин (336-397), єпископ Турський, котрий деякий час обіймав посаду періодекта в Галлії⁷⁹. Із зміцненням влади єпископа та вдосконаленням організаційної структури Церкви посада періодекта поступово втрачала своє первісне значення (вона була відома тільки в Східній Церкві) й через кілька століть про неї вже не згадує жодне історичне джерело. Як видається, функції періодектів як помічників єпископів у нагляді за парафіяльними церквами пізніше перейшли до протопресвітерів (деканів) і архиєпископів⁸⁰.

Незважаючи на залучення до пастирських візитацій періодектів і право митрополитів здійснювати канонічні огляди церков (на Восьмому (згідно з церковним правом Римо-Католицької Церкви) Вселенському соборі 869-870 рр. митрополитам було заборонено здійснювати візитації своїх церковних провінцій, оскільки ті допускалися під час їх проведення брутальних зловживань⁸¹), візитації до початку IX ст., як це бачимо на прикладі Північної Африки, переважно відбувалися за особистою участю єпископів. До цього їх спонукували й настанови Отців Церкви, які «вказували на церковні візитації як на один з найважливіших душпастирських обов'язків

---

⁷⁸ Правила Православної Церкви с толкованиями Никодима, єпископа далматинско-истрийского. — Москва, 1994 (перевид. 1912 р.). — Т. 2. — С. 114.

⁷⁹ ks. P[ęski] A. Wizyta kościelna //Encyklopedia kościelna. — Płock, 1911. — Т. 31. — S. 534.

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ L. R. Wizyta dyecezyi //Encyklopedia powszechna S.Orgelbranda. — Warszawa, 1867. — Т. 27. — S. 331.

єпископа»⁸². Без сумніву, духовна та епістолярна спадщина Отців Церкви мала безпосередній вплив на устійнення практики систематичних візитацій парафій. Про єпископські візитації згадує вже св. Григорій з Нісси в Житті св. Григорія Чудотворця (бл. 213-бл. 270), єпископа Неокесарійського. Пастирські візитації здійснювали також такі відомі Отці Церкви, як св. Атанасій Великий, єпископ Александрійський (293-373), св. Йоан Золотоустий, архієпископ Царгорода, слова якого «єпископи завжди мусять бути в подорожі» були взірцем для інших ієрархів у безкорисливому пастирському служінні своїм вірним і духовенству⁸³. Саме з епохою Отців Церкви пов'язані перші письмові свідчення про візитаційні подорожі єпископів Царгородського патріархату до християнських громад у Північному Причорномор'ї (на території сучасної України). Зокрема, такі подорожі здійснював єпископ Скіфської єпархії Феотим, котрий відвідав «по своїх архипастирських обов'язках» громади «на північ від Дунаю»⁸⁴. Відомо також, що св. Йоан Золотоустий, тодішній архієпископ Царгорода, посилав «до скіфів, які проживали за Дунаєм», пастирів і проповідників⁸⁵. На жаль, попри кілька неспітвджених іншими джерелами згадок, мусимо констатувати практично повну відсутність свідчень про внутрішнє життя християнських громад у Криму та всьому Північному Причорномор'ї, що унеможливорює розгляд питання про характер і регіональні особливості пастирських подорожей перших проповідників вчення Христа на території України в III-IX ст. та їх сприйняття місцевим язичницьким і християнським населенням.

IV. Утвердження інституту канонічних візитацій у Західній Європі та його регіональні особливості

⁸² *Kumor B. Przedrozbirowe wizytacje kościelne jako źródło demograficzne // Przeszłość Demograficzna Polski. Materiały i Studia. — 1970. — Т. 3. — С. 3.*

⁸³ *ks. P[ęski] A. Wizyta kościelna... — С. 534.*

⁸⁴ *Макарий (Булаков). Указ. соч. — Кн. 1. — С. 105.*

⁸⁵ Там же. — С. 105-106.

На думку західноєвропейських істориків Церкви⁸⁶, єпископські візитації стали загальноприйнятною практикою більшої ієрархії християнського світу в VI-VII ст. Окрім Північної Африки та Передньої Азії, вони поширилися й у Західній Європі, насамперед в сучасній Іспанії й Галлії. Вже у VI ст. в Іспанії пастирські візитації сприймалися як давня церковна традиція⁸⁷. Іспанський синод у Тарагосі 516 р. зобов'язав єпископів регулярно проводити візитації парафій, вказуючи, що цим самим відновлюється давній звичай, нехтування яким "привело до занепаду Церкви"⁸⁸. Наступні синоди в Бразі (572 р.), Толедо (633 і 844 рр.) і Руені (650 р.) остаточно унормували перебіг і характер візитацій. Перший з них – у Бразі – розробив детальну програму візитаційних подорожей, а другий – у Толедо 633 р. – наголосив на пастирському обов'язку щорічної візитації, причому якщо єпископ був хворий або з інших причин не мав можливості особисто відвідувати парафіан, то в такому разі зобов'язувався призначити візитатором свого уповноваженого з числа наближеного кліру⁸⁹. Особливістю візитацій в Іспанії, як слідує зі спеціального розпорядження папи Григорія I Великого (бл. 540-604), було поєднання контрольних функцій із відбудовою зруйнованих під час безперервних війн церков, а також уділення вірним Тайни миропомазання (конфірмації)⁹⁰. На території сучасних Німеччини та Франції місцеві провінційні синоди, починаючи з VIII ст., також приймали відповідні ухвали, щоб єпископи щороку або принаймні раз у два роки відвідували парафії й одночасно миропомазували там місцеве доросле населення. Починаючи з VII ст., маємо безпосередні свідчення й про запровадження інституту канонічних візитацій в Англії. Найбільш знаною є візитаційна подорож по всій країні архієпископа Кентеберійського в 669 р., головною метою якої було проведення церковної адміністративної реформи – розмежування

⁸⁶ *Inger G. Das kirchliche Visitationsinstitut im mittelalterlichen Schweden. – Lund, 1961. – S. 122-123; Handbuch der Kirchengeschichte. – Bd. 2. – S. 227.*

⁸⁷ *Kumor B. Op. cit. – S. 3.*

⁸⁸ *Handbuch der Kirchengeschichte. – Bd. 2. – S. 227.*

⁸⁹ *Ibid.*

⁹⁰ *ks. P[ęskt] A. Wizyta kościelna... – S. 534.*

парафій⁹¹. Наведені приклади свідчать, що практика канонічних візитацій справді утвердилася в найбільш християнізованих країнах Західної Європи, однак, як видається, пастирські подорожі єпископів були нерегулярними й відбувалися без належної підготовки.

У наступні століття найкраще розбудована система канонічних візитацій витворилася у Франції⁹², що пов'язано із безпосереднім зацікавленням світської влади в їхньому успішному проведенні, а також потребою церковної ієрархії мати надійну опору в особі королівської влади й місцевих феодалів для утвердження в краї християнства. Своїм становленням інститут візитацій тут завдячує каролінгським реформам VIII-IX ст., успішне впровадження яких призвело до зміцнення влади єпископа в Церкві й остаточної стабілізації парафіяльної та єпархіальної структури. Одним із стержнів каролінгської реформи було створення дієвої системи контролю за діяльністю парафії з боку єпископа, яка дістала пізніше назву «синодальної системи»⁹³. Її суть полягала в систематичному проведенні єпископами або його помічниками візитацій і наступному скликанні на місці синоду духовенства (т. зв. синодальні суди, *judicia synodalia*, *sendgerichte*) та певного числа світських осіб, відомих як синодальні свідки (*testes synodales*). Ці свідки під присягою були зобов'язані дати візитаторам правдиві свідчення про усі проступки або й злочини священників і рядових вірних в межах своєї парафії⁹⁴. На основі цих свідчень візитатор здійснював ревізію та видавав розпорядження в справі направи духовного й матеріального життя парафії. Особливістю візитацій цього періоду було те, що вони контролювалися як церковною, так і світською владою, котра також була зацікавлена в їхньому успіхові. Єпископ і місцевий феодал спільно утримували синодальний суд, який виносив вироки одночасно в церковних і світських справах; вони були обов'язковими для усіх мешканців даної адміністративної округи. Водночас візитація періоду «синодальної системи» про-

⁹¹ Робертсон Д. С. Указ. соч. — С. 593.

⁹² Glemta T. *Wizytacje diecezji krakowskiej z lat 1510-1570 // Nasza Przyszłość*. — 1946. — Т. 1. — С. 43-44.

⁹³ Ключowski J. *Op. cit.* — С. 43.

⁹⁴ Энциклопедический словарь (издатели: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефронь). — Санкт-Петербург, 1892. — Т. 6. — С. 278-279.

довжувала залишатись духовним іспитом для вірних на предмет дотримання церковної доктрини, що включав у себе нагляд за моральним і релігійним життям парафіян, контроль за церковними інституціями, будинками, земельною власністю⁹⁵. Тим не менше, приблизно з VIII ст. канонічні візитації починають втрачати своє первісне призначення й протягом кількох наступних століть, поряд з пастирською опікою вірних, виконують не притаманні їм судівничі та інші функції⁹⁶.

Про подальшу еволюцію інституту пастирських візитацій у цьому напрямку свідчить поява ряду нормативних документів, що визначали його правові рамки, регулювали обсяг повноважень візитаторів, а також окреслювали коло питань, котрі розглядалися на синодальних судах під час візитацій. Найдавніший такий візитаційний формуляр, що дійшов до нас, поміщений у двотомній праці аббата Регінона з Прюму (? - бл. 916)⁹⁷ і має такий титул: «*Natitia quid episcopus vel eius ministri in sua synodo diligenter inquirere debeant per vi-cos publicos, sive villas atque parochias propriae dioecesis*» («Настанови, на що єпископи, або їх уповноважені, повинні звертати увагу під час візитацій сіл і парафій своєї дієцезії»)⁹⁸. Перший том книги присвячений духовенству як об'єкту візитації, а в другому зібрані правові норми, на підставі яких проводилась ревізія релігійного та морального життя власне парафії. Перебіг чину візитації в формулярі Регінона регулюють 96 питань, які ставилися єпископом або його уповноваженим під час судового засідання. Ці питання, з одного боку, стосувалися рівня професійної підготовки кліру, виконання ним своїх душпастирських обов'язків, морально-релігійного життя парафіян, а з другого - стану церковних інституцій (зокрема, братств), сакральних будівель, умов зберігання церковного опорядження, величини земельних наді-

⁹⁵ *Schmidt M. Visitation... — Col. 1412.*

⁹⁶ *Litak S. W sprawie publikowania i rejestracji akt wizytacyjnych kościołów i parafii // Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne. — Lublin, 1967. — T. 14. — S. 133.*

⁹⁷ У свій час твір аббата Регінона був опублікований у Німеччині: *Regno von Prüm. De synodalibus causis et disciplinis ecclesiasticis* /Ed. A. Wassersleben. — Leipzig, 1840.

⁹⁸ Заголовок формуляру та його переклад наводяться за: *Киттор В. Op. cit. — S. 4-5.*

лів тощо⁹⁹. Візитаційний формуляр Регінона також містив зразок заключної промови-звернення єпископа на суді, якою, власне, й завершувалася візитація парафії. Німецький вчений В.Геллінгер, провівши скрупульозний аналіз тексту твору Регінона, переконливо довів, що в своїй основі ця праця опирається на католицькі капітулярії, постанови попередніх провінційних синодів, інші зразки тогочасного церковного права¹⁰⁰. Твір Регінона з Прюму є яскравим свідченням того, як поступово інститут церковних візитацій відходив від свого первісного призначення й обростав невластивими йому функціями, все більше вихолощував пастирський дух візитацій.

Тож немає нічого дивного в тому, що населення все частіше сприймало відвідини єпископами парафій не як вияв турботи про нього, а як засіб церковного примусу. До формування такого уявлення про візитації спричинилися й самі єпископи, котрі часто допускалися під час їх проведення кричущих зловживань. Королям франків не раз доводилось розглядати скарги з боку духовенства щодо надмірних видатків на утримання єпископа та його почту в часі візитації. Для прикладу, в ломбардському капітулярії від 855 р. був поміщений довгий список провізії для візитаційної комісії, що включав 100 карав'їв, 4 великі свині, ягня, порося, 50 кужлів пива тощо¹⁰¹. Очевидно, зловживання візитаторів набули значного розголосу, бо в 829 р. король Людовік Благочестивий наказав провести спеціальне розслідування та з'ясувати, чи справді єпископські візитації були такими обтяжливими для кліру. У капітулярії 844 р. іншого франкського короля – Карла Лисого – юридично засуджувалася практика поборів під час об'їздів поселень, а для збору провізії на утримання єпископа мали об'єднуватися п'ять сусідніх парафій. У свою чергу, церковне законодавство розробило ряд положень, покликаних запобігати зловживанням візитаторів. Так, синод у Толедо (646 р.) прийняв ухвалу, згідно з якою єпископ для проведення візитації зобов'язувався брати зі

⁹⁹ Handbuch der Kirchengeschichte. — Bd. 3: Die mittelalterliche Kirche. — Freiburg-Basel-Wien, 1985. — S. 352.

¹⁰⁰ Hellinger W. Pfarrvisitation nach Regino von Prüm. Der Rechtsgehalt des I Buches seiner Libri duo de synodalibus causis et disciplinis. Teil 1 // Zeitschrift der Savigny - Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonische Abt. — 1962. — Bd. 48. — S. 1-116.

¹⁰¹ Робертсон Д.С. Указ. соч. — С. 704.

собою не більше як п'ятеро коней і затримуватися в одній парафії не довше як на один день. Провінційний Валенський синод 855 р. рішуче засудив також практику, коли окремі ієрархи наперед збирали з підлеглого їм духовенства гроші за візитацію, котру насправді не проводили¹⁰².

Попри численні випадки ганебних для служителів Церкви вчинків, котрі мали місце в багатьох єпархіях, канонічні візитації в Західній Європі перед X ст. повсюдно стали дієвим інструментом контролю за релігійним життям духовенства та вірних. За своїми зовнішніми ознаками вони були святом для міста чи села, важливою подією в житті християнина. Поряд з цим протягом IV-IX ст. візитації продовжували зберігати той євангельський дух пастирського наставництва, притаманий першим церковним ієрархам Християнської Церкви. Як показали дослідження ряду західноєвропейських істориків, стержневим елементом канонічної візитації зазначеного періоду була пастирська проповідь до вірних. Саме візитація для тодішніх єпископів ставала тою слушною нагодою, щоб особисто звернутися з проповіддю до своїх парафіян, пізнати їхні духовні потреби, своєю особистою присутністю й голошенням слова Божого скріпити їх у вірі. Наприклад, популярні в свій час духовні проповіді до сільських мешканців сучасної Португалії Мартіна (?-бл. 583), єпископа м. Браги (з 560 р.), були спеціально складені ним для проведення щорічних візитацій¹⁰³. В одній зі своїх духовних настанов – “De correctione rusticorum” – цей архієпископ Свевського королівства виклав програму заходів щодо покращення моральних засад життя селян, очевидно, використовуючи свій досвід регулярних канонічних оглядів храмів церковної провінції¹⁰⁴. Таке ж призначення мали проповіді Авітуса та Цезарія, що, як правило, не були прив'язані до певних свят церковного календаря, а, ґрунтуючись на біблійних сюжетах, стосувалися загальних питань, які хвилювали загал віруючих: проблема спасіння, вічне життя тощо.

Єпископи Західної Європи одне зі своїх головних завдань під час канонічних візитацій вбачали у пастирському наставництві над вірними: вони наполягали на обов'язковості до-

¹⁰² Там же. — С. 704-705.

¹⁰³ Handbuch der Kirchengeschichte. — Bd. 2. — S. 250.

¹⁰⁴ Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовікового Запада. — Москва, 1993. — С. 38.

тримання основних Божих заповідей, необхідності щоденної молитви, дотримання дня відпочинку, подоланні зневіри, за-судженні т. зв. чарівничих практик, пияцтва, інших людських слабостей (зверхності, марнотратства тощо)¹⁰⁵.

Подібна до Західної Європи візитаційна система склалася перед X ст. і в Царгородському патріархаті — матірній Церкві майбутньої Київської (Руської) митрополії. На жаль, існує обмаль праць, які заторкують питання внутрішнього устрою Візантійської Церкви, що не дає змоги повною мірою оцінити характер пастирської опіки над вірними тамтешніх ієрархів. Для розгляду нашої тематики можна ретроспективно використати результати досліджень відомого візантолога Стівена Рансімана, котрі стосуються дещо пізнішого часу. Як твердить С. Рансіман, у Візантії для здійснення контролю за сільськими парафіями єпископи, як і в IV ст., призначали спеціальних візитаторів — екзархів¹⁰⁶. Однак, як видається, головними візитаторами у Царгородському патріархаті все ж були єпископи та митрополити. Залежність Церкви від держави, вочевидь, гальмувала тут природний розвиток інституту канонічних візитацій. Черговість, характер візитацій, об'єкти нагляду визначались у Візантії світським законодавством, у т. ч. звичайними імператорськими указами (новелами). Про особливості та характер пастирських візитацій у Царгородському патріархаті свідчить один з таких указів — новела імператора Олексія Комнина (1081-1118), де, між іншим, говориться: «Апостоли не для инаго чего обходили вселенную, какъ для того, чтобы преподавать правое проповѣданіе всеѣмъ людемъ. Итакъ, должно и архіереямъ, которые наслѣдовали ихъ честь, каждому подобнымъ образомъ дѣлать въ своемъ округѣ, поелику не служитъ къ униженію архіерея, а напротивъ къ величайшей чести, если онъ взойдетъ и въ хижину бѣдняка, обстоятельно познакомится

---

¹⁰⁵ Ibid. — S. 250-251. Про особливості таких пастирських проповідей на території сучасної Німеччини див.: *Ltinsenmayer A. Geschichte der Preding in Deutschland bis zum Ende des 14. Jh.* — München, 1886.

¹⁰⁶ *Runctman S. Wielki Kościół w niewoli: studium historyczne patriarchatu konstantynopolitańskiego od czasów bezpośrednio poprzedzających jego podbój przez Turków aż do wybuchu greckiej wojny o niepodległość.* — Warszawa, 1973. — S. 43.

сь его положеніємъ и направить его на путь благочестія, ибо такой архіерей дѣлается подражателемъ учениковъ Христо-выхъ и Самого Христа, и этимъ преимущественно исполняетъ обязанность архіерейскаго званія. И «канониконъ»... для того назначенъ архіереямъ, чтобы каждый, обходя [епархію] и уча, отъ него питался. Итак, пусть знаетъ всякій архіерей, что онъ облеченъ на этотъ духовный трудъ и онъ долженъ это исполнить, какъ и блаженные оные отцы [древніе архіереи] и самые божественные апостолы во всю жизнь творили это»¹⁰⁷. Навіть поверховий аналіз цього невеликого уступу показує, що церква і держава у Візантії також нав'язували пастирське служіння ієрархів до традицій Нового Завіту, часів перших апостолів і Отців Церкви. В ідеалі, візантійський ієрарх був зобов'язаний не тільки щороку об'їжджати усі підлеглі йому парафії, але й вникати у повсякденне життя кожної християнської родини. У випадку Візантії це було цілком реальною справою, адже епархії Царгородського патріархату, на відміну від епархій, скажімо, Польщі, Росії чи України, охоплювали невелику територію й могли налічувати всього кілька десятків парафій.

Проведення канонічної візитації вважалося почесним й водночас чи не основним обов'язком єпископа, який у цій якості наслідував самого Христа. Як впливає з цитованої новели Олексія Комнина, головною метою візитації було проповідування слова Божого й духовна опіка над вірними. Чи справді візантійські ієрархи дотримувалися букви й духу цих імператорських настанов, залишається невідомим. Однак остаточне утвердження практики канонічних візитацій у Царгородському патріархаті в V-IX ст. сумнівів не викликає. Можна вказати й на специфіку візантійських візитацій тих часів - впровадження спеціального податку — «канонікону», котрий збирався з мирян епархії на користь архиєреїв, щоб забезпечити таким чином їхнє утримання під час пастирських подорожей. Особливості епархіального управління Царгородського патріархату цікаві для нас ще й тому, що дають змогу краще зрозуміти, в якому вигляді пастирську традицію Візантії, й зокрема в справі проведення митрополитичих і єпископських візитацій, перейняла в кінці X ст.

¹⁰⁷ Цитується за російським перекладом з грецької, зробленим Є.Голубінським. Див.: Голубинский Е. Указ. соч. — Т. 1. — Ч. 1. — С. 364 (прим. 1).

Київська Церква та яку еволюцію вона пройшла на Русі, пристосовуючись до місцевих умов і традицій.

На кінець X ст. процес канонічного уконституювання пастирських візитацій остаточно завершився; їх регулярне проведення стало звичною практикою для більшості ієрархів як Східної, так і Західної Церков. Незважаючи на деякі регіональні відмінності, їхнім головним завданням був контроль за дотриманням вірними християнської доктрини, проповідування Євангелія, уділення Святих Тайн (передусім Тайни Миропомазання — у Римо-католицькій церкві), інспекція релігійного та морального життя кліру й мирян, боротьба з поганами та дохристиянськими віруваннями, контроль за церковним майном парафій.

Інститут канонічних візитацій завдячує своїй появі довготривалому процесові розвитку стосунків між державою й релігією в ранніх східних деспотіях (передусім Ассирії та Персії), значною мірою опирається на освяченій Біблією традиції древньої Іудеї, свідчення у Новому Завіті Ісуса Христа, який особисто встановив ієрархічний порядок у Церкві, та практичного досвіду подорожей апостолів по Ойкумені. Для канонічного уконституювання пастирських візитацій важливе значення мав також досвід Церкви в перші віки християнства, а саме в епоху Святих Отців, настанови яких щодо пастирського служіння є невід'ємною частиною Передання.

Те, що в період пізнього середньовіччя й у нову добу церковна ієрархія багато в чому вихолостила первісний християнський дух пастирських візитацій, механічно сприймаючи Святе Передання та пристосовуючи його до не зовсім релігійних потреб епохи, виразно простежується на прикладі ряду латинських і православних Церков Азії, Африки та Європи. Якщо в ранньому середньовіччі особисті відвідини (візитації) єпископами підлеглих їм парафій ще сприймалися віруючими та духовенством як пастирське піклування про спасіння їхніх душ, вияв сопричастя, єдності християнської спільноти, то в пізніші часи вони зазвичай ставали — в кращому випадку — інструментом жорсткого адміністративного контролю за життям парафіян, а в гіршому — перетворювалися на банальний засіб збирання церковних податків і примусового навернення «безбожників», жертвами якого (приклад України) дуже часто ставали ті ж християни, тільки іншого обряду.

ДО ГЕНЕЗИ ІДЕЇ УКРАЇНСЬКОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ В 40-Х РР. ХІХ СТ. (МИХАЙЛО СВДІЗІНСЬКИЙ У ПОШУКАХ ШЛЯХІВ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ)

Формулювання ідеї державної незалежності України в 90-х рр. ХІХ ст. — це найвище досягнення української політичної думки ХІХ ст. Але варто пам'ятати, що це був не одноразовий акт, а складний болісний процес, результат тривалих ідейно-політичних пошуків, відкриттів і втрат. Немало попрацювала в цьому плані і політична думка першої половини ХІХ ст., у т.ч. у Галичині.

Не забуваймо, що до 1848 р. в умовах жорстокої цензури ідея національної незалежності не могла проголошуватись у вигляді публічних політичних заяв, декларацій, маніфестів і т.д. Але від самих початків національного руху вона постійно присутня у поглядах його діячів. Її можна помітити в епістолярії, літературних образах, між рядками вона прочитується в публіцистиці, наукових трактатах.

Відомо, зокрема, про присутність цієї ідеї в трактаті І.Могильницького "Відомість о руськім язичі" (початок 20-х рр.), який, окреслюючи ареал поширення української мови, а отже, й межі української етнічної території, свідомо ставив своїм завданням "оживляти пам'ять про руський народ, існування і колишня самостійність якого спирається на такі ж історичні та політичні засади, як чеського та угорського народів"¹, у поглядах багатьох українців — учасників польських конспірацій початку 30-х рр., зокрема "Союзу друзів народу", серед котрих деякий час панували федералістські настрої (вартий уваги лист перемишльського учня Миколи Клицикевича, який сповіщав свого приятеля про те, що уві сні він визволив русинів і дав їм незалежність)², у помислах і

¹ *Возняк М.* Студії над галицько-українськими граматиками ХІХ ст. //ЗНТШ. — 1909. — Т. 90. — С. 33-79.

² *Тершаковець М.* (вид.). Матеріали і замітки до історії національного відродження Галицької Руси в 1830 та 1840 рр. //Українсько-руський архів. — Львів, 1907. — Т. 3. — С. 22.

діяльності “Руської Трійці”³ в 30-40-х рр., нарешті в програмних документах Головної Руської Ради 1848-1850 рр.⁴ та “Слові перестороги” Василя Подолинського, який зафіксував наявність у 1848 р. в українській політичній думці чотирьох варіантів візії майбутнього українського народу: суто українського, українсько-польського, українсько-австрійського та українсько-російського⁵.

Доцільно звернути увагу на ще один, досі невідомий історичній науці, факт. Йдеться про появу на початку 40-х рр. серед галицької української молоді політично свідомого діяча, який виявив досить оригінальний варіант політичного мислення, відданість ідеї політичної незалежності України і в пошуках шляхів реалізації цієї ідеї пішов на співробітництво з монархічним угрупованням польської еміграції на чолі з князем Адамом Чарторийським.

Щоб краще уявити мотиви його дій, потрібно хоча б коротко зупинитись на головних моментах української політики князя А.Чарторийського в той час.

Українська, як і взагалі східна, політика Готелю “Лямбер” у Парижі в 40-х рр. XIX ст. досить ґрунтовно проаналізована й документована в польській історіографії (праці Ф.Равити-Гавронського, Л.Відершала, М.Гандельсмана, Ю.Сковронка та ін.). Головний висновок польських істориків полягає в тому, що у той час українське питання стало актуальною конкретною складовою поточної політики цього угруповання. Його суть зводилася до питання про можливу участь українського елемента у вирішенні польського питання — відновленні незалежності Польщі під час розв’язання близькосхідної проблеми. З огляду на пожвавлення національного руху в Україні керівництво монархічного крила еміграції почало схилитися до визнання рівності змагання поляків та українців під іноземним гнітом, спільності їхніх інтересів у боротьбі за свободу, до бачення в українцях природних

³ Стеблій Ф. Початки українського національного руху в Галичині // Україна: Культурна спадщина. Національна свідомість. Державність: 36. наук. пр. — Львів, 1995. — Вип. 2. — С. 63-68.

⁴ Левницький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914. — Львів, 1926. — Ч. 1. — С. 21-31, 37.

⁵ Стеблій Ф. Визначна пам’ятка української політичної думки середини XIX століття — “Слово перестороги” Василя Подолинського // ЗНТШ. — Львів, 1995. — Т. 228. — С. 436-439, 453-456.

союзників Польщі в її змаганнях до відродження власної державності (свідчення цього — промова князя А.Чарторийського на урочистому засіданні в Парижі 29 листопада 1845 р.)⁶. Подібну позицію займали в другій половині 40-х рр. і нечисленні прихильники А.Чарторийського в Галичині (напр., князі Леон Сапіга та Єжи Любомирський)⁷. Чільні представники табору А.Чарторийського (напр., Францішек Духінський) у своїх виданнях, насамперед у часописі “*Trzeci Maj*”, допускали навіть висловлювання на користь політичної самостійності українців і утворення під егідою відродженої Польщі незалежної української держави на Лівобережній Україні. А безпосередньо напередодні національно-визвольного повстання 1846 р. керівництво Готелю “*Лямбер*”, вважаючи збройне повстання необхідною і головною передумовою визволення Польщі з-під іноземного панування та перетворення її в конституційну монархію, яка забезпечила б свободу й рівність усіх громадян та звільнення селян і передачу їм у власність землі, виношувало плани й активно готувало створення єдиного фронту антисамодержавних сил за участю слов’ян Австрійської та Турецької імперій, чорноморського, азовського, дунайського й донського козацтва та горців Кавказу⁸.

В інструкції А.Чарторийського для відряджуваного в 1844 р. на Кавказ до Шаміля агента Людвика Зверковського (Лєноіра) було накреслено навіть можливі маршрути походу наступаючих об’єднаних повстанських мілітарних сил: горці Кавказу — понад Волгу, донські козаки — через Воронеж і Тулу на Москву, а чорноморські козаки спільно з польським корпусом — в Україну для підтримки на її території польського повстання⁹. У разі успіху повстання на всій території

---

⁶ *Handelsman M.* *Ukraińska polityka ks. Adama Czartoryskiego przed wojną Krzymską.* — Warszawa, 1937. — S. 108.

⁷ *Kozłk J.* *Między reakcją a rewolucją. Studia z dziejów ukraińskiego ruchu narodowego w Galicji w latach 1848-1849.* — Kraków, 1975. — S. 185-186.

⁸ *Handelsman M.* *Op. cit.* — S. 98-99, 105, 108-111, 113-115; *Tenże.* *Francja-Polska 1795-1845. Studia nad dziejami myśli politycznej. Rozwój narodowości nowoczesnej.* — Warszawa i in., 1926. — T. II. — S. 292-294.

⁹ *Widerszal L.* *Sprawy kaukaskie w polityce europejskiej w latach 1831-1864.* — Warszawa, 1934. — S. 93.

колишньої Речі Посполитої, в т.ч. й на Правобережній Україні і в Галичині, мала відродитись польська державність у вигляді конституційної монархії, на Лівобережній Україні — пов'язане з Польщею козацтво, а на Півдні Росії — утворитись васально-залежні від Польщі держави: Чорноморська (на Кубані) і Донська¹⁰. Подібні спроби об'єднання антицарських сил робились також напередодні та під час революції 1848 р.¹¹

Координаційним та організаційним центром цілеспрямованої планомірної діяльності в цьому напрямку стало східне агентство Готелю “Лямбер” у Стамбулі, яке очолив палкий прихильник А.Чарторійського Міхал Чайковський, котрий вважав насущною потребою доброї політики як на даний момент, так і на перспективу забезпечити прихильність України до польського монархічного табору¹². З його ініціативи в Добруджі, в околиці Тульчі, заселеній переважно колишніми запорізькими козаками, селянами-втікачами з України, дезертирами з російського війська та російськими розкольниками (некрасовцями), недалеко с.Телиця над Дунаєм на території православного монастиря Чилін-дере Успіння Пресвятої Богородиці, з цією метою в кінці 1844 р. була створена спеціальна база. З цього опорного пункту при допомозі монахів-українців, за сприянням пропольськи налаштованого ігумена о.Паїсія, що був родом зі с.Кардишівки під Бердичевом, стало можливим впливати в потрібному дусі на свідомість і настрої навколишнього населення, а через нього перенести політичну агітацію на російську Україну, щоб здобути прихильність у широких верствах народу до ідеї відродження Польщі як конституційної монархії¹³. База перебувала під контролем перебраного за монаха агента Антонія Лінського (Ілая), який відповідно до одержаної інструкції

¹⁰ *Handelsman M.* Op. cit. — S. 100, 106-107, 111-113.

¹¹ *Wlderszal L.* Op. cit. — S. 97-99, 103, 107, 109, 111; *Skowronek J.* *Polityka bałkańska Hotelu Lambert (1833-1856).* — Warszawa, 1976. — S. 125, 129, 159.

¹² Рапорт М. Чайковського від 6.VIII.1845 //Biblioteka Czartoryskich w Krakowie (далі — BCz.). — № 5489 II. — S. 128.

¹³ *Rawtta-Gawroński F.* *Materiały do historyi polskiej XIX wieku. Działalność emigracyi z roku 1831 na terenie Turcyi do pokoju Paryskiego* //PNL. — 1909. — T. XXXVI. — Z. V. — S. 429-430; Z. VII. — S. 623-626.

зав'язував знайомства з надійними людьми з-поміж українців і проводив серед них широку агітацію, використовуючи при цьому пропагандистський твір "Лист українця". Особливу увагу він звертав на козацтво як найбільш підготовлену до військових дій силу¹⁴. З українських козаків, які жили в більш як 20 українських селах Добруджі, та некрасовців, розселених у 4 селах, а також місцевих татар, М.Чайковський допускав можливим у разі повстання укомплектувати військове формування чисельністю понад 20 тис. осіб¹⁵. Близько 10 тис. воїнів могли виставити, на його думку, українські козаки, котрих він характеризував як енергійних, відчайдушних і вважав такими, що ще начебто тужать за Польщею, яку називають своєю вітчизною, мріють про відродження Запорізької Січі й прагнуть військових походів проти Москви, але, не маючи поважних справ, віддаються пияцтву¹⁶. Впливати на добруджське українське козацтво М.Чайковський намагався через згаданий монастир, а довірену людину серед некрасівців мав в особі їхнього керівника Осипа Гончара (Гончарова), який до того ж підтримував тісні зв'язки з Доном¹⁷.

База в Добруджі використовувалась також для висилання емісарів в Україну та інші південні райони Російської імперії (Дон, Кубань, Кавказ) для проведення підривної пропагандистської роботи серед населення проти царського режиму¹⁸. Згідно з інструкцією ("Notatka dla iadącego na Rus"), яку М.Чайковський дав Вінценту Равському та Пулавському (Ахметові) весною 1844 р., емісарам, висланим в Україну, рекомендувалось спрямувати свою діяльність на дві суспільні сили: 1) шляхетську молодь, значно деморалізовану (заохочуючи її до толерантного ставлення до всіх верств народу та роз'яснення їм корисності відродження й утвердження незалежності Польщі); 2) розпочатий національний рух в Україні, який спонтанно тяжів до давньої козацько-гетьманської тра-

¹⁴ Ibid. — Z. VII. — S. 622, 626.

¹⁵ Ibid. — S. 623, 625; *Skowronek J.* Op. cit. — S. 120.

¹⁶ *Rawlta-Gawroński F.* Op. cit. — T. XXXVI. — Z. I. — S. 54; Z. VI. — S. 624.

¹⁷ Ibid. — S. 52; Z. IV. — S. 340; Z. V. — S. 431; Z. VI. — S. 521.

¹⁸ *Handelsman M.* Op. cit. — S. 105-106, 112; *Rawlta-Gawroński F.* Op. cit. //PNL. — 1909. — T. XXXVI. — Z. I. — S. 47, 62; Z. V. — S. 431; Z. VI. — S. 521; Z. VIII. — S. 710-715; Z. IX. — S. 784.

дипії. “Важливо, — писав М.Чайковський, — встановити зв’язки з викладачами університету св.Володимира в Києві. Там, крім поляків, є багато учнів із Задніпровської України та із краю донських козаків. На Україні Задніпрянській та на землях колишніх Київського й Брацлавського воєводств потрібно підживлювати, зміцнювати, розбуджувати козацьку традицію в її тісному зв’язку з Польщею, символом якої є польський король”¹⁹.

Для забезпечення успіху агітації рекомендувалось проникати на територію маєтків відомих шляхетських родин (Браницьких, Потоцьких, Чарторийських), використовувати київські та дубенські контракти, дворянські вибори, найзнаменитіші ярмарки, карнавали, місця масового літнього відпочинку і т.п. Для встановлення контактів вказувались прізвища найбільш надійних осіб, особливо письменників (наприклад, О.Грози — видавця “Русалки”, М.Єзерського, Ю.Котоні, К.Пйотровського, Понгловського та А.Шашкевича), враховуючи їх великий вплив на формування громадської думки, колишніх офіцерів, учасників постання 1830-1831 рр. та ін.²⁰

У разі проникнення емісарів за межі України для контактів називались прізвища прихильних полякам козацьких ватажків: гетьмана наддунайських козаків у Бессарабії Василевського, гетьмана чорноморського козацтва Завадовського, старшин донського козацького війська Грекова, Іловайського, Мартинова, Платова²¹.

У дусі згаданої інструкції проводили агітацію А.Ілінський (Ілай), О.Гончар (Гончаров) та інші емісари Готелю “Лямбер”. Про неї мали відомості владні структури Росії й уживали відповідних запобіжних заходів²². Великого значення надавав М.Чайковський висиланню в Україну емісарів із числа української молоді з Галичини, вважаючи, що вони можуть бути найкращі та найменш підозрілі²³.

Ідея висловлена в інструкції М.Чайковського, популяризації козацької традиції в її пропольському трактуванні наскрізь пронизувала його власну літературну творчість (прозо-

¹⁹ *Handelsman M.* Op. cit. — S. 105-106.

²⁰ *Rawlta-Gawroński F.* Op. cit. — S. 159-162.

²¹ *Ibid.* — S. 163.

²² *Handelsman M.* Op. cit. — S. 107.

²³ *Ranopt M.* Чайковського від 6. VIII. 1845 // BCz. — № 5489 II. — S. 128.

ві твори "Powieści kozackie", "Stefan Czarniecki", "Gawędy", "Koszewata", "Ukraińki", "Owruczanin", "Hetman Ukrainy", "Wernyhora") та літературну творчість інших представників т. зв. української школи в польській літературі доби романтизму (поетів Богдана Залеського, Томаша Падури, Маврици Гославського, Генрика Яблонського та ін.)²⁴. Позначені козакофільською романтикою та певною ідеалізацією козацько-польських взаємин, твори цих письменників мали чимало читачку аудиторію, особливо серед молоді, в т. ч. й української²⁵.

Сьогодні маємо підстави стверджувати, що до реалізації широко закросних планів угруповання А.Чарторийського, з яким пов'язувались надії на визволення України, був причетний емісар — українець родом з Галичини. Це був син греко-католицького священика зі с.Білої Чортківського округу Михайло Свідзинський. Він народився в с.Таврові Бережанського округу близько 1824 р. Закінчив Станіславівську гімназію, де наприкінці 30-х рр. поширював повстанські ідеї серед учнівської молоді послідовник революційного агітатора К.Ценглевича — Іван Гудзяк. У 1840-1841 рр. він прослухав перший рік філософії в Братиславі, протягом 1841-1842 рр. відвідував другий курс філософії у Львові, будучи одночасно вихованцем Львівської греко-католицької духовної семінарії, але в травні 1842 р. був виключений зі семінарії, — згідно з офіційною версією — за неуспішність, дрібні дисциплінарні порушення та надто різкий тон листа-клопотання на ім'я єпископа про переведення на посаду пароха його батька (автор вважав дискримінацією багаторічне використання його в різних місцевостях у ролі помічника пароха)²⁶. Не виключено, однак, що дійсною причиною виключення, як це нерідко траплялося тоді, могли бути політичні мотиви — підозріння в контактах з польським політично заангажованим середовищем. Хоч на той час організоване політичне підпілля в університеті та семінарії уже було ліквідоване й чимало його

²⁴ *Kurcis P.* Український фольклор у польській літературі (Період романтизму). — К., 1971. — С. 117-133, 145-155, 184-193, 213-214.

²⁵ *Kozik J.* Ukraiński ruch narodowy w Galicji w latach 1830-1848. — Kraków, 1973. — S. 42.

²⁶ ЦДАЛ. — Ф. 146. — Оп. 5. — Спр. 2842. — Арк. 2, 11, 31-33; *Студинський К.* Львівська духовна семінарія в часах Маркіяна Шашкевича (1829-1843). — Львів, 1916. — С. СХСVII-СХСІХ.

учасників перебували під слідством по тюрмах та очікували вироку, все ж час від часу відлуння цього підпілля давалося звнаки²⁷. Крім того, з атмосферою польського підпілля студент філософії міг стикатися й за місцем пастирської праці свого батька, в с.Білій на Чортківщині, яка ще раніше, в 30-х рр., була тереном активної діяльності багатьох колишніх повстанців 1830-1831 рр. — учасників антиурядових конспірацій (напр., Кароля Борковського, Валеріана та Міхала Будзинських, Теофіля Вишневського, Маурици Гославського, Генрика Дмоховського, Вінцента Мігурського та ін.)²⁸.

Для такого припущення дає підстави свідчення одного із польських засланців до Сибіру — Агатона Гіллера, який збирав відомості про М.Свідзинського після його смерті. За його даними, М.Свідзинський завдяки своєму батькові був вихований у патріотичному дусі, в сильній прив'язаності до мови й звичаїв рідного українського народу, зачитувався творами представників "української школи" в польській літературі епохи романтизму С.Гощинського, В.Залеського, Т.Олізаровського, Т.Падури, М.Чайковського та ін., які ідеалізували давню козацьку Україну і дали, на його думку, поштовх до започаткування руху за піднесення й незалежність українців. Під впливом цієї лектури він почав мріяти про славу Україну (яка не має нічого спільного з Москвою), захоплювався героїчними чинами січових і запорізьких козаків (яких ще перед занепадом Польщі знищила Москва). В його уяві поставали ідилічні картини українського життя. У результаті він вирішив присвятити себе любій Україні, майбутнє якої бачив тільки в союзі з Польщею, рівною й братньою, та мав намір збудувати її з польською допомогою²⁹. Якщо вірити авторові цієї трохи романтизованої розповіді, юнак, вступаючи на рейки самостійного життя, мав уже вироблений суспільно-політичний ідеал, близький до того, який присв'ячував українцям-конспіраторам початку 30-х

²⁷ *Студинський К.* Польські конспірації серед руських питомців і духовенства в Галичині в роках 1831-46 //ЗНТШ. — Львів, 1908. — Т. 82. — С. 87-116.

²⁸ *Budzyński M.* Wspomnienia z mojego życia. — Poznań, 1880. — Т. 1. — С. 116-117, 121-126.

²⁹ *Giller A.* Opisanie Zabajkalkiej krainy w Syberii. — Lipsk, 1867. — Т. II. — С. 244.

рр., зокрема зі “Союзу друзів народу”, а саме — федеративний устрій майбутньої відродженої Польщі³⁰.

Подібну характеристику давав М.Свідзинському М.Чайковський. У своєму рапорті до Парижа він свідчив, що це — українець, який любить українську національність, вихований, як і всі українці, в дусі упередженості до галицької шляхти та зловживань колишньої Польщі, але під впливом відповідної лектури переконаний, що в інтересах України необхідно співпрацювати з Польщею проти Москви³¹. Малоймовірно, щоб 18-річний юнак десь не виявив цих своїх настроїв, через що міг стати небажаним у семінарії. Що це могло бути саме так, підтвердив подальший хід подій, на який частково проливають світло новознайдені архівні документи, зокрема листування Галицького губернського управління з центральними органами влади у Відні (Надвірною канцелярією, Міністерством внутрішніх справ), оточеними старостами, дирекцією і комісаріатами поліції та князем Іваном Паскевичем, а також рапорти й листування М.Чайковського з А.Чарторийським та підвладним йому керівним органом монархічної еміграції. Вони засвідчують, що після виключення зі семінарії М.Свідзинський влітку 1842 р. подався до Гданська, а звідти через Бельгію до Лондона, де познайомився з багатьма представниками польської еміграції (Красінським, Олізаровським, Терлецьким, Яцковським), сподіваючись серед них, як згадував пізніше, стати вільною людиною та спричинитися “до розширення волі”. За клопотанням Терлецького (очевидно, Іполіта — відомого згодом політичного мислителя та церковного діяча) працював три місяці переписувачем документів у Британському музеї. Щоб забезпечити дальше утримання, йому запропонували вчитися на машиніста. Але це не влаштувало екзальтованого юнака, покликанням якого була боротьба за волю. Не знайшовши серед емігрантів розуміння його бажання “служити Польщі через козачину”, він вирішує шукати це розуміння у М.Чайковського в Константино-

³⁰ *StebliŃ F.J. Polskie spiski lat trzydziestych XIX w. a społeczeństwo ukraińskie w Galicji // Społeczeństwo polskie i próby wznowienia walki zbrojnej w 1833 roku. — Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź, 1984. — S. 109-110.*

³¹ Рапорт М. Чайковського від 16.VIII 1845 //BCz. — № 5489 II. — S. 165.

полі. Незабаром з пруським паспортом, виробленим за допомогою графа Красінського, з Лондона виїжджає до Пруссії, а звідти повертається до Галичини і в Подгужу біля Кракова намагається нелегально перейти кордон із одержаними, за його словами, від згаданого Терлецького й захованими в чоботах забороненими виданнями Польського Драматичного Товариства ("Pismo Towarzystwa Demokratycznego Polskiego" за 1840 і 1841 рр.), монархічного табору (18 примірниками часопису "Trzeci Maj" за 1839, 1840 і 1841 рр.) та іншими паперами (14 листівками громад польської еміграції та 28 аркушами рукописного тексту революційного змісту), але його затримує прикордонна поліція. За допомогою підкопу він тікає з-під арешту. Його знову ловлять, 2 місяці тримають під слідством у Новому Санчі, а потім, очевидно, на клопотання впливових осіб, до яких заарештований таємно звернувся з листами, відправляють під нагляд поліції за місцем проживання батька³², а через деякий час визначають місце проживання у Станіславові, де він працює в адвокатурі³³.

У жовтні 1843 р. М.Свідзинський робить спробу поновитися в семінарії, але отримує відмову³⁴. На початку 1845 р. він з паспортом, виданим домінією с.Біла в жовтні 1844 р., виїжджає нібито на навчання до Чернівців, але через кілька тижнів переходить кордон і через Молдову й Волощину прямує до Константинополя, де зголошується до відомих агентів А.Чарторийського на Балканах Міхала Чайковського та Міхала Будзинського³⁵. За спогадами останнього, М.Свідзинський при зустрічі з М.Чайковським заявив, що він за походженням і почуттями козак, ненавидить минуле Польщі і сучасну Росію, а оскільки на підставі його творів та власних і своїх братів роздумів зрозумів, що майбутнє Польщі повинно бути іншим від її минулого та що вона має бути толерантна і

³² ЦДІАЛ. — Ф. 146. — Оп. I. — Спр. 28-42. — Арк. 2-50; М.Чайковський до А. Чарторийського. 6. VII. 1845 //BCz. — № 5489 П. — S. 16; Декларація М. Свідзинського. 16.VII.1845 //BCz. — № 5415. — S. 753.

³³ ЦДІАЛ. — Ф. 146. — Оп. 6. — Спр. 666. — Док. № 4208.

³⁴ Студинський К. Львівська духовна семінарія... — С. СХСІХ.

³⁵ Віденський домовий, надвірний і державний архів. — Архів Кабінету. — Центральні інформаційні протоколи. — Т. 71. — Протокол від 23 січня 1846 р. № 7. — Ст. 67. — С. 12-13; Львівські інформаційні протоколи. — 1843-1846. — Т. 134. — Протокол від 15 січня 1846. — С. 38-39.

більш добродійна, ніж теперішня Росія, то хотів би працювати для козаччини під опікою і проводом людей, які віддані Польщі. Йому здається, що М.Чайковський любить козаків і відчуває, що заповідяна їм Польщею кривда мусить бути відшкодована. Тому він за згодою свого батька прибув до Константинополя і віддає себе в його розпорядження для найнебезпечніших послуг³⁶.

У заяві-зобов'язанні (“декларації”) на ім'я А.Чарторийського М.Свідзинський мотивував своє рішення усвідомленням того, що “українська національність під владою Москви гине і може відродитись та розквітнути тільки із знищенням того азіатського уряду, котрий установив Петро I — погромник української нації під Полтавою, але для цього вона мусить приєднатися до спільної справи слов'ян — визволення з-під чужинецьких урядів”, що “українці справі визволення слов'ян і Польщі можуть прислужитися найбільше, бо вони є важливою ланкою того ланцюга, який в змозі оперезати Росію від Новгороду до Сибіру величезним півколом непримиренних ворогів”, а коли це сталося б, то Азія неминуче щезла б з Європи, і слов'яни користувалися б свободою, як колись у давні часи. На його думку, Україна (“Русь”) “при бажанні могла б спокутувати свою колишню мимовільну вину перед Польщею. І це справді станеться, коли вона усвідомить, що її національність, так само, як і національність Польщі, замінюється на московську. Зрозумівши це, вона для досягнення такої високої мети, напевно, буде змушена об'єднатися з тими, хто також намагається цього ворога позбутися”. Все це й спонукало його вдатися за підтримкою у цій “святій справі” до М.Чайковського³⁷.

Іншим документом на ім'я А.Чарторийського, із запевненням його в тому, що порятунок Польщі вбачає лише в продовженні монархічної традиції, яку репрезентує і здатен реалізувати дім князів Чарторийських, і вважає своїм моральним обов'язком всіма силами допомагати підготовці націоналеного на це визвольного повстання, він під присягою зобо-

³⁶ *Budzyński M.* Op. cit. — S. 409.

³⁷ Декларація М.Свідзинського. 16.VII.1845 //BCz. — № 5415. — S. 753.

в'язався здійснити місію до козацтва з метою схилити його до участі у "цій святій справі"³⁸.

Поряд із заявленою готовністю співпрацювати з польськими монархістами не менше зацікавлення викликала у А.Чарторийського і М.Чайковського інформація М.Свідзинського про політичні тенденції серед українців Галичини. Він повідомляв, що в Галичині значну силу становить греко-католицьке духовенство, яке, будучи освіченим, здібним, енергійним, готовим на самопосягату, має великий вплив на українське населення. Ця українська ("руська") уніатська або поповичівська "партія" прагне незалежності України, не бажає бути ні під пануванням Москви, яку вже тепер щиро почали не любити, ні Польщі. З польськими демократами вона не зближується, бо не хоче польської республіки, але на польську королівську владу, на його думку, погодилася б і охоче співдіяла б з поляками проти Москви та Австрії³⁹. Щодо останнього, то це було значним перебільшенням, але, очевидно, такі настрої в близькому оточенні М.Свідзинського справді могли побутувати.

Відомості, одержані від М.Свідзинського, зацікавили А.Чарторийського і М.Чайковського. Останній, надаючи важливого значення перспективі польсько-українського співробітництва в Галичині, в своєму рапорті до Парижа незабаром писав, що коли з українською стороною в Галичині можна було б порозумітись, то Низ (Пониззя Дунаю) у слушну хвилину набув би надзвичайно великої ваги. Зблизитися з українською "партією" в Галичині він вважав можливим через літературне середовище. Зокрема, радив дізнатись від поета-емігранта Богдана Зеленського про імена її керівників та про зв'язки з літературними керівниками українського ("русько-го") товариства в Харкові Михайлом Максимовичем і Петром Гулаком-Артемовським⁴⁰.

А.Чарторийський також виявив зацікавленість у якнайшвидшому порозумінні з українською "партією" в Галичині, зараховуючи до її керівників митрополита Михайла Левицького, професора Львівського університету Миколу Нападіє-

³⁸ Присяга М.Свідзинського. 16.VII.1845 //Ibid. — № 5415. — S. 749.

³⁹ Рапорти М.Чайковського. 26.VII.1845; 16.VI.1846 //Ibid. — № 5489 № I. — S. 85; № 5490. — S. 467.

⁴⁰ Рапорт М.Чайковського. 16.VI.1846 //Ibid. — № 5490. — S. 467.

вича та літератора Якова Головацького — співзасновника “Руської Трійці”, а також культурних діячів — поляків Дуїна-Борковського та братів Росціщевських. Про ці імена він довідався від свого агента Януша Вороніча, якому вони, в свою чергу, стали відомі, очевидно, від українського славіста Осипа Бодяньського ще в 1839 р. під час його наукової подорожі по слов’янських землях (у польських колах його вважали російським агентом). Тоді їх приймали за прихильників Москви, але, на його думку, з послабленням московсько-слов’янської пропаганди вони мусили змінити свої погляди⁴¹.

Великої ваги надавало керівництво польських монархістів також складеному М.Свідзинським спискові талановитих, патріотично настроєних галичан (українців і поляків), придатних для політичної праці серед українців у дусі засад цього угруповання. Серед 35 перелічених у ньому осіб було 17 студентів Львівського університету (богослови Бачинський, Зелінський, Льницький, Плешкевич, Радевич, Щуровський, філософи Йосиф Грегорович, два брати Глібовицькі, Савчинський, напевно, Зигмунд-Жигмонт — згодом відомий польський освітній діяч, правники Кобилянський, Новотарський, Сембратович, Терлецький), невідомий на прізвище практикант друкарні Ставропігійського інституту та ряд дрібних службовців із Чорткова, Станіславава, Дрогобича, Ланьцута⁴². З-поміж них за вказівкою А.Чарторийського планувалося визначити кандидатури на агентів, які мали працювати в районі Карпат над підготуванням ґрунту для майбутнього визвольного повстання⁴³.

Що стосується самого М.Свідзинського, то М.Чайковський зайнявся його підготовкою до місії, забезпечив фальшивим закордонним паспортом до Таганрога на ім’я маляра Міхала Свідеско, нелегальною літературою, грішми. Згідно з виробленою М.Чайковським інструкцією, М.Свідзинський повинен був кораблем податися до Таганрога як козак — турецький підданий, а звітти на Тамань до чорноморських козаків та при необхідності вписатися в козацький реєстр. Його місія полягала в зондуванні настроїв і роз’яснювальній праці серед чорноморців, насамперед серед старшини. Крім того, йому

⁴¹ А.Чарторийський до М.Чайковського. 10.VII.1846 //Ibid. — № 5397. — S. 54.

⁴² Ibid. — № 5416 IV. — S. II, 16.

⁴³ *Handelsman M. Op. cit.* — S. 107-108.

доручалось по змозі увійти в контакт з донськими й азовськими козаками. Серед донців він повинен був пропагувати ідею створення окремої держави, союзної з Польщею, а чорноморців і азовців заохочувати повернутися до Польщі з перспективою одержання з рук відродженої в майбутньому королівської влади шляхетства за заслуги⁴⁴. Все це, на думку організаторів місії, мало готувати ґрунт для участі козацтва в майбутній спільній з кавказькими горцями та польським корпусом з-над Дунаю війні проти царської Росії⁴⁵.

Слідом за М.Свідзинським М.Чайковський мав намір вислати йому на підмогу ще двох емісарів: одного з колишніх запорожців — до чорноморців, другого з числа некрасовців — на Дон⁴⁶.

23 серпня 1845 р. М.Свідзинський на борту волоського вітрильного транспортного судна “Кукона” (капітан Георгій Вельоні) відплив із Константинополя⁴⁷. Затримавшись на кілька днів у Босфорі через штормову погоду, а потім, відбувши кількатижневий карантин у Севастополі та Керчі, десь наприкінці жовтня прибув до Таганрога⁴⁸. А тим часом М.Чайковський надіслав до Парижа листа М.Свідзинського до батька з проханням вручити його адресатові та заопікуватися ним і його родиною⁴⁹. Незабаром, у листопаді 1845 р., його батько через посесора Франца Боженського зі с.Трибухівців Чортківського округу одержав звістку від князя Леона

---

⁴⁴ На думку М.Чайковського, для Польщі вигідніше було мати кілька десятків тисяч мастної шляхти, яка підтримуватиме королівську владу і порядок, ніж кілька десятків хоч би найвірнішого козацтва, яке все-таки за традицією залишиться навіки прапором до бунту для незадоволеного селянства. Див.: М.Чайковський до А.Чарторийського. 6.VII.1845 //BCz. — № 5489. — S. 17.

⁴⁵ *Handelsman M.* Op. cit. — S. 105-106; *Rawitta-Gawronski F.* Op. cit. //PNL. — 1909. — T. XXXVI. — Z. 1. — S. 62, 159-163, 242, 431, 521, 710-715, 784.

⁴⁶ Рапорт М.Чайковського. 26.VII.1845 //BCz. — № 5489 П. — S. 88-89.

⁴⁷ Рапорт М.Чайковського. 26.VIII.1845 //Ibid. — № 5489 П. — S. 206-207.

⁴⁸ Рапорти Чайковського. 16.X, 6 і 26 XI.1845 //Ibid. — № 5416. — S. 687; № 5489 П. — С.378-379, 444.

⁴⁹ Рапорт М.Чайковського. 26.VII.1845. //Ibid. — № 5489 П. — S. 84-85.

Сапіги, начебто його син перебуває в Парижі, що засвідчує один із можливих каналів зв'язку М.Свідзинського з табором князя А.Чарторийського⁵⁰.

Прибувши до Таганрога, М.Свідзинський влаштувався там за маляра місцевого театру, а у вільний час бував у домах багатих козаків, навчаючи їхніх дітей німецької мови. Так дістався він до козацького полковника, де в довірливій розмові заговорив про необхідність визволення донського козацтва з-під влади Росії й виклав план майбутньої війни у спілці з поляками. Та офіцер, не довго думаючи, заарештував емісара й передав у руки каральних органів⁵¹.

М.Свідзинського відправлено до Петербурга, де він знову зумів втекти з-під варти, але незабаром був спійманий і як надзвичайно небезпечний злочинець утримувався тиждень (14-21.1.1846 р.) в Алексеевському рavelіні, де до нього перебували перед стратою декабристи М.Бестужев, П.Пестель, К.Рилсев, С.Муравйов-Апостол, П.Каховський, а після нього кирило-мефодіївці П.Куліш і М.Костомаров, а також петрашевці⁵². Звідти його знову відправили на Дон, у Новочеркаськ, і віддали під військовий трибунал, який засудив його до каторжних робіт. У 1850 р. його відправлено до Акатуя, де відбували покарання декабрист Михайло Лунін та бельведерчик Петро Висоцький, потім на Нерчинський завод — місце заслання учасника конспірації Шимона Конарського Антона Бопре, "свентокшижця" Олександра Венжика, Альбіни та Вінцента Мігурських, а також Михайла Бугашевича-Петрашевського та його співучасників Миколи Спешньова й Миколи Момбеллі. На каторзі М.Свідзинський дістав психічну хворобу та через кілька років (1857 р.) помер. Похований у поселенні Борзінський пост. Уже будучи важко хворим, не переставав мріяти про вільну козаччину⁵³.

⁵⁰ Віденський домовий, надвірний і державний архів. — Архів Кабінету. — Львівські інформаційні протоколи. 1843-1846. — Т. 134. — Протокол від 5 лютого 1846. — С.10; ЦДІАЛ. — Ф. 146. — Оп. 6. — Протоколи реєстрації таємних вхідних документів Галицького губерньського управління. — Індекс. 1846. — № 373 (Лсон Сапіга).

⁵¹ *Budzyński M.* Op. cit. — S. 410-411.

⁵² *Гернет М.М.* История царской тюрьмы. — Москва, 1961. — Т. 2: 1825-1870. — С. 351-354.

⁵³ *Budzyński M.* Op. cit. — S. 411-412; *Giller A.* Op. cit. — S. 244-246.

М.Чайковський, відправивши М.Свідзинського з місією до козаків, з хвилюванням і нетерпінням очікував від нього відомостей⁵⁴. Та вони не надходили. Нарешті в лютому 1846 р. надійшла звістка про його арешт у зв'язку з вимогою російського посольства в Константинополі до волоського уповноваженого дати пояснення про мотиви видачі паспорта до Росії якомусь Свідеско, маляреві, який виявився підбурювачем⁵⁵. Чайковський сприйняв провал Свідзинського як велике нещастя. Не можучи нічим допомогти заарештованому особисто, в рапорті до Парижа він пропонував, не гаючи часу, спробувати врятувати його через звернення батька за допомогою до австрійського уряду⁵⁶. Та невдовзі, у 1847 р. купець із Варшави, який побував на Дону, привіз до Константинополя повідомлення про деталі екзекуції над емісаром, якого начебто після винесення вироку буквально з площі страти відправлено в Сибір⁵⁷.

У січні 1846 р. про арешт М.Свідзинського стало відомо органам австрійської влади в Галичині. Листом від 23 грудня 1845 р. (9 січня 1846 р.) генерал-губернатор Королівства Польського князь І.Паскевич повідомив Галицьке губернське управління про його затримання в Росії “у країні козаків” у ролі політичного емісара польської еміграції із завданням, одержаним від М.Чайковського і М.Будзинського, підбурити козаків до повстання проти російського уряду та надіслав протокол його допиту з проханням ідентифікувати особу⁵⁸. Губернське управління зажадало відповідних інформацій від Буковинського, Станіславівського та Чортківського староств, а одержавши їх, повідомило про випадок Міністерство внутрішніх справ Австрії (11 лютого) та Надвірну канцелярію у Відні (20 березня 1846 р.). У листі на ім'я І.Паскевича Губернське управління підтвердило ідентичність особи затриманого зі зниклим мешканцем с.Біла Чортківського округу

⁵⁴ Рапорти Чайковського. 6, 16 і 26.X, 6 і 26.XI. 1845 //BCz. — № 5416. — S. 687-688; № 5489. — S. 354, 378-379, 413, 444.

⁵⁵ Рапорт М.Чайковського. 26.II.1846 //Ibid. — № 5490. — S. 173; *Budzyński M.* Op. cit. — S. 410.

⁵⁶ Рапорт М.Чайковського. 26.II.1846 //Ibid. — № 5490. — S. 174.

⁵⁷ Витяг з таємного донесення М.Чайковського — додатка до рапорту № 2 за 1847 р. / Ibid. — № 5398. — S. 41-а.

⁵⁸ Віденський домовий, надвірний і державний архів. — Архів Кабінету. — Львівські інформаційні протоколи. 1843-1846. — Т. 134. — Протокол від 15 січня 1846. — С. 38-39.

та зажадало його видачі австрійській стороні. Однак у вирі подій 1846 р. ім'я М.Свідзинського незабаром зникло зі сторінок австрійських офіційних документів. А згодом під час упорядкування архіву Галицького намісництва щезли й самі документи, залишивши по собі тільки слід у протоколах реєстрації вхідної таємної кореспонденції президії губернського управління⁵⁹. Відтворити ж зміст повідомлення князя І.Паскевича від 28 грудня 1845 р. дали змогу матеріали інформаційних протоколів Центрального інформаційного бюро, що зберігаються в Домовому, надвірному та державному архіві Австрії у Відні.

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що в умовах пожвавлення українського національного руху в 40-х рр. ХІХ ст. молодіжне середовище Галичини в особі Михайла Свідзинського висунуло діяча зі своєрідними, цілком сформованими політичними поглядами, відданого ідеї політичної незалежності України та готового на самопожертву задля її здійснення. Вихований значною мірою на творах польських письменників-романтиків із "української школи" з їх ентузіазом українського козацтва та ідилічним зображенням козацько-польських взаємин у минулому, в атмосфері значної політичної активності польського молодіжного підпілля кінця 30 — початку 40-х рр. і заангажованості в ньому частини української молоді при зростаючій тенденції до заперечення польськими ліберально-демократичними колами права українського народу на політичну незалежність, він в ім'я досягнення мети - здобуття незалежності України — став на шлях співробітництва з представниками монархічного угруповання польської еміграції, скільного, за його переконанням, більшою мірою, ніж ліберально-демократичний табір, рахуватися з національними правами та емансипаційними тенденціями українців. У ролі емісара цього угруповання виїхав до чорноморського, азовського та донського козацтва, щоб схилити його до участі в боротьбі за національну свободу, але поплатився за це власною свободою, а згодом і життям.

⁵⁹ Протоколи реєстрації таємних вхідних документів Галицького губернського управління. — 1846. — № 140, 373, 836, 1004, 1902, 2070.

Випадок із М.Свідзинським — це ще одне свідчення того, що ідея національної незалежності народжувалась на ґрунті як позитивного, так і негативного досвіду взаємодії галицького українства з польським визвольним рухом і мала своїх прихильників у Галичині, що її носії усвідомлювали найбільшу потенціальну загрозу існуванню української нації з боку самодержавної Російської імперії та необхідність в інтересах національного самозбереження й самоутвердження її ліквідації об'єднаними силами поневолених царизмом націй і для досягнення цієї мети готові були до співпраці з тими польськими колами, котрі здатні поступитися хоч якоюсь мірою своїм національним егоїзмом і визнати право українців на національну незалежність.

Прагнення М.Свідзинського та його оточення, нездійснені в умовах середини XIX ст., все ж виявились далекоглядними з погляду історичної перспективи. Сповідувана ним ідея політичної незалежності України незабаром, під час “Весни народів” у 1848 р., знайшла палкого прихильника в особі Василя Подолинського — автора брошури “Слово перестороги”, а починаючи з 90-х рр. XIX ст., вона стала незмінним гаслом українського національного руху в Галичині.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРОВІДНУ РОЛЬ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА В НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ ГАЛИЦЬКИХ УКРАЇНЦІВ У ХІХ СТ.

Історія Церкви в Україні невід’ємна від історичної долі нашого народу. Релігія, будучи органічною складовою духовного життя суспільства, відігравала в минулому й продовжує відігравати тепер важливу роль у процесах національно-державного будівництва. Ідея відданості „вірі батьків“ допомогла українцям протягом багатьох віків зберегти свою ідентичність, була незмінним гаслом у змаганнях за національне визволення.

Особлива історична місія випала на долю греко-католицького духовенства в Галичині, котра після тривалого польського панування потрапила в 1772 р. до складу імперії Габсбургів. Позбавлений власної державності, пригнічений іноземним поневоленням, перетворений майже в однорідну селянську масу, відмежований політичними й адміністративними кордонами від своїх одноплемінників, український народ у Галичині затримав єдину суспільну інституцію, що зберегла етнічний характер і виконувала роль духовного, культурного і навіть політичного осередку — Греко-католицьку Церкву. Як зауважив відомий український історик Д.Дорошенко, „коли щось зберегло українську народність у Галичині від повної асиміляції з елементом польським, то це його Греко-католицька церква з її східним обрядом... Це забезпечило уніатському духовенству в Галичині на довший час становище провідної верстви, яка відіграла особливо значну роль у національному відродженні ХІХ ст.“¹ А на думку Ю.Охримовича, „крім селянства, що зберегло свою національність та шляхти і міщанства, що рідну національність назавжди покинули, було ще духовенство, якому довелося в історії громадської думки Австрійської України відіграти першорядну роллю, бодай до того часу, доки не народилася світська інтелігенція, що перейняла з рук духовенства кермо громадського життя аж з кінцем ХІХ ст. Для того історія національно-політичної думки на Австрійській Україні аж до 70-х років ХІХ ст., отже в

¹ *Дорошенко Д.І.* Нарис історії України. — Львів, 1991. — С. 492.

протягу цілих 100 літ, є майже виключно історією поглядів та настроїв духовенства².

Серед найважливіших факторів, які визначили провідну роль Греко-католицької церкви в національному русі, потрібно виділити, по-перше, те, що власне конфесійна належність в умовах нерозвиненої національної самосвідомості давала змогу відрізнити українця (русина) — греко-католика від поляка — римо-католика. По-друге, крім духовенства, не було іншої суспільної сили, яка могла б витворити програму національно-політичного розвитку й очолити цей рух. Така роль у т. зв. „недержавних“ народів належала духовній еліті, а „говорити про інтелігенцію перед скасуванням панщини у нас, то значить говорити про духовенство, бо ніякої другої інтелігенції у нас просто не було“, — писав І.Франко³.

І хоч ці передумови були визначальними в історичній долі греко-католицького священства, вони ще не були достатніми для перетворення „дастирів людських душ“ у політичних діячів і борців за національне й соціальне визволення народу. „Цілі бо віки серед несприятливих для руського народу обставин склалося так, що руський обряд і руська Церква zostалися в своїх правах упосліджені, освіта і виховання духовенства занедбане, руське дворянство і міщанство потонуло в чужій культурі, а безпосереднім наслідком того всього було те, що руське духовенство в Галичині в плані розумовому і соціальному стояло на порозі XIX віку з незначними лише винятками не багато вище від широких мас темного і пониженого люду, а в плані економічному знаходилось у плачевному стані, і не рідкі були випадки, коли сільський душпастир ходив сам за плугом і виконував інші роботи сільські“⁴.

Тому необхідні були докорінні зміни в становищі й світогляді самого духовенства, щоб воно могло піднятися до осмислення потреб народу та розуміння своєї єдності з ним на

² Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки (Від початку XIX століття до Михайла Драгоманова). — Львів-Київ, 1922. — С. 29.

³ Франко І. Критичні письма о галицькій інтелігенції // Його ж. Збір. творів: у 50 т. — К., 1980. — Т. 26. — С. 87.

⁴ Левицькій І.Е. Прикарпатская Русь въ XIX-мъ вѣкѣ въ біографіяхъ и портретахъ ея діятелей. — Львовъ, 1898. — Т. 1. — Вып. 1. — С. 8.

ширших, ніж просто конфесійна спільність, засадах. Перешкождали цьому не лише низький матеріальний та освітній рівень душпастирів і понижене становище цілої Церкви, а й спричинена століттями іноземного панування колонізація греко-католицької церковної верхівки, замкнений, кастовий характер священницької общини, роз'єднаність самого кліру, який виразно поділявся на нижче, сільське духовенство та ієрархію. „Вище духовенство, — писав Іван Франко, — як правило шляхетського походження, здавна зневажуване правлячими колами Речі Посполитої, теж давно звикло звертати свої погляди до цих вищих кіл, воно домагалось сенаторських крісел, посад і привілеїв, мало дбаючи про справи своїх парафій... Вже самим способом свого життя відокремлені від народу і ближчі до шляхти, ці люди не могли мати майже ніякого впливу на руське громадянство. Що ж до нижчого, сільського русинського духовенства, то воно у XVIII ст. дійшло до останнього ступеня пригноблення, темноти і убожества... Ці люди ні розумово, ні морально не були підготовлені до національного проводу“⁶.

Через те ще однією важливою передумовою оновлення української Церкви в Галичині та зміни суспільної ролі духовенства стала просвітницька політика австрійських правителів. Відкривши молоді доступ до освіти, в т. ч. і рідною мовою, та забезпечивши мінімальний добробут духовенства, реформи Марії Терези та Йосифа II сприяли інтеграції Греко-католицької церкви в державно-політичну систему й перетворенню її в один із інструментів державного управління.

Зважаючи на благодіяння властей (які, очевидно, не були безкорисливі), не дивно, що вірність тронові й Австрії стала постійною й невід'ємною рисою церковної ієрархії, яку вона намагалася (і не без успіху) прищепити всьому народові. На думку О.Субтельного: „дя велика залежність і навіть плазування перед Габсбургами мали свої негативні наслідки. Вони живили так зване рутенство — сукупність настроїв, що панували в середовищі західноукраїнської еліти аж до 1830-х р. Його прибічникам — головним чином священникам — був властивий граничний провінціалізм, що ототожнював українців виключно з Галичиною, Греко-католицькою церквою й кастою священників... Духovenство стало дивитися тільки в

⁶ Франко І. Збір. творів: у 50 т. — Т. 26. — С. 130.

напрямку Відня, рабськи приймало все, що вельможно дарувала йому столиця й не висувало ніяких власних вимог⁶.

Існування в галицькому суспільстві певної сукупності ідей, поглядів, настроїв, об'єднаних поняттям „рутенства“, не заперечується практично жодним дослідником тієї доби, незалежно від його особистих національно-політичних орієнтацій. І хоча хронологічні рамки цього явища не завжди збігаються, безперечним і одностайним є погляд на його генезу як на безпосередній наслідок покровительства Габсбургів Греко-католицькій церкві. На думку історика з москвофільського табору Ф.Свистуна, зі суміші „уніатсько-польських поглядів і впливу австрійської політики“ в 1800-1848 рр. утворився новий тип „рутенського“ священика. „Такий священик був прив'язаний до унії та душею і тілом відданий урядові. Переїнявши впливом австрійської політики, він усвідомлював свою приналежність до якоїсь „рутенської нації“, але суть тої національності він вбачав у греко-уніатському обряді. Він говорив по-польськи, але був чужий польським національним прагненням і в кожную хвилину уряд міг зрушити його проти поляків. Його в семінаріях не виховували по-монашому, а для життя. Внаслідок того він полюбив веселе життя, став оочим до гострот, торжеств і розваг, та був улюбленим побратимом польського поміщика і німецького чиновника, котрих умів забавляти своєю кмітливістю. Колишній „піп“, що орав поле, а його дружина в селянській хустині працювала на городі, зійшли в могилу. Їх нащадок, вихований у державних школах, у реверенді чи модному сюртуці, вже лише наглядав за своїм господарством, а в святкові дні веселився в товаристві друзів духовного і світського чину“⁷.

⁶ *Субтельний О.* Україна: історія. — К., 1991. — С. 198.

⁷ *Свистунъ Ф.И.* Прикарпатская Русь подъ владѣніемъ Австріи. — Львовъ, 1895. — Ч. 1. — С. 71-72. У своїх спогадах А.Шанковський, підкреслюючи, що саме з середовища духовенства у 30-х роках „вийшли наші первыи борцы и труженники на почтѣ народной“, визнавав, що вже тоді „у того священства начала мало-помалу губитися и традиція рускости. Въ ихъ домахъ конверзовалось исключително по-польски, а матери и отцы учили своихъ дѣтей даже польскихъ молитовъ: первыи для того, понеже по большой части самыи уже не знали русскихъ, вторыи же по той причинѣ, чтобы освободити своихъ дѣтей отъ напасти и упрековъ латинскихъ катехитовъ и

Потрапивши, завдяки доступу до вищої освіти, в коло польської шляхти, частина греко-католицького духовенства засвоїла не лише шляхетські манери, польську мову та культуру, але й політичні переконання. „Гадками, які ширилися серед польської суспільності, перейнялась також значна частина руської з роду інтелігенції, що вже з титулу свого

отъ насмѣшокъ польской молодежи, когда они прійдутъ до школы“. Далі автор спогадів писав, що, крім самого священника, „никто въ дому не зналъ русскихъ буквъ и не былъ въ состояніи прочитати русскую книжку; а звѣстно, що даже наши кандидаты духовного званія начинали доперва тогда учиться по-русски, коли приходило подаватися до духовной семінарії. Якая же то наука была, и якіи успѣхи дѣлали въ ней наши богословы, наилучшимъ доказательствомъ того старши служебники и евангелія по нашимъ церквамъ, текстъ которыхъ записанъ по верху буквами латинскими. Якъ ужасно розпространилась тогды полонизація между нашимъ священствомъ, видим еще изъ того, що не только по городамъ, но даже и по селамъ не стыдались наши попы проповѣдати народу по-польски“ (*Шанковський А.П.*). Воспоминанія изъ недавной бывальщины // *Родимый Листокъ*. — 1880. — С. 8). Подібні свідчення подав у своїй „Автобіографії“ Ю. Желехівський: „Духовенство наше было тогда совершенно невѣже в дѣлѣ обряда нашего и скланилося ко латинскому. Вправдѣ изсянял каноникъ о. Іоаннъ Лавровскій литургію довольно хорошо для новопоставляемыхъ презвитеровъ, но ти не имѣли смысла ко тому, не понимали его и говорили: „Nudzi stary“. А выучився механично отпавляти требы зъ Евхологіона и совершати Литургію, думали все знаніе имѣти для священника нужное. Впрочемъ многіи едва умели читати по-русски, а весьма малое число было такихъ, которые бы разумѣли языкъ церковный“ (Автобіографія о. Юстина Желеховскаго // *Вѣстникъ „Народного Дома“*. — 1909. — С. 136). Навіть один із майбутніх лідерів „старорусской партіи“ Антон Петрушевич у 1840 р. не міг скласти екзамену з *lingua ruthenica*, тому що не вмів читати кирилицею (*Студинський К.* Львівська духовна семінарія в часах Маркіяна Шашкевича (1829-43) // *Збірник філолог. секції НТШ*. — Львів, 1916. — Т. 16-17. — С. ССXXXIX). А Богдан Дідицький писав, що „премногіи наши русскіи поповичі та и хлоповичи“ більше ополячилися „въ школахъ под Австрією, нѣжели за Польщи“ (*Дѣдицькій Б.* Своежитъевши записки. — Львовъ, 1906. — Ч. 1: Где що до исторіи саморозвитія языка и азбуки Галицкой Руси. — С. 7). Детальніше про це див.: *Htmka J.-P.* The Greek Catholic Church and Nation-Building in Galicia, 1772-1918 // *Harvard Ukrainian Studies*. — Cambridge (Mass.), 1984. — Vol. 8. — P. 435-436.

звання мала служити руському народови, яка однак причисляла себе не до Русинів, але до Поляків, жила тими самими ідеалами, наввіяна була тим самим духом, що й польська суспільність. Сю руську з роду, а польську з пересвідчень інтелігенцію стрічаємо зразу між питомцями руської духовної семінарії у Львові, а опісля й посеред священників. Ї огорнув вже дуже рано конспіраційний дух, який, що цілком природне, носив ті самі черти, що характеризували польські конспірації, бо не був се рух відокремлений, лише ідентичний, спільний з польським конспіраційним життям⁸.

Разом з тим, під впливом австрійського просвітництва, ідей слов'янського відродження й, особливо, польського революційного руху та пробудження національного життя в Наддніпрянській Україні, частина нижчого духовенства звернула свої погляди до власного народу, прагнути з'ясувати його минуле та сучасні потреби. Як говорилось у донесенні крайової адміністрації австрійському урядові, „серед молодого гр.-кат. духовенства і, особливо, серед вихованців гр.кат. семінарії утворилась партія, котра противилась полонізму, заповзятливо культивувала зовсім забуту руську мову...“⁹

Ця організація, душею якої були молоді богослови — Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич і Яків Головацький, виникнувши як об'єднання суто культурницького характеру, дуже скоро набрала рис політичної течії, яку ми й можемо вважати зародком українського національно-визвольного руху. Основні ідеї „Руської трійці“ знайшли своє концентроване відображення в статті Я.Головацького „Становище русинів у Галичині“ (1846 р.), яка була, по суті, першою національно-політичною програмою галицьких українців. Основною задачею програми було ствердження самого факту існування єдиного „руського або малоруського народу“, розділеного між двома імперіями, відмінного від поляків і росіян своєю мовою, культурою, історичним минулим. Автор статті був переконаний, що національний розвиток русинів відповідає державним інтересам Австрії, і тому вони повинні отримати всебічне сприяння з боку уряду. Разом з тим, Я.Головацький і його однодумці розуміли, що дальший процес національного

⁸ Студинський К. Польські конспірації... — С. 3.

⁹ Русалка Дністровна: Документи і матеріали. — К., 1989. — С. 213.

руху залежить, насамперед, від звільнення селянства від панщини та інших кріпосницьких повинностей¹⁰.

Керівництво Греко-католицької церкви не могло погодитись навіть з такою досить поміркованою програмою національно-політичного розвитку, оскільки не лише не схвалювало пропонуваніх реформ, але й боялося будь-яких змін взагалі, з огляду на свою консервативність і надмірне віроповіданство. У згаданій уже статті Я.Головацький зазначає: „Передусім бракує руському народові здібних керівників і проводирів, центру і органічного зв'язку окремих частин, а освіченим русинам — необхідної моральної сили, знання справи, любові до батьківщини і самопожертвування. Народ розчленований і пригноблений ледве животіє, а його вожді, денационалізовані й чужі йому, спокійно присипляють його даліше в цьому сні“¹¹.

З другого боку, перспективи формування такого національно-політичного осередку поза Церквою були просто нереальними через неповноту соціальної структури українського суспільства (відсутність світської інтелігенції, відособленість селянства від політичного життя). Навіть національно-свідоме й ліберально-настроєне нижче духовенство могло виявляти свою активність лише в певних межах, ризикуючи зазнати жорстоких репресій (аж до втрати духовного сану, а значить — і певного статусу в суспільстві), коли ця діяльність порушувала б основи існуючого ладу, підтримка якого була безпосереднім обов'язком Церкви. Крім того, митрополита консисторія на чолі з Михайлом Левицьким остерігалася, що діяльність „галицьких будителів“ „може дати привід тим, хто схильний ставити під сумнів відданість місцевого греко-католицького кліру і галицько-руської нації австрійському цісарському урядові, звинувачувати згадуваний греко-католицький клір і руську націю у прихильності до Росії і не-уніятської Церкви“¹². Заборона „Русалки Дністрової“, переслідування її авторів, придушення будь-яких проявів національного життя створили явну опозицію ліберального духовенства супроти власної ієрархії напередодні „Весни народів“.

¹⁰ *Rusyn H. Zustände der Russinen in Galizien // Jahrbücher für slawische Literatur.* — 1846. — S. 136-179.

¹¹ *Ibid.* — S. 141.

¹² Русалка Дністрова... — С. 60-61.

Разом з тим, вже напередодні “Весни народів” виявилися й ті позиції, які були спільними для обох сторін: 1) заперечення польського національного руху та його претензії до українських земель; 2) негативне ставлення до царської Росії; 3) вірність Австрії й трону. Саме на цих засадах стало можливим об’єднання керівництва Церкви та більшості духовенства під час революції 1848-1849 рр., утворення першої національно-представницької організації галицьких українців — Головної Руської Ради на чолі з єпископом Г.Яхимовичем і крилошанином М.Куземським, і проголошення знаменитої відозви від 10 травня 1848 р. з однозначною заявою, що «ми Русини Галицькі належимо до великого руського народу, котрий одним говорить язиком і 15 мільонів виносить, з котрого півтретя мільона землю Галицьку замешкує»¹³.

Таким чином вже на зорі національного відродження в Галичині була проголошена ідея, яка так довго і болюче утверджувалась у народній свідомості аж до початку ХХ ст.

Головними факторами, які змусили митрополиту консисторію взяти на себе роль національно-політичного проводу, були: 1) прихильна позиція австрійського уряду, який, сприяючи національному відродженню українців, сподівався паралізувати польський сепаратизм і утримати в покорі селянство; 2) абсолютна негація українців з боку польського революційного табору і, внаслідок цього, втрата греко-католицьким духовенством своїх полоніфілійських ілюзій; 3) зростання національної свідомості й політичної активності духівництва й усього народу.

Завдяки керівництву Церкви український національний рух набрав широкого розмаху, отримав чітку організаційну структуру в формі Руських Рад. Разом з тим, консерватизм і надмірне віропідданство духовної ієрархії таїли в собі причини глибокої кризи цього руху. Поразка революції та крах сподівань на задоволення цісарським урядом українських національних прагнень, привів значну частину галицької світської та духовної інтелігенції до орієнтації на іншого могутнього покровителя — російське православ’я. Отже, керівництво Церкви процесом українського національного відродження в Галичині хоч і було історично обумовлене, однак разом з тим, об’єктивно не могло відповідати всім його потребам, а тому мусило поступитися місцем іншим суспільним

---

¹³ Зоря Галицка. — 1848. — 15 травня.

силам. Відрадно, що частина духовенства, яка змогла в 50-х р. вистояти перед потужним наступом москвофільства, що опанувало літературу, пресу, освіту і навіть митрополичу консисторію, усвідомила закономірність переходу проводу українським національним рухом до молоді світської інтелігенції. При заснуванні товариства «Просвіта» у 1868 р. виступив о. Йосиф Заячківський, який, пригадуючи «славний 1848-й», коли «воскрес нарід руський, а на чолі народу поставив себе стан духовний», — зазначив, що «на нас піднялася вся ворожа сила, а ми не до борби поставлені, а радше апостоли миру, злякалися тої бурі, зачали оглядатися позаду себе, щоби собі плечі убезпечити і — зацофалися так далеко, що стратилисьмо з очей нарід — а нарід нас. Тож на наше місце хочете ви панове ставати і повести дальше діло просвіти народу там, де ми перестали. За то нарід вам дякує, а Бог най благословить»¹⁴.

Звичайно, духовенство ще довгий час відіграло значну роль у політичному житті, бо лише воно, маючи безпосередній зв'язок з основною масою українського населення — селянством, могло забезпечити національний рух необхідною соціальною базою, донести ідеї цього руху в найвіддаленіші закутки краю. Як не парадоксально, але якраз своєю титанічною працею серед народу: поширенням освіти та культури, заснуванням читалень, пропагандою тверезості й створенням різних господарських і фінансових об'єднань, священики власноручно підкопали ті засади, на яких ґрунтувалася провідна роль Церкви й підштовхнули селянство до вироблення власної політичної платформи та виступу проти своїх просвітителів. Це привело в другій половині 70-х р. до виникнення радикальної течії в національно-визвольному русі, яка висунула на передній план соціальні вимоги і зайняла відверто антиклерикальну позицію.

Разом з тим національне та релігійне відступництво москвофілів при поблажливій індеферентності чи, навіть, прихованому сприянні їхній діяльності з боку духовної ієрархії, не могли не позначитися на становищі Греко-католицької церкви. Нападки з боку Римо-католицької церкви та польської верхівки, яка в 60-х рр. перебрала в свої руки всю повноту влади в Галичині, байдужість австрійського уряду до долі

¹⁴ *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців. 1848-1914. — Львів, 1926. — С. 110-111.

«вірних рутенів», втрата авторитету в очах власного народу привели Українську церкву до глибокої кризи, яка виявилася в масовій еміграції священників до Росії, ганебній ролі галицького духовенства в ліквідації унії в Холмщині й, нарешті, переході на православ'я у 1882 р. під впливом о.Івана Наумовича парафії Гнилички та політичному процесі Ольги Грабар та інших за державну зраду. Спроби митрополита Сильвестра Сембратовича відновити позиції Церкви з допомогою поступок латинникам, компромісу з поляками та прямого втручання в політичну боротьбу дали цілком протилежні до його намірів результати. Тухлі яйця, якими українські студенти у Відні в 1893 р. закидали церковну депутацію до Риму на чолі з митрополитом Сембратовичем, чи не найкрасномовніше свідчили про плоди його політики¹⁵.

Отже, в кінці XIX ст. український національно-визвольний рух досяг такого рівня розвитку, коли він вже міг відмовитися від політичного керівництва Церкви, хоча якраз вона найбільше спричинилася до його змужніння. Духовенство виконало свою місію й тепер перед Греко-католицькою церквою постала необхідність оновлення, чи радше, повернення на властиве їй місце в суспільному житті. Цю нову сторінку історії судилося відкрити митрополиту Андрею Шептицькому (1900-1944). Поставивши Церкву поза політикою й політиканством, він зумів стати найвищим авторитетом у політиці й для політиків. Але це вже інша сторінка історії і, зрозуміло, інша доповідь.

---

¹⁵ *Матковський С.* Три синодальні аркієреї. — Львів, 1932. — С. 57.

**„УКРАЇНЬСЬКА ІДЕЯ“ В ГАЛИЧИНІ 1848-1849 РР.:
ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА ДЕРЖАВНОЇ
САМОСТІЙНОСТІ**

Перед істориком, який досліджує процес зародження українського національного руху в Галичині, незмінно постає запитання, що вплинуло на те, що Головна Руська Рада вже в першій своїй відозві задекларувала національну єдність і самостійність українського народу? М. Драгоманов уважав, що 1848 р., „се б то тоді, коли питане національне стало серйозним у Галичині, як і в цілій Австрії, — відповідь на нього була не так заплутана, як троха пізніше. На питане: „що ви за нарід?“ — Галичани, які були в силі відповідати на такі питання, се б то духовні, — відповідали: „Ми частина народу малоруського, що живе від нижньої та горішної Тиси в Угорщині до нижнього Дону та Кубані в Росії“¹. Важливо, що таке означення своєї національної належності дала не лише Головна Руська Рада - воно пролунало на численних зібраннях місцевих Рад, у різних відозвах і петиціях, на сторінках преси і в творах художньої літератури.

Священик Йосиф Крушинський на установчому засіданні Жовківської окружної Ради 25 травня 1848 р. заявив: „Ми, братя, належимо до великого народу, котрий єдиним говорить язиком і 15 мільонів виносит, із котрого 2¹/₂ млн. замешкує пространь землі Галицкої, ограничену від мазурів ріками Сяном і Віслою, а поза тії границі західню сторону циркулу ясельского, сандецкого і частку томашовского із незначним виїмком, осаді свої зовем краєм руским, а себе народом руским“². А на наступному засіданні цієї ж Ради о. Михайло Бачинський сказав, що „Подоля, Волинь, Украина, Галичь, суть то краѣ 4 разы обширѣйшіи вѣдь правдивой Польски, а пекнѣйшихъ, здоровшихъ пѣдъ сонцемъ надъ нихъ нема, а прегѣ тамтѣи що-разъ бардѣѣй Московщина на своє перетя-

¹ Драгоманов М. Літературно-суспільні партії в Галичині... — С. 4.

² Діло. — 1898. — 7 (19) листопада. Оригінал тексту промови був написаний українською мовою латинськими літерами. Див.: ІЛ НАН України. — Ф. І.Белая. — Спр. 678.

гас, а мы якъ не будемъ о собѣ памятати, до решты спольщимъ ся, сами себе згладимъ, сами собѣ гробъ выкопаємъ“³.

Теза про національну єдність Наддністрянської та Наддніпрянської України була одним із основних аргументів у полеміці з діячами польського національного руху, котрі, як писала „Зоря Галицька“, „и бесѣдами и письмами не признають намъ анѣ нашої землѣ, анѣ нашого руского имени, зовуть насъ Поляками грецького обрядку и чадами єдної польской матери“⁴. „Чиї ж то Карпати, чий то Сян, Буг і Дніпро з Дністром, і цілий простір урожайної землі між тими ріками з їх притоками? Яких то князів були столиці в Києві, в тій матері градів руських, в Червені, Володимирі, Перемишлі, Галичі? Скільки імен, стільки святих і дорогих серцю руському пам’яток“, — риторично запитував у своїй відповіді на польські писання А.Петрушевич⁵. Спеціальне обґрунтування історичної, мовно-культурної та релігійної єдності українського народу містили звернення Головної Руської Ради до віденських властей стосовно поділу Галичини⁶. На Конгресі слов’янських народів у Празі 1848 р. українська делегація наголошувала, що виступає від імені усього 15-мільйонного народу, прагнучи створити в Галичині умови для піднесення „цілої руської народності“, а не лише її галицької частини⁷. Подібні аргументи прозвучали й у стінах першого

³ Там же. — Спр. 665; Діло. — 1892. — 13 (25) серпня. У цій же промові о.Бачинський вказував і на церковно-релігійну єдність українського народу, вважаючи, що лише через непродуману політику польської шляхти „бѣла Русь, Полѣся, Украина и въ свѣтѣ славная Метрополія наша Кієвска достала ся Москалямъ... а по нещасливомъ роцѣ 1830 утратили-смо 4 Епископства и столицю значєня нашого Почаѣвъ“.

⁴ Зоря Галицька. — 1848. — 13 червня.

⁵ [Pietruszewicz A.]. Słów kilka napisanych w obronie ruskiej narodowości. — Lwów, 1848. — S. 47-48.

⁶ Ці меморандуми опубліковані в книзі: *Maltnowski M.* Die Kirchen- und Staats-Sätzungen bezüglich des griechisch-katholischen Ritus der Ruthenen in Galizien. — Lemberg, 1861. — S. 551-581.

⁷ *Wlasiok W.T.* Kongres Słowiański w roku 1848 i sprawa polska. — Lwów, 1927. — T. 1. — S. 65-68; *Žáček V.* Slovanský sjezd v Praze roku 1848. Sbirka dokumenty. — Praha, 1955. — S. 264-267.

австрійського парламенту⁸. Відозва ініціативної групи по скликанню „З'їзду руських вчених“ також закликала працювати „для добра 15 мільйонного роду“⁹.

Важливе значення для поширення ідеї національної єдності всього українського народу серед населення Галичини мала „Зоря Галицька“ та інші періодичні видання. „Чыжъ Русины, котрыхъ є 15 миліонѡвъ, не суть народомъ? — запитувала газета і сама ж відповідала. — Хоть ми галицкіи Русины єно часть того личного народу становимо и подъ иннымъ одъ нашихъ братій Рядомъ зостаємо, то тое нашихъ правъ народности не зменшає, и зъ нашими братьми подъ взглядомъ духовымъ, подъ взглядомъ письменности сообщатися ничъ не перешкождає. А и Поляки галицкіи суть также єно маленьковъ частковъ народу польского...“¹⁰ У редакційних примітках до вірша М.Устияновича „До Зори Галицкой“ давалися пояснення, що „Кієвъ — славная столиця святой Руси“, а „до оупадку Кієвской и Галицкой столицѣ работала Русь подъ Татарскою, Литовскою и Польскою державою — днесь Россія и Австрія держать тотъ великій народъ подъ властію своею; решта того народу жіє въ Царствѣ оугорскомъ“. У самій же своїй поезії М.Устиянович в алегоричній формі закликав зорю, яка зійшла на „Галицкѡй землици“, на „овой Руси святой частинѣ“, засіяти для всього народу, що живе „одъ керниць Сяна до береговъ Дону. На земли красной, богатѡй, широкѡй“¹¹. Ідея духовного єднання Галичини з усією Україною знайшла відображення на сторінках „Новин“, „Пчоли“, „Галичо-руского Вѣстника“, „Дневника Руского“, а також у ранніх поезіях І.Гушалевича, Л.Данкевича, Б.Дідицького та ін.¹²

⁸ Див. промови Г.Якимовича, Ф.Палацького і Рігера на засіданнях конституційної комісії в справі поділу Галичини: *Protokolle des Verfassungs-Ausschusses im Österreichischen Reichstage 1848-1849 /Hrsg. vom A.Sprnnger. — Leipzig, 1885. — S. 24-25, 26-27, 30-32.*

⁹ Запрошення ученихъ рускихъ на з'їздъ до Львова //Зоря Галицка. — 1848. — 5 вересня. Чернетку відозви див.: ІЛ НАН України. — Ф. І.Белея. — Спр. 691.

¹⁰ Зоря Галицка. — 1848. — 18 липня.

¹¹ Там же. — 15 серпня.

¹² Детальніше про це див. передмову К.Студинського до праці: Ко-респонденція Якова Головацького в літах 1850-62 /Вид. К.Студин-

Домінування українофільських переконань серед галицької інтелігенції на початку „Весни народів“ визнавали навіть їхні супротивники. У листуванні К.Хомінського й А.Петрушевича, які вже на початку революції усвідомлювали себе „общероссами“, знаходимо буквально таке: „Совершенно дѣлю твой гореванья надъ неистовымъ починаніемъ нашихъ Малоруссомановъ. Но Малоруссоманія теперь господствуетъ. Ею заражена наша народна рада, наши посланцѣ въ Вѣдню, якъ увидишь зъ приложенной предплаты на Енеиду Котляревского¹³. Но еще хуже, не терпитъ она жадного сопротивленія, и каждого, который о составѣ нашего языка инного есть мнѣнія, називаетъ заразъ Pseudo-Русиномъ, измѣнникомъ и Богъ знаетъ чѣмъ“¹⁴.

Відомий москвофільський діяч Д.Зубрицький також визнавав, що у 1849 р. „едва 10 человекъ находилось въ Галиціи, которые разумѣли настоящее Русское слово... Почти общее было мнѣніе у мене образованныхъ моихъ соотчичей, что нашъ Русскій, и такъ называемый ими Московскій или Россійскій народъ есть два чуждые, различные между собою народы“¹⁵. А його молодший колега Б.Дідицький, згадуючи про події 1848 р., писав: „Подъ понятіемъ Русь я представлялъ собѣ тогда такъ, якъ и наибольшая часть нашихъ Русиновъ — только южную или Малую Русь съ ея древними стольными городами, Киевомъ и Галичемъ, а сѣверную Великую Русь уважали мы хотя и сродною намъ по общеславянскому происхожденію, но мало же не такъ само не своею, якъ не своею была для насъ даже и ближе съ нами сусѣдня,

---

ський //Збірник філологічної секції НТШ. — Львів, 1905. — Т. 8-9. — С. VI-X, а також: Франко І. Іван Гушалевиц. — С. 170-175.

¹³ Тут ідеться про намір о.Кирила Блонського, депутата австрійського парламенту, видати книгу: „Вергілієва Енеїда на малорускій языкъ переложена Котляревскимъ“. Див.: ЦДАЛ. — Ф. 180 (Головна Руска Рада). — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 99; Спр. 38. — Арк. 29. З невідомих причин книга не була надрукована.

¹⁴ Лист К.Хомінського до А.Петрушевича, 7.10.1848 р. //ЛНБ. — Ф. А.Петрушевича. — Спр. 469. — П. 12. — № 203-А.

¹⁵ Лист Д.Зубрицького до „Императорского общества истории и древностей“ в Москві, 6 (18). 01. 1853 р. //Студинський К. З кореспонденції Д.Зубрицького (Роки 1840-1853) //ЗНТШ. — Львів, 1901. — Т. 43. — С. 59.

тоже славянская Польша. Еще-жь къ тому туо сѣверную Русь изъ-давня называно у насъ загаломъ „Москвою“¹⁶.

Російський мандрівник В.Кельсієв, який у середині 1860-х рр. побував у Галичині й встановив дуже близькі контакти з Я.Головацьким, А.Петрушевичем, Б.Дідицьким та іншими діячами „староруської партії“, окреслив їхній національно-політичний світогляд у 1848 р. так: „Наша мова руська, а не руська-російська; ми русини, а в Росії росіяни, ми пишемо слово руський з одним „с“, а росіяни з двома „с“; ми належимо до двох різних племен; російська мова нам не зрозуміла, російська церква — чужа, ми вірні сини престолу св.Петра, ми віддані слуги Австрійської монархії, тому що тільки у ній наше греко-католицьке віросповідання (унія) втішається належним захистом і покровительством, тоді як у Росії нас переслідують. Чого нам бажати від Росії, де панують батіг і адміністративне свавілля, в той час як наша вітчизна за декілька тижнів сталася однією з найліберальніших держав Європи!? Нехай уряд надасть нам політичні права і побачить, що не лише Росія не буде йому небезпечною, але й сам він буде загрозою для Росії. Наші одноплемінники, що проживають на Поділлі, Волині й Україні, дізнавшись, що хлопи в Австрії отримали волю, тільки й мріятимуть, як би їм перейти під благодійний скіпетр благородного дому Габсбургів. Наші одноплемінники за кордоном позбавлені святої віри батьків наших, унії, російською наругою. Нехай дім Габсбургів надасть нам політичні права — все духовенство України, Поділля і Волині забажає знову повернутися до унії, за котрою воно тепер проливає сльози. Ми не росіяни, ми русини“¹⁷.

Греко-католицька церква з її східним обрядом відіграла вирішальну роль у збереженні національної окремішності українського населення Галичини під час багатовікового іноземного поневолення, що було необхідною передумовою його національного відродження. Релігійний фактор мав насамперед важливе значення для відрізнєння галицьких русинів від поляків, але питання про його вплив на формування української національної самосвідомості залишається дискусійним. Оригінальність й унікальність Греко-католицької церкви по-

¹⁶ Дідицький Б.А. Своєжитєвьи записки... — Ч. 1. — С. 8.

¹⁷ Кельсієв В. Галичина и Молдавия, путевые письма. — Санкт-Петербург, 1868. — С. 174.

лягала в тому, що її священослужителі й вірні одночасно виступали в двох іпостасях і, залежно від обставин, могли акцентувати на своєму „православному походженні“ або не менш переконливо доводити свою „католицьку належність“. Звичайно коли йшлося про статус Української церкви в системі державного управління чи суспільних відносин, то ієрархія апелювала до гарантованої владою „рівності усіх католицьких обрядів“. Але якщо справа торкалася національно-політичних проблем, то реакція була протилежною. Так, відомий граматик Й. Левицький у статті „О поділѣ Галиціи“ писав: „Мы Русины не гадаемо о мятежѣ, мы хочемо въ спокоѣ народнѣсть нашу рускую... вольно якъ наибширнѣйше при теперѣшной конституціи розвинути и вѣри нашої православної вѣтъ скаженія боронити“¹⁸. Ніби продовження цієї думки знаходимо в листі священників з Коломиїщини до Головної Руської Ради, датованому 14 (26) грудня 1848 р., в якому вони просили домагатися скликання провінційного Синоду, щоб „отъ узовъ и формъ, накиненьхъ намъ давнымъ системомъ, обтрястися.., справедливіи и съ свобододуміемъ сего вѣка согласны права и свободы, исторією и первобытными уставами греческой церкви намъ признаны и принадлежны, сохранно додержати“¹⁹.

Таким чином, у середовищі греко-католицького духовенства щодо розуміння внутрішньої сутності й перспектив розвитку Церкви існувало два основних погляди, які відображали дві протилежні тенденції: 1) до тісної інтеграції з католицьким світом і латинізації та 2) до возвеличення східної традиції й відновлення „первісної чистоти греко-слов'янського обряду“²⁰. Кожна із вказаних тенденцій мала свої межі: перша — окатоличення, що в тих умовах означало б і ополачення; друга — повернення до православ'я, що загрожувало русифікацією. Тобто перемога однієї з них привела б не лише до ліквідації унії та самої Церкви, але потенційно загрожувала би збереженню національної самобутності га-

¹⁸ Зоря Галицка. — 1848. — 17 жовтня. Вживання терміна „православний“ для означення конфесійної належності галицьких русинів було в тому часі досить поширеним.

¹⁹ ЦДІАЛ. — Ф. 180. — Оп. 1. — Спр. 41. — Арк. 31-32.

²⁰ Korczok A. Die grichisch-katholische Kirche in Galizien. — Leipzig-Berlin, 1921. — S. 121-136.

лицьких українців. Тому, ставши на чолі національного руху, греко-католицька ієрархія постійно змушена була не лише відкидати домагання польських лідерів виступати від імені українського населення краю, але й виправдуватись від звинувачень у тяжінні до „Moskwy i szuzmy“, яких не шкодували супротивники, щоб підірвати довір'я у Відні до „вірних русинів“. Пошуки Уніатською церквою свого особливого місця в релігійному світі й забезпечення свого права на існування неминуче вели за собою необхідність визначення її позиції в системі державно-політичних, соціальних і національних відносин. Тобто, не тільки і не стільки релігійний обряд визначив „українське“ вирішення проблеми національної ідентичності греко-католицької інтелігенції Галичини. Важливу роль відіграв також цілий ряд інших взаємопов'язаних чинників: 1) мовно-культурні особливості; 2) історичні традиції; 3) соціально-економічні умови; 4) внутрішня та зовнішньополітична ситуація.

Підставовою основою національного розвитку беззастережно вважалася народна мова. Вже в першій петиції галицьких русинів до цісаря від 19 квітня 1848 р. було прохання запровадити в усіх навчальних закладах Східної Галичини навчання „въ рускимъ язицѣ народномъ“²¹. Члени Головної Руської Ради на своєму установчому зібранні 2 травня 1848 р. у приміщенні консисторії св.Юра віддали шану пам'яті М.Шашкевича, що також мало глибоко символічне значення²². А на наступному засіданні було прийнято ухвалу, „що бы въ письмахъ нашихъ рускихъ триматися мовы народа, однако съ правописаніємъ етимологическимъ“²³. У програмі видання „Зорі Галицької“ говорилося, що вона друкуватиме статті „въ нашомъ рускимъ язицѣ, якимъ нашъ народъ говорить“²⁴. Злісна іронія польського „Dziennika

²¹ Зоря Галицка. — 1848. — 23 травня. Це дуже промовистий факт, бо серед авторів петиції були Д.Зубрицький та В.Левицький, яких аж ніяк не можна зарахувати до поборників народної мови (*Голубець* М. Полум'яний 1848 рік. — Львів, 1923. — С. 35).

²² Зоря Галицка. — 1848. — 27 червня; ЦДІАЛ. — Ф. 180. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1.

²³ Там же. — Арк. 14.

²⁴ Зоря Галицка. — 1848. — 15 травня. Лише окремим „общеросам“ напрям редакції не був до вподоби, але відкрито протестувати проти нього ніхто не наслідювався. Зокрема, К.Хомінський у листі до

Narodowego“, який порівнював українську мову з діалектом ольденбурзьких селян²⁵, викликала гостру відповідь редакції першої української газети, що такі порівняння не можна відносити „до 15 мільйонного народу руского“²⁶. „Зоря Галицька“ називала рідну мову „ядромъ народности“, закликала вивчати й впроваджувати її в повсякденне життя, тішилася її красою та милозвучністю, давніми історичними коренями.

Така позиція керівництва Головної Руської Ради та її друкованого органу знаходила підтримку серед українського населення, яке, зі свого боку, вимагало від своїх провідників та органів державної влади, щоб оголошення урядових законів і розпоряджень, офіційне діловодство та судочинство, навчання в школах та видання книг і підручників здійснювалося виключно народною мовою. Так, на засіданні Головної Руської Ради 30 червня 1848 р. „читано предложенье зъ чортковскаго циркулу, абы ся циркуляры по малоруски и для народа зрозумѣли печатали“²⁷. Члени Бережанської Руської Ради листовно просили, „дабы на часи будущіи такъ Патента ѡдъ Его Величества, яко и вси прочіи указы ѡдъ высочайшихъ рядовъ и обвѣщанія окружныя не въ церковномъ, но въ просто рускомъ язикѣ... могли происходити“²⁸. А в іншому листі вони домагалися, щоб шкільні підручники „могли не такою бесѣдою бути писанѣ, якъ Гисторія бѣблійна, бо денекотрѣ вирази и оуступи таиже сутъ нашимъ русинамъ незрозумѣлѣ“²⁹. Навіть

А.Петрушевича 18 травня 1848 р. писав: „Посилаю тобі також відозву і руський часопис (тобто „Зоря Галицьку“. — О.Т.), редактором якого підписується якийсь Павенцький. Є то чоловік, який крім польської і трохи поточної руської мови, нічого більше не уміє. Начальником усіх подібних Русинів є о.Жуковський, який через те є водночас найвищим законодавцем і творцем руської мови, а тому ні на крок не відступає від друкарні Ставропігії, щоб йому якийсь Москаль правопису і мови не зіпсував“. А в іншому листі він додав, „що до тої партії, на жаль, Стадіон має велику довіру“ (ЛІНБ. — Ф. А.Петрушевича. — Спр. 469. — П. 2. — № 196-А; 443-В).

²⁵ Dziennik Narodowy. — 1848. — 10 маја. Заяви аналогічного змісту друкували й інші польські газети, напр.: Jutrzenka. — 1848. — 12 маја.

²⁶ Зоря Галицька. — 1848. — 13 червня.

²⁷ ЦДІАЛ. — Ф. 180. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 45.

²⁸ Там же. — Спр. 34. — Арк. 17.

²⁹ Акты бережанской Рады русской... — С. 108.

вихованці львівської греко-католицької семінарії в червні 1848 р. подали прохання, щоб у наступному шкільному році всі предмети „в языцѣ малорускомъ публѣчно поберати могли“, оскільки це, на їхню думку, буде необхідним у майбутній душпастирській праці³⁰.

Гостра потреба вирішення проблеми літературної мови стала причиною скликання „З'їзду руських вчених“. Найважливішим завданням цього форуму було „установити для языка нашого однаки форми, а для письма нашого приймати найстосовнійшу писовню; висвітлити рожницю мовы ношой одъ языка старословянського, такоже одъ російского и одъ польского“³¹. У листі М.Верещинського до Я.Головацького читаємо: „Понеже на собранію учених наших в Львовѣ голос Вашъ есть важный и без сомнѣнія буде слыханій, удаю ся просто до Вас в рѣчи языка и правопису руского — и заклинаю во имя розуму чоловѣческого, абы не творено нового ученого языка, абы народный язык зостав ненарушений, и був подставов нашего письменництва. Для народа нашого шукаємо свѣтла и гаразду, найже буде язык сго органом, котрим до него говорити, ему одвѣчнѣ правды удѣляти маєм... Мы вже вступили на злу дорогу, мы аккомодуємо ся вже до церковного, вже до польского, вже до російского языка, и другимъ Славянамъ не велику прислугу робемо, а собѣ шкодимо“³².

І коли на самому з'їзді у Львові в жовтні-листопаді 1848 р. кілька „учених“ зробили спробу нав'язати церковно-слов'янщину³³, більшість діячів національного відродження рішуче виступили на захист народних основ літературної мови³⁴. Очевидно, що саме завдяки рішучості й наполегливості Я.Го-

³⁰ ЦДІАЛ. — Ф. 180. — Оп. 1. — Спр. 37. — Арк. 57.

³¹ Зоря Галицка. — 1848. — 5 вересня.

³² Лист М.Верещинського до Я.Головацького, 24.09.1848 //Кореспонденція Якова Головацького... — С. 295-296.

³³ Під час з'їзду „Ч.Ганкевичъ и Ч.Венедыктъ Левицкій за святой языкъ старославянскій почитали и застерегли, бы ему жадну кривду не учинити и бы го жадновъ мѣровъ не понижити“, — на що Йосиф Левицкий відповів: „Воспитаніе насъ бути въ народномъ языцѣ, а только о средствахъ помышляти належитъ, абы старославянскій зрозумѣлимъ стався“ (Головацкій Я. Историческій очеркъ основанія Галицко-русской матицѣ. — Львовъ, 1850. — С. CV-CVI).

³⁴ Там же. — С. 8-9, 30-31, 43.

ловацького, І.Жуковського, М.Устияновича, Р.Моха та їх однотомців, науковій обґрунтованості їхніх промов і щирому вболіванню за народну справу з'їзд ухвалив: „Маємо ся тримати того язика, якимъ нашъ нарѣдъ говорить, и що всюда або по найбѣльшой часті ѳтъ него уживане, має быти правиломъ“³⁵.

Українські патріоти в Галичині вже на зорі національного відродження були свідомі величезної історичної ваги вибору основних засад подальшого розвитку нації. У вступі до університетського курсу „руської словесності“ Я.Головацький писав: „Галицкіи Русине, якъ нынѣ видить ся, мають назначеньє, въ крузѣ соплеменныхъ словянскихъ народѣвъ розвинути свою родиму словеснѣсть, свое питоме житьє, поповнити тую розгрань, яка меже Словянами безъ нихъ появляє ся, впливати на образованьє миліонѣвъ свого писмени и переносити европейске просвѣщеніє тижимъ розвоємъ на весь южнорускій нарѣдъ“³⁶.

У цьому контексті надто категоричним виглядає твердження І.Лисяка-Рудницького, „що в усіх заявах Ради та її окремих лідерів ми не знаходимо жодного спеціального покликання на становище їхніх співвітчизників у Росії і на взаємовідносини двох частин нації, розділеної між Російською і Австрійською імперіями“³⁷. Палкий заклик до єднання усього українського народу пролунав 9 червня 1848 р. на засіданні Жовківської Руської Ради з уст о.М.Бачинського: „Мы духовніи, вы шляхта, що сте еще вѣрніи лишили ся своєю руской матери, мѣщаны и селяны, а теперъ обыватели пѣдъ крылами конституціи, держѣмъ ся купы, зачинаймо мыслити о насъ, о провидѣнью, о язикѣ и о народности нашой, поступаймо за иншими народами — крикнѣмъ до братій нашихъ ажъ до самого Днѣпра, абы чужину покидали а свого ся держали, нехъ Европа ся переконає, же нарѣдъ рускій бувъ колись свѣтлимъ, крѣпкимъ, самодѣльнымъ, нѣмъ Польска и Москва ся зъявила, же и теперъ годенъ шацунку...“³⁸

³⁵ Там же. — С. СІ.

³⁶ Головацький Я. Тры вступительніи преподаванія о руской словесности. — Львѣвъ, 1849. — С. 28.

³⁷ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе... — С. 419.

³⁸ Діло. — 1892. — 13 (25) серпня.

Отже, в уявленні національно-свідомих патріотів 1848 р. український народ був єдиним, хоч і розділеним державними кордонами, суспільним організмом, частини якого пов'язані спільною історією, культурою, мовою, релігією, традиціями і можуть взаємно впливати одна на одну. М.Устиянович у згадуваній вже поезії „До Зорі Галицької“ висловив надію на те, що сонце свободи, здобутої галичанами, розбудить національне життя на Великій Україні:

А у відозві Головної Руської Ради від 1 грудня 1848 р. говорилося й про можливість зворотнього впливу: „Коли буже Русины вырекли свое желане стати яко народъ самъ въ собѣ, то дармо ихъ наvertати до народнои нечинности. Хотьбы навѣтъ теперь бѣльшѣсть ученыхъ рускихъ на тоє пристала, абы и надаль рускій народъ сростався съ польскимъ, такъ жебы польске слово було въ школахъ, въ ѳурядахъ и судахъ, то такій народъ рускій не сростеся съ польскимъ. Русины на Украинѣ не далибы слову рускому загинути, и збудили бы насъ, братей своихъ, надъ словомъ польскимъ дрѣмающихъ“³⁹.

Окрім мови та етнічної території, важливими чинниками усвідомлення своєї національної належності українським населенням Галичини були такі особливі форми духовної та матеріальної культури, як народна пісня, національний одяг, народні звичаї та обряди, національна символіка тощо. Так, відповідаючи на закиди поляків про „невиробленість“ української мови, дописувач „Зорі Галицької“ зазначав: „Оуже то и наша руска мова виробилася въ ѳустахъ пятьнайцять мѣльонѣвъ нашего руского народа, котрый нею говорить, и може ся добре зрозумѣти, и котрого прости думы славни по всѣмъ свѣтѣ“⁴⁰. А в іншому повідомленні говорилося: „Хвалити Бога, довѣдуємося, же всюда по Галичинѣ рускѣй, и видимъ на свои очи, же ту во Львовѣ и коло Львова заможенѣйши и свѣтлѣйши Русины понемають духа свободи и зачинають цѣкнати русконародни наши звычай, повертаючи до нихъ... Оуже говорятъ рускимъ такъ краснымъ, такъ миленькимъ и такъ солоденькимъ своимъ словомъ. Оуже спѣвають свои

³⁹ ЦДІАЛ. — Ф. 180. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 44-45.

⁴⁰ Зоря Галицка. — 1848. — 20 червня.

руски пѣсни. Оужесе оубирають рускимъ строіомъ, рускими одежами и приоздобляють рускими цвѣтамы⁴¹. У листі М.Малиновського до А.Петрушевича читаємо, що „во Львовѣ всюда шапки наши руски сивы — а поляки плюють за тими рускими головами“⁴². Про красу народної пісні та її значення для збереження національної окремішності українців говорили й учасники „З'їзду руських вчених“⁴³.

Особливе місце займала справа національної символіки. 16 травня 1848 р. Григорій Пашкевич від імені членів Руської Ради в Станиславові запитував у листі до Головної Руської Ради, „яка є руска кокарда?“⁴⁴. На таємному засіданні 18 травня Рада у Львові ухвалила відповісти, „що знамя земли руской тутейшой есть левъ, а цвѣты руски жовтый и сыный“⁴⁵. Було також вирішено опублікувати цю відповідь⁴⁶, і „Зоря Галицька“ вмістила „гербъ, або знамя Галыцкой Руси: є то золотый левъ въ сынѣмъ поли, вспинаючийся на скалу“⁴⁷. Досить швидко національна символіка поширилася серед українського населення краю: в сині й жовті кольори були оздоблені зали засідань Головної Руської Ради та її місцевих філій, „З'їзду руських вчених“ і „Галицько-руської матиці“. Ці ж барви домінували на різноманітних урочистостях і святкуваннях, таких же кольорів прапори вручалися загонам національної гвардії; елементи національної символіки мала форма батальйону руських гірських стрільців; зрештою, синьо-жовті стрічки й кокарди були просто модними прикрасами дівчат і юнаків.

Процес формування національної свідомості, супроводжуваний гострою національно-політичною боротьбою в Галичині, спонукав українську інтелігенцію до творення свого національного міфу, який повинен був вказати народові на те, що вирізняє його з-поміж інших і дає право на самостійне національне існування. Важливою складовою цього міфу була

⁴¹ Там же. — 1849. — 10 січня.

⁴² Лист М.Малиновського до А.Петрушевича, [ків. 1848 — поч. 1849р.] //ЛНБ. — Ф. А.Петрушевича. — Спр. 302. — П. 7. — № 447-В.

⁴³ Головацкий Я. Историческій очеркъ... — С. 8-9.

⁴⁴ ЦДІАЛ. — Ф. 180. — Оп. 1. — Спр. 7. — № 16.

⁴⁵ Там же. — Спр. 2. — Арк. 26.

⁴⁶ Там же. — Спр. 7. — № 16.

⁴⁷ Зоря Галицка. — 1848. — 27 червня.

глюрифікація минулого, з особливою увагою до тих періодів історії, коли український народ мав свою державність або ж боровся за її створення. У згадуваній уже петиції від 19 квітня 1848 р. говорилося: „Далеко болша половина жителей Галиціи суть Русини. Они суть отраслею великого словенского рода. И мы имѣли колись своих власныхъ родственныхъ Князей изъ поколѣня св.Владимѣра. Якъ тіи вымерли, ѳутратило наше возлюбленне отечество въ другой половинѣ четьрнадцятаго вѣка самостоятельность“⁴⁸.

Головна Руська Рада, зробивши відому заяву про 15-мільйонний руський народ, уточнювала: „Той народъ былъ колись самодѣльный, рѳнялся въ славѣ найможнѣйшимъ народамъ Европы, малъ своѣ письменный языкъ, свои власні оуставы, своихъ власныхъ князѣвъ; однимъ словомъ: былъ въ добромъ бытѣю, заможнымъ и сильнымъ. Черезъ непріязніи судьбы и рѳзни политични нещастя розпался поволи той великій народъ, стратилъ свою самодѣльность, своихъ князѣвъ и прійшоль подѣ чуже панованье“⁴⁹.

Запропонована в цих документах схема стала класичним взірцем для всіх наступних відозв, статей, петицій і промов, що виходили або виголошувалися від імені Головної Руської Ради чи окремих людей, котрі вважали себе національними патріотами. Правда, як можна зауважити навіть з наведених уривків, у трактуванні минулого також не було єдності. Одні намагалися особливо виділити період існування окремого Галицько-Волинського князівства, інші підкреслювали велич і могутність єдиної Київської Русі. Порівняно рідше, але з не меншим захопленням, описувалися героїчні подвиги козаків⁵⁰.

---

⁴⁸ Там же. — 23 травня.

⁴⁹ Там же. — 15 травня.

⁵⁰ „Тяжка кривда, котру Богданъ или Федорій Хмѣльницькій ѳдъ Поляковъ понѣсъ, була причиною зѳбрана ся великого войска козацкого, ѳдъ котрого Богданъ Гетьманамъ обраный крѣпко мстивъ ся на Полякахъ свои и всѣхъ Русинѳвъ кривды, Украину зѣ неволѣ Польской освободивъ и цѣлу Русь зѣ неи хотѣвъ освободити“, — писала „Зоря Галицька“ у примітці до кореспонденції „Зѣ Перемишля“, в якій дописувач застерігав поляків від продовження давньої

Суттєвим недоліком національного руху галицьких русинів під час „Весни народів“ було те, що його провідники так і не змогли витворити єдиної, цілісної ідейно-політичної програми. Разом з тим ми маємо незаперечні докази того, що усвідомлення необхідності й неминучості державно-політичної незалежності України серед певної частини галицької інтелігенції існувало вже в 1848 р. В анонімній статті, писаній польською мовою, що збереглася серед матеріалів Головної Руської Ради, недвозначно заявлялось: „Від Тиси за Карпатами, по обидва боки від Дністра і Дніпра аж до берегів Дону розкинулися поселення одного слов'янського народу, чисельність котрого досягає 15 мільйонів. Тому призначенням такого великого народу не може бути, щоб у Європі займати побічне становище, щоб підпорядковуватись іншому... Скажімо відверто, чого прагнуть і мають право прагнути русини. Хочуть бути народом самостійним, непідлеглим нікому іншому. Все, що на їх землі чинить їм шкоду або є ворожим, їм ненависне. З того випливає, що все іноземне, інородне з часом повинно зникнути з їхнього краю. На Русі живуть в умовах, не згідних з правом і мовою руського народу, переважно як шляхта, міщани і урядники мадяри, поляки і росіяни. Розуміючи теперішні події і перспективи, не можна сумніватися в тому, що ці елементи в кінцевому підсумку мусять зникнути з Руської землі, столицею і серцем котрої як колись, так і потім буде Київ... У Галичині русини сусідують з поляками. Обидва народи — побратими, розмовляють братніми мовами, то нехай по-братньому й порозуміються між собою, а надія на Бога, що ніколи між слов'янськими родами не буде ненависті. Поступаймо відверто і без пересудів, взаємно пильнуймо наших прав. Доля помістила нас поруч, дала нам справді рівні сили і, безперечно, закликає нас до того, щоб ми разом виступили проти спільних небезпек...“ Автор статті не відкидав ідеї польсько-української федерації, вважаючи, що „може було би краще для спільної справи, коли б русини утрималися зі своїми відозвами аж до того часу, поки незалежність народів по Двіну і Дніпро була б здобута в ім'я Польщі. Може, в той спосіб і для поляків, і для русинів легше було би вибороти приналежні їм свободи. Але коли вже сталося інакше, коли

політики утисків і переслідувань українців: (Зоря Галицка. — 1848. — 13 червня).

бажання самостійності й окремішного існування уже задеклароване, не можна більше навертати Русинів до національної бездіяльності, а треба вчинити так, щоб їхня боротьба за незалежність сприяла незалежності сусідніх Польщі й Татарії. Хай львівська Галичина стане зародком майбутньої вільної Русі, а краківська Галичина — майбутньої Польщі⁵¹.

Перспективи, які таїло в собі пробудження до національного життя корінного населення Східної Галичини і про які не могли чи не хотіли відкрито заявити його провідники, були зрозумілі їхнім супротивникам, керівництву польського національного руху, а також — австрійській адміністрації. Зокрема, одна з місцевих філій Польської Ради Народової у спеціальній відозві, датованій 10 червня 1848 р., намагалася переконати греко-католицьке духовенство в тому, що русини, хоч і нараховують 15 млн. — ще не готові до самостійного державного життя, оскільки не мають великих мастностей, досконалої мови, розвинутої національної самосвідомості й необхідного політичного досвіду⁵². А „шеф краю“, польський аристократ і державний сановник А.Голуховський, протестуючи проти планованого віденським урядом розмежування Галичини на українську та польську частини, в травні 1849 р. писав, що немає причин сумніватися у вірності Австрії теперішнього покоління галицьких русинів, керованих церковною ієрархією, але якщо б прохання про поділ краю було задоволене й українці отримали можливості для національного розвитку, „в такому разі коли не теперішнє, то без сумніву наступне покоління звернулося би до споріднених племен, які живуть під російським скіпетром, щоби витворити одноцільний могутній державний організм. Тоді руська частина Галичини при поступі просвіти і матеріальної культури стала би вогнищем інтриг і заходів, метою яких були б, з одного боку, злам ієрархічної сили духовенства, а з другого — згадана вище злука народів. Коротко кажучи, тоді могла би повстати така сама боротьба за відбудову Русі, яка вже багато літ з перервами, але із залізною витривалістю ведеться за відновлення вільної і незалежної Польщі“⁵³.

⁵¹ ЦДІАЛ. — Ф. 180. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 3-4.

⁵² Там же. — Ф. 408. — Оп. 1. — Спр. 499. — Арк. 3-4.

⁵³ *Łoźński Br. Agenor hr. Gołuchowski w pierwszym okresie rządów swoich. 1846-1856.* — Lwów, 1901. — S. 149-150.

Отже, в умовах революції та проголошення демократичних свобод нечисленна українська інтелігенція в Галичині, більшість якої складало греко-католицьке духовенство, змушена була взяти в свої руки провід національно-визвольним рухом та творити його ідеологію. Окрім внутрішніх історичних, культурних, релігійних та інших передумов, важливий вплив на її формування мали зовнішні чинники: 1) австрійська адміністрація; 2) протистояння з поляками. І якщо перший фактор не дозволяв „вірним русинам“ навіть у їхніх планах національно-політичного розвитку виходити поза державні кордони імперії Габсбургів і заохочував обмежитися суто галицьким чи австро-русинським означенням своєї національної належності, то наявність такого сильного й небезпечного супротивника, як польський національний рух з його провідною ідеєю відбудови польської державності (зокрема, й на українських землях), змушувала церковну ієрархію шукати адекватної протидії, що об'єктивно сприяло усвідомленню загальноукраїнських національних інтересів або ж вело до посилення проросійських симпатій.

Повністю текст доповіді опубл. у вид.: *Турій О. "Українська ідея" в Галичині в середині XIX століття // Україна модерна. — Львів, 1999. — Ч. 2-3: за 1997-1998 рр. — С. 59-75.*

АВСТРІЯ В СИСТЕМІ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ 1654 Р.*

Історія Габсбурзької монархії та її зв'язки з країнами Східної Європи 1654 р. достеменно не вивчені в українській, російській та польській науці¹. Посередницька роль Фердинанда III між Польщею й Москвою, його участь у підписанні Віленського миру 1656 р., дипломатичний тиск на Швецію під час вторгнення Карла X у Польщу та заходи щодо утворення антипротестантської коаліції католицьких держав — уся ця діяльність австрійського двору в час, який поставив Європу в умови поділу на два антагоністичні табори, ускладнила дослідження розмірених впливів габсбурзької політики на українсько-польсько-московські відносини після переходу Богдана Хмельницького під зверхність Олексія Михайловича.

I

* Див. попередню публікацію статті: Федорук Я. Австрія в східноєвропейській політиці 1654 р. //УІЖ. — 1995. — № 4. — С. 114-120. Ця стаття стала також основою для частини “Австрія” у розділі IV “Впливи країн Центральної і Північної Європи на політику України 1654 року” (тут, зокрема, додані італійські реляції з архівів у Ватикані), книги: Федорук Я.О. Міжнародна дипломатія і політика України 1654-1657. — Львів, 1996. — Ч. I: 1654 р. — С. 195-211.

¹ Зі спеціальних праць можу згадати лише статтю З.Вуйціка: *Wójcik Z. Stosunki polityczne polsko-austriackie w drugiej połowie XVII wieku //Śląski kwartalnik historyczny. “Sobótka”. — 1983. — R. XXXVIII. — N I. — S. 487-503.* Але у ній історик нічого не говорить про відносини Фердинанда III і Яна Казимира у 1654 р. Дещо є у розвідках Л.В. Заборовського: *Заборовский Л.В. Начало русско-польской войны и дипломатические контакты России с Австрией, Бранденбургией и другими европейскими державами (конец 1653 — январь 1655 гг.) //Исследования по славяно-германским отношениям. — Москва, 1971. — С. 301-321; Его же. Канун и начало русско-польской войны и позиция государств Юго-Восточной Европы //Карпато-Дунайские земли в середине века. — Кишинев, 1975. — С. 248-264.* У праці Л.Є. Семенової, втім, заторкуються лише проблеми 80-х рр. XVII ст.: *Семенова Л.Е. Валахия и Габсбурги XVII в. //Юго-Восточная Европа в эпоху феодализма. — Кишинев, 1973. — С. 186-190.*

Однією з важливих справ, котра пов'язувала Австрію з конфліктами в Східній Європі 1654 р., була позиція Семигороду та претензії Юрія II Ракоція на зміцнення трансільванських впливів у Речі Посполитій. Австрійсько-трансільванське суперництво за перевагу інтересів у регіоні викликало непорозуміння у відносинах між Габсбурзькою монархією та Трансільванією. Заходи семигородського князя, спрямовані на те, щоб отримати польську корону, посилювали цю ворожу атмосферу між обома правителями. Зверхність Османської Порти над Ракоціями зовсім не перешкоджала такому напруженню, котре існувало в руслі традиційної антитурецької політики Фердинанда III. Звичайно, мілітарна перевага імператора над військовими силами Трансільванії викликала стурбованість семигородського уряду: „...угорський [князь] має великий страх від цісаря для міст, що взяли перед цим”². Через це для Ракоція було дуже важливо зберегти мир з австрійським домом³.

Не виключено, однак, що Фердинанд III хотів інспірувати війну та спровокувати вторгнення в Трансільванію, залучивши до цього якихось ворогів семигородської політики. Військо Запорозьке у цьому плані могло найкраще підходити з огляду не тільки на свіжий відгомін подій придунайської політики козаків 1650-1653 рр., але й також на ворожу до України позицію Юрія Ракоція в кампанії 1653 р.

Молдавія і Волощина перебували на початку 1654 р. у великій невизначеності, передбачаючи дальший розвиток своєї війни з козаками та татарами. Це пов'язувалося з особою старого господаря Василя Лупула, котрий після війни 1653 р. опинився у татарського хана. В Туреччині також знали про те, що Лупул не припинить боротьбу за молдавський престол, і придунайські країни не будуть у спокої⁴. У цей період старий господар дійсно розгорнув активну діяльність, спрямовану на те, щоб Богдан Хмельницький та Іслам Гірей виставили свої війська проти молдавського господаря Стефана

² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — АЮЗР). — Санкт-Петербург, 1875. — Т. VIII. — С. 377 (грек І.Остаф'ів до І.Милославського, 6 (16) березня 1654 р.).

³ Жерела до історії України-Руси (далі — Жерела). — Львів, 1911. — Т. XII. — Док. 342 (Ракоцій до Форгача, 15 лютого 1654 р.).

⁴ Там же. — Док. 327 (С.Ренігер передає відомість для Фердинанда III від Гасан-аги, 10 грудня 1653 р., Царгород).

Георгіці. Така політика вказує на високі дипломатичні здібності Василя Лупула, тому що він проводив її всупереч погіршенню українсько-татарських відносин і формуванню польсько-кримського союзу.

Зацікавлення козаків Молдавією у Стамбулі також пов'язували із сином покійного Тимофія Хмельниченка від Розанди, доньки Лупула⁵.

В інтересах Австрії було підтримати війну на Балканах, і про це знали в Порті від московських та волоських донесень. Фердинанд III для цього використав Михайла Петрашкевича, сестринка волоського господаря Костянтина Щербана. Цей претендент на один із престолів придунайських країн був при австрійському дворі від молодих років і служив там стольником⁶, а на початку 1654 р. він перебував у Чигирині та робив різні дипломатичні заходи проти Стефана Георгіці. Про це було відомо султанові, і при такому становищі в Туреччині відверто бачили впливи австрійського цісаря.

Австрійський резидент у Царгороді С.Ренігер доповідав у Відень: „Агенти з Молдавії і Волощини говорили Панайоті, що Петрашко, який при дворі в. ц. м-ту служив стольником (der Truchses) знаходиться у козаків, і був від цісаря відправлений туди з тою метою, щоб він козаків підбурив і очолив проти них...”⁸.

Інше повідомлення від 6 лютого 1654 р., також від молдавських вістунів, подає новини про якихось австрійських людей, які приїхали до Богдана Хмельницького, щоб заохотити його проти семигородського князя та польського короля. Про це писав Стефан Георгіца до трансільванського полковника Януша Кемени: „Прибув наш чоловік, котрий був біля Хмельницького, і правдиво повідомив, що до Хмельницького прийшли люди німецького цісаря, що сам бачив, і їхні розмови, які вони вели, чув. Він повідомляє, що німецький цісар прагнув, щоб козаки з татарами об'єднали військо проти Трансільванії і вторглися б у Польщу. І якщо Трансільванія надасть допомогу Польщі, тоді піднімуться німці і завоюють

---

⁵ Там же.

⁶ Там же. — Док. 389. Про стольника див. далі.

⁷ Товмач на султанському дворі, агент Фердинанда III.

⁸ Жерела. — Т. XIII. — Док. 336 (27 січня 1654 р., Царгород).

королівство найяснішого князя. Але не маємо поняття, яким чином ці люди змогли пробратися до Хмельницького”⁹.

У новинах від молдавського воєводи дійсно є свідчення, що після Переяславської ради в січні 1654 р. козацький гетьман разом з московськими військами хотів іти походом на Молдавію, Волощину й Семигород, однак пізніше змінив план, щоб спочатку закінчити війну з польським королем¹⁰.

У контексті наведеної реляції С.Георгіци до Я.Кемені виникає питання, чи міг Хмельницький розраховувати на підтримку Австрії, порушуючи своєю диверсією в придунайських країнах політичну рівновагу цього регіону?

Тут з’являється кілька нерозв’язаних проблем. У першу чергу, неясно, чи події, описані в цій реляції, відбувалися до чи після приєднання України до Московської держави. Якщо „люди німецького цісаря” мали аудієнцію в гетьмана по дорозі з-під Жванця до Переяслава, тоді, частково, можна пояснити непоінформованість московської делегації Василя Бутурліна з приводу цієї місії. На користь такої думки може служити той факт, що молдавський воєвода нічого не говорив Я.Кемені про головну подію 1654 р., про підданство гетьмана цареві. Про це С.Георгіца, наприклад, писав до Яна Казимира та Станіслава Потоцького у листах від 14 і 25 лютого¹¹. Крім цього, впадає у вічі дивне формулювання потреб австрійського імператора: об’єднати татарське військо з козацьким проти Трансільванії, але напад зробити на Польщу. А якби Ракоцій рупився зі своїми військами проти козаків, то німецький цісар обіцяє зробити диверсію зі свого боку в семигородські володіння. Тут або щось явно переплутано молдавськими вістунами, або за цими словами ховається якась дипломатична гра Фердинанда III. Про його

---

⁹ Там же. — Док. 339: „Is (молдавський посол) hoc asserit, quod Caesar Germanorum ista legatione hoc agat, ut Cosaci cum Tartaris contra Transylvanos arma capiant et in Poloniam irrumpant”.

¹⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1931. — Т. IX. — Ч. II. — С. 773, прим. 1.

¹¹ AGAD. — Archiwum Koronne Warszawskie. — Dział Mołdawskie i Wołoskie. — K. 43. — Sygn. 27, 28; Жерела. — Т. XII. — Док. 340, 344. У новішому румунському виданні I. Корфуса джерела, видані М. Кордубою, фактично, продубльовані: Corfus I. Documente privitoare la istoria Românei culese din arhivele (Secolul al XVII-lea). — București, 1983. — Dok. 141, 142.

наміри напасти на володіння Юрія Ракоція говорив семигородський посол у Стамбулі, не виключено, що також на підставі молдавських інформаторів: М.Петрашкевич, доповідав С.Ренігер про розмову семигородця з турками, був відправлений до козаків Фердинандом III, „...щоб вони атакували Семигород по цей бік, в в. ціс. м-т міг звідти це підтримати війною...”¹². Треба зауважити, що подібні вістки не були одиничними. Те саме зустрічаємо й у звіті Степана Іванова, посла царгородського патріарха до Москви: „Треба сподіватися того, що в [австрійського] цісаря з угорським [князем] буде війна на довгий час, тому що цісар давно шукав того, щоб йому почати війну з угорським [князем]“. Але Фердинандові III не потрібно було аж такого приводу для інвазії в Семигород, щоб шукати його в українсько-трансільванських непорозуміннях у Польщі. І, з другого боку, не в інтересах Габсбурзької імперії було підтримувати політичну нестабільність у сусідньому Польському королівстві, провокуючи Військо Запорозьке до нової кампанії.

Наступна справа, котра стосується цього листа С.Георгіци до Я.Кемені й пов'язана з урядовою кризою Речі Посполитої на початку 1654 р., могла б впливати з того, що імператор міг шукати поміж козаками підтримку прогабсбурзької партії в польському суспільстві. Писар київського митрополита Сильвестра Косова Олександр Филонов говорив про неї в Києві московським послам: „... вся Корона Польська вибирає собі іншого короля у Варшаві: одні хочуть королівського брата Кароля, інші — угорського Ракоція, а інші хочуть піддатися цісареві...”¹³. Але майбутні події під час польсько-шведської війни показали дуже виразно, що австрійський імператор не спокушався на польський престол. Через це гіпотезу про якісь заплутані політичні комбінації Фердинанда III задля того, щоб отримати корону сусіднього королівства у 1654 р., потрібно одразу відкинути. Відставивши набік також різні інші непевні міркування, можна зробити висновок, що Австрія була зацікавлена в тому, щоб Богдан Хмельницький розпочав ще одну війну з придунайськими країнами. Окрім безпосередньої користі, яку Габсбурги мали отримати від по-

¹² Жерела. — Т. XII. — Док. 393 (С.Ренігер до Фердинанда III, 5 липня 1654 р., Царгород).

¹³ АЮЗР. — Санкт-Петербург, 1878. — Т. X. — С. 259 (розмова відбулася 19 (29) січня 1654 р.).

слаблення Ракоція, така позиція була також на руку польській політиці. Тому цілком правомірно думати, що ці справи вирішувалися також на користь Яна Казимира, але, напевно, без порозуміння з ним. На такому ґрунті визначалися спільні риси австрійської та польської політики в міжнародних відносинах стосовно українських земель. Витрачаючи військову енергію на Молдавію та Семигород, козаки мусили б послабити свою активність проти Польщі.

Найімовірніше, що ніякої спеціальної посольської місії від Фердинанда III до Богдана Хмельницького, як, наприклад, на початку 1657 р., у 1653 або 1654 рр. не було. Але через Петрашкевича імператор виявив козакам свої погляди на проблему придунайської політики. Власне, розмови, які чув молдавський виступ від „людей німецького цесаря” і про що він інформував свого господаря, мали б відноситися до цього претендента, котрий, виходить, привіз якісь доручення Габсбургів. Виглядає, що придунайські плани Богдана Хмельницького в перших часах після Переяславської ради, які так сильно налякали Стефана Георгіцу, деякою мірою погоджувалися з позицією австрійського уряду. Більше того, М.Петрашкевич не випадково був відпущений саме в Чигирин, де він сподівався знайти підтримку гетьмана. Це була прихована провокація Габсбургів, щоб козацькими руками розпалити новий вогонь в османських провінціях на Дунаї. Самі правителі придунайських країн, як було видно з повідомлення Панайоті для С.Ренігера у Стамбулі, знали про участь Фердинанда III у діяльності по розв’язанню нової війни. Австрійський резидент, однак, це всіляко спростовував перед турецьким диваном. Так, наприклад, С.Ренігер говорив Зульфікар-азі, товмачеві при стамбульському дворі, що М.Петрашкевич був відпущений з Відня ще два роки назад, і тому, мовляв, не міг отримати від Фердинанда III ніяких доручень¹⁴. Австрійці теж шукали впливу в цій справі на султана Мегмеда IV через того ж Панайоті, їхнього агента¹⁵. Як би там не було, але в інструкції семигородському послові до Польщі Георгієві Гілляні від лютого 1654 р. говорилося, що М.Петрашкевич прибув до козаків „...не так давно...” (non ita pridem)¹⁶. Це досить розпливчато, щоб робити якісь

¹⁴ Жерела. — Т. XII. — Док. 394.

¹⁵ Там же. — Док. 336.

¹⁶ Там же. — Док. 341.

категоричні висновки, але, принаймні, поряд з наведеною реляцією С.Георгіци до Я.Кемені, дає змогу датувати приїзд молдавського претендента до українського гетьмана кінцем 1653 або початком 1654 рр.¹⁷.

Зі смертю в квітні Матвія Басараби, волоського господаря, й обранням на його місце Костянтина Щербана, більш прихильного до Богдана Хмельницького, на Волощину можна було розраховувати як на можливого союзника в усій молдавській кампанії. Один семигородець говорив С.Ренігерові в Стамбулі про якесь порозуміння між новим волоським воєводою і М.Петрашкевичем, а також про те, що останній вже має намір посягнути на Семигород¹⁸. Сам Костянтин Щербан вів листування з молдавським претендентом¹⁹. Певні плани Б. Хмельницький мав у жовтні: посадити М.Петрашевича на молдавське господарство замість С.Георгіци, а старого Василя Лупула — вже не в Молдавію, а в Семигород²⁰. Молдавський воєвода перехопив листи з цими відомостями від М.Петрашкевича до своєї матері²¹. Треба сказати, що ці плани були зовсім нереальними хоча б тому, що Василь Лупул тоді перебував в ув'язненні в Стамбулі, куди був відправлений татарським ханом Іслам Гіреєм на вимогу султана наприкінці травня — на початку червня 1654 р.²² З другого боку, коли австрійський двір дійсно розробляв якісь плани придунайських перспектив для свого претендента, то цісар мав враховувати впливи на регіон не тільки Богдана Хмельницького, але й Василя Лупула. Тим більше, що зв'язки останнього з імператором мали вже передісторію, наприклад, від початку 1653 р., правда, тоді — проти трансільванського князя²³. С.Георгі-

---

¹⁷ У Л.В. Заборовського див. помилкову згадку про спроби австрійців використати М.Петрашкевича у придунайській політиці восени 1652 — на початку 1653 рр.: *Заборовский Л.В. Канун и начало русско-польской войны...* — С. 260, прим. 23.

¹⁸ Жерела. — Т. XII. — Док. 389 (С.Ренігер з Царгорода, 25 червня 1654 р.).

¹⁹ *Грушевський М.* Вказ. праця. — Т. IX. — Ч. II. — С. 923.

²⁰ Жерела. — Т. XII. — Док. 403 (С.Георгіци до С.Потоцького, 2 жовтня 1654 р.).

²¹ Там же.

²² ІР ЦНБ. — Од. зб. II, 15425-15487. — Арк. 42 (статейний список Хатунського і Фоміна, російських послів у Крим. Відомість від 28 травня (7 червня) 1654 р.).

²³ *Заборовский Л.В. Канун и начало...* — С. 250.

да писав до польського гетьмана С.Потоцького, що ці комбінації робляться „...за поводом Василя господаря”²⁴, чий син з кількома тисячами козаків і орди хотів напасти на Молдавію в день св.Юрія руського, себто 3 або 4 травня за н.ст.²⁵ До цього слід додати плани одруження у червні М.Петрашкевича спочатку з Розандою Лупулівною, вдовою Тимофія Хмельниченка²⁶, а восени вже з донькою Б.Хмельницького²⁷.

Все це дає підстави твердити, що до розроблення планів молдавської війни на початку 1654 р. були залучені політики багатьох європейських країн. Те, що австрійський двір доводив перед султаном свою непричетність, свідчить, що Фердинанд III не намагався вплинути на татарського хана, а залишав зв'язки з Іслам Гіреєм на розгляд української дипломатії та впливів Василя Лупула.

II

Після Переяславської ради і для Москви, й для Польщі Австрія могла залишатися потенційним союзником, за що розпочалася політична боротьба. Від Олексія Михайловича було вислане посольство Івана Баклановського з оголошенням причин, котрі спонукали царя розпочати війну з Яном Казимиром²⁸. Коронний уряд через своїх агентів був поінформований про цю місію вже тоді, як Іван Баклановський вирушив з Москви. До нашого часу дійшла інструкція польському

²⁴ Жерела. — Т. XII. — Док. 366 (С.Георгіца до С.Потоцького, 9 квітня 1654 р.); *Corfus I. Op. cit.* — Док. 152.

²⁵ Жерела. — Т. XII. — Док. 370 (С.Георгіца до С.Потоцького, 24 квітня 1654 р.); *Corfus I. Op. cit.* — Док. 156.

²⁶ Там же. — Док. 389.

²⁷ Там же. — Док. 403. У недавніх дослідженнях Я.Дашкевич висловив сумнів щодо планів одруження М.Петрашкевича з Розандою; С.Ренігер, не маючи правдивої інформації, передав Фердинандові III неправильну реляцію: замість Розанди нареченою мала бути донька Б.Хмельницького. Але одне другому не суперечить, бо плани гетьмана одружити М.Петрашкевича зі своєю донькою або з молодшою Лупулівною в часовому проміжку розходяться майже в півроку: *Дашкевич Я. Клан Хмельницького: легенда чи дійсність? // Україна в минулому. — Київ-Львів, 1992. — Вип. II. — С. 85, прим. 16.*

²⁸ *Саловьев С.М. История России с древнейших времен. — Москва, 1990. — Кн. V. — Т. X. — С. 594-595; Поршнев Б.Ф. Франция, Английская революция и европейская политика в середине XVII в. — Москва, 1970. — С. 261.*

послові до Австрії, котра передає багато важливих моментів, пов'язаних з механізмом протидії польської дипломатії московській на австрійському дворі²⁹. Інструкція не має дати та не називає імені особи, для якої готувався цей документ. На заголовку архівної справи рукопис титулується як уривок якогось дипломатичного акту Польської держави до римського імператора про політичні справи з Москвою та татарами. Але зі змісту чітко видно, що це посольська інструкція, яка писалася у проміжку між захопленням російськими військами Полоцька та завершенням роботи польського сейму, що почався 9 червня — себто, між 9 і 22 липня (н.ст.) 1654 р.³⁰ Тут варто навести найголовніші справи польсько-московських відносин в інтерпретації Яна Казимира перед Габсбурзьким домом, що випливають з цього акту:

„Через нещастя і велике розорення нашого королівства і, крім того, через крайню небезпеку, виявилось, що сейм, який ми провели в місяці лютому і в березні, ... нічого не вирішив про організацію оборони й оплату для війська. В силу цього інший наступний сейм ми скликали на місяць червень, на якому добре потурбувалися і порадилися про захист від наших ворогів, бо московське військо вже вторглося у наші литовські провінції, обложило Смоленську фортецю і завоювало Полоцьк. І перед тим, як ми закінчимо сейм, війська, які переписані згідно з постановами сеймів, не можуть так швидко вирушити, щоб стримати ворога, який, захопивши багато місць і оволодівши кращою частиною Литви, беззаконно вторгся у Литву... і якщо у жовтні, як сподіваємося, наше військо об'єднається з татарами і буде наступати на провінції, які піддалися ворожому вторгненню, то вважаємо, що ворог змушений буде повернутися до свого захисту...

[Посол] скаже потім святому цісарському маєстатові, що дотепер від козаків, які, здається, хочуть лише боронитися у своїх місцях, ніщо не було порушено (*nihil... tantactum esse*)... Також він розкаже після цього про пригнічений стан

²⁹ AGAD. — Archiwum Koronne Warszawskie. — Dział Cesarskie. — К. 25. — Sygn. 14. — К. 3-8.

³⁰ Про захоплення Полоцька бл. 29 червня 1654 р. див.: *Соловьев С.М. Указ. соч.* — Т. X. — С. 603; про закінчення роботи сейму: *Temberski S. Annales 1647-1656 //Scriptores rerum Polonicarum.* — Kraków, 1897. — Vol. XVI. — P. 295.

³¹ Це слово розшифроване приблизно.

нашої Корони [...], щоб цісарський маєстат міг зрозуміти хід справ у нашому королівстві проти таких могутніх ворогів.

І позаяк нам відомо, що цар Московії відправив своїх послів до цісарського маєстату, щоб представити причини, ніби він правом...³² оголосив нам війну, а понад це, — щоб просити цісарський маєстат не дати нам допомоги проти Москви. Нехай посол (*legatus*) добивається нашим іменем від цісарського маєстату, щоб після того, як прийдуть³³ [повірені], а [московський посол] принесе якісь причини цього маніфесту своєї нещирої і безчесної дружби, так себе з ними (*cum eis*) хотів би поставити перед цісарським маєстатом, щоб вони помітили цісарському маєстатові, що ця нещирість московитів є неприємною³⁴, а ця безправна війна щоб була осуджена цісарським маєстатом. І нарешті, щоб вони сформувавши (*conspiciant*) таку опінію, щоб цісарський маєстат задля спільної користі не залишив нас проти них без допомоги, оскільки небезпека нашого королівства досягне провінцій цісарського маєстату, сусідів нашої Корони, якби нічого нам не змогло вийти на благо. А [у разі допомоги] це не послабить провінції цісарського маєстату, як рівно ж — і німецькі.

[...] Буде старатися [посол], щоб це подати також від нашого імені з князем Аузбергом (*cum principe Ausperg*), порадам якого, як ми зрозуміли, цісарський маєстат віддає багато належного. Якщо [посол] зрозуміє, що це буде підтримано³⁵ іншими міністрами цісарського маєстату, то він мав би слідувати згідно з нашим бажанням і порадами цього ж [Аузберга]". Потім іде пояснення тих причин, якими, ніби, московсь-

³² Далі одне слово нерозбірливе.

³³ Тут виразно третя особа множини — *venerint*. Мало б здаватися, що мова йде про московських послів, що впливає з попереднього речення. Але це зовсім не вписується у загальний контекст. Думаю, що тут говориться про якихось повірених польського короля при австрійському дворі, котрі мали б допомагати послові Яна Казимира своїми впливами на імператора. Невдовзі після "*venerint*" слідує "*eis*", "*intelligant*", а потім "*conspiciant*". Крім цього, трохи далі буде згадуватися конкретна особа одного з цих повірених. Середньовічні латинські тексти взагалі дуже часто мають багато особових закінчень дієслів замість означення осіб.

³⁴ "... ut intelligant Caes[areae] M[aiest]at[i] hanc M[osch]orum perfidiam valde displicere..."

³⁵ Слово розшифроване за змістом.

кі посли мали виправдовувати у Відні своє вторгнення в Польщу. Янові Казимирові про ці причини було відомо з листів Олексія Михайловича, писаних до князя Курляндії та електора Бранденбургії: перша — про відому справу з польськими помилками в царських титулах, друга — про конспірації поляків з татарами проти Московської держави³⁶.

Як видно з цього офіційного повідомлення уряду Речі Посполитої до Фердинанда III про початок московської інвазії у Польщу, московський посол мав добиватися нейтралітету від імператора у польсько-московській війні³⁷, і Олексій Михайлович міг передбачати збройну допомогу Австрії для коронного війська Яна Казимира. Є також згадка, що Іван Баклановський мав би розвідати у Відні, чи позиція Франції не буде ворожою до Росії³⁸. З іншого боку, король плекав великі надії, що цісар відправить армію на захист Речі Посполитої, і посол мав показати вигоди з усієї справи для інтересів австрійської політики — прийом, котрий дуже часто використовувався в польській дипломатії.

Про таке перше у 1654 р. посольство польського короля до Фердинанда III згадує тогочасний німецький хроніст Й.Шледер у „Театрі Європи”: „Тим часом, про це (про московського посла. — Я.Ф.) теперішньому цісареві був виконаний комунікат польським послом, який незабаром після цього був відправлений з великим поспіхом на вимогу його короля”³⁹.

Інше свідчення маємо від московського розвідника Івана Слагіна, посланого в Микулинську волость. 14 (24) липня 1654 р. він розповідав, що зустрів якогось старця, і той йому говорив про цілу низку послів Яна Казимира: „А як він, ста-

³⁶ Про московські посольства до курфюрста (Ф.Порошин) і до Курляндії (І.Старий) див.: *Заборовский Л.В.* Начало русско-польской войны... — С. 312.

³⁷ Про це див. також у Г.Савіна: *Санин Г.А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII в. — Москва, 1987. — С. 38.

³⁸ *Crönebaum F.* Frankreich in Ost- und Nordeuropa. Die französisch-russischen Beziehungen von 1648-1689 // Quellen und Studien zur Geschichte des Ostlichen Europa. — Wiesbaden, 1968. — Bd. 2. — S. 135 (Anmerk. 31).

³⁹ *Theatrum Europaeum /Beschr. v. J.-G. Schlederus.* — Frankfurt am Main, 1685. — Th. VII. — S. 576. Про польського посла, котрий з'явився у Відні у листопаді (О.Денгоф, про нього див. далі), автор пише: „...noch ein anderer polnischer Abgesandter...” (Там же).

рець, був нині в Любавичах в маєтності Статкевича, то йому урядник Хмусович говорив: король польський писав до цісаря [римського], і до датського, і до англійського, і до французького королів, і до турецького царя, що государ цар і великий князь Олексій Михайлович (тит.) іде на нього, короля, і щоб вони йому дали допомогу...”⁴⁰.

На особливу увагу заслуговують відомості про спроби поляків шукати впливів на імператора серед його найближчого оточення в австрійському уряді (при цьому, звичайно, доводилося посипати золотими монетами). Згаданий, наприклад, граф Йоганн Вайкарт фон Аузберг був першим австрійським міністром, і він брав участь у багатьох дипломатичних акціях Габсбургів протягом правління Фердинанда III та Леопольда I⁴¹. Він був присутній на прийомах іноземних послів у Відні, зокрема московського 1654 р.⁴² Виходить, що Аузберг відіграв помітну роль у вирішенні східноєвропейської політики Австрії, зокрема того, що стосується австрійсько-московських відносин. Під цим оглядом стає зрозумілим, чому дипломатія Яна Казимира апелювала саме до цього міністра, шукаючи своїх інтересів у зв'язках австрійського двору з Олексієм Михайловичем. Іншою фігурою, на яку могли розраховувати поляки у цій справі, був представник польського шляхетського роду Лещинських на віденському дворі⁴³.

Але всі ці зусилля були марними. Австрійський цісар, хоч і співчував польській справі, але реально нічого не робив, щоб рятувати Річ Посполиту від її ворогів. Імператор повідомив І.Баклановському, що міг би взяти на себе функції посередника для укладання миру між Москвою та Польщею, для чого був готовий вислати послів до Олексія Михайловича⁴⁴.

З іншого боку, від Фердинанда III до Варшави наприкінці липня прибула окрема місія, котра, поміж іншим, привезла

⁴⁰ РГАДА. — Ф. 210 (Розрядний приказ. Столпцы Севского стола). — Ед. хр. 274. — Л. 22.

⁴¹ Zahn J. Ferdinand III. und Leopold I. vom Westphälischen bis zum Karlovcer Frieden. — Wien, 1869. — S. 57 (Graf Johan Weikart von Auersperg).

⁴² Prtbram A.F. Österreichische Vermittlungs-Politik im Polnisch-Russischen Kriege 1654-1660 // Archiv für (Kunde) österreichische Geschichte. — Wien, 1889. — Bd. 75. — S. 422-423.

⁴³ Жереда. — Т. XII. — Док. 345 (Вісконті до Фердинанда III, 26 лютого 1654 р.).

⁴⁴ Соловьев С.М. Указ. соч. — Т. X. — С. 595.

відомість про смерть спадкоємця престолу - Фердинанда IV⁴⁶. Результатом такого вияву прихильності Габсбургів була інструкція, ймовірно, після повернення згаданого Й.Шлєдером гінця, ще одному послові до Австрії Олександрові Денгофу від 29 серпня 1654 р., у якій Ян Казимир повідомляв про хід укладання польсько-татарського союзу та про готовність нового хана після смерті Іслам Гірея укласти лігу з Польською державою⁴⁶. Головним завданням, однак, для короля було добитися військової допомоги від цесаря. Ще восени 1654 р. у польському суспільстві сподівалися на це⁴⁷.

О.Денгоф прибув до Відня 2 листопада і застав ще там Івана Баклановського, який тільки 9 числа мав останню аудієнцію в цесаря й наступного дня був відпущений до Москви⁴⁸. Його спеціально затримали до приїзду польського посла⁴⁹.

Татарський хан також восени відправив до Фердинанда III своїх послів з повідомленням про укладення ліги з Яном Казимиром і закликом підтримати антимосковську політику: „...якщо від короля прибуде до вас посол із жаданням війська і допомоги, то допоможіть йому, давши військо”⁵⁰.

---

⁴⁶ *Temberskt S. Annales 1647-1656*. — S. 285. У Темберського цей запис поміщений під датою між 21 і 22 липня 1654 р. Фердинанд IV помер 9 липня: *Carlo Andrian R.P. Epochae Hapsburgo-Austriacae*. [...]. — S. 1., 1730. — P. 338.

⁴⁶ Жерела. — Т. XII. — Док. 400.

⁴⁷ АЮЗР. — Санкт-Петербург, 1889. — Т. XIV. — С. 648 (новини з Риги від польського капітана).

⁴⁸ *Theatrum Europaeum*. — Th. VII. — S. 576.

⁴⁹ *Заборовский Л.В. Начало русско-польской войны...* — С. 318. Там же детальний опис цієї місії від Олексія Михайловича на основі російських документів. Австрійські матеріали опрацьовані у статті А.Прибрама: *Prubram A.F. Op. cit.* — S. 422, також публікація джерел у додатку. Згадку про московське посольство до Відня див.: *Rudawski W. Historia Polski od śmierci Władysława IV aż do pokoju Oliwskiego...* — Petersburg-Mohylew, 1855. — Т. I. — S. 254. Розповідь австрійського резидента у Польщі, датована 24 листопада 1654 р., про прийом І.Баклановського: Жерела. — Т. XII. — Док. 407.

⁵⁰ *Sojsal Z. Jartyki krymskie z czasów Jana Kazimierza*. — Warszawa, 1939. — Dok. 30. У коментарі упорядника документ датуються 1656 р. Але це хибно, бо аналогічне прохання від кримського хана до шведів, про котре також згадується у листі, показує, що цей документ був писаний ще перед шведським „потопом” 1655 р. Про татарське посольство до Стокгольма у травні 1655 р. див.: *Pufendorf S. De rebus a Carolo Gustavo Sveciae rege gestis*. — Norimbergae, 1696. — P.

Отже, з розвитку польсько-австрійських відносин видно, що Ян Казимир покладав надії на підтримку своєї політики урядом Фердинанда III, використовуючи при цьому визначних осіб при дворі Габсбургів. Крім цього, Польща не тільки надіялася на дипломатичну підтримку Австрії, але й на військову допомогу в московській війні 1654 р.

---

59. Листи від хана Мегмед Гірея IV, калги Кази Гірея і Тимур-аги до Карла X датовані 11 листопада 1654 р.: *Türkische, Tatarische und Persische Urkunden in Swedischen Reichsarchiv /Verz. und beschr. von K.V. Zettersteen.* — Uppsala, 1945. — S.89-90. — Dok. 153-155; *Getjer A., Lamm C.J. Orientalische Briefumschläge in Swedischen Besitz.* — Stockholm, 1944. — S. 24, 25, 36. Тоді ж, ймовірно, в листопаді 1654 р., могло бути відправлене татарське посольство до Фердинанда III.

**НОВІ ДЖЕРЕЛА
ДО ІСТОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН 1654 Р.
У ФОНДАХ МОСКОВСЬКОГО АРХІВОСХОВИЩА**

Загальновідомо, що Російський державний архів давніх актів (РДАДА) є чи не найбільшим місцем зберігання документів і матеріалів, що стосуються різних сторін суспільно-політичного та соціально-економічного життя старої України. Це зумовлено тим, що, по-перше, в Московській державі панувала бездоганна бюрократично-централізована звітна система, а по-друге, російський архів уникнув руйнівної долі архіву Війська Запорізького чи рукописів Варшави.

Протягом розвитку української історичної науки багаті архівосховища Москви привертали до себе пильну увагу Д.Бантиш-Каменського, М.Костомарова, М.Грушевського, І.Крип'якевича та десятків інших менш видатних фігур різних поколінь. Сьогодні, коли б, здавалося, епоха Хмельниччини вже достатньо й повно вивчена, рукописні джерела фондів РДАДА і далі інформують дослідників про нові й нові факти, що розкривають цей період історії.

Найціннішим під цим оглядом є матеріали, які ілюструють зв'язки кримського хана Іслам Гірея III з мусульманськими народами Росії під час підготовки кримського походу в землі Олексія Михайловича в першій половині 1654 р. Метою такого походу, як відомо, було приєднання до Криму Казані, Астрахані та інших мусульманських країв. Відомості про це подають розвідники астраханських воєвод із Кабарди, Малою Ногаю та інших степових і кавказьких районів. Зв'язки Криму з Північним Кавказом були в сфері дипломатичних інтересів не лише України, Росії, Польщі, Туреччини, але й Персії. Трапляються згадки про різних послів Іслам Гірея III до Казаналпа-мурзи з Каракаєвого улусу, до ногайського Араслан-бека та ін.¹ Кабардинський Надруз-мурза був тією фігурою, на яку кримський хан покладав свої найбільші надії. Іслам Гірей пропонував йому очолити всі війська, ком-

¹ РДАДА. — Ф. 127 (Сющення России с ногайскими татарами). — Оп.1. — Столп. 1654 г. — Ед. хр. 1. — Л. 8-а, 30.

плектовані, ймовірно, на Кавказі². Той же Надруз-мурза просив хана прислати в Кабарду свого сина, і хан обіцяв це зробити. А перед тим відправляв якогось Алі-агу з царицею збирати черкеський ясир³.

Такі ж зв'язки існували з Араслан-беком та іншими ногайськими мурзами. Зберігся переклад листа кримського візира Сефер Казі-аги до Араслан-бека. З нього, зокрема, видно, що останній перед тим відправляв у Крим свого гінця Евлермек-батира⁴.

Астраханські воєводи всіляко впливали на ногайців, щоб перешкодити їхнім зв'язкам з кримськими татарами. У Малий Ногай відправлялися російські військові залоги⁵. Одним із головних завдань, котре вони мали виконувати, було не допустити ногайців у кримські степи. Інакше російська адміністрація втрачала над ними свій політичний вплив. З іншого боку, ці ж гарнізони могли найбільше вплинути на те, щоб Араслан-бек мобілізував до царського війська на московсько-польську війну загін із восьмисот чоловік⁶.

Також є відомості про листи астраханських і казанських ханів до Іслам Гірея⁷.

Важливу інформацію передають реляції астраханських воєвод про загострення російсько-калмицьких відносин наприкінці 1653 — на початку 1654 рр. в справі кочових земель і торгівлі в околицях Астрахані⁸. Це значною мірою пояснює, чому калмики вели антимосковські переговори зі своїми давніми ворогами — кримськими татарами.

Інший вагомий документ проливає деяке світло на життя молдавського господаря, свата Богдана Хмельницького, Василя Лупула, котрий після дворцевого перевороту 1652 р., організованого молдавським канцлером Стефаном Георгіцею, був позбавлений свого престолу. Зберігся, якоюсь мірою автобіографічний лист, Лупула до Олексія Михайловича від 14(24) листопада 1656 р., присланий з греком Петром Дани-

² Там же. — Л. 53.

³ Там же. — Л. 39-40.

⁴ Там же. — Л. 83-84.

⁵ Там же. — Л. 13-15.

⁶ Там же. — Л. 43.

⁷ Там же. — Ф. 229 (Малоросійський приказ). — Ед. кр. 13. — Л. 301.

⁸ Там же. — Ф. 119 (Сношения России с калмыками). — Оп. 1. — Столп. 1654 г. — Ед. кр. 1.

ловим, де колишній господар просить царя вплинути на Б.Хмельницького, щоб той, у свою чергу, звернувся до султана Мегмеда IV з проханням відпустити старого воєводу зі стамбульського ув'язнення й посадити його на давній престол⁹. У цьому листі зустрічаємо дані про відносини Василя Лупула з попереднім царем Михайлом Федоровичем, зі Стефаном Георгідою перед переворотом, про військову кампанію 1653 р., облогу Сучави, смерть Тимофія Хмельниченка, полонення Лупулової родини Стефаном, втечу самого Лупула в Крим та його ув'язнення спочатку в Козлові, а пізніше у Стамбулі. Поза іншим, свій від'їзд з Криму до Стамбула молдавський господар представляє як добровільний вчинок: "А з Криму [я] прийшов у Царгород бити чолом про розправу, і тут мене посадили у темницю три роки тому, і сиджу до днесь". Як відомо, Василь Лупул був викликаний з Криму Мегмедом IV через свого чауша, котрий прибув до Іслам Гірея III у квітні 1654 р.

До нашого часу дійшла також реляція козацького посла в Бахчисарай, паволоцького полковника Михайла Богаченка та перекладача Лукаша Пухальського Богданові Хмельницькому від 16(26) жовтня 1654 р. Джерела такого типу, без перебільшення, унікальні. Їхня кількість дуже незначна через втрату гетьманського архіву в Батурині під час розорення міста військами Меншикова восени 1708 р. Згадана реляція є перекладом з української мови, присланим у Москву разом з оригіналом листа нового кримського хана Мегмед Гірея IV до Богдана Хмельницького від грудня 1654 р., писаним польською мовою. Обидва документи випадково потрапили до фонду "Зносини Росії з Польщею" замість "Зносини Росії з Кримом"¹⁰.

Михайло Богаченко був відправлений з листом до Ширинбея, Карач-бея та різних мурз, котрі перебували в опозиції до офіційної політики Криму Сефер Казі-аги, Казі Гірея та інших урядників після смерті Іслам Гірея в липні 1654 р. Паволоцький полковник виїхав з Кам'янки разом з Камамбетмурзою, котрий приїжджав до Богдана Хмельницького зі своєю місією від цих опозиційних мурз.

⁹ Там же. — Ф. 62 (Сношения России с Молдавией). — Оп. 1. — Столп. 1657 г. — Ед. хр. 2. — Л. 12-16.

¹⁰ Там же. — Ф. 79 (Сношения России с Польшей). — Оп. 1. — Столп. 1654 г. — Ед. хр. 15. — Л. 1-13.

Зі згаданої реляції ми довідуємося багато деталей з історії українсько-кримських, кримсько-польських стосунків, а також внутрішньої історії Кримського ханства після смерті Іслам Гірея та впливів турецького султана на татарську міжусобицю влітку — на початку осені 1654 р.

Насамперед треба зауважити, що, згідно з цим посольським звітом, посилаючи в Чигирин Камамбет-мурзу, татарська опозиція розраховувала у такий демонстративний спосіб вплинути на Сефер Казі-агу та інших його прибічників, щоб мати більш вагомий голос на переговорах при заспокоєнні внутрішніх чвар у Криму. Такі міркування Ширин-бея були підтвержені: уряд виступив ініціатором примирення. Це докорінно змінило ставлення опозиції до козацького гетьмана, котрому тепер відмовлялося у військовій допомозі проти польського короля Яна Казимира.

Тим часом, повідомляв М. Богаченко, до Ширин-бея та Камамбет-мурзи прибув польський хорунжий Корицький. У науці прийнято вважати, що цей гінець був відправлений виключно до білгородського бея. Інформація з посольського звіту, натомість, показує, що Ян Казимир всіляко протидіяв зв'язкам Б. Хмельницького з кримською опозицією, намагаючись підкупити її провідників. Така протидія була досить успішною: з Корицьким до Варшави від'їхав татарський гінець Алібей Тугайбеєвий.

Українським послам вдалося знайти інформатора, котрий був у дружніх стосунках з Іваном Виговським, товмача Сефер Казі-аги, якого називають Левером. Він повідомив, що Ширин-бей хоче разом з поляками підступно розорити Україну, уклавши перед тим союз із козаками. Камамбет-мурза, зі свого боку, говорив Корицькому, що полонить Хмельницького з Виговським, а як ні, то примусить їх відступити від Москви, спровокувавши на себе виступ царя. До Криму, мовляв, прийшов зі Стамбула наказ воювати Московську державу в союзі з Яном Казимиром, про що М. Богаченкові говорило багато мурз і беїв. Чауш, котрий був присланий від турків, мав довідатися, чи новий хан зможе розраховувати на Б. Хмельницького в антимосковській політиці. Донські козаки, котрі повернулися з літнього походу на Чорне море, справді свідчили про якісь кораблі ("каторг в семьдесят"), що слідували зі Стамбула до Криму, але не відомо достеменно, з

чим¹¹. Можливо, що тут якраз ідеться про якусь місію в Бахчисарай від турецького султана, який, звичайно, мусив вживати заходи, щоб припинити кримське безладдя в період безкоролів'я у татар 1654 р.

Внаслідок цього, Карач-бей, як бачимо далі з посольського звіту, почав відверто намовляти М.Богаченка, щоб Військо Запорізьке відступило від Олексія Михайловича та виступило в похід на Москву. Те ж говорив новий хан Мегмед Гірей IV, котрий, приїхавши у Крим, зібрав раду в Перекопі, на яку покликав українське посольство. Після цього М.Богаченко був відпущений в Україну разом з татарськими гінцями.

Варто зазначити, що в наукових працях, здебільшого, говориться про те, що опозиційні мурзи формально примирилися із Сефер Казі-агою лише в присутності Мегмед Гірея¹². Реляція ж показує, що початок примиренню, хоч і крихкий, був покладений ще перед приїздом хана.

Новини М.Богаченка та Л.Пухальського дуже вразили козацького гетьмана. Коли московське посольство до Криму з повідомленням про захоплення Смоленська їхало через Чигирин, то Б.Хмельницький не хотів його пропустити, вважаючи справу залучення татар до антипольської ліги безнадійною¹³.

Усі ці проаналізовані рукописи показують, що усталена в літературі думка¹⁴, ніби архівні матеріали до історії Хмельниччини не спроможні додати чогось суттєвого до величезного корпусу публікованих документів тієї епохи, є помилковою. Навпаки, можна зауважити парадоксальну закономірність: чим більше розширюється наше пізнання історії, тим більше з'являється нез'ясованих питань, для відповіді на які завжди бракує джерел.

---

¹¹ Там же. — Ф. 210 (Розрядний приказ. Стоп. Сивского стола). — Ед. хр. 401. — Л. 13.

¹² *Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века.* — Москва, 1987. — С. 87.

¹³ РГАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — Стоп. 1655 г. — Ед. хр. — Л. 5.

¹⁴ *Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki.* — Wrocław etc., 1988. — S. 253.

ПОЛЬСЬКІ ПЛАНИ ІРЛАНДСЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ (50-і РР. XVII СТ.)

Весна 1655 р. була останнім тривожним затишком перед шведським „дотопом”. Щойно закінчилася окматівська кампанія з козаками, котра, не виявивши переможця, тільки виснажила обидві сили. Богдан Хмельницький і московські війська готувалися до нової війни. На півночі шведи вели інтенсивну підготовку до вторгнення у Польщу, що було вирішено на королівській раді в грудні 1654 р. Ослаблена у Тридцятилітній війні Австрія не підтримала Яна Казимира відкрито, обмежившись дипломатичними заходами для замирення Польщі з Москвою. Інтриги польського уряду на Балтійському узбережжі, спрямовані на формування ліги з Голландією й Данією напроти вагу шведсько-англійському союзові, вносили непевність у відносинах з протекторським урядом Олівера Кромвеля. Річ Посполита докладала всіх зусиль для формування нової армії, відмовляючи навіть татарам підтримати їхню ініціативу щодо нападу в Україну з огляду на загрозу з півночі. Королю потрібно було стримувати радикальні настрої, поширені серед польського командування, щодо негайної відправки коронного війська в Україну. Однією зі справ, котра, здається, дійсно стала сильним аргументом на користь такої політики Яна Казимира, була підтримка опозиції до Богдана Хмельницького в середовищі самого Війська Запорізького. Саме в травні 1655 р. представники цієї опозиції, до якої належали якісь визначні особи (посли „... от всех полковников ...”), прибули у Варшаву для укладання угоди з королем і сенаторами.

У таких умовах у поляків з'явилися певні надії на ірландських найманців до свого війська. Про це відомо з листа бецького й богемського старости, війницького каштеляна Яна Вельопольського до короля від 4 березня 1655 р. Лист зберігається в рукописній книзі XVII ст., списаний самими Вельопольським, у Головному архіві давніх актів у Варшаві: „Не бачу способу, як привести в порядок справи, — читаємо в листі, — окрім того, щоб залучити якнайшвидше кілька тисяч ірландців, котрі, як я чув, зголосилися на службу в. к. м., м. м-тивому панові. Я бачу в цьому багато вигод: люди вже готові через становиська, через нищення держав в. к. м.,

давши їм якогось гідного й компетентного в проведенні чужинців провідника, прямо, не барячись, під регімент їх м-тей пп. гетьманів прийдуть. І не тільки їх можна буде використати у війні, але, знаючи їх за військових людей (ця суворість загартовує також вроджені властивості осадників), в. к. м-ть, н. м-тивий пан може осадити їх на місце козаків у тамтих краях, через що утвориться для Вітчизни укріплення і заслона, і це було б рівночасно місцем винагороди. З котрих найкращі поселенці могли б допуститися до прерогативів шляхти..., щоб напотім це створило велику перепону всім повстанням, як і сама відмінність націй”¹.

Насамперед привертає увагу той факт, що це не якісь обзові авізи, непевні чутки, розмови поспільства і т.п. Перед нами лист поважної урядової особи до короля з викладенням конкретного плану, як повестись з найманим військом, аж до колонізації козацьких земель і шляхетської нобілітації репрезентантів з числа осадників. У каптеляна, як бачимо, немає й нотки сумніву щодо цих новин, але неясно, чи це є наслідок достовірного джерела інформації, чи самовпевненості автора листа. На користь першого промовляло б те, що згаданий ірландський регімент, згідно з текстом, мав бути готовим до виступу, але, знову ж, цього не достатньо для остаточного висновку.

Штучна стіна з ірландських колоністів між козацьким краєм (тут, напевно, йдеться про традиційні землі в складі Київського, Чернігівського й Брацлавського воєводств) та іншими землями Речі Посполитої могла б створити перепону для майбутніх повстань у силу національної та релігійної відмінностей козацької нації від ірландської. Це відома політика коронного уряду, що практикувалася в українських землях від перших кроків утвердження там польського елементу. Так, наприклад, відомі плани заселення у XV ст. польсько-руського пограниччя німецькими осадниками за панування Казимира Ягайловича. Нерідко такі колоністи полонізувалися, як це, наприклад, було на Ярославщині, у Ряшівщині та в Сяноцьких краях у XVI і на початку XVII ст. Дуже виразно про це говорив польський посол до Туреччини Миколай Бегановський сілістрійському правителеві Сіяушеві паші 5 травня 1654 р. по дорозі до Стамбула, себто, майже за рік до згаданого повідомлення Яна Вельопольського: „...[ми]

¹ AGAD. — Archiwum Publiczne Potockich. — Ks. 45. — S. 16-16 v.

все потерпіли [у війні] задля османської приязні, і замки на Дністрі, осаджені німцями, тримали, щоб козаки не ходили на море..” Польський король, зі слів Івана Виговського 7 (17) травня 1654 р., писав до хана Іслам Гірея, представляючи колонізаційні заходи, як найкращий спосіб припинити війну: „...як кримські люди підуть на них на допомогу і разом з ними поб'ють козаків, то вони, ляхи, в черкаських містах посадять німців та інших людей латинської віри, і їм, кримцям, в тих місцях буде віковий спокій”. Важливо зауважити, що „німцями” могли бути не обов'язково вихідці з німецьких країв. У Московській державі, наприклад, цим терміном називали всіх іноземців з Європи. Так, в одному з документів „німцями” названі англійці.

Отже, мета іноземної колонізації урядом Польщі протягом багатьох століть залишалася незмінною. У роки Хмельниччини ці плани знову виринули, і в їхній нереальності можна бачити відображення в політичній думці Речі Посполитої того часу глибокої кризи цілого суспільства.

Не є таємницею, що іноземні найманці дуже широко використовувалися в європейських війнах, зокрема, XVII ст. Всі монархи, володарі та правителі користувалися їхніми послугами. Католицька Ірландія була на особливому становищі після завоювання її Англією. Секуляризація католицьких земель, переселення ірландців на захід від ріки Шаннон, заохочення протестантських колоністів — такий був головний наслідок завойовницьких походів Кромвеля. Частка католицьких земель в Ірландії зменшилася з 59 відсотків до 20 за період від 1641 до 1660 рр. Штучне та крихке становище англійських і шотландських осадників, однак, визначалося тим, що процес евангелізації Ірландії до середини 1650-х рр. концентрувався переважно серед військових.

Така політика Кромвеля, звичайно, не викликала захоплення в ірландців. Англія не могла використовувати їх як найманців для своїх цілей, не боячись бунтів. Ірландські війська, попри інше, були тою опорою, на котру могли розраховувати роялісти та інші змовники, тому для протектора було дуже важливо заохочувати іноземних правителів набирати їх до себе на службу. Так, наприклад, під час переговорів шведського резидента Пітера Юліуса Койста у Лондоні з державним секретарем Джоном Турло про вербування шотландських регіментів для війська Карла X Густава під час його приготувань до війни з Польщею, шведському представникові було

запропоновано замість шотландців у цій кампанії використати ірландців. Але той дав відповідь, що „...шотландці були протестантами, а ірландці — папістами, над якими... [Карл X] не мав би рівного довір'я, якщо б вони залучалися до війни з папою римським”. Натомість, шотландські війська відправлялися Кромвелем не тільки в Ірландію для зміцнення протестантських позицій, але й в англійські колонії Америки.

Ірландці, згадані в листі Яна Вельопольського до Яна Казимира, також могли належати до тої категорії військ, що своїми житаннями між послугою колоніальному урядові у Дубліні та незадоволенням, викликаним протестантсько-католицькими протиріччями в Ірландії, були Ахіллесовою п'ятою Олівера Кромвеля, готові при зручній нагоді виявити свою ворожість протекторові.

Цих „... кілька тисяч ірландців...” можна шукати у зв'язках Англії з Іспанією і, з другого боку, у відносинах Яна Казимира з іспанськими Габсбургами, не виключено, що й через посередництво австрійців. До осені 1654 р. протестантську Англію та католицьку Іспанію єднав спільний антифранцузький напрямок у зовнішній політиці. З одного боку, війна Франції та Іспанії, а з другого — підтримка урядом Мазаріні англійських роялістів, котрі знайшли притулок у Парижі, різних змовників і т.п. доводили англійсько-французькі стосунки до небезпечного передвоєнного стану. У Голландії чутки про близьку англійсько-французьку війну були дуже поширені. Агенти Мазаріні, зі свого боку, доносили на початку 1654 р. про англійський флот кількістю більше, ніж 120 бойових кораблів, котрий мав рушити до морського узбережжя Франції. Тут не місце аналізувати англійсько-французькі відносини того часу, але навіть побіжний погляд дає змогу побачити, що їхній несприятливий розвиток штовхав до зближення Англію та Іспанію. Остання, як уже зазначалося, була у стані війни з Францією.

Іспанці, очевидно, не один раз ставили перед Кромвелем питання військової допомоги. Для останнього була добра нагода використати у цій ділянці католицьких ірландців: перебуваючи на службі єдиновірного їм короля Філіпа IV, вони рівночасно відстоювали б інтереси Англії проти Франції. Протягом 1652 і 1653 рр. про це велися переговори з боку Англії майором Георгом Вальтерсом. Була досягнута угода про транспортування десяти тисяч ірландських солдатів в Іспанію.

Однак насправді мова йшла тільки про три тисячі найманців. Французькі резиденти — барон де Баас у звітах Мазаріні від березня 1654 р., і Бордеукс, також від березня того ж року, — повідомляли про два англійські регіменти та цих три тисячі ірландців, що готувалися висадитися десантом на Гвієнну (“for a descent on Guienna”) 23 березня 1654 р. Олівер Кромвель писав до комісарів в Ірландію про те, щоб цих три тисячі чоловік (“native Irish”) перекинути у Фландрію. З іспанського боку переговори вів принц Конде, з французької династії Бурбонів, котрий мусив шукати притулку при дворі Філіпа IV. Є повідомлення, що вже в липні 1654 р. ці ірландці були переправлені двома партіями у Фландрію в порт Св. Себастьян, деє поблизу Дюнкерку, та що їхнім проводирем був полковник Майо (Mayo); Філіп IV затримував виплату грошей англійським підприємцям, котрі взялися за транспортування війська. Таким чином, якісь три тисячі ірландських військових дійсно були на материку у розпорядженні союзників Речі Посполитої за кілька місяців перед тим, як Ян Вельопольський писав свого листа.

Але восени 1654 р. і особливо 1655 р. англійсько-іспанські взаємини починали ставати дедалі напруженішими. У грудні 1654 р. була споряджена морська військова експедиція Англії до Вест Індії на чолі з генералом Вільямом Пенном, котра мала діяти також і проти колоній іспанської Америки. Іспанський посол у Лондоні весною 1655 р. не мав успіху в переговорах з Кромвелем про укладення альянсу Іспанії та Англії.

З іншого боку, уряди Кромвеля та Мазаріні крок за кроком простували до союзницьких відносин, що, врешті, були закріплені в договорі між Англією та Францією від листопада 1655 р. Тоді ж, восени 1655 р., була прийнята декларація Англії про війну з Іспанією. Помітну роль при цьому відіграли дипломатичні заходи Швеції, для якої в балтійській політиці було дуже важливо недопустити утворення англійсько-іспансько-голландського союзу: Франція підтримувала близькі контакти зі шведською королевою Христиною, а пізніше і з Карлом X Густавом.

Зміна зовнішньополітичного курсу Олівера Кромвеля та його переорієнтація в міжнародних стосунках з Іспанії на Францію, не могла не відбитися на ірландському регіменті Філіпа IV. На жаль, поки що мені не вдалося натрапити на відомості про їхню подальшу долю після висадки під Дюнкерком. Нічого, крім згаданого повідомлення Яна Вельопольсь-

кого про плани Яна Казимира мати на своїй службі ірландців у війні проти Богдана Хмельницького, не віднайшлося. І хоча поради войницького каштеляна колонізувати ними козацькі землі ніколи не були втілені в життя урядом Речі Посполитої, та й навряд чи бралися серйозно до уваги королем, все ж цей лист відкриває одну з небагатьох сторінок спільної історії України й далекої Ірландії.

Повністю текст статті опубл. у виданні: *Федорук Я.* Польські плани ірландської колонізації України середини XVII століття // *Україна в минулому*. — Київ-Львів, 1996. — Вип. 9. — С. 31-37.

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ТА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ СТЕПАНА ТОМАШІВСЬКОГО В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

I. Заступник начальника I-го полку УСС

У червні 1914 р. Степан Томахівський зазнав особистої трагедії — ще зовсім молодю, у 29 років, померла дружина Олена з дому Федоровських. Залишився він із двома дітьми — старшій Марії було десять років, молодшому Степанкові — три. А через два місяці — з австро-сербського конфлікту — розпочалась Перша світова війна. Передвоєнні плани, пов'язані як з особистим, так і з академічною працею та участю в Науковому товаристві ім.Шевченка й інших українських інституціях і товариствах, зазнали краху. Його мобілізовано старшиною до австрійської армії. Завдяки клопотанням Боевої Управи звільнено та переведено до командного складу українського легіону. С.Томахівський входить до складу львівської військової команди, якій підпорядковувався легіон УСС. Разом із новопризначеним командантом Михайлом Галущинським, проводить вишкіл стрільців на Кайзервальді.

30 серпня 1914 р. легіон залишив Львів перед наступаючими російськими військами. Через Стрий, де складено присягу на вірність австрійській державі стрільці, переїхали на Закарпаття. Увечері 5 вересня прибули до Мукачева й розмістились у селах Страбичево та Горонда. Там проведена реорганізація легіону: утворено два курені (під командуванням Михайла Волошина та Гриця Коссака) й один півкурінь (Степана Шухевича).

Командантом легіону призначено Михайла Галущинського, заступником — Степана Томахівського; останній також виконував обов'язки містокоманданта Горонди. Ад'ютантом С.Томахівського став Дмитро Катамай¹.

---

¹ Побут легіону УСС у Горонді та Страбичеві із вересня 1914 р. до початку 1915 р., і, зокрема, участь у ньому С.Томахівського, відтворюємо на основі документів легіону УСС, які зберігаються в архіві Національної Бібліотеки у Варшаві.

Оскільки командант часто виїздив до військової команди у Мукачів, то безпосередній нагляд за військовою формацією доручено С.Томашівському. Він відповідав за боєздатність українського легіону (військова підготовка, охорона об'єктів, розвідка у тилу ворога), а також за внутрішнє господарство полку (видавав обмундирування, платню, видав закупівлею харчування, ін.).

Збереглось 22 полкові накази за підписом Степана Томашівського, значно більше — складених Томашівським, але підписаних М.Галуцинським. Вони датуються між 6 вересня — 18 грудня 1914 р. Накази розписували щоденний стрілецький побут: полковий нагляд, варту, порядок військових занять. У перших наказах йдеться про розміщення куренів, організаційні заходи щодо налагодження стрілецьких занять. Подальші накази більше уваги приділяють інтендатурі в сотнях. Важливіші питання - про реорганізацію куренів, відсилення стрільців на бойові позиції - С.Томашівський погоджував з командантом.

У військовому наказі від 6 вересня С.Томашівський дав розпорядження курінним отаманам “поучити всіх добровольців про велику відповідальність, не тільки воєнно-карну, а й національно-моральну, яка спочиває на нас усіх в часі нашого побуту між угорськими українцями. З одного боку, вони національно майже неосвідомлені і тісно межують із сусідньою мадярською територією, з другого - в сій околиці були прояви москвофільської православної пропаганди. Наш побут мусимо використати в сім напрямі, щоби у людности розбудити приспану й нерозвинену народну свідомість, одначе се не сміє відбуватися ані дорогою критикованя угорської державности й угорських властей, а ще менше дорогою ображуваня або дискредитованя мадярської національності: противно теперішня хвиля велить нам користати із виявленої останніми часами прихильности обох згаданих чинників до української національної справи”².

Велика увага приділялась моральному вихованню стрільців: “...стрільці мусять бути для тутешньої людности зразком культурности, тверезості і обичайности. Полкова команда заповідає згори, що буде немилосердна для таких, що зважаються нарушити чужу власність, з окрема місцевих людей, за-

---

² Biblioteka Narodowa w Warszawie (далі — BNW). — Archiwum. — 1459/VI. 1. Полкові накази.

ховуватися напастливо супротив жіноцтва, робити пакости, п'ячити, зчиняти збіговиська і заклопочувати нічний спокій". 10 вересня - в день місцевого храмового свята в селах Горонда і Страбичево, стрілецькі хори взяли участь у богослуженню; тоді ж відмінена для стрільців муштра³.

Навіть у час війни Томашівський принагідно звертався до наукової праці. УБУ доручила йому зібрати й описати історію полку січових стрільців. З пропозицією написати військову хроніку він звертається до М.Возняка. Йому ж С.Томашівський пише і про свої знахідки церковних архівів у парохіях⁴.

Зі середини вересня у навколишніх селах поширились епідемії тифу та холери. Через карантин доступ до війська був утруднений навіть для безпосереднього керівництва із Босвої Управи. У жовтні 1914 р. до Січового Коша призначено лікаря - німця Редліха, згодом - Тавсіґа. Коли останній повідомив, що переїздить до Мукачева а отже, перестає працювати полковий шпиталь, Томашівський відразу ж порушив цю справу 20 жовтня у листі до команданта М.Галуцинського, наполягаючи, щоб той у начальній команді в Мукачеві полагодив справу подальшого існування шпиталю⁵.

10 вересня 1914 р. із Горонди за наказом військової команди I сотня українського легіону під командуванням сотника Дідушка вирушила до Верецька. 17 вересня виїхала II сотня Семенюка на Ужок, а під кінець вересня - останні стрілецькі відділи.

Про похід I стрілецької сотні Дідушка на фронт йдеться у споминах Степана Томашівського, який супроводжував сотню⁶. Тут були його давні й нові друзі, серед них - сотники Дідушко та Семенюк, четар В.Гнатюк, підхорунжий М.Голубець, четар В.Кучабський.

З нагоди відходу перших двох сотень українського легіону на фронт командант М.Галуцинський 18 вересня надіслав до австрійської військової канцелярії у Відні заповнення про вірність українських стрільців Австро-Угорській монархії. Текст цього документа, складений Томашівським, міститься у наказі від 20 вересня. У присязі говориться: "Кров і жите за

³ Там же. — 1459/VI. 1. Полкові накази.

⁴ ЦДІАЛ. — Ф. 368. — Оп. 1. — Спр. 158. — С. 16; ЛНБ. — Відділ рукописів. — Ф. М.Возняка. — Арк. 1-1 зв.

⁵ BNW. — Archiwum. — I. — 34/63.12.

⁶ ЦДІАЛ. — Ф. 368. — Оп. 1. — Спр. 2.

його величність, нашого найлюбішого цісаря і найвисшого воєнного пана, за наш рідний край Австро-Угорщину, що лише з її перемогою вяже ся красша будучина українського народу“⁷.

Загальний напрям української політики ще в перші дні війни визначив маніфест Головної Української Ради. На українських землях, що входили до складу Австро-Угорщини, метою української політики було здобуття національно-територіальної автономії. У поразці Росії вбачали запоруку визволення або всієї України, або бодай її частини, що врешті-решт прищвидчить визволення всієї України⁸.

До найважливіших завдань українського політичного провуду С.Томашівський відносив удосконалення діяльності Головної Української Ради та Боевої Управи, її активний вплив на австрійську владу з метою поступок для української національної справи. Свої пропозиції він адресував К.Левицькому⁹.

Томашівський користувався повагою в людей, які з ним служили. Він ретельно виконував накази команданта, Боевої Управи й цього вимагав від інших. Така скрупульозність призводила іноді до непорозумінь, як наприклад, із курінним В.Шухевичем. Проте коли йшлося про збереження українських підрозділів, вплив на військо Боевої Управи, колишні підлеглі А.Жила, Я.Індишевський звертались до С.Томашівського, щоб він своїм авторитетом вплинув на збереження легіону УСС як самостійної військової одиниці¹⁰.

На збільшення чисельності українського легіону (чого домагались українські політики та військові) командування австро-угорської армії не погодилося. Натомість у другій половині вересня замість куренів утворено партизанські загони, завдання яких згідно з австрійським військовим планом оборони Карпат, полягало у розвідницькій службі.

Після провалу невдалого плану - утворення партизанських двадцяток для переходу у ворожий тил — сотні УСС на початку жовтня виїхали з Чинадієво (під командуванням Гриця

⁷ Там же.

⁸ *Левицький К.* Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914-1918 рр. — Львів, 1929. — С. 14.

⁹ BNW. — Archiwum. — I 34/1 Головна Управа легіону УСС 1914 р.; ЦДАЛ. — Ф. 353. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 1-3.

¹⁰ ЦДАЛ. — Ф. 368. — Оп. 1. — Спр. 166, 167.

Коссака) у розпорядження 129-ї австрійської бригади, котра розпочала наступ у районі Хирів-Самбір-Дрогобич.

У Горонді залишилось до 600 стрільців і кадра, начальником якої був С.Томашівський, котрий займався військовими й господарськими справами.

“Я так немилосердно обтяжений працею, що не в силі знайти кількох годин спокою... Мої нерви перестають уже нормально функціонувати. А помочі нізвідки. По відході сих трьох соток буде легше, тим більше, що поділюся працею із Рожанковським“, - писав він до команданта М.Галущинського 10 листопада 1914 р.¹¹

Усі негаразди стрілецького побуту у Страбичеві та Горонді розділили із батьком Марія і Степан; Томашівський на пораду І.Раковського таки затримав дітей біля себе¹².

Останній наказ у Горонді Степан Томашівський підписав 18 грудня 1914 р. як заступник начальника I полку УСС і командант стрілецького коша. Текст його наводимо повністю: “Перенесений для повнення служби у Відни, передаю з нинішнім днем команду у Горонді - Страбичеві п. пор. Рожанковському і працююся сердечно з усіма тутешніми стрільцями. Гаразд!¹³

А після багатоденного переїзду разом з дітьми через засніжені Карпати до Відня він уже 28 грудня був вперше присутній на засіданні Боевої Управи¹⁴. З цього часу С.Томашівський перебував у Відні.

II. Громадсько-політична діяльність С.Томашівського у Відні. Спроби організації української наукової інституції на еміграції

25 січня 1915 р. на засіданні Боевої Управи обговорювалась справа С.Томашівського. В.Старосольський пропонував клопотати перед військовими властями про призначення його до Боевої Управи для виконання ним історично-мілітарних праць. Спочатку Томашівського було номіновано начальником військової канцелярії при Боевій Управі. У цей час він

¹¹ BNW. — Archiwum. — I 34/1 Головна Управа легіону УСС. 1914 р.

¹² ЦДІАЛ. — Ф. 368. — Оп. 1. — Спр. 189.

¹³ BNW. — Archiwum. — 1459/VI. 1. Полкові накази.

¹⁴ ЦДІАЛ. — Ф. 352. — Оп. 1. — Спр. 50. — Арк. 31 зв.

виконував організаційні завдання, про що свідчить офіційне листування із І.Рожанковським - тогочасним командантом І полку УСС. Проте міністерство краювої оборони не затвердило призначення С.Томашівського; йому наказано їхати до військового полку¹⁵.

У перших числах лютого в залі віденського "Rathaus" проводилась урочиста присяга віденської сотні українських стрільців на вірність Австро-Угорщині. Після церковної відправи в присутності стрільців під проводом Миколи Гірняка, сотні віденського "Deutschmeister - Schutzenkorps", членів української парламентарної репрезентації, представників військових властей, С.Томашівський складав присягу Австрії та українській вітчизні¹⁶. На просьбу Босвої Управи його виведено із військового штатного розпису¹⁷.

Офіційний наказ про переведення С.Томашівського до Українського центрального керівництва з призовом на державну військову службу (у військовий апарат) прийшов аж 18 травня 1915 р.

У самий розпал війни у Відні С.Томашівський вживає заходів, щоб відновити працю львівського Наукового товариства ім.Шевченка. Хоч уряд не виділив для цього жодних фондів, а спроби роздобути зі Львова коректи останніх томів "Записок" залишалися поки-що безуспішними, він організовує український науковий осередок з емігрантів — колишніх членів НТШ у Львові. У травні віденську поліцію повідомлено про намір відновити діяльність товариства¹⁸. Перше засідання НТШ у Відні відбулось 17 червня 1915 р. Із пропозиціями ведення праці товариства виступив С.Томашівський. Віденські засідання за активної його участі відбувалися до вересня 1916 р.¹⁹ Нелегко, та й фактично неможливо було налагодити роботу наукового товариства в звичайному режимі у часі війни: частина колишніх співробітників залишилась на окупованій території (Б.Барвінський, С.Громницький, В.Охримович, К.Паньківський), інші перебували у війську (В.Гребеняк, І.Зілинський, В.Левицький, Ю.Мудрак, пізніше переведені - С.Рудницький і С.Томашівський), а ті, що зі-

¹⁵ Там же.

¹⁶ Діло. — Відень, 1915. — Ч. 5. — С. 2.

¹⁷ ЦДІАЛ. — Ф. 352. — Оп. 1. — Спр. 50. — Арк. 31 зв.

¹⁸ Хроніка НТШ. — Львів, 1918. — Вып. I-III. — Ч. 60-62. — С. 3.

¹⁹ ЦДІАЛ. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 67-81.

брались у Відні - С.Баран, О.Колесса, З.Кузеля, К.Левицький, Є.Олесницький, І.Раковський, Ю.Романчук, В.Щурат займались далеко не кабінетною працею. Те, що осередок НТШ було поновлено і він засвідчив владі свої наміри, говорить про відродження української наукової інституції.

Від початку війни й до звільнення Львова нові наукові програми НТШ не розробляло, продовжувались тільки ті дослідження, що були розпочаті напередодні війни. У Відні взялися друкувати XVI том "Жерел до історії України-Руси" (п.н. "Ватиканські матеріали до історії України", зібрані Томахівським) та докінчено XVI том "Матеріалів до етнології". С.Томахівський розробив план видання українського дипломатарію, проте він так і залишився не зреалізованим.

Військове міністерство відмовило у дозволі для З.Кузеля та І.Раковського провести антропометричні заміри на полонених українцях. У цій справі Томахівський звернувся до "Союзу визволення України". Дозвіл вдалося отримати обхідним шляхом - подавши його від Австрійського антропологічного інституту, де організатором справи виступив І.Раковський. Вирішено також відкласти до закінчення війни публікацію збірника на честь Івана Франка. За літературний комітет відповідали В.Гнатюк, І.Труш, С.Томахівський та І.Кревецький. Збірник побачив світ 1916 р. - 31 травня, в день похорону І.Франка. Була укладена умова із І.Трушем про виготовлення надгробного пам'ятника І.Франка²⁰.

Відносини товариства із закордонними науковими інституціями й редакціями утруднювалися військовими обставинами, тому велике значення мали особисті контакти. У Відні С.Томахівський співпрацює в Інституті дослідження Сходу (повна назва "Forschungsinstitut für Osien und Orient"). 1916 р. він мав доповідь "Середня Європа. Наукові основи "Середньої Європи", яку пізніше опубліковано в періодичних "Berichte" інституту.

У 1915 р. С.Томахівський разом із С.Рудницьким, І.Раковським та З.Кузелею заснував Інститут досліджень культури²¹. Ервін Ганслік пропонує йому публікувати праці в

²⁰ Там же. — Ф. 368. — Оп. 1. — Спр. 195. — Арк. 8; Там же. — Спр. 144. — Арк. 11.

²¹ ЗНТШ. — Нью-Йорк-Торонто, 1976. — Т. 193. — С. 267.

сходознавчому щомісячнику інституту²². Серед видань інституту - брошури З.Кузелі, С.Рудницького, В.Щурата, С.Томашівського²³.

Із пропозиціями про співробітництво до вченого надходять листи від югославської Академії наук, віденського Інституту досліджень Близького і Далекого Сходу²⁴. Томашівський підтримував наукові зв'язки з українознавцем Альфредом Енсенном²⁵ - директором слов'янського відділу бібліотеки при Нобелівському інституті (Швеція). Ще до війни він сприяв вченому у підготовці українознавчих праць та перекладів українських авторів, вислав необхідну літературу. Праці А.Енсена "Орлик у Швеції" та "Фамілія Войнаровських в Швеції" друкувались у "Записках НТШ" (1909 р., т.92), розвідка про І.Котляревського - у науковому збірнику на честь Івана Франка. Під час війни С.Томашівський вів переговори із віденськими видавцями щодо видання праць шведського вченого. 1916 р. за його сприянням (він контактував із видавцями й провадив коректуру) вийшла книга А.Енсена про Шевченка.

Будучи у Відні, Томашівський допомагав працевлаштуватись Михайлові Возняку, Івану Кривецькому, Володимирі Дорошенку, матеріально підтримував хворого Володимира Гнатюка²⁶.

На віденську адресу С.Томашівського — Molkerbastei, 10 — надходило багато офіційної кореспонденції. Він входив до складу еміграційних українських інституцій: Босвої Управи, секції середнього шкільництва Української Культурної Ради, Краєвої Шкільної Ради²⁷. Разом із С.Дністрянським та С.Рудницьким він увійшов до статистично-географічного комітету, створеного при правно-політичній секції Загальної Української Ради²⁸. Завданням цього комітету був збір й опрацювання

²² ЦДІАЛ. — Ф. 368. — Оп. 1. — Спр. 160. — Арк. 4.

²³ У січні 1918 р. Томашівського обрано членом-кореспондентом віденського Інституту досліджень культури (ЦДІАЛ. — Ф. 368. — Оп. 1. — Спр. 146. — Арк. 1).

²⁴ ЦДІАЛ. — Ф. 368. — Оп. 1. — Спр. 146. — Арк. 8.

²⁵ Там же. — Спр. 159.

²⁶ Там же. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 1006. — Арк. 9, 12; ЛНБ. — Відділ рукописів. — Ф. Возняка. — № 478. — Арк. 1, 1 зв., 4.

²⁷ ЦДІАЛ. — Ф. 368. — Оп. 1. — Спр. 175. — Арк. 2; Спр. 144. — Арк. 23.

²⁸ Там же. — Спр. 146. — Арк. 26.

статистичних і географічних матеріалів як підтвердження політичних домагань українського народу (поділ Галичини, приєднання Буковини, домагання національно-територіальної автономії українських земель у складі Австро-Угорщини). Разом із С.Рудницьким С.Томашівський виготовляв карти для потреб Загальної Української Ради. Він був автором меморіалів від українського політичного представництва до міністерства закордонних справ і президії ради міністрів Австро-Угорщини. 6 червня на засіданні правно-політичної секції Загальної Української Ради затверджено складений С.Томашівським меморіал про політичне становище Східної Галичини й окупованих українських територій²⁹. На фоні польських незалежницьких домагань, які заторкували й етнічно українські землі, С.Томашівський докладно проаналізував стан польсько-українських відносин у Східній Галичині, аргументуючи необхідність залишити українські території у складі монархії.

Активна політична діяльність С.Томашівського як заступника начальника I полку УСС і команданта у Горонді та Страбичеві, члена УБУ у Відні свідчить, що він, як і речники найбільш впливової Української націонал-демократичної партії Східної Галичини, підтримував Центральні держави, з перемогою котрих пов'язував майбутнє українського народу.

Після звільнення Львова восени 1915 р. з'явилася можливість відновити роботу Наукового товариства ім.Шевченка. Повноваженнями репрезентувати українську інституцію перед владою був наділений Василь Щурат. Він переїхав до Львова й утворив тимчасовий виділ, до якого увійшли С.Громницький (опікувався товариством під час окупації), Г.Пежанський, Ф.Колесса та І.Крип'якевич. Пізніше до виділу приєдналися, С.Баран, Б.Барвінський В.Вергановський, І.Раковський.

Передусім необхідно було полагодити господарські справи в будинках товариства, поновити книжковий репертуар бібліотеки, упорядкувати архів і музей, підготувати нові каталоги, відновити роботу друкарні. Товариство поступово розгортало свою діяльність у Львові, а С.Томашівський до осені 1916 р. ще залишався у Відні.

Усі поточні справи товариства вирішувались без його участі. С.Томашівський підтримував сталі листування з членами

---

²⁹ Діло. — Львів, 1916. — Ч. 146. — С. 2.

львівського осередку товариства - В.Щуратом, І.Раковським, В.Гнатюком, І.Кревецьким. Він детально обговорює із В.Щуратом наукові й адміністративні справи, плановані засідання, зміст кожного тому "Записок".

Під час війни в канцелярії друкарні НТШ зберігались рукописи та бібліотека С.Томашівського. Його власна книгозбірня налічувала до війни близько 3 тис. одиниць, серед яких багато раритетів. Серед рукописів найважливішими були: практично завершена "Історія Галичини - Володимирії з найдавніших часів", збірка матеріалів і документів з архівів Львова, Кракова, Відня, Будапешта, Рима, Венеції, Варшави, Стокгольма, Петербурга, Москви до історії Європи поч. XVIII ст. з особливою увагою до угорського повстання (1703-1711), та наступної угорської еміграції, похід Карла XII проти Росії, політичні події в Польщі, ін., нарис австро-угорської історії, доповіді С.Томашівського у Львівському університеті з австрійської, угорської, української та східноєвропейської історії.

З ініціативи австрійських властей розгорталась акція перевірки воєнних втрат. Згідно з рескриптом ц.к. намісництва заяви про втрати мали подаватись у магістрат. Тому С.Томашівський у серпні 1916 р. пише донесення до австрійського військового міністерства про заподіяні збитки³⁰. Секретаріат Народного Комітету Української національно-демократичної партії оцінив його особисті збитки на 15 тис. корон.

У серпні 1916 р. С.Томашівський повертається до Львова, залишивши дітей — доньку Марію та сина Степана у Відні, в родині інженера Паслера.

III. Участь у підготовці українського листопадового повстання 1918 р.

Із приїздом до Львова С.Томашівський активно включається у роботу НТШ, засідання якого проводились включно до вересня 1918 р.³¹ До січня 1918 р. він був фактичним головою виділу товариства.

Саме в приміщенні НТШ проходила частина конспіративних нарад по підготовці листопадового зриву, ініційованих управою Націонал-демократичної партії. Був створений постійний тасмний комітет, до якого — за спогадами Василя Па-

³⁰ ЦДІАЛ. — Ф. 368. — Оп. 1. — Спр. 137. — Арк. 1.

³¹ Там же. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 85-117 зв.

нейка — входили В.Панейко, В.Охримович, С.Рудницький, М.Лозинський, С.Томашівський, а також можливо О.Назарук і кілька військових³².

С.Томашівський згадує, що був учасником окремих приватних нарад, ним же заініційованих. На одній із таких нарад (що відбувалась у музеї НТШ — сучасна вул. Винниченка, 24) виявилася чимала різниця поглядів стосовно організаційної підготовки повстання. С.Томашівський застерігав присутніх від недооцінки серйозності справи й наполягав на скрупульозній організаційній і військовій підготовці³³.

На засіданні Народного Комітету Національно-демократичної партії 7 вересня 1918 р. була створена окрема організаційна комісія у складі С.Барана, В.Панейка, В.Охримовича. Учасник цієї конспіративної комісії С.Баран стверджує, що до комісії були також включені М.Лозинський, О.Сасвич, С.Томашівський³⁴. Проте, як пише сам С.Томашівський, окрім цих перших приватних нарад, про пізнішу урядову акцію згаданої комісії він не мав жодних відомостей і, мабуть, через свої критичні погляди не брав у ній участі³⁵.

С.Томашівський був присутній на засіданнях Народного Комітету, коли розглядалося питання про скликання на 19 жовтня Національних зборів для проголошення Західно-Української Народної Республіки³⁶. На засіданні 12 жовтня, при обговоренні звіту К.Левицького, розгорнулася дискусія. В.Панейко вніс пропозицію означити ставлення партії до Австрії, щоб тим самим сформулювати чітку платформу домагань щодо української державності. С.Томашівський поставив вимогу, щоб Національні збори вибрали ексекутиву як виконавчий орган, з чим присутні погоджувалися. Ця пропозиція С.Томашівського вирізнялася розумінням найважливішого завдання після проголошення самостійності: взяття й утримання українцями влади у Східній Галичині, щоб тим самим

---

³² *Панейко В.* Перед першим листопада // Діло. — Львів, 1928. — 1 листопада. — С. 1.

³³ *Томашівський С.* До передісторії ЗУНР // Літопис політики, письменства і мистецтва. — Бердів, 1924. — Кн. 1. — Зш. 6. — С. 89-90.

³⁴ *Баран С.* До історії повстання ЗУНР // Діло. — Львів, 1924. — 6 січня. — С. 9-10.

³⁵ *Томашівський С.* До передісторії ЗУНР... — С. 90.

³⁶ *Левицький К.* Великий зрив. — Львів, 1931. — С. 107.

закріпити за ними їх етнічні території, котрі могли перейти під контроль поляків.

З 1 листопада 1918 р. С.Томашівського призначено комісаром для податкових справ, а з 12 листопада він увійшов до складу Української Національної Ради як представник Національно-демократичної партії³⁷.

Після захоплення польськими військами Львова та від'їзду 21 листопада з міста членів українського уряду С.Томашівський, разом із Левом Ганкевичем, Володимиром Охримовичем та Іваном Кивелюком, залишається у галицькій столиці як уповноважений член УНРади. Вони були посередниками без права вирішального голосу в переговорах із польською стороною³⁸.

Державний секретаріат військових справ ЗУНР уповноважив С.Томашівського проводити огляд бараків, шпиталів, зобов'язавши спеціальним наказом всі цивільні й військові власті допомагати йому. Як наслідок, 1 лютого 1919 р. уповноважені ЗУНР Л.Ганкевич, В.Охримович та С.Томашівський від імені української воюючої сторони підписують умову із представниками польського уряду про обопільне трактування поранених, полонених й інтернованих³⁹.

А через два тижні С.Томашівський входить до складу західноукраїнської дипломатичної місії на Паризькій мирній конференції.

³⁷ Українське слово. — Львів, 1918. — 13 листопада. — С. 1.

³⁸ УЗЕ. — Львів-Станиславів-Коломия, 1930-1935. — Т. 3. — С. 661.

³⁹ Республіка. — Станиславів, 1919. — 11 лютого. — С. 1.

**ТЕМИ ДОПОВІДЕЙ ТА ПОВІДОМЛЕНЬ,
ВИГОЛОШЕНИХ НА ЗАСІДАННЯХ ІСТОРИЧНОЇ КОМІСІЇ
НТШ У ЛЬВОВІ ПРОТЯГОМ 1995-1997 РОКІВ**

1995 р.; 31 січня, 2 березня, 13 квітня, 15 червня

1. *Ярослав ДАШКЕВИЧ*. Омелян Пріцак. До 75-річчя з дня народження
2. *Феодосій СТЕБЛІЙ*. До генези політичної самостійності в національному русі галицьких українців (1830-1840-і рр.)
3. *Олеє ТУРІЙ*. Українська ідея в Галичині у 1848-1867 роках: проблема національної та державної самостійності
4. *Василь РАСЕВИЧ*. Зовнішньополітичні орієнтації австрійських українців (1912-1918 рр.)
5. *Ліліана ГЕШТОШ*. Листування Симона Петлюри та графа Тишкевича: матеріали до історії української революції
6. *Ярослав ГРИЦАК*. Нові інтерпретації історії української революції
7. *Олена ГУЗАР*. Правописні дискусії в Галичині 1860-1880-х рр.
8. *Ярослав КНИШ*. Перші Рюриковичі
9. *Ярослав ГРИЦАК*. Нові німецькомовні публікації з історії України
10. *Ярослав ФЕДУРУК*. Австрія та східноєвропейська політика 1654 року

1996 р.; 26 березня

1. *Феодосій СТЕБЛІЙ*. Нарис Володимира Гнатюка “Національне відродження австро-угорських українців”: до історії створення
2. *Олеє ТУРІЙ*. До питання про провідну роль греко-католицького духівництва в національному русі галицьких українців
3. *Остан СЕРЕДА*. Український рух в інтерпретації польської періодичної преси на початку 60-х рр. ХІХ ст. (за матеріалами часопису “Dziennik Literacki”)
4. *Алла СЕРЕДЯК*. Протоколи засідань Головного віділу “Просвіти” як джерело до історії становлення товариства
5. *Ярослав ГРИЦАК*. Едмунд Леон Солецький - невідомий перекладач Шевченка

6. *Василь РАСЕВИЧ*. Участь УНДП у підготовці державного життя галицьких українців

7. *Тарас РОМАНЮК*. Архівні матеріали до історії українського шкільництва, 1914-1915 рр.

8. *Ліліана ГЕНТОШ*. Ватикан та українсько-польський конфлікт 1918-1919 рр.

9. *Олеє ПАВЛИШИН*. До історії Української Національної Ради

1997 р.; 4 березня

1. *Ярослав ДАШКЕВИЧ*. “Нова хронологія” акад. Анатолія Фоменка, або манівці концептуальної історії

2. *Мирон КАПРАЛЬ*. Привілеї міста Львова XIV-XVIII ст. (план видання документів)

3. *Марія ВАВРИЧИН*. До підсумків дослідження картографічної спадщини Г.Боплана

4. *Андрій ГРЕЧИЛО*. У справі герба міста Києва XVI-XVIII ст.

5. *Геор СКОЧИЛЯС*. Канонічні візитації XVIII ст. як засіб реформи церкви

6. *Орест ДЗЮБАН*. Сфрагістичні пам'ятки українських організацій та установ міста Львова у початковий період німецької окупації другої половини 1941 р.

7. *Костянтин БОНДАРЕНКО*. Конфлікт між відламами ООН у Другій світовій війні: спроба аналізу

**ТЕМИ ДОПОВІДЕЙ ТА ПОВІДОМЛЕНЬ,
ВИГОЛОШЕНИХ НА ЗАСІДАННЯХ АРХЕОГРАФІЧНОЇ
КОМІСІЇ НТШ У ЛЬВОВІ ПРОТЯГОМ 1995-1997 РОКІВ**

1995 р.; 1 березня

1. *Галина СВАРНИК*. Досвід та перспективи підготовки до друку листування “вістниківської” літературної школи в архіві Д.Донцова (Національна бібліотека у Варшаві)

2. *Ярослав ДАШКЕВИЧ*. Документи з внутрішнього життя вірменської громади Львова кінця XVI - початку XVII ст.

3. *Іван СВАРНИК*. Документи офіційного походження про акцію “Вісла” у польських архівах

1995 р.; 19 травня

1. *Уляна КОЗАК*. Архіви Канади

2. *Андрій ГРЕЧИЛО*. Джерела з історії української геральдики в архівах Варшави та Кракова

3. *Георг СКОЧИЛЯС*. Матеріали польських архівів до історії українського суспільно-політичного руху в Галичині XIX - початку XX ст.

4. *Оксана МАРТИНЕНКО*. Україніка у Празі

1995 р.; 6 липня

1. *Орест ДЗЮБАН*. Національно-визвольна боротьба українського народу в XX ст.

2. *Андрій ЗАЯЦЬ*. Наукові студії у Варшавському Головному архіві давніх актів

3. *Мирон КАПРАЛЬ*. Джерела до історичної демографії та соціотопографії Львова XVI-XVII ст. у варшавських архівних збірках

4. *Ярослав ФЕДУРУК*. Україніка в архівах Росії

5. *Ярослав ДАШКЕВИЧ*. Документи про польсько-українські стосунки в 1943-1944 рр. в Українському архіві у Варшаві

1996 р.; 20 березня

1. *Андрій ГРЕЧИЛО*. Документи з історії герба міста Жидачева

2. *Ярослав ДАШКЕВИЧ*. Україніка в архівах і бібліотеках США

3. *Уляна КОЗАК*. Каталог рукописних карт XVII-XVIII ст. Проблеми опису

4. *Оксана МАРТИНЕНКО*. Документи української музичної еміграції в Чехословаччині

5. *Георг СКОЧИЛЯС*. Пастирські візитації в християнській церкві: генеза, характер та регіональні особливості (до початку X ст.)

1997 р.; 6 березня

1. *Андрій ГРЕЧИЛО*. Привілей Августа III 1745 року містоті Роздолу

2. *Ярослав ДАШКЕВИЧ*. Караїмські написи в Криму та їх різноманітності як середньовічне історичне джерело

3. *Мирoslava ДЯДЮК*. Жінки-члени НТШ. Історична розвідка

4. *Галина СВАРНИК*. Листи Є.Маланюка та Д.Донцова

5. *Іван СВАРНИК*. Документи про організацію геральдичної служби в Галичині наприкінці XVIII ст.

6. *Георг СКОЧИЛЯС*. Архів Кам'янецької греко-католицької консисторії

1997 р.; 6 листопада

1. *Андрій ГРЕЧИЛО*. До питання про герб міста Стрия

2. *Георг СКОЧИЛЯС*. Неопублікована праця з історії Уніатської церкви на Правобережній Україні у XVIII ст.

3. *Ярослав ДАШКЕВИЧ*. Документи Українського центрального комітету у Національному архіві Канади про польсько-українські стосунки 1941-1944 рр.

4. *Уляна КОЗАК*. Бібліотека С.Петлюри в Парижі

5. *Іван СВАРНИК*. Радянські документи 1939 р. у фонді Народних зборів

6. *Тетяна ГОШКО*. Радянська та білоруська історіографія. Проблеми міського самоврядування Східної Європи у XIV-XVI ст.

ПІСЛЯМОВА

Другий випуск “Матеріалів засідань Історичної та Археологічної комісії НТШ в Україні” був підготований до видання ще в грудні 1997 р., але, треба шкодувати, виходить у світ лише тепер, на два роки пізніше. Причина прозаїчна — відсутність реальних коштів на публікацію “Матеріалів”, бо на підставі самих лише обіцянок друкувати неможливо. Тепер “Матеріали” бачать світло денне завдяки коштам, що були виділені Освітньою фундацією Петра Яцика в Міссіссасзі, провінція Онтаріо, Канада, при посередництві Ліги українських меценатів у Києві. За це висловлюємо Фундації велику подяку. Протягом згаданих двох років окремі повідомлення, виголошені на засіданнях комісій у 1995-1997 рр., побачили світ у такій чи іншій формі в українській науковій пресі (що в “Матеріалах” зазвичай відзначено). Незважаючи на це, вони друкуються також у “Матеріалах”, щоб не порушувати загального уявлення про наукову діяльність Історичної та Археологічної комісії у 1995-1997 рр.

Вважаю необхідним наголосити, що другий випуск “Матеріалів” є виданням Історико-філософської секції НТШ та продовженням першого випуску, який було видано під назвою: **Матеріали засідань Історичної та Археологічної комісії НТШ у Львові (лютий 1992 р. — жовтень 1993 р.). — Львів, 1994. — 123 с.** Таке підкреслення потрібне, хоча б у зв’язку з тим, що цей перший випуск не потрапив — з незрозумілих причин — до бібліографічного покажчика: *Романів О., Мельничук І.* Видання Наукового товариства ім. Шевченка в Україні. Десять років видавничої діяльності (1990-1999) / Ред. *Романів О.* — Львів, 1999. — 19 с. Передбачається, що матеріали засідань двох комісій за час від кінця 1993 до кінця 1994 рр. буде видано як доповнення до першого випуску “Матеріалів” при публікації третього випуску даної серії.

Є ще інший момент, який необхідно відзначити. Сьогоднішні “Матеріали” є науковим виданням у повному розумінні цього слова. Характер публікації визначають назви установ, під егідою яких виходять “Матеріали”; до цього, зокрема, зобов’язують традиції Наукового товариства ім. Шевченка у Львові та його Історико-філософської секції. Зрештою, такий саме підхід відповідає практиці, що склалася відносно аналогічних видань наукових товариств та академічних установ у цивілізованому світі. Так чи інакше, “Матеріали” є певним

вкладом в українські гуманітарні науки. Повідомлення та статті, розміщені в “Матеріалах”, не втрачають своєї науковості від абсурдних та незаконних вимог (які зводяться до запровадження особливої цензури) Вищої атестаційної комісії України, що визначає науковість публікацій не за їхнім змістом та рівнем, а за чисто формалістичними параметрами: титулами членів редакційної колегії...

Ярослав ДАШКЕВИЧ,
голова Історико-філософської секції НТШ в Україні

ЗМІСТ

Андрій БОЛЯНОВСЬКИЙ

Політико-правовий статус Галичини в системі окупованих Німеччиною територій: пошук альтернатив нацистської східної політики у 1941-1944 рр.....3

Костянтин БОНДАРЕНКО

Теоретичні та практичні розходження між фракціями ОУН на початку Другої світової війни: порівняльна схема.....15

Марія ВАВРИЧИН

До підсумків дослідження картографічної спадщини Г.Боплана.....24

Ліліана ГЕНТОШ

Ставлення Римського престолу до виникнення польсько-українського збройного конфлікту в 1918 р.....30

Тетяна ГОШКО

Російська та білоруська історіографія проблеми німецької колонізації та магдебурзького права в Східній Європі XIV-XVII ст.....43

Тетяна ГОШКО

Джерела та історіографія Польщі щодо проблеми магдебурзького права України XIV-XVII ст.....79

Андрій ГРЕЧИЛО

Джерела з української геральдики в польських архівах.....90

Андрій ГРЕЧИЛО

До питання про герб Києва в кінці XV - кінці XVIII ст.....93

Андрій ГРЕЧИЛО

До питання про герб міста Стрия.....99

Андрій ГРЕЧИЛО

Герб міста Роздолу в привілеї 1745 р.....104

Андрій ГРЕЧИЛО

У справі герба міста Жидачева.....106

Ярослав ГРИЦАК

Забутий польський перекладач Т.Г.Шевченка — Е.Л.Селецький.....111

Ярослав ГРИЦАК

Українська революція, 1914-1923 рр.: нові інтерпретації.....117

Ярослав ГРИЦАК

[Рец. на]. Taras Kuzio and Andrew Wilson. Ukraine: Perestroika to Independence. — Edmonton-Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1994. - XIV+260 pp.....138

Олена ГУЗАР

Правописна система Галичини 80-х рр. XIX ст.....144

Ярослав ДАШКЕВИЧ

Документи з внутрішнього життя вірменської громади Львова кінця XVI - початку XVII ст.....151

Ярослав ДАШКЕВИЧ

Документи та матеріали про польсько-українські стосунки у 1940-х рр. в Українському архіві (Варшава).....155

Ярослав ДАШКЕВИЧ

Документи Українського Центрального Комітету в Національному архіві Канади про польсько-українські стосунки 1941-1944 рр.....157

Ярослав ДАШКЕВИЧ

Караїмські написи в Криму як історичне середньовічне джерело. Проблематика дослідження.....160

Ярослав ДАШКЕВИЧ

Київ в ідеології України XV-XVIII ст.....166

Ярослав ДАШКЕВИЧ

“Нова хронологія“ Анатолія Фоменка, або манівці концептуальної історії.....170

Ярослав ДАШКЕВИЧ

Омелян Пріцак. До 75-річчя з дня народження.....176

Ярослав ДАШКЕВИЧ

Українські збірки Нью-Йорку.....178

Орест ДЗЮБАН

Національно-визвольна боротьба українського народу 1941-1945 рр. у світлі польських документів.....182

Орест ДЗЮБАН

Печатки політичних, громадських, культурних та інших установ і організацій міста Львова початкового періоду німецької окупації (1941 р.).....194

Андрій ЗАЯЦЬ

Наукові студії у Варшавському Головному архіві давніх актів.....199

Мирон КАПРАЛЬ

Джерела до історичної демографії та соціотопографії Львова XVI-XVII ст. у варшавських архівних збірках.....201

Ярослав КНИШ

Проблеми хронології перших київських князів.....205

Уляна КРИШТАЛОВИЧ

Карти України XVII-XVIII ст. в архівах і бібліотеках Канади.....216

<i>Уляна КРИШТАЛОВИЧ</i>	
Минуле і сучасне бібліотеки Симона Петлюри в Парижі.....	218
<i>Михайло КРІЛЬ</i>	
Історичні дисципліни у Львівському університеті (кінець XVIII - перша половина XIX ст.).....	223
<i>Олег ПАВЛИШИН</i>	
Українська Національна Рада ЗУНР-ЗОУНР: реконструкція особового складу (жовтень 1918 р. — червень 1919 р.).....	234
<i>Василь РАСЕВИЧ</i>	
Зовнішньополітичні орієнтації австрійських українців (1912-1918 рр.).....	253
<i>Василь РАСЕВИЧ</i>	
Роль Української національно-демократичної партії в організації українського державного життя.....	270
<i>Тарас РОМАНЮК</i>	
Архівні матеріали до історії українського шкільництва в Австро-Угорщині 1915-1918 рр.....	279
<i>Галина СВАРНИК</i>	
Архів Євгена Архипенка в Національній бібліотеці у Варшаві.....	291
<i>Галина СВАРНИК</i>	
Листи Є.Маланюка до Д.Донцова за 1924-1925 рр. Проблеми передачі текстів.....	297
<i>Галина СВАРНИК</i>	
Листування “вістниківівців” в архіві Д.Донцова: досвід та перспективи публікації.....	308
<i>Іван СВАРНИК</i>	
Документи про організацію Геральдичної служби в Галичині в кінці XVIII ст.....	316
<i>Іван СВАРНИК</i>	
Польські офіційні документи про акцію “Вісла”.....	320
<i>Іван СВАРНИК</i>	
Радянські документи 1939 р. у фонді Народних зборів ЦДІА у Львові.....	324
<i>Алла СЕРЕДЯК</i>	
Протоколи засідань Головного Відділу товариства “Просвіта” (1868-1923): з надбань ЦДІА України у Львові.....	329

Георг СКОЧИЛЯС

Документи Кам'янецької уніатської консисторії XVIII ст. у фондах Кам'янець-Подільського музею-заповідника.....333

Георг СКОЧИЛЯС

Неопублікована праця з історії Уніатської церкви на Правобережній Україні у XVIII ст.....343

Георг СКОЧИЛЯС

Пастирські візитації в християнській спільноті: біблійні джерела, настанови отців церкви та партикулярне законодавство (до початку X ст.).....361

Феодосій СТЕБЛІЙ

До генези ідеї української незалежності в 40-х рр. XIX ст. (Михайло Свідзинський у пошуках шляхів визволення України).....390

Олеся ТУРІЙ

До питання про провідну роль греко-католицького духовенства в національному русі галицьких українців у XIX ст.....408

Олеся ТУРІЙ

“Українська ідея“ в Галичині 1848-1849 рр.: проблема національної та державної самостійності.....418

Ярослав ФЕДУРАК

Австрія в системі східноєвропейської політики 1654 р.....434

Ярослав ФЕДУРАК

Нові джерела до історії міжнародних відносин 1654 р. у фондах московського архівосховища.....448

Ярослав ФЕДУРАК

Польські плани ірландської колонізації України (50-і рр. XVII ст.).....453

Надія ХАЛАК

Громадсько-політична та наукова діяльність Степана Томашівського в роки Першої світової війни.....459

Теми доповідей та повідомлень, виголошених на засіданнях Історичної комісії НТШ у Львові протягом 1995-1997 років.....471

Теми доповідей та повідомлень, виголошених на засіданнях Археографічної комісії НТШ у Львові протягом 1995-1997 років.....473

ПІСЛЯМОВА.....475

ЗМІСТ.....477

